HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

3-4

1956

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

3–4

1956

ÚJ FOLYAM BUDAPEST III. ÉVFOLYAM

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET FOLYÓIRATA

Ez az összevont szám technikai okok miatt 1957-ben jelent meg

Felelős szerkesztő: a Hadtörténelmi Intézet igazgatója.
Szerkeszti a szerkesztőbizottság. Budapest, I., Kapisztrán-tér 2. Tel.: 360—764.
Megjelenik negyedévenként.
Felelős kiadó: a Zrínyi Honvéd Kiadó, Budapest, VI., Magyar Ifjúság útja 2.
Tel.: 112—064.
Egyes szám ára 8 Ft. Előfizetési ára fél évre 16, egész évre 32 Ft.
Csekkszámla szám: 61.297 bef. szla. Budapest.
Megrendelhető: Posta Központi Hírlapiroda, Budapest, V., József nádor-tér 1.
Telefon: 180—850 és a kiadónál.

125/2 — Zrínyi Nyomda, Budapest. Felelős: Bolgár Imre.

SZIKLAI SÁNDOR

VEZÉRŐRNAGY

A HADTÖRTÉNELMI INTÉZET IGAZGATÓJA

1895—1956

Nagy veszteség érte intézetünket az 1956. október—novemberi tragikus napok egyikén. Ellenforradalmi banditák budakeszi lakásán meggyilkolták intézetünk igazgatóját, szeretett parancsnokunkat, a párt harcos katonáját: Sziklai Sándor vezérőrnagy elvtársat.

Sziklai elvtárs 1895. december 27-én született Tornyán. Agrárproletár szülők gyermeke. 13 éves korában kisbéres lett és az első világháború kitöréséig élte a mezőgazdasági cselédek sanyarú életét. 1914-ben bevonult az Osztrák—Magyar Monarchia hadseregébe. 1915-ben orosz fogságba esett. A Nagy Októberi Szocialista Forradalom vívmányait fegyverrel védelmezte. A Vörös Hadsereg soraiban és partizánként harcolt a szovjet hatalomért az Uralban, a

Közép-Volgánál, Közép-Ázsiában és a ferganai frontokon. A Káspi fronton szerzett sebesülése miatt egy időre könyvvel cserélte fel a fegyvert. Amit az úri Magyarország nem adott meg neki — de a többi agrárproletár gyermeknek sem —, azt a fiatal szovjet hatalom biztosította számára. Elvégezte a középiskolát, majd az egyetemet és 1924-ben már tanár. Több nyelvet elsajátított. 1936-tól 1939-ig a spanyolországi nemzetközi brigádban harcolt a spanyol nép szabadságáért. Franciaországi és afrikai internálása után 1943-ban visszatért a Szovjetunióba és antifasiszta iskolákon nevelte a magyar hadifogolyokat. 1944-ben tért haza Magyarországra. Előbb a hadifogoly iroda vezetője volt, majd 1948-ban belépett a néphadseregbe. 1953-tól a Hadtörténelmi Intézet igazgatójaként dolgozott.

Egész élete harc és küzdelem volt. Mindenütt ott találjuk, ahol a dolgozók felszabadításáért kellett harcolni. A legdrágábbat, életét áldozta a párt eszméiért. Ellenforradalmárok, a fehér terror rablógyilkosai oltották ki életét 1956. október 26-án.

A Hadtörténelmi Intézet dolgozói kegyelettel őrzik emlékét.

A HADSEREG*

Engels Frigyes

A hadsereg — fegyveres emberek szervezett testülete, amelyet valamely állam tart fenn támadó vagy védelmi háború céljaira. Az ókori történelem hadseregei közül az első, amelyről némi megbizható értesülésünk van, Egyiptom hadserege. Dicsőségének nagy korszaka II. Ramses (Sesostris) uralkodásával esik egybe, s az uralkodásának nagyszámú emlékművén található, hőstetteit hirdető festmények és feliratok a fő forrásai az egyiptomi hadügyekre vonatkozó értesüléseinknek. Egyiptom katonai kasztja két osztályra oszlott — *„hermotybiosokra"* és *„kalasiriosokra"*; az első osztály a maga fénykorában 160 000 főt számlált, a második 250 000-et. Ez a két osztály úgy látszik kizárólag korban, illetve szolgálata tartamában különbözött egymástól, úgy hogy a kalasiriosok bizonyos számú év után átmentek a hermotybiosok osztályába, vagyis a tartalékba. Az egész hadsereg le volt telepítve katonai telepek formájában, minden harcosnak jókora földet tartalékoltak szolgálata jutalmául. E telepek főleg az ország alsó részén voltak elhelyezve, ahol támadásokra lehetett számítani a szomszédos ázsiai államok részéről; csak néhány telepet létesítettek a Felső-Nílusnál, mert az ethiópok nem voltak túlságosan félelmetes ellenfelek. A hadsereg ereje gyalogságában, különösen íjászaiban volt. Az utóbbiakon kívül a seregben különböző fegyverzetű, s fegyverzetüknek megfelelően zászlóaljakba beosztott gyalogos csapatok voltak: lándzsások, kardosok, buzogányosok, parittyások, stb. A gyalogságot számos hadiszekér támogatta, mindegyiken két harcos: az egyik hajtott, a másik nyilazott. Lovassággal az emlékműveken nem találkozunk. Az egyetlen ábrázolást, amelyen ember lóháton látható, a római korból valónak tartják, és bizonyosnak látszik, hogy a

* A „Hadsereg" című cikk azon katonai munkák közé tartozik, amelyeket Engels, Marx kérésére, a „New American Cyclopaedia" számára írt. Marxot 1857 áprilisában szólította fel Ch. Dana, a „New York Tribune" szerkesztője, az enciklopédia kiadásának egyik kezdeményezője, hogy vegyen részt egyes cikkek megírásával a kiadvány elkészítésében. — *Szerk.*

lónak lovaglásra és lovasság céljára való alkalmazását az egyiptomiak csak ázsiai szomszédaik révén ismerték meg. Az ókori történetírók e kérdésre vonatkozó egybehangzó közlései kétségtelenné teszik, hogy az egyiptomiaknak a későbbi időszakban nagyszámú lovasságuk volt, amely — mint minden lovasság az ókorban — a gyalogság szárnyain működött. Az egyiptomiak védőfegyverzete különböző anyagból készült pajzs, sisak, mellvért vagy páncéling volt. Az a mód, ahogy a megerősített állásokat támadták, sok olyan fogást és cselt mutat, amelyet a görögök és a rómaiak is ismertek. Volt *testudójuk*, faltörő kosuk, *vineájuk* és ostromlétrájuk; de sir G. Wilkinson állítása, hogy ismerték a mozgó tornyok használatát is, és értettek falak aláaknázásához, merő feltevés. Psammetichos uralkodásától kezdve az egyiptomiak egy görög zsoldosokból álló sereget tartottak, ezeket a zsoldosokat szintén letelepítették Alsó-Egyiptomban.

Assíria a legkorábbi példáját nyújtja azoknak az ázsiai hadseregeknek, amelyek több mint ezer évig harcoltak a Földközi-tenger és az Indus közti országok birtokáért. Itt is, mint Egyiptomban, értesüléseink fő forrásai az emlékművek. A gyalogságot az egyiptomihoz hasonló fegyverzettel ábrázolják, ámbár az íjnak úgy látszik kisebb volt a jelentősége, a támadó és védő fegyvereket pedig jobb kidolgozás és ízlésesebb külalak jellemezte. Ezenkívül itt a birodalom nagy kiterjedése következtében nagyobb változatosság figyelhető meg a fegyverzetben. Lándzsa, íj, kard és tőr voltak fő fegyvereik. A Xerxes seregében harcoló asszirokat ezenkívül vasalt buzogányokkal ábrázolják. A védőfegyverzet sisakból (ez gyakran nagy ízléssel készült), nemez- vagy bőr páncélingből és pajzsból állt. A hadiszekerek még mindig fontos részét alkották a hadseregnek; a szekéren ketten voltak, s a kocsisnak pajzsával fedeznie kellett az íjászt. A szekéren harcolók közül sokat hosszú páncélingben ábrázolnak. Azonkívül volt lovasságuk is, ezzel itt találkozunk először. A korai szobrászati emlékeken a lovas nyereg nélkül ül a lovon; később bevezettek valami vánkosfélét, az egyik szobron pedig magas nyereg látható, hasonló ahhoz, amelyet ma használnak Keleten. Lovasságuk aligha különbözött jelentősen a perzsák és a későbbi keleti népek lovasságától. Könnyű, irreguláris lovasság volt ez, amely rendezetlen rajokban rohamozott, jól felfegyverzett, szilárd gyalogság könnyen visszaverhette, de megbomlott rendű, vagy megvert sereggel szemben félelmetes volt. Ennek megfelelően a csatarendben a hadiszekeresek mögött ábrázolták, ez utóbbiak alkották szemmelláthatóan az arisztokratikus fegyvernemet. A gyalogság taktikájában úgy látszik elértek bizonyos eredményeket a csatarendben és sorban való mozdulatok és alakzatok szabályossága tekintetében. Az íjászok vagy elől harcoltak, s akkor mindegyiküket egy pajzshordozó fedezte, vagy a hátsó sorban álltak, s akkor a lándzsával felfegyverzett első és második sor lehajolt

vagy letérdelt, hogy az íjászok lőhessenek. Ostromnál az asszírok kétségtelenül ismerték a mozgó tornyok használatát és a falak aláaknázását; Ezekiel egy passzusából pedig talán arra lehet következtetni, hogy valami sánc- vagy mesterséges domb-félét készítettek, hogy uralkodó helyzetet érjenek el az ostromlott város falai felett — a római *agger* [földsánc] kezdetleges csíráját. Mozgó és rögzített tornyaikat ugyancsak az ostromlott fal szintjéig vagy még magasabbra emelték, hogy uralkodó helyzetet érjenek el azok felett. Használtak faltörő kosokat és vineákat is, minthogy pedig seregeik nagy létszámúak voltak, egész folyóágakat tereltek új mederbe, hogy megközelíthessék a támadott hely valamely gyenge pontját, illetve hogy a száraz folyómedret használják fel az ostromlott erődbe való behatolásra. A babiloniaiak seregei úgy látszik hasonlóak voltak az asszír seregekhez, de sajátos részleteket róluk nem ismerünk.

A perzsa birodalom nagyságát alapitóinak köszönheti — a mai Farszisztan harcias nomádjainak, egy lovas népnek, amelynél a lovasság azonnal azt az uralkodó helyzetet foglalta el, amelyet attól kezdve minden keleti hadseregben megtartott egészen a modern európai kiképzésnek nemrégiben történt bevezetéséig. Dareios, Hystaspes fia állandó hadsereget szervezett, hogy kordában tartsa a meghódított tartományokat, valamint hogy megelőzze a satrapák, illetve polgári kormányzók gyakori felkeléseit. Ilymódon minden tartománynak megvolt a maga helyőrsége, külön parancsnokkal; a megerősített városokat ezenkívül külön osztagok tartották megszállva. E csapatok fenntartásának költségeit a tartományoknak kellett viselniök. Ebbe az állandó hadseregbe tartozott a királyi testőrség is, 10 000 főnyi válogatott gyalogság (a „halhatatlanok", *athanatoi),* aranytól csillogó harcosok, akiket hosszú karaván kísértek hadba — háremükkel és szolgáikkal megrakott szekerek, valamint a felszerelést vivő tevék; a királyi testőrségbe tartozott ezenkívül 1000 alabárdos, 1000 lovas testőr és számos hadiszekér, ezek közül egyesek kaszákkal voltak felfegyverezve. Nagy hadjáratok céljára ezeket a fegyveres erőket elégteleneknek tartották, és a birodalom összes tartományaiban általános sorozást rendeztek. E különböző csapatok tömege igazi keleti hadseregeket alkotott, a legheterogénebb részekből volt összetéve, amelyek különböztek egymástól fegyverzetükben és harcmódjukban; ezt a sereget óriási trén és megszámlálhatatlan segédszemélyzet kísérte. Ez utóbbiak jelenlétével kell magyaráznunk a perzsa seregeknek azt az óriási létszámát, amelyről a görögök beszélnek. A harcosok fegyverzete, nemzetiségüktől függően, íj, hajítódárda, lándzsa, kard, buzogány, tőr, parittya stb. volt. Minden tartomány kontingensét külön parancsnok vezette; ezek a kontingensek, Hérodotos szerint, úgy látszik tizedekre, századokra, ezredekre é. i. t. oszlottak, s minden decimális alegység élén egy tiszt állt. A nagy egységeknek, illetve a

hadsereg szárnyainak parancsnokságát rendszerint a királyi család tagjaira bízták rá. A gyalogságban a perzsák és más árja népek (médek és baktriaiak) alkották az *elitet*. Ezek fegyverzete íjból, középméretű lándzsából és rövid kardból állt; fejüket valami turbánfélével fedték be, testüket vaspikkelyekkel borított ruha védte; pajzsuk többnyire fűzfavesszőből fonott volt. De ez az *elit*, mint a perzsa gyalogság többi része is, siralmas vereséget szenvedett, valahányszor akár a legkisebb görög csapatokkal akadt is össze; nehézkes és rendezetlen tömegei úgyszólván csak passzív ellenállásra voltak képesek Spárta és Athén keletkező phalanxaival szemben; tanúság erre Marathon, Plataia, Mykalé és Thermopylai. A hadiszekerek, amelyek a perzsa hadseregben jelennek meg utoljára a történelemben, hasznosak lehettek teljesen sima terepen olyan vegyes összetételű tömeggel szemben, mint amilyen maga a perzsa gyalogság volt, de a lándzsásoknak azzal a tömör tömegével szemben, amelyet a görögök alkottak, vagy a terep egyenetlenségeit felhasználó könnyű csapatokkal szemben több mint haszontalanok voltak, mert a legkisebb akadály megállította őket. Csata idején a lovak megbokrosodtak, és nem engedelmeskedve hajtóiknak, letaposták saját gyalogságukat. Ami a lovasságot illeti, a birodalom korábbi időszakai kevés bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy fölötte állt a gyalogságnak. A marathóni síkságon — lovasság számára kedvező terepen — 10 000 lovas volt, de nem tudták áttörni az athéniek sorait. A késői korszakban a lovasság kitűnt a Granikos melletti csatában, amelyben, egyetlen sorba felállítva, rátámadt a makedón oszlopok élére, amikor ezek a gázlón való átkelés után felkapaszkodtak a folyó partjára, és megzavarta őket, mielőtt felfejlődhettek volna. Így sikeresen állt ellen hosszú ideig Sándor előhadának — amelyet Ptolemaios vezényelt —, amíg nem érkeztek meg a főerők, és nem jelentek meg a könnyű csapatok a szárnyain, amikor aztán vissza kellett vonulnia, mert nem volt második vonala, illetve tartaléka. De ebben az időszakban a perzsa hadsereget görög elem bekapcsolásával erősítették; ezt görög zsoldosok hozták be, akiket rövidd el Xerxes után, a királyok fogadtak szolgálatukba, és az a lovassági taktika, amelyet Mennon a Granikos melletti csatában alkalmazott, annyira nyilvánvalóan nem-ázsiai jellegű, hogy — megbízható értesülések hiányában is — bátran tulajdoníthatjuk görög hatásnak.

A görög hadseregek az elsők, amelyeknek szervezetéről kiterjedt és pontos ismereteink vannak. Mondhatni, hogy a görögökkel kezdődik a taktikának, sajátosan a gyalogság taktikájának története. Nem időzünk a görög hőskor Homéros ábrázolta katonai rendszerénél, amikor a lovasság ismeretlen volt, amikor az előkelők és a vezérek hadiszekereken küzdöttek, vagy leszálltak róluk, hogy párviadalra keljenek egy-egy ugyanolyan kiváló ellenféllel, és amikor a gyalogság, úgylátszik, nem sokkal volt jobb az ázsiai gyalogságnál — nyomban áttérünk arra, mi-

lyenek voltak Athén katonai erői a város fénykorában. Athénban minden szabad férfi köteles volt katonai szolgálatra. Csak bizonyos társadalmi tisztségek betöltői — korábbi időben pedig a szabadok negyedik, vagyis legszegényebb osztálya is — mentesültek e kötelezettség alól. Ez rabszolgatartásra alapozott milicia-rendszer volt. Minden 18. évét elért ifjú köteles volt két évig katonai szolgálatot teljesíteni, főleg a határok védelmére. Ez idő alatt teljes katonai kiképzésben részesült; utána hadköteles maradt 60 éves koráig. Háború esetén a polgárok gyűlése állapította meg a behívandók számát; csak végső esetekben folyamodtak *levée en masseokhoz (panstratia* [általános népfelkelés]). A *stratégosoknak,* számszerint tíznek, akiket a nép választott évenként, kellett fegyverbe szólítaniok és megszervezniök e csapatokat úgy, hogy az egyes törzsek vagy *phylék* tagjai egy-egy csapatot alkottak egy külön *phylarchos* parancsnoksága alatt. A phylarchosokat, ugyanúgy, mint a *taxiarchosokat,* vagyis századparancsnokokat, szintén a nép választotta. E behívottak mind nehéz fegyverzetű gyalogosok voltak *(hoplitések),* ezeknek kellett alkotniok a phalanxot, vagyis a lándzsások mély vonalharcrendjét; eredetileg ezekből állt az egész fegyveres erő, később pedig, miután könnyű fegyverzetű csapatokat és lovasságot is csatoltak a seregheZ, annak magva maradtak — az a rész, amely eldöntötte a csata kimenetelét. A phalanxokat különböző mélységben állították fel: találunk említést 8, 12, 25 sor mélységű phalanxokról. A hoplitések fegyverzete mellvértből vagy páncélingből, sisakból, ovális pajzsból, lándzsából és rövid kardból állt. Az athéni phalanx *erőssége* a támadásban rejlett; híres volt ádáz rohamáról, különösen azután, hogy Miltiadés a marathóni csatában olyan gyors lépést diktált a támadás idején, hogy futásban rontottak neki az ellenségnek. Védelemben az athéni phalanxot felülmúlta a masszívabb, zártabb spártai. Míg Marathónnál az egész athéni sereg 10 000 hoplités nehéz fegyverzetű phalanxából állott, Plataiainál 8000 hoplitésen kívül ugyanannyi könnyű fegyverzetű gyalogosuk volt. A perzsa betörés szörnyű veszélye szükségessé tette a hadkötelezettség kiterjesztését; besorozták a legszegényebb osztályt, a théseket. Az utóbbiakból könnyű fegyverzetű csapatokat alakítottak *(gymnéseket, psilosokat);* ezeknek egyáltalán nem volt védőfegyverük, legfeljebb csak pajzsuk, és lándzsával, valamint hajítódárdákkal szerelték fel őket. Athén hatalmának kiterjedésével könnyű fegyverzetű csapatai szövetségeseinek kontingenseivel, sőt zsoldoscsapatokkal is gyarapodtak. A seregbe bevették Akarnania, Aitólia és Kréta lakóit, akik híres íjászok és parittyások voltak. Megalakították a csapatok közbeeső — a könnyű fegyverzetűek és a hoplitések közötti — osztályát, a *peltastéseket,* akik a könnyű gyalogsághoz hasonlóan voltak felfegyverezve, de el tudtak foglalni és meg tudtak védeni állásokat. A csapatoknak ez a neme azonban csak a peloponnésosi háború után vált jelentőssé, amikor azt Iphik-

ratés újjászervezte. Az athéniek könnyű fegyverzetű csapatai hírnevesek voltak talpraesettségükről és gyorsaságukról, mind a harci elhatározások meghozatalában, mind azok végrehajtásában. Különböző alkalmakkor — valószínűleg átszeldelt terepen — sikerrel szálltak szembe a spártai phalanxszal is. Az athéni lovasságot akkor vezették be, amikor a köztársaság már gazdag és hatalmas volt. Attika hegyes felszíne kedvezőtlen e fegyvernem számára, de mivel ott volt a szomszédban Thessalia és Boiótia, e két lovakban gazdag, s ezért a lovasságot elsőknek megteremtő terület, a lovasság csakhamar Görögország más államaiban is meghonosodott. Az athéni lovasság, amely kezdetben 300, később 600, sőt 1000 lovasból állt, a leggazdagabb polgárokból toborzódott, és állandó alakulatként béke idején is működött. Nagy hatóerejű osztag volt ez, rendkívül éber, talpraesett és vállalkozó szellemű. Csatában a lovasság, ugyanúgy mint a könnyű fegyverzetű gyalogság, rendszerint a phalanx szárnyain helyezkedett el. A kései korszakban az athéniek 200 lovas íjászból *(hippotoxotésből)* álló zsoldos osztagot is tartottak. Az athéni harcos Periklés koráig semmi zsoldot nem kapott. Később 2 obolost fizettek a katonáknak (azonkívül még 2 obolost az élelemért, amelyet a katonának magának kellett beszereznie), néha még a hoplitések is kaptak mintegy 2 drachmát. A tisztek kétszeres zsoldot kaptak; a lovaskatonák háromszorosat, a felsőbb parancsnokok pedig négyszereset. Csak a nehéz fegyverzetű lovasság évi 40 talantonba (40 000 dollárba) került békében, háború idején pedig lényegesen többe. A harcrend és a küzdés módja rendkívül egyszerű volt; a phalanx alkotta a centrumot, a harcosok előretartották lándzsájukat és pajzsaik sorával fedezték az egész arcvonalat. Az ellenséges phalanxot párhuzamos arcvonallal támadták. Ha az első rohamnak nem sikerült szétzilálnia az ellenség harcrendjét, akkor karddal vívott közelharc döntötte el az ütközetet. Ez alatt a könnyű fegyverzetű csapatok és a lovasok vagy az ellenség megfelelő csapatait támadták, vagy az ellenség phalanxának szárnyán és hátában igyekeztek tevékenykedni és kihasználni a soraiban mutatkozó legkisebb zavart. Győzelem esetén ezek végezték az üldözést, vereség esetén a lehetőség szerint fedezték a visszavonulást. Felderítésre és portyázásokra is használták őket, nyugtalanították az ellenséget menetelése közben, különösen, amikor hegyszoroson kellett áthaladnia, és igyekeztek elfogni málháit meg lemaradó harcosait. Ilymódon a harcrend rendkívül egyszerű volt; a phalanx mindig egy egészként cselekedett; kisebb csoportokra való beosztásának nem volt taktikai jelentősége; ez alegységek parancsnokainak csak arra kellett ügyelniök, hogy a phalanx rendje meg ne bomoljék, vagy legalább is gyorsan helyreálljon. Fentebb néhány példán megmutattuk, mekkora volt az athéni hadsereg ereje a perzsa háborúk idején. A peloponnésosi háború elején a hadseregben volt 13 000 hoplités tábori szolgálatra, 61 000 (a legfiatalabb és a legöregebb katonák) helyőrségi szolgálatra,

1200 lovas és 1600 íjász. Boeckh számításai szerint a Syrakusai ellen küldött sereg 38 560 főt számlált, az utánuk küldött erősítés 26 000-et, összesen csaknem 65 000-et. Ennek az expedíciónak teljes balsikere után Athén ugyanúgy ki volt merülve, mint Franciaország az 1812-es oroszországi hadjárat után.

Spárta volt Görögország *par excellence* [kiváltképpen] katonai állama. Míg az athéniek általános testnevelése az ügyességet is fejlesztette a fizikai erővel együtt, a spártaiak főleg az erő, a szívósság és a bátorság fejlesztésére irányították figyelmüket. Többre becsülték az állhatatosságot a csatasorban és a katonai becsületérzést, mint az értelmességet. Az athéni úgy nevelkedett, mint hogyha könnyű fegyverzetű seregben kellene harcolnia, mégis háborúban teljesen alkalmasnak bizonyult a nehéz fegyverzetű phalanxban meghatározott helyén; a spártait, ellenkezőleg, kizárólag phalanx-szolgálatra nevelték. Világos, hogy amíg a phalanx döntötte el a csata kimenetelét, végső soron a spártai győzött. Spártában minden szabad polgár 20-tól 60 éves koráig hadköteles volt. Az *ephorosok* határozták meg a behívandók számát, akiket rendszerint a középső korcsoportból — 30-tól 40 évesig — választottak ki. Mint Athénben is, egyazon törzs vagy egyazon helység férfiait egyazon csapatrészbe vették fel. A hadsereg szervezete a Lykurgos által bevezetett *enómotiákon* alapult; két enómotia egy pentékostyst alkotott; két pentékostys egy lochosban egyesült, 8 pentékostys, vagyis 4 lochos pedig egy morát alkotott. Ilyen volt a szervezetük Xenophón idejében; a korábbi időszakban úgy látszik másképp festett. Egy-egy mora létszámát különbözőképpen határozzák meg, 400 és 900 fő közt, s a morák száma egy időben állítólag 600 volt. A szabad spártaiak e különböző osztagai alkották a phalanxot; a phalanxban harcoló hoplitések fegyverzete lándzsa, rövid kard és nyakukhoz erősített pajzs volt. Később Kleomenés bevezette a széles kariai pajzsot, amely szalaggal a bal könyökhöz volt erősítve, és a katona mindkét kezét szabadon hagyta. Spártában szégyennek tartották, ha a harcos pajzs nélkül tért vissza a vesztett csatából; a pajzs megőrzése volt a bizonyítéka annak, hogy a visszavonulás teljes rendben és zárt phalanxban történt, mert a külön-külön menekülők, akik futva mentették életüket, természetesen kénytelenek voltak eldobni esetlen pajzsukat. A spártai phalanx rendszerint 8 sor mélységű volt, de néha megkettőzték mélységét az egyik szárnynak a másik mögött való felállítása révén. A harcosok, úgy látszik, tudtak lépést tartva menetelni; alkalmaztak néhány elemi átcsoportosítást is, mint például arcvonalváltoztatást hátra, minden egyes harcos félfordulata révén, az arcvonal valamely szárnyának előre vagy hátra mozgását igazodással kanyarodva stb., de ezeket szemlátomást csak egy későbbi időszakban vezették be. Fénykorában a spártai phalanx, éppúgy mint az athéni, csak a párhuzamos arcvonallal való támadást ismerte. A phalanx sorai közt me-

net közben 6 lábnyi távközt tartottak, rohamozáskor 3 lábnyit, az ellenség rohamát fogadva pedig csak $1\frac{1}{2}$ lábnyit. A hadsereget az egyik király vezényelte, aki kíséretével *(damosia)* együtt a phalanx közepén helyezkedett el. Később, amikor a szabad spártaiak száma jelentősen csökkent, a phalanx erejét a leigázott *perioikosok* közül való toborzás útján tartották fenn. A lovasság soha nem haladta meg a 600 főt, és 50 főnyi osztagokra *(ulami)* oszlott. Ez csak fedezte a phalanx szárnyait. Ezenkívül volt egy 300 lovasból, a spártai ifjúság *elitjéből* álló csapat, de ezek a csatában leszálltak a lóról és valami nehéz fegyverzetű testőrségfélét alkottak a király körül. Könnyű fegyverzetű csapatok voltak a spártaiaknál a *skiritések*, az Arkadia közelében levő hegyvidék lakói, akik rendszerint a balszárnyat fedezték; ezenkívül a phalanx hoplitéseinek voltak szolgáik — heilóták, akiknek az előcsatározók szerepét kellett játszaniok; így például a plataiai-i ütközetbe 5000 hoplités 35 000 könnyű fegyverzetű heilótát vitt magával, de a történelemben nem találunk semmi említést ezek tetteiről.

A peloponnésosi háború után a görögök egyszerű taktikája lényeges változásokon ment át. A leuktrai csatában Epameinóndas kicsiny thébai-i erőinek a sokkalta nagyobb létszámú és addig legyőzhetetlen spártai phalanxszal kellett szembeszállniok. Az egyszerű, párhuzamos frontális támadás itt biztos vereséget jelentett volna, hiszen Epameinóndas mindkét szárnyát átkarolta volna az ellenség hosszabb arcvonala. Epameinóndas ahelyett, hogy vonalban támadott volna, seregét mély oszlopban állította fel és megindult a spártai phalanx egyik szárnya ellen, ahol a király tartózkodott. Sikerült ezen a döntő ponton áttörnie a spártaiak vonalát; ezután megfordította seregét, és az áttörési helytől két irányba mozogva, átkarolta a phalanx áttört sorát, amely nem tudott új frontot alkotni anélkül, hogy ne zilálja szét taktikai rendjét.

A mantineai csatában a spártaiak nagyobb mélységben állították fel phalanxukat, de a thébai-i oszlop mégis újra áttörte. Agesilaos Spártában, Timotheos, Iphikratés és Chabrias Athénban szintén változtatásokat vezettek be a gyalogsági taktikában. Iphikratés megreformálta a *peltastéseket*, a könnyű gyalogságnak egy fajtáját, amely azonban szükség esetén vonalalakzatban is tudott harcolni. A peltastések kis kerek pajzzsal, kemény vászon mellvédővel és hosszú falándzsával voltak felfegyverezve. Védelmi állásban Chabrias a phalanx első sorait letérdeltette, hogy így fogadják az ellenséges támadást. Bevezették a teljes négyszögeket és egyéb oszlopokat stb. is, s ennek megfelelően a felfejlődés különböző módjai az elemi taktika alkotórészévé váltak. Ugyanakkor kezdtek nagyobb figyelmet fordítani mindenfajta könnyű fegyverzetű gyalogságra; barbár és félbarbár szomszédaiktól a görögök átvettek különböző fegyvernemeket, így például a lovas és gyalogos íjászokat, parittyásokat stb. A katonák többsége ebben az időszakban

zsoldos volt. A gazdag polgárok, ahelyett, hogy maguk teljesítették volna kötelességüket, kényelmesebbnek tartották helyettes megfizetését. A phalanx, a hadsereg döntően nemzeti része, amelybe csak az állam szabad polgárait vették be, ily módon a polgárjoggal nem bíró zsoldosok e belevegyülése folytán megváltozott jellegében. Nem sokkal a makedón korszak előtt Görögország és gyarmatai, hasonlóan a XVII—XVIII. századi Svájchoz, katonai kalandorok és zsoldosok piacává váltak. Az egyiptomi fáraók már korábban görög csapatokból alakítottak sereget. Később a perzsa király adott seregének bizonyos állóképességet azzal, hogy görög zsoldos osztagot vett fel bele. Ez osztagok vezérei igazi condottierek voltak, hasonlóak a XVI. századi Olaszország condottiereihez.

Ez időszak folyamán bevezettek, különösen az athéniek, különböző hadigépeket kövek, dárdák és gyújtólövedékek hajítására. Már Periklés használt néhány ilyen gépet Samos ostrománál. Az ostromok úgy folytak, hogy az ostromolt hely falai körül azokkal párhuzamos vonalban sáncokat építettek árkokkal, mellvédekkel; emellett igyekeztek a hadigépeket a várfalak közelében uralkodó helyzetben felállítani. A falak lerombolására rendszerint alaknázásukhoz folyamodtak. Rohamkor az oszlop *synaspismost* képezett, azaz a külső sorok maguk elé tartották pajzsukat, a belsők pedig a fejek fölé, ily módon födelet alkotva védelmül az ellenség lövedékei ellen (a rómaiak ezt *testudónak* nevezték).

Ugyanakkor, amikor a görög hadművészet ily módon főleg arra irányult, hogy a zsoldoscsapatok hajlékony anyagából különféle újszerű és mesterséges alakzatokat hozzon létre, és hogy a könnyű fegyverzetű csapatok új válfajait honosítsa meg vagy fedezze fel az ősi dór nehéz fegyverzetű phalanx rovására — pedig abban az időben csakis ez dönthette el a csata kimenetelét — kibontakozott az a királyság, amely minden valódi tökéletesítést átvéve, a nehéz fegyverzetű gyalogságból olyan óriási méretű sereget teremtett, hogy egyetlen vele szembekerülő hadsereg sem tudott ellenállni rohamának. Makedóniai Fülöp 30 000 gyalogost és 3000 lovast számláló állandó sereget alakított. A sereg fő része a 16 000 vagy 18 000 főnyi óriási phalanx volt, amelyet a spártai phalanx elve alapján építettek fel, de jobb fegyverzettel. A kis görög pajzsot felváltotta a nagy téglalapalakú kariai pajzs, a közepes méretű lándzsát pedig a 24 láb hosszú makedón lándzsa *(sarissa)*. E phalanx mélysége Fülöp idejében 8, 10, 12 és 24 sor között váltakozott. A lándzsák roppant hosszúsága folytán a 6 első sor mindegyike, ha leengedte lándzsáját, annak hegyét az első sor elé tudta tolni. Egy ilyen hosszú, 1000—2000 emberből álló arcvonal szabályos mozgása az alapkiképzés nagy tökéletességét feltételezi, ezért valóban szüntelenül foglalkoztak is ezzel. Sándor tökéletesítette ezt a szervezetet. Az ő phalanxa rendszerint 16 384 harcosból állt, vagyis 16 sor mélységű volt, 1024 fővel minden sorban. A 16 tagú sort (*lochost*) az első vonalban álló lochagos vezette. Két

ilyen sor alkotott egy dilochiát, két dilochia egy tetrarchiát, két tetrarchia egy taxiarchiát, két taxiarchia egy 16 fő széles és 16 fő mély xenagiát vagy syntagmát. Ez volt az egység alakzatváltoztatás szempontjából; a csapatok xenagia-oszlopokban, 16-os sorokban meneteltek. Tizenhat xenagia (amely 8 pentekosiachiával, illetve 4 chiliarchiával, illetve 2 telarchiával volt egyenlő) egy kis phalanxot képezett: két kis phalanx egy diphalangarchiát, négy pedig egy tetraphalangarchiát, vagyis azt, amit voltaképpen phalanxnak neveztek. Ezen alegységek mindegyikének meg volt a parancsnoka. A jobbszárny diphalangarchiáját élnek, a balszárny diphalangarchiáját faroknak vagy hátnak nevezték. Valahányszor kivételes szilárdságra volt szükség, a balszárny a jobb mögött helyezkedett el, 512 fő szélességű és 32 fő mélységű arcvonalat alkotva. Másrészt a 8 hátsó sornak az elsőktől balra való felfejlődésével meg lehetett kettőzni az arcvonal szélességét, 8 sorra csökkentve a mélységet. A távközök ugyanazok voltak, mint a spártaiaknál, de a zártrend olyan tömör volt, hogy a phalanxon belül az egyes harcos nem bírt megfordulni. Csata idején a phalanx alegységei között nem hagytak közöket: az egész egyetlen megszakítatlan vonalat alkotott, amely *en muraille* [falként] rohamozta meg az ellenséget. A phalanx kizárólag makedón önkéntesekből állt, habár Görögország meghódítása után görögök is beléphettek soraiba. Katonái mind nehéz fegyverzetű hoplitések voltak. A pajzson és a lándzsán kívül sisakot és kardot viseltek, bár e lándzsaerdő rohama után nem sokszor lehetett szükség közelharcra, amelyben a kard segíthetett. De amikor a phalanxnak a római légiókkal kellett találkoznia, a helyzet teljesen megváltozott. Az egész phalanx-rendszernek, a korai dór korszaktól egészen a makedon birodalom bukásáig, egy nagy fogyatékossága volt: hiányzott belőle a rugalmasság. Ezek a hosszú, mély sorok csak sík és nyílt terepen tudtak rendben és szabályosan mozogni. Minden felbukkanó akadály oszlopba sorakozásra kényszerítette a phalanxot, s ebben az alakzatban nem volt cselekvésre alkalmas. Ezenkívül a phalanxnak nem volt második vonala, illetve tartaléka. Ezért mihelyt olyan hadsereggel kellett találkoznia, amely kisebb részekre volt tagolva, úgyhogy harcrendjének megbontása nélkül meg tudta kerülni a terepakadályokat, és több, egymást támogató vonalra volt tagolva— a phalanx tehetetlennek bizonyult az egyenetlen terepen, amelyen új ellenfele teljesen megsemmisítette. De olyan ellenfelek szemében, amilyenekkel az arbelai ütközetben volt dolga, Sándor két nagy phalanxa szükségképpen legyőzhetetlennek látszott. A nehéz fegyverzetű vonalgyalogságon kívül Sándor 6000 hyraspistésből álló, még nehezebb fegyverzetű testőrséggel rendelkezett, ezeknek még nagyobb pajzsuk és még hosszabb lándzsájuk volt. Könnyű fegyverzetű gyalogsága argyraspidesekből — akiknek kis, ezüstveretű pajzsuk volt — és nagyszámú peltastésből állt; mindkét csapatnemet polyphalanxokba szervezték, amelyeknek normális létszáma 8192 főre rúgott; ezek tudtak harcolni mind csatárláncban, mind pedig

vonal-alakzatban, mint a hoplitések; phalanxuk gyakran ugyanolyan sikereket ért el. A makedón lovasság makedón és thessáliai nemesifjakból állt, akikhez később a tulajdonképpeni Görögországból is csatlakozott egy lovasosztag. Századokra (*ilé*) oszlott, ezek közül a makedón nemesség egymaga nyolcat állított ki. Ez a lovasság olyasmi volt, amit mi nehéz lovasságnak neveznénk; sisakot viselt, mellvértet, vaslemezekből készült combpáncélt, és hosszú kard meg lándzsa volt a fegyvere. A lovon ugyancsak vas homlokvért volt. A lovasságnak erre a fajtájára, a kataphraktésekre Fülöp is, Sándor is nagy figyelmet fordított; az utóbbi ezt használta fel döntő manőveréhez az arbelai ütközetben, amikor először szétverte és üldözőbe vette a perzsák egyik szárnyát, azután pedig, centrumukat megkerülve, hátbatámadta a másik szárnyat. Ez a lovasság különböző alakzatokban támadott; vonalban, közönséges négyzetes oszlopban, romboid-alakú vagy ékalakú oszlopban. A könnyű lovasságnak nem volt védőfegyvere; hajítódárdával és könnyű rövid lándzsával szerelték fel; volt még a makedón seregben egy osztag akrobalistés, vagyis lovas íjász is. Ez a fegyvernem előőrsi, járőr- és felderítőszolgálatot teljesített, és általában az irreguláris katonai műveleteket végezte. Thrák és illir törzsekből töltődött fel, amelyek ezenkívül néhányezer irreguláris gyalogost adtak. Sándor által felfedezett új fegyvernem volt, amely figyelmünket már csak azért is magára vonja, mert az újkorban utánozni kezdték, a dimachések lovas csapata, amely arra rendeltetett, hogy egyaránt harcoljon lovas és gyalogos alakzatban. A XVI. és következő századok dragonyosai, mint a továbbiakban meglátjuk, pontos alakmásai voltak e csapatoknak. De nincs semmi adatunk arról, hogy a lovasság és a gyalogság ez antik keveréke eredményesebben birkózott meg kettős feladatával, mint a modern dragonyosok. Ilyen volt az összetétele annak a hadseregnek, amellyel Sándor meghódította a Földközi tenger, az Oxus[1] és a Szatledzs közti területet. Ami létszámát illeti, az arbelai ütközetben két nagy phalanx hoplitésből (kb. 30 000 ember), két polyphalanx peltastésből (16 000), 4000 lovasból és 6000 főnyi irreguláris csapatból, összesen kb. 56 000 főből állt. A Granikos melletti csatában Sándor különböző fegyvernemekhez tartozó csapatai 35 000 főre rúgtak, köztük 5000 főnyi lovassággal.

A karthagói hadseregről nem tudunk részleteket; vitás még az is, mekkora erőkkel kelt át Hannibál az Alpokon. Sándor utódainak hadseregeiben a belső szervezetet illetően semmi tökéletesítés nem történt; az elefántok alkalmazása csak rövid ideig volt szokásban, mert ezek az állatok, a tűztől megbokrosodva, veszélyesebbnek bizonyultak a saját csapataik, mint az ellenség számára.

A késői görög seregeket (az achaiai szövetség idején) részben makedón, részben római mintára szervezték meg.

[1] Az Amu-Darja folyó másik neve. — *Szerk.*

A római hadsereg a gyalogsági taktika legtökéletesebb rendszerét képviseli, amelyet a lőpor használatát nem ismerő korban fel tudtak fedezni. Megtartja a nehéz fegyverzetű gyalogság és a tömör egységek túlsúlyát, de kiegészíti ezt különálló kisebb egységek mozgékonyságával, az egyenetlen terepen való küzdés képességével, több vonal egymás mögött való elhelyezésével — részben támogatásul, részben erős tartalékul —, és végül az egyes katona kiképzésének még a spártainál is célszerűbb rendszerével. Ennek következtében a rómaiak legyőztek minden fegyveres erőt, amely csak fellépett ellenük — mind a makedón phalanxot, mind a numidiai lovasságot.

Rómában minden polgár 17-től 45 vagy 50 éves koráig szolgálatköteles volt, hacsak nem tartozott a legalsó osztályhoz, vagy nem vett már részt mint gyalogos 20 hadjáratban, vagy mint lovas 10 hadjáratban. De rendszerint csak a fiatalabbakat válogatták ki. A katonai kiképzés igen kemény volt és a fizikai erő minden lehetséges úton való kifejlesztésére irányult. Igen sokat gyakorolták a futást, ugrást, lovaglást, mászást, birkózást, úszást — először ruhátlanul, azután teljes fegyverzetben —, a fegyverforgatásra és a különböző mozdulatokra való reguláris kiképzésen kívül. Nehéz menetfelszerelésben való hosszú meneteléseket, amelyek során minden katona 40—60 font terhet vitt magán, óránként 4 mérföld sebességgel végeztek. A katonai kiképzésbe beletartozott a sáncszerszámok kezelése és a megerősített tábor gyors felépítése is. És nemcsak az újoncoknak, hanem a veterán légióknak is végezniök kellett ezeket a gyakorlatokat, hogy megőrizzék testi frisseségüket és rugalmasságukat, és ne törje meg őket a fáradság és a nélkülözés. Ilyen katonák valóban alkalmasak voltak a világ meghódítására.

A köztársaság fénykorában általában két consuli hadsereg volt, mindegyikük két légióból és a szövetségesek csapataiból állt (ezek gyalogsága ugyanannyi volt, mint a római lovasságuk — kétszer akkora). A csapatok toborzása a polgárok népgyűlésén történt a Capitóliumon vagy a Mars-mezőn; minden tribusból egyenlő számú embert vettek fel; ezeket ismét egyenlően elosztották a négy légió közt, amíg be nem telt a létszám. Igen gyakran önkéntesként újra beléptek a seregbe olyan polgárok, akiket koruk vagy a végigharcolt hadjáratok nagy száma miatt már felmentettek a szolgálat alól. Az újoncokat feleskették és behívásukig elengedték. Mikor összehívták őket, a legfiatalabbakat és legszegényebbeket a velesek [könnyű fegyverzetűek] csoportjába sorolták be, a korban és vagyoni helyzetben utánuk következő csoport a hastatusok [lándzsások] és princepsek [akik valamikor az első sort foglalták el] közé került, a legidősebbeket és leggazdagabbakat a triariusok [harmadik sorban állók] közé sorolták be. Minden légió 1200 velesből, 1200 hastatusból, 1200 princepsből, 600 triariusból és 300 lovasból (lovagok), összesen 4500 főből állt. A hastatusok, princepsek és triariusok 10—10 manipulusra, vagyis századra oszlottak, s minden manipulushoz csa-

toltak ugyanolyan számú velest. A velesek (*rorariusok, accensusok, ferentariusok*) a légió könnyű fegyverzetű gyalogságát alkották és a szárnyain, a lovasság mellett álltak fel. A hastatusok alkották az első, a princepsek a második vonalat; eredetileg lándzsákkal voltak felfegyverezve. A triariusok alkották a tartalékot és pilummal voltak felfegyverezve, egy rövid, de rendkívül súlyos és veszélyes dárdával, amelyet az ellenség első soraira hajítottak közvetlenül azelőtt, hogy karddal kezükben rájuktámadtak. Minden manipulus egy centurió parancsnoksága alatt állt, aki mellett volt egy második centurió, helyettesként. A centuriók rangsora végigvonult az egész légión, a hastatusok utolsó, vagyis tizedik manipulusának a második centuriójától a triariusok első manipulusának első centuriójáig (*primus pilus*), aki felsőbb tiszt távollétében átvette az egész légió vezetését is. Rendes körülmények közt a primus pilus volt a parancsnoka a légió összes triariusainak, ugyanúgy, ahogy a primus princeps (a princepsek első manipulusának első centuriója) az összes princepseknek, a primus hastatus pedig az összes hastatusoknak. A korai időkben a légiót hat katonai tribunusa sorjában vezette; mindegyik két hónapig. Az első polgárháború után minden légió élére legatust neveztek ki állandó parancsnokul; a tribunusok most többnyire törzskari vagy adminisztratív feladatokkal megbízott tisztekké váltak. A három vonal fegyverzetének különbözősége Marius kora előtt eltűnt. Pilumot adtak a légió mindhárom vonalának; ez most már a rómaiak nemzeti fegyvere volt. A három vonal közti minőségi különbség, amennyiben ez az életkoron és a szolgálat tartamán alapult, csakhamar szintén eltűnt. Metellusnak Jugurtha ellen vívott csatájában. Sallustius szerint, utolszor jelentek meg a hastatusok, princepsek, triariusok. Marius a légió 30 manipulusából 10 cohorsot alakított, és két vonalban helyezte el őket, 5—5 cohorsot egyben. Ugyanakkor a cohors normál-létszámát 600 főre növelték; a primus pilus parancsnoksága alatt álló első cohors vitte a légió sasát. A lovasságot továbbra is turmákba csoportosították, egy-egy turmában 30 közkatona és három decurio volt, az első decurio vezette a turmát. A római gyalogság fegyverzete a következő volt: félhenger alakú, 4 láb hosszú és $2\frac{1}{2}$ láb széles, bőrrel bevont és vaskapcsokkal megerősített fapajzs; a közepén kidudorodás (*umbo*) volt a lándzsadöfések elhárítása céljából. A sisak rézből készült, rendszerint hátul meghosszabbítva a nyak védelmére; rézlemezekkel borított bőrszíjakkal erősítették a fejre. A körülbelül négyzetláb méretű mellvértet a vállon átvetett pikkelyes szíjakkal rögzítették a bőr páncélinghez; a centurióknál a mellvértet rézlemezekkel borított páncéling helyettesítette. A jobblábat, amely előrelépéskor karddöféseknek volt kitéve, rézlemezzel védték. A rövid kardon kívül, amelyet inkább szúrásra, mint vágásra használtak, a katonáknak volt pilumuk — egy nehéz dárda $4\frac{1}{2}$ láb hosszú fa nyél $1\frac{1}{2}$ láb hosszú vasvégződéssel, vagyis az egész hossza körülbelül 6 láb, a fa rész keresztmetszeti területe $2\frac{1}{2}$ négyzethüvelyk, súlya körülbelül 10—11 font volt.

A pilum, 10—15 lépésnyi távolságra hajítva, gyakran átütötte a pajzsot és a mellvértet, és csaknem mindig földre terítette az ellenfelet. A könnyű fegyverzetű veleseknek könnyű rövid hajítódárdájuk volt. A köztársaság késői időszakában, amikor a könnyű fegyverzetű szolgálatot barbár segédcsapatok látták el, ez a fegyvernem teljesen eltűnt. A lovasság hasonló védőfegyverzettel volt ellátva, mint a gyalogság, valamint dárdával és hosszabb karddal. De a római nemzeti lovasság nem volt eléggé jó, és szívesebben harcolt gyalogos alakzatban. Később teljesen megszüntették és numidiai, hispániai, galliai és germán lovasokkal pótolták.

A római csapatok taktikai felállítása nagy mozgékonyságot engedett meg. A manipulusok arcvonaluk hosszával egyenlő térközre álltak fel egymástól, mélységük 5—6-tól 10 sorig váltakozott. A második vonal manipulusai az első vonal hézagai mögött helyezkedtek el; a triariusok még hátrább álltak, de megszakítatlan vonalban. A körülményektől függően bármelyik vonal manipulusai összezárkózhattak és zárt vonalat alkothattak, vagy a második vonal manipulusai előrenyomulhattak és betölthették az első vonal közeit, vagy végül, amikor nagy mélységre volt szükség, minden princeps-manipulus felzárkózott a megfelelő hastatus-manipulus háta mögé, megkettőzve annak mélységét. Amikor Pyrrhus elefántjaival kerültek szembe, mind a három vonalat térközökkel állították fel, minden manipulus az előtte állóra fedezett, úgy hogy az állatoknak szabad átjárójuk maradt az egész harcrenden át. Ez az alakzat minden tekintetben felülmúlta az esetlen phalanxot. A légió tudott mozogni és manőverezni harcrendjének megbomlása nélkül olyan terepen, amelyen a phalanx erre csak a legnagyobb kockázattal vállalkozhatott. Legfeljebb egy vagy két manipulusnak meg kellett rövidítenie arcvonalát, hogy elhaladhasson egy akadály mellett; de néhány perc múlva az arcvonal már helyreállt. A légió az egész arcvonalát fedezhette könnyű fegyverzetű csapatokkal, mert az utóbbiak az arcvonal előnyomulásakor visszavonulhattak a térközökön át. De fő előnye abban volt, hogy a csapatokat több vonalban állították fel, amelyeket egymás után vetettek harcba a pillanatnyi szükséglettől függően. A phalanxban egyetlen csapásnak kellett eldöntenie a csatát. Nem voltak tartalékban friss csapatok, amelyeket kudarc esetén be lehetett volna vetni a harcba — valójában ilyen lehetőséget nem is vettek soha számításba. A légió egész frontján fel tudta venni a harcot az ellenség könnyű fegyverzetű csapataival és lovasságával; az ellenséges phalanx támadásának ellen tudott állni hastatusokból álló első vonalával, amelyet nem volt olyan könnyű szétverni, mert először le kellett győzni egyenként legalább hatot a tíz manipulusból; ki tudta meríteni az ellenséget a princepsek előretolásával, és végleg ki tudta vívni a győzelmet a triariusok segítségével. Ilymódon a csapatok és az ütközet menete a hadvezér kezében maradtak, míg a phalanx, ha egyszer felvette a harcot, összes erőivel visszavonhatatlanul belemerült és végig kellett küzdenie a csatát. Ha a római hadvezér meg

akarta szakítani a küzdelmet, a légió-szervezet lehetővé tette számára, hogy állást foglaljon a tartalékokkal, míg a korábban harcoló csapatok a térközökön át visszavonultak és maguk is állást foglaltak. Minden körülmények között a csapatok egy része mindig teljes rendben volt, hisz még akkor is, ha a triariusokat is visszavetették, mögöttük a két első vonal újra szerveződött. Amikor Flaminius légiói Thessália síkjain találkoztak Fülöp phalanxával, első rohamukat azonnal visszaverték; de az egymást követő rohamok kifárasztották a makedónokat és meglazították harcrendjük tömörségét; és mindenütt, ahol csak zavar jelei mutatkoztak, megjelentek a római manipulusok, igyekezve betörni az esetlen tömegbe. Végül amikor 20 manipulus a szárnyakról és hátulról rohamozta meg a phalanxot, nem lehetett tovább fenntartani a taktikai kapcsolatot; a mély harcrend menekülők csoportjaira bomlott és a csata elveszett.

Lovasság ellen a légió *orbisban,* azaz bizonyos fajta négyszögben állt fel, a málhával a középen. Menetelésnél, amikor támadásra lehetett számítani, *legio quadratába* [négyszögű légióba] rendeződött, széles arcvonalú meghosszabbított oszlopot alkotva, középen a málhával. Ezt természetesen csak nyílt síkságon lehetett megvalósítani, ott, ahol a menet egyenes irányban haladhatott.

Caesar idejében a légiók többnyire Itáliában tartott önkéntes toborzás útján rekrutálódtak. A szövetséges háború után a polgárjogot, s ezzel együtt a katonai szolgálat kötelezettségét kiterjesztették egész Itáliára — és ezért katonaságra alkalmas ember most sokkal több akadt, mint amennyire szükség volt. A zsold körülbelül egyenlő volt a munkás keresetével; ezért seregestől jelentkeztek újoncok, úgyhogy nem is kellett a conscriptiohoz [kényszerű sorozáshoz] folyamodni. Csak kivételes esetekben toboroztak légiókat a provinciákban; így például Caesar az ötödik légióját a római Galliában toborozta, de később a légió *en masse* [teljes egészében] megkapta a római polgárjogot. A légiók korántsem érték el 4500 főnyi névleges létszámukat; Caesar légiói ritkán haladták meg a 3000-et. A rekrutákból inkább új újonc-légiókat *[legiones tironum]* alakítottak, semhogy összekeverjék őket veteránokkal a régi légiókban; ezeket az új légiókat eleinte nem engedték nyílt mezőn való ütközetbe, és főleg a tábor őrzésére használták fel őket. A légió 10 cohorsra oszlott, s mindegyikben három manipulus volt. A hastatus, princeps, triarius elnevezés megmaradt, amennyire ez a tisztek rangjának a fent említett rendszer szerinti megjelölésére szükséges volt; ami azonban a sorkatonákat illeti, számukra ezek az elnevezések elvesztették minden jelentőségüket. Minden légióból az első cohors hat centuriójának joga volt résztvenni a haditanács ülésein. A centuriókat a sorkatonák közül nevezték ki, és ritkán értek el magasabb parancsnokságot; a felsőbb tisztek iskolája a hadvezér személyi törzse volt, ez művelt fiatalemberekből állt, akik gyorsan emelkedtek a *tribunus militum,* majd a *legatus* rangjára. A katona fegyverzete a korábbi maradt — pilum és kard. A katona hadifelszerelé-

sén kívül 35—60 font súlyú személyi poggyászt vitt magával. A poggyász hordására szolgáló berendezés olyan ügyetlen volt, hogy a katonának ahhoz, hogy harcrakész legyen, először le kellett tennie poggyászát. A sereg tábori felszerelését lovakon és öszvéreken szállították, ezekből egy-egy légiónak körülbelül 500-ra volt szüksége. Minden légiónak meg volt a maga sasa, és minden cohorsnak a maga zászlaja. Könnyű gyalogság céljára Caesar kiválogatott a légióiból bizonyos számú katonát (*antesignani*), akik egyaránt alkalmasak voltak mind a könnyű csapatokban való szolgálatra, mind a zárt alakzatban való harcra. Ezeken kívül voltak segédcsapatai a provinciákból, krétai íjászok, baleári parittyások, galliai és numidiai csapatok, meg germán zsoldosok. Lovassága részben galliai, részben germán csapatokból állt. A római velesek és a római lovasság már valamivel korábban eltűntek.

A hadsereg törzse a senatus által kinevezett *legatusokból* állt; ezek helyettesei voltak a hadvezérnek, aki különálló egységeknek vagy a harcrend egyes szakaszainak parancsnokaiul alkalmazta őket. Caesar volt az első, aki minden légió élére külön legatust állított állandó parancsnokul. Ha nem volt elég legatus, a légió parancsnokságát a *quaestor* vette át. Ez tulajdonképpen a hadsereg fizetőtisztje és a hadbiztosság vezetője volt, s ebben a tisztében számos írnok és küldönc segédkezett neki. A törzshöz voltak kivezényelve a katonai tribunusok *(tribuni militum)* és a fentebb említett fiatal önkéntesek *(contubernales, comites praetorii,* [a kíséretben levők, a törzs kísérői]), akik segédtiszti, ügyeletes tiszti feladatokat láttak el; csata idején azonban alakzatban harcoltak, ugyanúgy, mint az egyszerű katonák, a főhadiszállás lictoraiból, írnokaiból, szolgáiból, kémeiből, *(speculatores)* és küldönceiből *(apparitores)* álló praetori cohors *(cohors praetoria)* soraiban. A hadvezérnek ezenkívül volt bizonyosfajta személyi testőrsége is veteránokból, akik korábbi parancsnokuk hívására önként újból beléptek a hadseregbe. Ezt az osztagot, amely a menetben lovagolt, de gyalogosan harcolt, tekintették a sereg *elitjének;* ez vitte és védelmezte az egész sereg *vexillumát,* megkülönböztető zászlaját. Caesar csatára rendszerint három volnalban állította fel a sereget, minden légiónak négy cohorsa állt az első vonalban és három-három cohorsa a második és a harmadik vonalban; a második vonal cohorsai az első vonal térközei mögött álltak. A második vonalnak támogatnia kellett az elsőt; a harmadik vonal általános tartalék volt az ellenség arcvonala vagy szárnya elleni döntő manőverek számára, illetve az ellenség döntő csapásának visszaverésére. Ha az ellenség annyira átkarolta a vonalat, hogy annak meghosszabbítása vált szükségessé, akkor a sereg csak két vonalban helyezkedett el. Egy vonalban való felálláshoz *(acies simplex)* csak végszükség esetén folyamodtak, s akkor nem hagytak térközöket a cohorsok közt; tábor védelmezésekor azonban az ilyen felállás általános szabály volt, mert a vonal még mindig 8—10 sor mélységű maradt, és tartalékot lehetett alkotni azokból, akiknek nem jutott hely a mellvédnél.

Augustus befejezte a római fegyveres erőknek állandó reguláris hadsereggé való átalakítását. 25 légióját elosztotta az egész birodalomban, nyolcat a Rajnánál helyeztetett el (ezeket a hadsereg fő erejének, *praecipium roburnak* tekintették), hármat — Hispániában, kettőt — Afrikában, kettőt — Egyiptomban, négyet — Sziriában és Kis-Ázsiában, hatot — a dunai provinciákban. Itália helyőrsége kizárólag innen rekrutálódó válogatott csapatokból, a császári testőrségből állt; ez eleinte 12, később 14 cohorsot számlált; ezenkívül Róma városának volt hét cohors városi őrsége *(virgiles)*, amelyet eredetileg felszabadított rabszolgákból alakítottak. E reguláris hadseregen kívül a provinciák, mint azelőtt, kötelesek voltak könnyű fegyverzetű segédcsapatokat szolgáltatni, amelyeket most többnyire egy helyőrségi és rendőri feladatokat ellátó milicia szerepére korlátoztak. A támadás-fenyegette határokon azonban nemcsak ezeket a segédcsapatokat alkalmazták aktív szolgálatra, hanem idegen zsoldosokat is. A légiók száma Traianus alatt 30-ra, Septimius Severus alatt 33-ra növekedett. A légióknak számokon kívül nevük is volt állomáshelyükről *(L. Germanica. L. Italica)*, a császárról *(L. Augusta)*, az istenekről *(L. Primigenia, L. Appollinaris)*, vagy pedig kitüntetésként kapták azt *(L. fidelis, L. pia, L. invicta)*. A légió szervezete némi változáson ment át. Parancsnokát most praefectusnak nevezték. Az első cohors létszámát megkettőzték *(cohors milliaria,* [ezres cohors]), a légió normállétszámát pedig 6100 főnyi gyalogságra és 726 főnyi lovasságra növelték; ezt minimumnak tekintették, és szükség esetén a légióhoz hozzácsatoltak egy vagy több *cohors milliariát*. E cohors milliariák parancsnoka a katonai tribunus, a többi cohors parancsnokai pedig tribunusok, vagy *praepositusok* voltak; a *centurio* rangja ílymódon most alsóbb parancsnok rangjává vált. Általános szabállyá vált az, hogy a légiókba felvettek rabszolgákat és szabadonbocsátottakat, a provinciákból származókat és általában a legkülönbözőbb fajta embereket; római polgárságot csak az itáliai praetorianusoknál követeltek meg, de később még itt is lemondtak erről. Ilymódon a római nemzetiség a hadseregben igen hamar elmerült a barbár és félbarbár, romanizálódott és nem romanizálódott elemek áradatában; csak a tisztek voltak továbbra is római származásúak. A hadsereget alkotó elemeknek ez a rosszabbodása igen hamar visszatükröződött a sereg fegyverzetén és taktikáján. A nehéz mellvértet és pilumot sutbadobták; a kimerítő kiképzési rendszert, amely világhódítókat teremtett, elhanyagolták; a tábori szolgaszemélyzet és a fényűzés nélkülözhetetlenné vált a hadsereg számára; a málha *(impedimenta)* a sereg erejének és kitartásának csökkenésével párhuzamosan nőtt. A hanyatlást, mint Görögországban is, az jellemezte, hogy elhanyagolták a nehéz fegyverzetű vonalgyalogságot, hogy értelmetlen módon mindenféle könnyű fegyverzeteket agyaltak ki, és hogy átvették a barbárok fegyverzetét és taktikáját. Számtalan fajta könnyű fegyverzetű csapat jött létre *(auxiliatores, exculcatores, jaculatores, excursatores, praecursatores, scu-*

tatium, funditores, balistarii, tragularii), akiket a legkülönfélébb hajítófegyverekkel szereltek fel, Vegetius pedig arról tudósít bennünket, hogy a lovasságot a gótok, alánok és hunok utánzása révén tökéletesítették. Végül eltűnt minden felszerelésbeli és fegyverzetbeli különbség a rómaiak és a barbárok között, s a fizikailag és erkölcsileg fölényben levő germánok átléptek a deromanizálódott légiók testén. A régi római taktikának csak szánalmas maradványa, kusza hagyománya állt ellen annak, hogy a germánok meghódítsák a Nyugatot; de most még ez a szánalmas maradvány is megsemmisült.

A taktika fejlődése szempontjából az egész középkor ugyanolyan terméketlen időszak volt, mint minden más tudomány szempontjából. A feudális rendszer, noha eredetére nézve katonai szervezet volt, lényegében ellenségesen állt szemben minden fegyelemmel. Megszokott jelenség volt, hogy nagy hűbéresek fegyveres erőikkel együtt fellázadtak és elpártoltak. A vezéreknek szóló parancsok kiosztását rendszerint zajos haditanács váltotta fel, amely lehetetlenné tett bármilyen kiterjedtebb hadműveletet. A háborúk ezért ritkán koncentrálódtak döntő pontokra; ezért hadjáratok teltek el egyetlen helység birtoklásáért folyó harcban. Ebben az egész időszakban (a VI.-tól a XII. századig terjedő zavaros időt nem számítva) nagy hadműveletek csak a német császárok Itália elleni expedíciói és a keresztes hadjáratok voltak, s mind az előbbiek, mind az utóbbiak eredménytelenek.

A középkori gyalogság — amely a feudális csatlósokból meg részben a parasztságból tevődött össze — főleg lándzsásokból állt, és többnyire semmire se lehetett használni. A tetőtől-talpig vasba öltözött lovagoknak kedvenc szórakozásuk volt egyesegyedül belegázolni ebbe a védtelen tömegbe és kényükre-kedvükre mészárolni őket. Az európai szárazföldön a gyalogság egy része számszeríjjal [arbalète-tel] volt felfegyverezve, míg Angliában a parasztság nemzeti fegyverévé vált a hosszú íj. Ez a hosszú íj igen félelmetes fegyver volt, és biztosította az angolok fölényét a franciák felett Crécynél, Poitiers-nél és Azincourtnál. Könnyen meg lehetett óvni az esőtől — amely a számszerijat időnként használhatatlanná tette — és a nyilat több mint 200 yard távolságra repítette, azaz nem sokkal rövidebbre a régi simacsövű muskéta hatótávolságánál. A nyíl átütötte a hüvelyknyi vastagságú deszkát, sőt a mellvérten is áthatolt. Ezért a hosszú íj sokáig megtartotta a helyét még az első kézi tűzfegyverekkel szemben is, annál is inkább, mert hat nyilat lehetett kirepíteni addig, amíg az e korbeli muskétát megtöltötték és egy lövést tettek vele; sőt még a XVI. század végén is Erzsébet királynő újra be akarta vezetni harci fegyverként a nemzeti hosszú íjat. Különösen alkalmas volt lovasság ellen; a nyilak még akkor is, ha a lovasokat megvédte tőlük páncéljuk, megsebesítették vagy megölték a lovakat, a lóról leszállított lovagok pedig harcképtelenné váltak és rendszerint foglyul estek. Az íjászok vagy

csatárláncban, vagy vonal-alakzatban harcoltak. A középkorban a lovasság volt a döntő fegyvernem. A tetőtől-talpig páncélba burkolt lovagok, akik szabályos alakzatban támadtak, képviselték a nehéz fegyverzetű lovasság első fajtáját, amellyel találkozunk a történelemben, mert Sándor kataphraktései, bár ők döntötték el az arbelai csata kimenetelét, kivételek voltak annyiban, hogy e nap után egyetlen egyszer sem hallunk róluk többé, és az ókori történelem egész hátralévő szakaszában a gyalogság megtartotta fölényét a csatamezőn. Ily módon az egyetlen haladás, amelyet a középkortól örököltünk, annak a lovasságnak a megteremtése, amelynek egyenes leszármazottja a mi modern lovasságunk. De hogy mennyire nehézkes volt ez a lovasság, bizonyítja már az a tény is, hogy az egész középkor folyamán a lovasság nehéz, lassú mozgású fegyvernem maradt, míg minden könnyű szolgálatot és gyors mozdulatot gyalogság végzett. A lovagok egyébként nem mindig harcoltak zárt rendben. Szívesebben keltek párviadalra, vagy belevágtattak az ellenséges gyalogság sűrűjébe; így a hadviselés módja visszakanyarodott a homérosi időkhöz. Ha zárt rendben lépett fel, a lovasság vagy vonal-alakzatban támadott (a lovagok — az első sorban, a könnyebb fegyverzetű fegyverhordozók — a másodikban), vagy mély oszlopban. Ilyen rohamot rendszerint csak az ellenséges sereg lovagjai ellen intéztek; gyalogság ellen ez haszontalan erőpazarlás lett volna. A saját páncéljukkal és lovasuk páncéljával megterhelt lovak csak lassan és csak kis távolságokra tudtak mozogni. Ezért a keresztes hadjáratok idején, és a mongolokkal vívott háborúkban Lengyelországban és Sziléziában, ez a nehezen mozdítható lovasság állandóan a végkimerültség állapotában volt, és végül is alulmaradt a Kelet mozgékony könnyű lovasságával szemben. A Svájc elleni osztrák és burgundi háborúk során a kedvezőtlen terepen nehéz helyzetbe került lovagok kénytelenek voltak leszállni a lóról és phalanxot alkotni, amely még kevésbé volt mozgékony, mint a makedón phalanx; a hegyszorosokban felülről szikladarabokat és fatörzseket zúdítottak rájuk, ennek következtében a phalanx elvesztette taktikai rendjét, s a döntő roham hatására szétszóródott.

A XIV. század táján bevezettek egyfajta könnyebb lovasságot, s az íjászok egy részét, hogy megkönnyítsék manőverezésüket, lóra ültették; de ezek a változtatások és a hozzájuk hasonlóak csakhamar haszontalanokká váltak, félbemaradtak, vagy visszájukra fordultak, mert megjelent az az új elem, amely hivatott volt megváltoztatni a hadviselés egész rendszerét — a lőpor.

A Spanyolországban élő araboktól a lőpor előállításának és használatának ismerete átterjedt Franciaországra és Európa többi részére; maguk az arabok a lőport a Távol-Kelet népeitől kapták, ezek viszont eredeti feltalálóitól — a kínaiaktól — vették át. A XIV. század első felében kezdték bevezetni az európai hadseregekben az ágyút; nehéz,

esetlen lövegek voltak ezek, kőgolyóbisokat hajítottak, és csak várharcra lehetett őket használni. De csakhamar feltalálták a kis tűzfegyvert. Perugia olaszországi város 1364-ben 500 darab kézi tűzfegyverrel szerelte fel magát, melyeknek csöve nem volt hosszabb 8 hüvelyknél; ez azután lökést adott a pisztolyok készítésének (a toscanai Pistoia városról nevezték el így ezeket). Nem sokkal később elkezdték hosszabb és nehezebb kézi tűzfegyverek *(arquebuses)* készítését, amelyek a mi modern muskétánknak feleltek meg; de mivel rövid és súlyos volt a csövük, csak korlátolt távolságra lőttek, a kanócos gyújtólyuk pedig csaknem leküzdhetetlen akadálya volt a pontos célzásnak; ezenkívül még a legkülönfélébb egyéb fogyatékosságokban szenvedtek. A XIV. század végére már nem akadt Nyugat-Európában hadsereg, amelynek ne lettek volna tüzérséggel, valamint arquebuse-zel felfegyverzett csapatai. De az új fegyver hatását az általános taktikára csak igen kevéssé lehetett észrevenni. Mind a nagy, mind a kis tűzfegyver megtöltése igen sok időt vett igénybe, nehézkességük és drágaságuk miatt pedig még 1450 körül sem szorították ki a számszeríjat.

Közben a feudális rendszer általános összeomlása és a városok növekedése változásokat okozott a hadsereg összetételében. A nagyobb hűbéresek vagy kénytelenek voltak alávetni magukat a központi hatalomnak, mint Franciaországban, vagy mintegy független uralkodókká váltak, mint Németországban és Olaszországban. A kisebb nemesség erejét megtörte a városokkal szövetségben fellépő központi hatalom. A feudális hadseregek megszűntek; új hadseregek alakultak a nagyszámú zsoldosból, akiknek a feudalizmus bomlása szabadságot adott arra, hogy annak szolgáljanak, aki megfizeti őket. Így létrejött valami állandó hadseregféle; de ezek a zsoldosok, a legkülönfélébb nemzetek fiai, akiket nehéz volt rendben tartani, és akiket nem túlságosan pontosan fizettek, nagyon sokat garázdálkodtak. Ezért Franciaországban VII. Károly király hazai elemekből alakított állandó haderőt. 1445-ben 15 *compagnie d'ordonnance*-ot sorozott, amelyek mindegyike 600 főből állt; összesen 9000 lovast, akik azután a királyság városaiban voltak elhelyezve és pontosan kapták a zsoldot. Minden század 100 lance-ra [lándzsára] oszlott; egy-egy lance egy páncélos vitézből, három íjászból, egy fegyverhordozóból és egy apródból állt. Ily módon ezek egyesítették a nehéz lovasságot a lovas íjászokkal, de a két fegyvernem a csatában természetesen külön tevékenykedett. 1448-ban VII. Károly kiegészítette a sereget 16 000 szabad íjásszal, ezeket négy főkapitány vezette, egy-egy főkapitány parancsnoksága alá nyolc 500 főnyi század tartozott. Minden íjász számszeríjjal volt felfegyverezve. Az egyházközségek állították ki és fegyverezték fel őket, s mentesítve voltak minden adótól. Ezeket a csapatokat tekinthetjük az újkor első állandó hadseregének.

A középkori zűrzavarból kibontakozó modern taktika ez első fejlődési szakaszának végén a dolgok állása a következőkben foglalható

össze: A zsoldosokból álló gyalogság zöme lándzsával és karddal, mellvérttel és sisakkal volt felszerelve. Sűrű, zárt tömegben harcolt, de jobban lévén felfegyverezve és kiképezve a feudális gyalogságnál, nagyobb szilárdságot és rendet tanúsított a harcban. A reguláris sorozás útján összegyűjtött újoncok és a zsoldosok, akik hivatásos katonák voltak, természetesen felette álltak az alkalomszerűen összetoborzott újoncoknak és a feudális csatlósok rendezetlen kötelékének. A nehéz fegyverzetű lovasság most már néha szükségesnek tartotta, hogy zárt rendben támadja meg a gyalogságot. A könnyű fegyverzetű gyalogság még mindig főleg íjászokból állt, de az előcsatározók egyre több tűzfegyvert alkalmaztak. A lovasság maradt még mindig a főfegyvernem; nehéz lovasság, vasba bujtatott lovasok, de már nem állt feltétlenül nemesekből, és kénytelen volt korábbi lovagi és homérosi harcmodoráról áttérni a prózaibb zárt rendben való támadásra. De e lovasság nehézkességét most már mindenki érezte, és sok különböző tervezetet dolgoztak ki egy mozgékonyabb fajta lovasság megteremtésére. A lovas íjászoknak, mint említettük, részben ezt a hiányt kellett pótolniok; Olaszországban és a szomszéd országokban szívesen szegődtették a *stradiotákat* — ez a bosnyák és albán zsoldosokból álló török típusú, basibozuk féle könnyű lovasság különösen az ellenség üldözésében volt igen félelmetes. Lengyelország és Magyarország a Nyugatról átvett nehéz lovasság mellett megtartotta saját nemzeti könnyű lovasságát. A tüzérség még gyermekkorát élte. A kor nehéz ágyúi eljutottak ugyan a csatamezőre, de nem tudták elhagyni az egyszer elfoglalt tüzelőállást; a lőpor rossz volt, az ágyúkat fáradságosan és lassan töltötték meg, a kőgolyóbisok pedig csak rövid távolságra repültek el.

A XV. század végét és a XVI. elejét kettős haladás jellemzi: a franciák tökéletesítették a tüzérséget, a spanyolok pedig új jelleget adtak a gyalogságnak. VIII. Károly francia király annyira mozgathatóvá tette ágyúit, hogy nemcsak hogy magával vihette őket a harcmezőre, hanem az ütközet alatt meg is változtathatta állásukat, és az ágyúk követhették a csapatokat mozgásukban, amely egyébként nem volt túlságosan gyors. Ily módon VIII. Károly alapította meg a tábori tüzérséget. Kerekes lövegtalpra helyezett és sok ló által vontatott ágyúi mérhetetlen fölényben voltak az olaszok régimódi, esetlen (ökörvonta) tüzérsége felett, és olyan pusztítást végeztek az olasz gyalogság mély oszlopaiban, hogy Machiavelli főleg azért írta meg „A háború művészete" című könyvét, hogy olyan alakzatot javasoljon, amellyel meg lehet akadályozni az ilyen tüzérség hatását a gyalogságra. A marignanói csatában I. Ferenc francia király e tüzérség hatásos tüze és mozgékonysága következtében győzte le a svájci lándzsásokat; a tüzérség lövései oldalállásokból végigsöpörtek a svájciak harcrendjén. De a lándzsa uralma a gyalogságban a végét járta. A spanyolok tökéletesítették az akkoriban használt puskát (az *arquebuse*-t) és a reguláris nehéz gyalogság fegyverévé tették. Muskétájuk *(hacquebutte)* nehéz, hosszúcsövű

fegyver volt, két uncia súlyú golyót befogadó csőtorkolattal; villaalakú rúdállványról tüzeltek vele. A muskéta golyói átütötték a legvastagabb páncélt is, és ezért ez a fegyver döntő jelentőségűvé vált a nehéz lovassággal szemben, amely megzavarodott, mihelyt a lovasok kezdtek elhullani. 10—15 muskétást csatoltak minden lándzsás-századhoz, és tüzük hatása Paviánál ámulatba ejtette mind a szövetségeseket, mind az ellenséget. Frundsberg közli, hogy ebben a csatában egyetlen muskétalövés több embert és lovat döntött ki a sorból. Ezidőtől kezdődik a spanyol gyalogság fölénye, amely több mint száz évig tartott.

A németalföldi felkelés által előidézett háborúnak nagy hatása volt a hadseregek összeállítására. Mind a spanyolok, mind a hollandok jelentősen tökéletesítették az összes fegyvernemeket. Eddig a zsoldosseregekben mindenkitől, aki be kívánt lépni, megkövetelték, hogy teljes felszerelése, fegyverzete legyen és tudjon bánni fegyverével. De e hosszú, 40 évig tartó háború alatt a kis országban csakhamar hiány támadt ilyen fajta megfelelő újoncokban. A hollandok kénytelenek voltak megelégedni azokkal a fizikailag alkalmas önkéntesekkel, akiket megszerezhettek, és most a kormányra hárult a feladat, hogy gondoskodjék kiképzésükről. Nassaui Móric összeállította az újkor első alaki szabályzatát és ezzel lerakta az egész hadsereg egyöntetű kiképzésének alapjait. A gyalogság újra elkezdett lépést tartva menetelni; sokat gyarapodott egyneműség és szilárdság tekintetében. Most kisebb egységekben állították fel; az addig 400—500 főből álló századokat most 150—200 főre csökkentették, 10 század pedig egy ezredet alkotott. A tökéletesített muskéta kiszorította a lándzsát; az egész gyalogság egyharmada muskétásokból állt, akiket minden században lándzsásokkal egyesítettek. Ezek az utóbbiak, akikre csak kézitusában volt szükség, megtartották sisakjukat, mellvértjüket és acélkesztyűjüket; a muskétásokat megszabadították minden védőfegyverzettől. A lándzsásokat rendszerint két sorban állították fel, a muskétásokat 5—8 sorban; az első sor, miután tüzelt, hátra vonult, hogy újra megtöltse muskétáját. Még nagyobb változások történtek a lovasságban, itt szintén Nassaui Móric vitte a vezető szerepet. Minthogy nem alakíthatott páncélos lovasokból álló nehéz lovasságot, könnyű lovasságot szervezett, németországi újoncokból, felfegyverezte sisakkal, mellvérttel, réz karvédővel, acélkesztyűvel és magasszárú csizmával; mivel pedig csak lándzsával a kezében nem mérkőzhetett a nehézfegyverzetű spanyol lovassággal, kardot és hosszú pisztolyokat adott neki. A lovasoknak ez az új fajtája, amely közelálll a mi modern vérteseinkhez, csakhamar bebizonyította fölényét a lényegesen kisebb létszámú és kevésbé mozgékony spanyol páncélos lovasság felett, melynek lovait az új lovasság kilőtte, még mielőtt ez a lassú tömeg ráronthatott volna. Nassaui Móric ugyanolyan jól képezte ki vérteseit, mint a gyalogságát; olyan sikereket ért el ebben, hogy bátran vállalkozhatott ütközet közben arcvonal-változtatásra és más mozdulatokra kis és nagy csapatokkal. Alba szintén hamarosan szükségesnek

látta tökéletesíteni könnyű lovasságát; addig ez csak szétszórtan való csatározásra és párviadalra volt alkalmas, de Alba vezetése alatt hamarosan megtanult csapatban támadni, éppúgy, mint a nehéz lovasság. A lovasság felállítása a korábbi 5—8 soros maradt. Ezidőtájt IV. Henrik francia király a lovasság új fajtáját vezette be — a dragonyosokat; ez eredetileg gyalogos alakulat volt, amelyet, kizárólag a gyorsabb mozgás céljából lóra ültettek; de már néhány évvel bevezetése után lovasságként is alkalmazták és e kettős szolgálatnak megfelelő felszereléssel látták el. Nem volt sem védőfegyverzetük, sem magasszárú csizmájuk, hanem lovassági karddal látták el őket, néha pedig lándzsával is; ezenkívül gyalogsági muskétát vagy rövidebb karabélyt viseltek. Ezek a csapatok azonban nem igazolták a megalakításukhoz fűzött reményeket; csakhamar a reguláris lovasság részévé váltak és nem küzdöttek többé gyalogságként. (Miklós orosz cár megkísérelte új életre kelteni az eredeti dragonyosságot, és 16 000 főnyi, lovas és gyalogos szolgálatra is alkalmas hadtestet alakított; de egyszer sem sikerült csatában leszállítani a lóról, mindig lovasságként harcoltak, s ezt a hadtestet most feloszlatták és lovas dragonyosokként az orosz lavasság többi részéhez csatolták.) A tüzérség területén a franciák megtartották elért fölényüket. Ezidőtájt feltalálták a hosszabbítót (prolonge), IV. Henrik pedig bevezette a kartácsot. A spanyolok és a hollandok szintén egyszerűsítették és könnyebbé tették tüzérségüket, de az még mindig nehézkes maradt, és az elegendő űrméretű és lőtávolságú könnyű, mozgatható ágyúkat még nem ismerték.

A harmincéves háborúval kezdődik Gusztáv Adolfnak, a XVII. század nagy katonai reformátorának időszaka. Gusztáv Adolf gyalogos ezredei kétharmadrész muskétásból és egyharmadrész lándzsásból álltak, néhány ezred pedig csakis muskétásokból. A muskéták annyira könnyebbek lettek, hogy a tüzeléshez használt állvány feleslegessé vált. Gusztáv Adolf bevezette a papír töltényhüvelyeket is, amelyek jelentősen megkönnyítették a töltést. A mély felállást megszüntették; lándzsásai hat sorban álltak fel, muskétásai pedig csak három sorban. Ez utóbbiakat szakaszonként és soronként való lövésre képezték ki. A 2000—3000 főnyi nehézkes ezredeket 1300—1400 főre, nyolc századra csökkentették, két ezred pedig egy brigádot alkotott. Ezzel az alakzattal legyőzte ellenfeleinek sűrű, gyakran harminc sor mélységű oszlopban vagy négyszögben felállított tömegeit, amelyek közt tüzérsége szörnyű pusztítást végzett. A lovasságot hasonló elvek szerint szervezte újjá. A páncélos lovasságot teljesen megszüntette. A vérteseket megfosztotta rézkardvédőjüktől és védőfegyverzetük több más haszontalan részétől, ami jelentősen könnyebbé és mozgékonyabbá tette őket. Dragonyosai csaknem mindig mint lovasok harcoltak. Mind a vérteseket, mind a dragonyosokat csak három sorban állította fel, és szigorúan megparancsolta nekik, hogy ne vesztegessék az időt lövésre, hanem azonnal támadjanak, karddal a kezükben. Ezek a lovasok 125 főnyi századokra voltak felosztva. A tüzérséget olymódon tökéletesítette, hogy könnyű ágyúkkal egészítette ki. Gusztáv Adolf bőrös ágyúi híresek voltak, de nem tartottak sokáig. Ezeket 4 fontos öntöttvas-

ágyúkkal helyettesítették, amelyek olyan könnyűek voltak, hogy két ló elhúzhatta őket; hat lövést tudtak leadni, amíg a muskétás kettőt lőtt; minden gyalogos ezred kapott két ilyen ágyút. Így létrejött a tábori tüzérség felosztása könnyű és nehéz tábori tüzérségre; a könnyű ágyúk kísérték a gyalogságot, míg a nehezek a tartalékban maradtak, vagy az ütközet egész idejére egy állást foglaltak el. E kor hadseregeiben kezd megmutatkozni a gyalogság egyre növekvő túlsúlya a lovasság felett. A lipcsei csatában 1631-ben Gusztáv Adolfnak 19 000 gyalogosa és 11 000 lovasa volt; Tillynek — 31 000 gyalogosa és 13 000 lovasa. A lützeni csatában, 1632-ben Wallensteinnek 24 000 gyalogosa és 16 000 lovasa (170 században) volt. Az ágyúk száma szintén megnőtt a könnyű lövegek bevezetésével; a svédeknek gyakran 5—12 lövege volt minden ezer katonára; a Lech melletti csatában Gusztáv Adolf 72 nehéz löveg tüzének fedezete alatt kényszerítette ki az átkelést a folyón.

A XVII. század második felében és a XVIII. század első felében, a szurony használatának általános meghonosodásával, a gyalogság fegyverei közül végleg eltűnik a lándzsa és minden védőfegyverzet. A szuronynak, amelyet Franciaországban 1640 körül találtak fel, 80 évig kellett harcolnia a lándzsa ellen. Az osztrákok alkalmazták először a szuronyt egész gyalogságuk számára, utánuk a poroszok; a franciák 1703-ig tartották meg a lándzsát, az oroszok pedig — 1721-ig. A kovás fegyverzárat, amelyet Franciaországban, körülbelül ugyanabban az időben találtak fel, mint a szuronyt, 1700-ra fokozatosan szintén bevezették a legtöbb hadseregben. Ez lényegesen megrövidítette a töltés eljárását, bizonyos fokig megvédte a lőport a serpenyőben az esőtől és ezzel sokban hozzájárult a lándzsa eltűnéséhez. De a tüzelés még mindig olyan lassú volt, hogy a katona az egész ütközet alatt, úgy számították, nem használhatott el többet 24—36 tölténynél; amíg ez időszak második felében a katonai szabályzatok megjavítása, a jobb kiképzés és a kézi tűzfegyverek szerkezetének további tökéletesítése (különösen az először Poroszországban bevezetett vas fegyvertisztító-vessző) lehetővé nem tette, hogy a katona meglehetős gyorsan tüzeljen. Ez szükségessé tette a felállás mélységének további csökkentését, s a gyalogságot most már csak négy sorban állították fel. Létrehoztak egyfajta *elit* gyalogságot a gránátos századok alakjában, amelyeket eredetileg arra szántak, hogy kézigránátokat dobjanak, mielőtt kézitusába bocsátkoznak, de nemsokára már csakis muskétával harcoltak. Egyes német hadseregekben már a harmincéves háború idején megjelentek vontcsövű puskával felfegyverzett lövészek; magát a vontcsövű puskát Lipcsében, 1498-ban találták fel. Ezt a fegyvert most a muskéta mellett használták; ezzel fegyverezték fel minden század lövészeit; de Németországon kívül nemigen barátkoztak meg ezzel a fegyverrel. Az osztrákoknak szintén volt egyfajta könnyű gyalogságuk, mely a *pandur* nevet viselte. Ezek horvát és szerb irreguláris csapatok voltak a török határőrvidékről, hasznosak a portyázásban és üldözésben, de haszontalanok az ütközetben az akkori taktika szempontjából, mivel semmiféle kiképzésben nem részesültek. A franciák és

a hollandok ugyanezen célokból „szabad csapatoknak" *(compagnies franches)* irreguláris gyalogságot hoztak létre. A lovasság szintén könnyebb fegyverzetet kapott minden hadseregben. Eltűntek a páncélos lovasok; a vértesek csak a mellvértet és a sisakot tartották meg; Franciaországban és Svájcban a mellvértet is elvetették. A gyalogsági tűz egyre növekvő hatásossága és gyorsasága a lovasság alkalmazása ellen szólt. Hamarosan felismerték, hogy teljesen haszontalan, hogy e fegyvernem karddal a kezében rohamozza a gyalogságot; a tűzvonal ellenállhatatlanságát hirdető nézet annyira uralkodóvá vált, hogy úgy gondolták, a lovasság is inkább bízza magát a karabélyra, mint a kardra. Ilymódon ez időszak alatt gyakran megtörtént, hogy két vonal lovasság tűzharcot vívott egymással, ugyanúgy, mintha gyalogság lenne; nagy merészségnek számított 20 yardra megközelíteni az ellenséget, összetüzet adni és ügetésben támadni. XII. Károly azonban megtartotta nagy elődjének[2] szabályait. Az ő lovassága sohasem töltött időt lövéssel; mindig támadott karddal a kezében, akármi állt vele szemben — lovasság, gyalogság, ütegek vagy sáncok —, és mindig sikeresen. A franciák szintén szakítottak az új rendszerrel és ismét csakis a kardra bízták magukat. A lovasság felállásának mélységét megint csökkentették — négyről három sorra. A tüzérségben most általános jelenséggé vált a lövegek súlyának csökkentése, a töltények és a kartács használata. A másik nagy változás e fegyvernemnek a hadsereg állományába való sorolása volt. Addig, ámbár az ágyúk az állam tulajdonában voltak, az őket kiszolgáló emberek nem voltak tulajdonképpen katonák, hanem egyfajta céhet alkottak, s a tüzérséget nem fegyvernemnek, hanem mesterségnek tekintették. A tüzértiszteknek nem volt megfelelő rangjuk a hadseregben, s a közfelfogás szerint közelebb álltak a mesteremberekhez, a szabókhoz vagy az asztalosokhoz, mint a tiszti rangba beleszületett gentlemanekhez. Ezidőtájt azonban a tüzérséget a hadsereg alkotórészévé tették, századokra és zászlóaljakra osztották; a legénység állandó katonává vált, tisztjei pedig megkapták ugyanazokat a rangokat, amelyek a gyalogságban és a lovasságban szokásosak voltak. A tüzérség személyi állományának e változás előidézte központosítása és állandósága utat tört a tüzérségi tudománynak, amely a régi rendszerben nem fejlődhetett ki.

A mély alakzatról a vonalra, a lándzsáról a muskétára, a lovasság túlsúlyáról a gyalogság túlsúlyára való áttérés így fokozatosan megtörtént arra az időre, amikor Nagy Frigyes megkezdte hadjáratait és megnyitotta velük a vonaltaktika klasszikus korszakát. Frigyes három sorban állította fel gyalogságát, és tűzgyorsaságát percenkénti öt lövésig fokozta. Legelső harcaiban, Mollwitznál ez a gyalogság vonalba fejlődött és gyors tüzével visszaverte az osztrák lovasság összes támadásait, amely pedig az imént teljesen szétverte a porosz lovasságot; a lovassággal végezve, a porosz gyalogság megtámadta az osztrák gyalogságot,

[2] Ti. Gusztáv Adolfnak. — *Szerk.*

legyőzte és így megnyerte a csatát. Négyszögben való felálláshoz lovassággal szemben nagy csatákban soha nem folyamodtak, csak azokban az esetekben alkalmazták ezt az alakzatot, amikor menetelés közben lepte meg a gyalogságot ellenséges lovasság. Csatában a gyalogság szélső szárnyai, ha lovasság fenyegette őket, megnyúltak és L betű alakban behajlottak *(en potence)*, és ez rendszerint elegendőnek bizonyult. Az osztrák pandurok ellensúlyozására Frigyes alakított hasonló irreguláris csapatokat — gyalogságot és lovasságot —, de soha nem bízta magát rájuk a csatákban, amelyekben ezek ritkán vettek részt. Útközeteit a tűzvonal lassú előrenyomulása döntötte el. A lovasság, amely előbb alatt el volt hanyagolva, most teljes forradalmon ment át. Csak két sorban állt fel, a lövés pedig szigorúan tilos volt, kivéve, ha az ellenséget üldözte. A lovaglás művészetére, amelynek eddig kevés jelentőséget tulajdonítottak, most a legnagyobb gondot fordították. Minden alakzatváltoztatást teljes ütemben kellett végrehajtani, s a katonától eközben szilárd ülést követeltek. Seydlitz erőfeszítései révén Frigyes lovassága felülmúlt minden akkor vagy bármikor korábban létezett lovasságot: merész ügetésének, tömött sorainak, fergeteges rohamának és gyorsaságának, amellyel rendjét helyreállította, a későbbi idők lovasságában sem volt párja. A tüzérséget jelentősen könnyebbé tették, olyannyira, hogy a nagy kaliberű ágyúk közül néhány nem bírta el a teljes töltetet, és ezeket később fel kellett számolni. De a nehéz tüzérség még mindig igen lassú és nehézkes mozgású maradt rossz, nehéz lövegtalpai és tökéletlen szervezete következtében. A csatában azonnal elfoglalta állását, néha megváltoztatta, előre, de manőverezésről szó sem volt. A könnyű tüzérséget — a gyalogsághoz csatolt ezredágyúkat — a gyalogos vonal előtt helyezték el, 50 lépéssel a zászlóaljak térközei előtt; a gyalogsággal együtt nyomult előre, a katonák vontatták az ágyúkat, ezek pedig kartácstüzet nyitottak 300 yard távolságra. A lövegek száma igen nagy volt; három-hat ágyú jutott minden ezer katonára.

A gyalogságot éppúgy, mint a lovasságot, brigádokra és hadosztályokra osztották; de mivel a csata megkezdése után a csapatok szinte egyáltalán nem manővereztek és minden zászlóaljnak meg kellett maradnia az összvonalban elfoglalt helyén, ennek a felosztásnak nem volt taktikai jelentősége; ami a lovasságot illeti, a brigádtábornok támadás idején egyszer-másszor cselekedhetett saját felelősségére; a gyalogságnál azonban ilyen eset nem fordulhatott elő. A vonalalakzat — a középen gyalogság két vonalban, a szárnyakon lovasság két vagy három vonalban — jelentős haladás volt a korábbi idők mély felállásához képest; az ilyen alakzat kifejlesztette a gyalogsági tűz teljes erejét, éppúgy, mint a lovasroham teljes hatását is, azáltal, hogy maximális számú ember egyidejű cselekvését tette lehetővé; de éppen e tekintetben való tökéletessége úgy megkötötte az egész hadsereget, mint a kényszerzubbony. Minden századnak zászlóaljnak és lövegnek meghatározott helye volt a harcrendben, amit nem lehetett megbolygatni

vagy bármiképpen megzavarni anélkül, hogy ez ne éreztette volna hatását az egész sereg harcképességében. Ezért a menetben úgy kellett mindent elrendezni, hogy ha a hadsereg táborozás vagy harc céljából újból arcvonalba, minden alegység pontosan a neki szánt helyre kerüljön. Ezért, ha bármilyen manővert kellett végrehajtani, azt az egész hadsereggel, együttesen kellett végrehajtani; a sereg egy részét különválasztani szárnytámadásra, vagy külön tartalékot létrehozni abból a célból, hogy egy gyönge pontot túlnyomó erőkkel támadjanak meg, kivihetetlen és helytelen lett volna ilyen lassú — csak vonalalakzatban való harcra alkalmas — csapatokkal és ilyen merev harcrenddel. Az ilyen hosszú sorok előnyomulása az ütközetben nagyon lassan történt, hogy megtartsák az igazodást. A sátrak mindig követték a hadsereget és minden éjszaka felverték őket; a tábort egy kevéssé körülsáncolták. A csapatokat raktárakból látták el élelemmel, a tábori sütődék a lehetőség szerint követték a sereget. Egyszóval a hadsereg poggyásza és egyéb vonala óriási volt és napjainkban elképzelhetetlen mértékben megnehezítette mozgását. De mindezen fogyatékosságok ellenére Nagy Frigyes hadiszervezete a legjobb volt a maga korában, s valamennyi többi európai kormány buzgón átvette. A toborzás a csapatokba csaknem mindenütt önkéntes feliratkozással történt, amelyet emberrablás egészített ki; csak igen súlyos veszteségek után folyamodott Frigyes ahhoz, hogy kényszerrel sorozzon tartományaiban.

Amikor megkezdődött a koalíció háborúja a francia köztársaság ellen, a francia hadsereg szét volt züllesztve tisztjeinek elvesztése következtében, és 150 000 főt sem számlált. Az ellenség létszáma jóval nagyobb volt; új sorozások váltak szükségessé, amelyeket végre is hajtottak hatalmas arányokban a nemzeti önkéntesek formájában; ezek zászlóaljainak száma 1793-ban legalább 500-ra rúgott. Ezek a csapatok nem voltak kiképezve, nem is volt idő arra, hogy kiképezzék őket a vonal-taktika bonyolult rendszerére és a tökéletesség azon fokáig, amelyet a vonalalakzatban való mozgás megkövetelt. Minden kísérlet, hogy vonalalakzatban mérjék össze erejüket az ellenséggel, a franciák számbeli fölénye ellenére teljes vereséggel végződött. Új taktikai rendszer vált szükségessé. Az amerikai forradalom megmutatta, milyen előnyöket lehet kovácsolni kiképzetlen csapatokkal, a csatáriáncból és a csatártűzből. A franciák elsajátították ezt a harcmodort, és a lövészeket mély oszlopokkal támogatták, amelyekben egy kis rendetlenség nem okozott olyan nagy kárt, amíg a tömeg együtt maradt. Ilyen alakzatban vezették a franciák létszámra fölényben levő csapataikat az ellenfélre, és rendszerint győztek. Ez az új alakzat és a csapatok tapasztalatlansága arra ösztönözte őket, hogy átszeldelt terepen, falvakban és erdőkben harcoljanak, ahol fedezéket találtak az ellenséges tűzzel szemben, és ahol az ellenség vonal-alakzatának rendje elkerülhetetlenül megbomlott; a sátrak, a tábori sütődék stb. hiánya a franciákat arra késztette, hogy a szabad ég alatt üssenek tábort (bivouac), és abból éljenek, amit a környező vidék adott. Ilymódon olyan mozgékonyságot értek el, amely

sátorokkal és mindenféle hadtáppal megterhelt ellenfeleik számára ismeretlen volt. Amikor a forradalmi háború Napoleon személyében megteremtette azt az embert, aki hadviselésnek ezt az új módját — összepárosítva azzal, ami a régi rendszerben még hasznos maradt — reguláris rendszeré változtatta, és az új módszer nyomban a tökéletességnek arra a fokára emelte, amelyet Frigyes adott a vonal-taktikának —, akkor a franciák csaknem legyőzhetetlenekké váltak, amíg ellenfeleik meg nem tanulták tőlük új mintára megszervezni seregeiket. Az új rendszer alapvonásai a következők voltak: helyreállították azt a régi elvet, hogy szükség esetén minden polgár állításköteles az ország védelmére, és ennek folytán a hadsereget az egész népességből való többé vagy kevésbé kényszerjellegű sorozás útján állították össze — ez olyan változás volt, amely nyomban háromszorosára növelte a hadseregek átlagos létszámát Frigyes korához képest, és szükség esetén ezt a létszámot még nagyobb mértékben meg lehetett növelni; azután lemondtak a tábori felszerelésekről és arról, hogy raktárakból élelmezzék a csapatokat, bevezették a szabadtábort, és szabályul fogadták el, hogy a háború táplálja a háborút. A hadsereg akcióképessége és önállósága ezáltal legalább annyival fokozódott, mint létszáma az általános hadkötelezettség következtében. A taktikai szervezésben szabállyá vált a gyalogság, lovasság és tüzérség egyesítése a hadsereg kisebb részeiben — hadtestekben és hadosztályokban. Ilymódon minden hadosztály kis hadsereggé vált, amely önállóan tudott működni és jelentős ellenállóerőt tudott kifejteni még számbelileg túlerőben levő ellenféllel szemben is. A harcrend most az oszlopok alkalmazásán alapult; ezt alkalmazták mint gyüjtőmedencét, amelyből a lövészláncok kiváltak és amelybe visszatértek; mint tömör ékalakú tömeget, amelyet az ellenséges vonal egy meghatározott pontja ellen vetettek be; mint azt a formát, amelyben az ellenséget megközelítették, s amelybe azután felfejlődtek, ha a terep és a harc körülményei kívánatossá tették, hogy lövészvonalban szálljanak szembe az ellenséggel. A három fegyvernem kölcsönös támogatását a maximumig fokozták kis osztagokban való egyesítésükkel, a harc három formájának — a lövészláncban, vonalalakzatban és oszlopban való harcnak — egyesítése pedig a modern hadseregek nagy taktikai fölényét biztosította. Ennek folytán most minden terep alkalmassá vált a harcra; s a hadvezérrel szemben támasztott egyik fő követelmény most az lett, hogy képes legyen gyorsan megítélni a terep minden előnyét és hátrányát, és ezeknek megfelelően gyorsan elrendezni csapatait. S ezek a tulajdonságok, az önálló parancsnokolás általános képességével együtt, most már nemcsak a főparancsnoknál, hanem a beosztott tiszteknél is elengedhetetlenekké váltak. A hadtestek, hadosztályok, brigádok, egyes osztagok minduntalan olyan helyzetekbe kerültek, amelyekben parancsnokaiknak saját felelősségükre kellett cselekedniök; a csatamező már nem széles síkságot jelentett, rajta a gyalogság hosszú, megszakítás nélküli vonalait, lovassággal a szárnyakon; most az egyes hadtestek és hadosztályok, oszlopokban felállítva, falvak, utak vagy

dombok mögött voltak elrejtve, látszólag nagy térközök választották el őket egymástól, és csak a csapatok egy kis része bocsátkozott bele tevőlegesen az előcsatározásokba és a tüzérségi párbajba, amíg el nem érkezett a döntő pillanat. A harc vonalai megnyúltak a sereg létszámának megnövekedése és e felállás miatt; most már nem kellett betölteni minden közt az ellenség számára látható vonallal, ha a csapatok kéznél voltak, hogy akkor törjenek elő, amikor erre szükség van. A szárnyak megkerülése most megszokott stratégiai hadműveletté vált; az erősebb hadsereg teljesen behatolt a gyöngébb hadsereg és annak csatlakozásai közé, úgy hogy egyetlen vereség megsemmisíthette az egész hadsereget és eldönthette a hadjárat sorsát. Kedvelt taktikai manőver volt friss csapatokkal áttörni az ellenség centrumát, mihelyt a helyzetből világossá vált, hogy az harcbavetette utolsó tartalékait. A tartalékok, amelyeknek a vonalharcászatban semmi helyük nem lett volna, és csak gyengítették volna a döntő pillanatban a hadsereg harci erejét, most a csata eldöntésének fő eszközévé változtak át. A megnyúlt arcvonalú harcrend mélységben is megnyúlt; a lövészvonal és a tartalékok állásai között gyakran 2 mérföld vagy még több is volt. Egyszóval, az új rendszer kevesebb súlykolást és parádé-pontosságot, de nagyobb gyorsaságot, több erőfeszítést, több talpraesettséget követelt mindenkitől, a főparancsnoktól éppúgy, mint az utolsó lövésztől; és minden újabb tökéletesítés, amelyet Napoleon kora óta a rendszeren végeztek, ebben az irányban hatott.

A hadsereg anyagi felszerelésében (materiel) ez időszak alatt történt változások csekélyek voltak; az állandó háborúk kevés időt hagytak olyan tökéletesítésekre, amelyeknek bevezetése nem napok műve. Két igen fontos újítás történt a francia hadseregben röviddel a forradalom előtt; egy új típusú muskéta bevezetése, amelynek kisebb volt a kalibere és kisebb a hézaga[3], azonkívül hajlított agya volt az addig használt egyenes puskaagy helyett. Ez a nagy gondossággal készült fegyver sokban hozzájárult a francia lövészek fölényéhez, és ez maradt a minta, amelynek alapján — jelentéktelen eltérésekkel — az összes többi hadseregekben használt puskákat készítették egészen a ütőszerkezet zár bevezetéséig. A másik újítás a tüzérségnek Gribeauval által végbevitt egyszerűsítése és tökéletesítése volt. A francia tüzérséget XV. Lajos alatt teljesen elhanyagolták: az ágyúk a legkülönbözőbb kaliberűek voltak, az ágyútalpak elavultak, a minták pedig, amelyek szerint építették őket, nem voltak egyöntetűek. Gribeauvalnak, aki a hétéves háború idején az osztrák hadseregben szolgált és ott jobb mintákat látott, sikerült csökkentenie a kaliberek számát, egyöntetűvé tennie és tökéletesítenie a mintákat és nagy mértékben egyszerűsítenie az egész rendszert. Napoleon az ő ágyúival és ágyútalpaival vívta meg háborúit. Az angol tüzérség, amely a Franciaország elleni háború kitörésekor igen rossz

[3] Az ágyú, illetve puska furatának átmérője és a golyó, illetve lövedék átmérője közti különbség. — *Szerk.*

állapotban volt, lényegesen megjavult, bár csak lassan és fokozatosan; itt jelenik meg először az egyesített lövegtalp-kocsi, amelyet azután sok kontinentális hadseregben átvettek, továbbá a gyalogos tüzérek szállítására szolgáló alkalmatosság a lövegmozdonyokon és lőszerkocsikon. A lovas tüzérséget, amelyet Nagy Frigyes fedezett fel, erősen alkalmazták az egész napoleoni korszak alatt, különösen maga Napoleon fordított rá nagy figyelmet; ekkor dolgozták ki először sajátos taktikáját. Amikor a háború befejeződött, kiderült, hogy az angolok voltak a legerősebbek ebben a fegyvernemben. A nagy európai hadseregek közül csak az osztrák helyettesítette a lovas tüzérséget olyan ütegekkel, amelyeknél az embereket e célra szánt fogatokra ültették.

A német hadseregek még mindig megtartották a gyalogságnak egy külön, vontcsövű puskákkal felfegyverzett csapatnemét, és az új rendszer, a csatárláncban való küzdés újabb előnyt biztosított ennek a fegyvernek. A vontcsövű puska erősen elterjedt, és 1838-ban átvették a franciák, akiknek Algírban messzehordó fegyverre volt szükségük. Először a vincennes-i lövészek *(tirailleurs de Vincennes)* alakultak meg, azután pedig a gyalogos vadászok *(chasseurs à pied);* mindkét csapatnemet soha nem látott tökéletességig fejlesztették. Létrehozásuk lökést adott a vontcsövű puska komoly tökéletesítésének, s ennek folytán rendkívüli mértékben megnőtt mind a lövés hatótávolsága, mind pontossága. Ezek a sikerek tették híressé Delvigne, Thouvenin, Minié nevét. 1830 és 1840 között a legtöbb hadseregben az egész gyalogság számára bevezették az ütőszerkezetes zárat; szokás szerint az angolok és az oroszok voltak az utolsók. Ugyanebben az időben mindenütt nagy erőfeszítéseket tettek arra, hogy még jobban tökéletesítsék a kis tűzfegyvert és még messzebb hordó puskát hozzanak létre, amellyel az egész gyalogságot fel lehet szerelni. A poroszok bevezették az ütőszeges puskát, ez a hátultöltő vontcsövű fegyver nagyon gyorsan tudott tüzelni és igen messze hordott; a találmány belga eredetű volt, de Poroszországban jelentősen tökéletesítették. Ezzel a puskával fegyverezték fel a porosz hadsereg valamennyi könnyű zászlóalját; a gyalogság többi részét nem sokkal ezelőtt saját régi puskáival látták el, amelyeket igen egyszerű eljárással Minié rendszerű puskává alakítottak át. Az angolok ez alkalommal előbbre voltak, mert egész gyalogságukat tökéletesített puskákkal, tudniillik a Minié-típus kisebb módosítását jelentő Enfield-puskákkal látták el; ezek fölénye teljesen bebizonyult a Krimben és megmentette az angolokat Inkermannál.

A taktikai rendszerben a gyalogság és a lovasság szempontjából semmi fontosabb változás nem történt, kivéve a könnyű gyalogság taktikájában a francia vadászok *(chasseurs)* felállításával tett nagy tökéletesítést, és a századoszlopok új porosz rendszerét, amely alakzat kétségkívül, talán némi módosításokkal, csakhamar általánosan elterjed majd nagy taktikai előnyei miatt. Az oroszok és az osztrákok még megtartják a három sorban való felállást, az angolok már Napoleon ideje óta két

sorban álltak fel; a poroszok menetkor három sorba rendeződnek, de harcolni többnyire kettőben harcolnak, míg a harmadik lövészláncot alkot, illetve ezt támogatja; a franciák pedig, akik eddig három sorban álltak fel, a Krimben kettőben harcoltak, s ezt a felállást most az egész hadseregben bevezetik. Ami a lovasságot illeti, a XVII. századi dragonyosok feltámasztásának orosz kísérletét és e kísérlet kudarcát fentebb már említettük.

A tüzérség területén minden hadseregben jelentős tökéletesítések történtek, a részleteket, a kaliberek, kerék- és ágyútalp-típusok, stb. egyszerűsítését illetően. A tüzérségi tudomány nagy lépést tett előre. De semmi komoly változás nem történt. A kontinentális hadseregek többsége 6 és 12 fontos lövegekkel van felszerelve; a piemonti — 8 és 16 fontosokkal; a spanyol — 8 és 12 fontosokkal; a francia hadsereg, amelynek eddig 8 és 12 fontos ágyúi voltak, most bevezeti Louis Napoleon úgynevezett tarackját, egy egyszerű 12 fontos könnyű löveget, amelyből kis gránátokat is lehet lőni, és amelynek a tábori lövegek valamennyi többi fajtáját helyettesítenie kell. A brit hadseregnek a gyarmatokon 3 és 6 fontos lövegei vannak, de az Angliából most elvezényelt csapatok csak 9, 12 és 18 fontosokat használnak. A Krimben az angoloknak 32 fontos lövegekből álló tábori ütege is volt, de mindig belesüppedt a földbe.

A modern hadseregek általános szervezete minden országban nagyon hasonló. A brit és az amerikai kivételével mind kényszersorozással egészítik ki soraikat; ebben két rendszert követnek: az egyik, az összeíráson (conscription) alapuló abban áll, hogy a hadseregbe felvetteket, miután meghatározott időt leszolgáltak, egész életükre elbocsátják; a másik, a tartalékos rendszeren alapuló abban áll, hogy a tényleges szolgálat tartama rövid, de a tartalékállományba helyezett újra behívható a zászló alá bizonyos időre. Franciaország a legkitűnőbb példája az első rendszernek, Poroszország — a másodiknak. Még Angliában is, ahol mind a reguláris csapatokat, mind a milliciát rendszerint önkéntes jelentkezéssel egészítik ki, a törvény előírja a kényszersorozást (conscription), illetve a sorshúzást (or ballot) a milicia számára arra az esetre, ha kevés az önkéntes. Svájcban egyáltalán nincs állandó hadsereg; egész fegyveres ereje miliciából áll, amelyet csak rövid ideig képeznek ki. Külföldi zsoldosok toborzása mindezideig szabály maradt még néhány országban; Nápolynak és a pápának ma is meg vannak a svájci ezredei; a franciáknak — az idegenlégiói, és Anglia komoly háború esetén rendszerint kénytelen szintén ehhez az eszközhöz folyamodni. A tényleges szolgálat tartalma igen különböző, néhány hétig a svájciaknál, 18 hónap és 2 év közt váltakozik a kisebb német államokban. 3 év Poroszországban, 5—6 évre rúg Franciaországban, 12 évre Angliában, és 15—25 évre Oroszországban. A tiszti állományt különböző módokon töltik fel. A legtöbb hadseregben napjainkban jogilag nincs semmi akadálya annak, hogy sorkatonákat léptessenek elő tisztekké, de a gyakorlatban nagyon sok ilyen akadály van. Franciaországban és Ausztriában a tisztek egy részét a

tiszthelyettesekből kell kinevezni; Oroszországban ezt az teszi szükségessé, hogy nincs elegendő számú művelt jelölt. Poroszországban a tiszti rang eléréséhez a békeidőben megkövetelt vizsga állít akadályt azok elé, akik nem nyertek megfelelő képzettséget; Angliában ritka kivétel, hogy valaki sorkatonából tiszti rangra emelkedik. A többi tiszt számára az országok többségében katonai iskolák vannak, ámbár elvégzésük, Franciaország kivételével, nem kötelező. Katonai szakképzettség tekintetében francia tisztek az elsők, általános műveltség tekintetében a poroszok; az angolok és az oroszok mind az egyikben, mind a másikban utolsó helyen állnak.

Ami a hadsereg számára szükséges lovakat illeti, tudomásunk szerint Poroszország az egyetlen ország, amelyben a lóállomány is kényszersorozás alá esik, a tulajdonosok pedig meghatározott összegű megváltást kapnak.

A modern hadseregek fegyverzete és felszerelése napjainkban, a fentebb említett kivételekkel, csaknem azonos mindenütt. Magától értetődően nagy a különbség a hadsereg anyagi felszerelésének minőségében és megmunkálásában. Ebben a tekintetben az oroszok állnak az utolsó helyen, az angolok pedig, akik valóban felhasználják fejlett iparuk előnyeit, valamennyit túlszárnyalják. A gyalogság minden hadseregben feloszlik vonalbeli és könnyű gyalogságra. Most az előbbi a szabály és ez alkotja az egész gyalogság zömét; a tulajdonképpeni könnyű gyalogság mindenütt kivétel. Napjainkban feltétlenül a francia könnyű gyalogság a legjobb minőségű és a legnagyobb létszámú; 21 zászlóalj vadászból; 9 zászlóalj zuávból és 6 zászlóalj algiri bennszülött lövészből áll. Az osztrák könnyű gyalogság, különösen a karabélyosok, szintén igen jó; 32 zászlóaljat számlál. A poroszoknak 9 zászlóalj karabélyosuk és 40 zászlóalj könnyű gyalogságuk van; az utóbbi azonban nem eléggé alkalmas a maga speciális rendeltetésére. Az angoloknál nincs igazi könnyű gyalogság, ha a 6 zászlóalj karabélyost nem számítjuk; az angol könnyű gyalogság, az orosz mellett kétségtelenül a legkevésbbé alkalmas erre a szolgálatra. Az oroszokról elmondhatjuk, hogy egyáltalában nincs igazi könnyű gyalogságuk, hiszen 6 zászlóalnyi karabélyosuk elenyészik óriási hadseregükben.

A lovasság szintén nehéz és könnyű lovasságra oszlik mindenütt. A vértesek mindenütt a nehéz lovassághoz tartoznak, a huszárok, a lovas vadászok, a lovas lövészek mindig a könnyű lovasságot alkotják. A dragonyosokat és az ulánusokat egyes hadseregekben könnyű lovasságnak tekintik, másokban nehéznek; az oroszoknak egyáltalán nem lenne könnyű lovasságuk, ha nem lennének kozákjaik. A legjobb könnyű lovasság kétségtelenül az osztrákoké — a magyar és a lengyel nemzeti huszárok.

Ugyanilyen felosztás van a tüzérségnél is, kivéve a franciákét, amelyben, mint mondottuk, csak egy kaliber létezik. A többi hadseregben eddig még megmaradtak a könnyű és nehéz ütegek, lövegeik kali-

berétől függően. A könnyű tüzérség még feloszlik lovas és gyalogos tüzéregységre, az előbbi sajátos rendeltetése az, hogy a lovassággal együtt tevékenykedjék. Az osztrákoknak, mint mondottuk nincs lovas tüzérségük; az angoloknak és a franciáknak pedig tulajdonképpen nincs gyalogos tüzérségük, mert a löveg személyzetét lövegmozdonyokon és lószerkocsikon szállítják.

A gyalogság századokba, zászlóaljakba és ezredekbe van szervezve. A zászlóalj a harcászati egység; ez az a kötelék, amelyben a csapatok harcolnak, néhány kivételes esettől eltekintve. Tehát a zászlóaljnak nem szabad sem olyan nagynak lennie, hogy ez megnehezítse parancsnokának az élőszóval és jelzéssel való irányítását, sem olyan kis létszámúnak, hogy ne tevékenykedhessek önálló egységként a csatában — még a hadjárat során elszenvedett veszteségek után sem. Ezért a zászlóalj létszáma 600 és 1400 fő között váltakozik; átlagban 800—1000 embert foglal magában. A zászlóalj századokra való felosztásának célja manőverező alegységeiknek kijelölése, a katonák eredményesebb kiképzése és a kényelmesebb gazdasági igazgatás. Gyakorlatilag a századok csak csetepatékban szerepelnek önálló egységekként, a poroszoknál pedig — századoszlopokban való felállás esetén, amikor a négy század mindegyike három-szakaszos oszlopot képez; ez a felállás nagy századokat feltételez, és Poroszországban a századok valóban 250 fősek. Az egy-egy zászlóaljba tartozó századok száma változó, mint ahogy létszámuk is az. Az angol zászlóalj 10 századból áll, amelyeknek 90—120 fő a létszámuk, az orosz és a porosz zászlóaljak — 4, egyenként 250 főnyi századból, a franciák és az osztrákok — 6 századból, különböző létszámmal. A zászlóaljakat ezredekbe egyesítik, inkább adminisztrációs és fegyelmi célokból, továbbá a kiképzés egyöntetűségének biztosítására, mint harcászati célból; ezért háborús időben egyazon ezred zászlóaljait sokszor elválasztják egymástól. Oroszországban és Ausztriában minden ezredben 4, Poroszországban 3, Franciaországban 2 sorzászlóalj van, azonkívül egy pótzászlóalj (dépôts) minden ezrednél; Angliában az ezredek többsége békeidőben csak egy zászlóaljból áll. A lovasság századokra és ezredekre oszlik. A 100—200 főt számláló lovasszázad harcászati és adminisztrációs egysége; csak az angolok osztják fel a lovasszázadot adminisztrációs célokból két szakaszra (troops). Egy ezredben 3—10 sorszázad van; az angoloknál csak 3 század, mintegy 120 lóval mindegyikben; a poroszoknál 4 század, egyenként 150 lóval; a franciáknál 5 század 180—200 lóval; az osztrákoknál 6 vagy 8 század 200 lóval; az oroszoknál 6—10 század 150—170 lóval. A lovasságnál az ezrednek van harcászati jelentősége, mert lehetőséget nyújt önálló támadásra, amikoris a századok kölcsönösen támogatják egymást, és ezért elég nagy erőt képez, tudniillik 500—1600 lovat. Csak az angolok ezredei olyan kis létszámúak, hogy kénytelenek 4 vagy 5 ilyen ezredet egy dandárba egyesíteni; másrészt az osztrák és az orosz ezredek sokszor olyan nagy létszámúak, mint egy átlagos dandár. A franciák ezredei papíron igen nagyok, de

a csatamezőn eddig lényegesen kisebb létszámmal jelentek meg, mivel kevés a lovuk.

A tüzérség ütegekből áll; az ezred- vagy dandárkötelék ennél a fegyvernemnél csak békeidőre szól, hiszen háborús időkben az ütegeket csaknem minden esetben elválasztják egymástól, és éppen ilyen módon alkalmazzák őket. Egy ütegben legalább 4, de az osztrákoknál 8, a franciáknál és az angoloknál pedig 6 löveg van.

A karabélyosokat és a többi valóban könnyű gyalogságot rendszerint csak zászlóaljakba és századokba szervezik, nem pedig ezredekbe; e fegyvernem jellege megakadályozza nagy tömegekben való egyesítésüket. Ugyanez érvényes az utászokra és az aknászokra is, amelyek ezenfelül csak igen kis részét alkotják a hadseregnek. Csak a franciák jelentenek ebben kivételt; de az ő 3 utász- és aknászezredük mindössze 6 zászlóaljból áll.

Békeidőben a hadseregek többségében a legmagasabb egység rendszerint az ezred. Magasabbegységeket — dandárokat, hadosztályokat, hadtesteket — többnyire akkor szerveznek, amikor kitör a háború. Csak az orosz és a porosz hadsereg van teljesen megszervezve, s ezekben minden magasabb parancsnoki állás be van töltve, mint háború idején. De Poroszországban ez merőben formális, amíg nem mozgósítanak legalábbis egy egész hadtestet, ami egy egész tartomány népfelkelésének (Landwehr) behívását feltételezi; és bár Oroszországban a nagy katonai kötelékek valóban az ezredek teljes állományával rendelkeznek, mégis a legutóbbi háború feltárta, hogy az eredeti hadosztályok és hadtestek igen hamarosan összekeveredtek, úgyhogy az ilyen szervezet előnyei inkább a béke, mint a háború idejére szólnak.

Háború idején több zászlóalj, illetve lovasszázad — a gyalogságnál 4—8 zászlóalj, a lovasságnál 6—20 század — dandárral egyesül. Ott, ahol nagy lovasezredek vannak, ezek könnyen helyettesíthetik a dandárt; de rendszerint csökkent a létszámuk azáltal, hogy osztagokat kell kikülöníteniök a hadosztályok számára. A könnyű és a vonalgyalogságot előnnyel lehet egyesíteni egy dandárban, de a könnyű és a nehéz lovassággal ez nem lehetséges. Az osztrákok csaknem mindig csatolnak minden dandárhoz egy-egy üteget. Több dandár képez egy hadosztályt. A hadseregek többségében a hadosztály mindhárom fegyvernemből tevődik össze, mondjuk 2 gyalogos dandárból, 4—6 lovasszázadból és 1—3 ütegből. A franciák és az oroszok nem veszik be a lovasságot hadosztályaik kötelékébe, az angolok kizárólag gyalogosokból alakítják meg hadosztályaikat. Ezért ezek a nemzetek, ha nem akarnak reájuk kedvezőtlen feltételek között harcolni, kénytelenek a hadműveletek idején beosztani lovasságot (és megfelelően tüzérséget) a hadosztályokhoz, ezt pedig könnyen elmulaszthatják, illetve gyakran kényelmetlen vagy lehetetlen végrehajtani. De a lovasság aránya a hadosztályban mindenütt elenyésző, s ezért e fegyvernem többi részéből lovas hadosztályokat alakítanak, két-két dandár erőben, lovassági tartalék céljából.

A nagyobb hadseregekben két vagy három, néha négy hadosztály egy hadtestet alkot. Az ilyen hadtestnek mindig van saját lovassága és tüzérsége, még akkor is, ha a hadosztályoknak nincs; azokban az esetekben pedig, amikor az utóbbiak kevert alakulatok, mindazáltal marad egy lovas és tüzér tartalék, amely a hadtestparancsnok rendelkezésére áll. Napoleon teremtette meg először a hadtestet, és nem elégedve meg ezzel, az egész fennmaradó lovasságot tartalék lovashadtestbe szervezte, amely két vagy öt hadosztály lovasságból és hozzá beosztott lovas tüzérségből állt. Az oroszok megtartották ezt a szervezetet a tartalék lovasság számára; a többi hadsereg pedig, úgy látszik, újból feleleveníti komoly háború esetén, jóllehet az elért hatás még soha nem volt arányban azzal az óriási lovas-tömeggel, amelyet ilymódon egy helyen összpontosítottak.

Ez a hadsereg harcoló részének modern szervezete. De a sátrak, raktárak, tábori sütődék és élelmiszeres szekerek megszüntetése ellenére, a hadsereget még mindig a nem harcolók és fogatok nagy vonata kíséri, amely nélkülözhetetlen a hadsereg harci erejének biztosításához hadjárat idején. Hogy némi fogalmat adjunk erről, leírjuk, hogy a fennálló szabályzatok szerint milyen vonat szükséges a porosz hadsereg egy hadteste számára;

Tüzér-park: 6 szeroszlop, mindegyikben 30 kocsi, 1 laboratórium 6 kocsin.

Ponton-oszlop: 34 pontonkocsi, 5 kocsi szerszámokkal, 1 kovácsműhely.

Gyalogsági vonat: 116 kocsi, 108 fogat ló.

Egészségügyi vonat: 50 kocsi (1600 vagy 2000 betegnek).

Hadbiztosi tartalékvonat: 159 kocsi.

Tartalékvonat: 1 kocsi, 75 tartalékló.

Összesen: 402 kocsi, 1791 ló, 3000 ember.

Hogy lehetővé tegyék a hadseregek, hadtestek és hadosztályok parancsnokainak, mindegyiknek a maga területén, a reájuk bízott csapatok irányítását, minden hadseregben, a britet kivéve, külön testületet alakítottak, amely kizárólag tisztekből áll, s amelyet törzsnek neveznek. E tisztek feladata annak a terepnek a felderítése és térképezése, amelyen a hadsereg a mozdulatait végzi vagy végezheti; közreműködés a hadműveleti terv összeállításában és olyan részletes feldolgozásában, hogy a csapatok ne veszítsenek időt, hogy ne keletkezzék zavar, ne fárasszák ki szükségtelenül a csapatokat. Ezek a tisztek ilymódon igen fontos helyet töltenek be, és tökéletes katonai szakképzettséggel kell rendelkezniök, teljes ismeretével annak, hogy minden fegyvernem mire képes menetben és harcban. Ezért ezeket minden országban a legalkalmasabbak közül választják ki, és gondosan oktatják a katonai főiskolákon. Csak az angolok képzelik, hogy bármelyik beosztott csapattiszt alkalmas erre a beosztásra; ennek eredményeképp az angol törzsek alacsony színvonalúak, a hadsereg csak a leglassúbb és legegyszerűbb ma-

nővereket tudja végrehajtani, míg a parancsnok, ha egyáltalán lelkiismeretes, maga kénytelen elvégezni az egész törzskari munkát. Hadosztálynak ritkán lehet egynél több törzstisztje; a hadtestnek saját törzse van egy rangidős vagy törzstiszt vezetése alatt, a hadsereg pedig egész törzskarral rendelkezik, több tábornokkal egy külön törzskari főnök vezetése alatt, aki szükség esetén rendelkezéseket ad ki a hadseregparancsnok nevében. A brit hadseregben a törzskar főnöke alá tartozik a főhadsegéd és a főszállásmester; más hadseregekben a főhadsegéd egyúttal törzskari főnöke. Franciaországban a törzskar főnöke a maga személyében egyesíti e két tisztséget, és mindegyik ellátására külön osztály áll parancsnoksága alatt. A főhadsegéd a hadsereg *personneljének* [személyi állományának] parancsnoka; jelentéseket kap az összes alárendelt osztályoktól és hadseregrészektől, és intézkedik minden fegyelemre, kiképzésre, összeállításra, felszerelésre, felfegyverzésre stb. vonatkozó ügyben. Minden alárendelt az ő közvetítésével érintkezik a főparancsnokkal. Ha a törzskar főnöke tisztét is ő tölti be, akkor a hadseregparancsnokkal együtt összeállítja és kidolgozza a hadsereg hadműveleteinek és mozdulatainak tervét. Az utóbbinak további, részletes elrendezése a főszállásmester feladata, ő dolgozza ki a menetek, elszállásolások, táborozások összes részleteit. A főhadiszállásra elegendő számú törzstisztet vezényelnek a terep felderítésére, a védelmi vagy támadási tervek kidolgozására stb. Ezenkívül van még tüzérfőparancsnok és műszaki tiszt is, megfelelő osztályokkal; azután van a törzskari főnöknek néhány helyettese, akik a csatatér különböző pontjain képviselik őt, valamint több parancsőrtiszt és küldönc, parancsok és táviratok továbbítására.

A főhadiszállásra van még vezényelve a hadbiztosság főnöke írnokaival, a hadsereg fizetőtisztje, az egészségügyi részleg főnöke és a hadbíró, illetve a hadbírósági részleg vezetője. A hadtestek és hadosztályok törzse ugyanezen minta szerint alakul, csak egyszerűbb és személyi állománya kisebb; a dandárok és ezredek törzse még kisebb létszámú, a zászlóalj törzse pedig, előfordulhat, csak a zászlóaljparancsnokból, a hadsegédéből, egy fizető tiszti szerepet betöltő tisztből, egy írnok tiszthelyettesből és a dobosból vagy kürtösből áll.

Nagy nemzetek fegyveres erőinek igazgatásához és fenntartásához a már megnevezetteken kívül még számos intézmény szükséges. Vannak újoncozó és a lovak sorozását végző biztosok, ez utóbbiak gyakran kapcsolatban vannak az állami lótenyésztő intézmények igazgatásával; működnek katonai iskolák tisztek és tiszthelyettesek számára, tanzászlóaljak, -lovasszázadok és -ütegek, lovaglóiskolák és állatorvosi iskolák. A legtöbb országban vannak állami öntödék meg fegyver- és lőszergyárak, vannak különböző kaszárnyák, fegyvertárak, raktárak, erődök felszereléssel és a bennük parancsnokló tisztikarral; végül van egy főhadbiztosság és egy vezérkar, amelyek, minthogy egy ország fegyveres erőit szolgálják, sokkal nagyobb létszámúak és sokkal kiterjedtebb feladatokat hivatottak ellátni, mint az egyes működő hadseregek törzse és hadbiz-

tossága. Különösen a vezérkarnak vannak igen fontos feladatai. Ez felosztlik rendszerint: történelmi osztályra (anyaggyűjtés a háború történetéről, a hadseregek felállításáról stb. a múltban és a jelenben), térképészeti osztályra (ennek kell elkészítenie az egész ország térképeit és térképészeti felmérését), statisztikai osztályra stb. Mindezen intézmények és az összes fegyveres erők élén áll a hadügyminisztérium, amelynek szervezete különböző országokban különböző, de amely, mint az előző megjegyzésekből látható, igen széles tevékenységi kört ölel fel. Példaként a francia hadügyminisztérium szervezetét említjük meg. A francia hadügyminisztérium hét igazgatóságból, illetve osztályból áll: 1. *personnel* [személyi állomány], 2. tüzérségi, 3. műszaki és erődítési, 4. adminisztratív, 5. Algir ügyeivel foglalkozó osztály, 6. katonai depôt (ez a vezérkar történelmi, térképészeti és egyéb osztályaiból áll), 7. katonai pénzügyi. Közvetlenül a minisztérium mellett működnek a következő tanácsadó bizottságok, amelyeket tábornokokból, törzstisztekből és szakemberekből állítottak össze: a gyalogság, a lovasság, a tüzérség személyi állományával foglalkozó bizottságok, erődítési bizottság, egészségügyi bizottság, állatorvosi bizottság és a kincstári hadiüzemek bizottsága. Így fest az a bonyolult gépezet, amelyet egy modern elsőosztályú hadsereg újoncozásra, ló-sorozásra, élelmezésre, igazgatására és állandó újratermelésére hoztak létre.

A szervezet e bonyolultsága megfelel a hadseregekben összegyűjtött emberek számának. Noha Napoleon 1812. évi óriási hadseregét — amikor 200 000 katonája volt Spanyolországban, 200 000 Franciaországban, Olaszországban, Németországban és Lengyelországban, és amikor 450 000 emberrel és 1300 ágyúval tört be Oroszországba — még soha nem múltak felül; noha, minden valószínűség szerint soha nem látunk újra olyan egy hadműveletre egyesített hadsereget, mint ez a 450 000 főből álló, mégis minden nagy kontinentális állam, köztük Poroszország is, 500 000 főnyi és még nagyobb hadsereget sorozhat, képezhet ki és fegyverezhet fel; és noha hadseregeik az összlakosságnak nem több mint $1^1/_2$—3%-át alkotják, soha a történelem korábbi korszakában hadseregek nem értek el ilyen méreteket.

Az Egyesült Államok katonai rendszere az ország védelmét főleg az egyes államok milíciájára és a szükség esetén felállított önkéntes hadseregekre építi; az állandó haderő, amelyet főleg a nyugati indián törzsek közötti rendfenntartásra használnak fel, a hadügyminisztérium 1857. évi jelentése szerint mindössze 18 000 főből áll.

Megjelent: „New American Cyclopaedia"
II. köt. 1858. 123—140. o.
Aláírás nélkül.

A HADMŰVÉSZET TÖRTÉNETE A RABSZOLGATARTÓ TÁRSADALOM KORA HÁBORÚINAK HADMŰVÉSZETE

(III., BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY)

Je. A. Razin professzor, vezérőrnagy

BEVEZETÉS

III. RÉSZ

A HADMŰVÉSZET ÉS TARTALMA

A hadtudomány, a hadtudomány pártossága és fő tartalma

A csapatok gyakorlati harctevékenységét, a háború tapasztalatait a katonai elmélet, a hadtudomány általánosítja, amely feltárja a hadviselés törvényszerűségeit és a fegyveres harc sajátosságaiból fakadó követelményeket támaszt a csapatok tevékenységével szemben. A katonai elmélet alapja a gyakorlati harctevékenység, az elmélet pedig megvilágítja a gyakorlati harctevékenység útját. De ha hiányoznak az anyagi előfeltételek, akkor a katonai elmélet fejlődése szempontjából semmilyen jelentősége sincs annak a ténynek, hogy ezt vagy azt az eszmét akár százszor is kimondták. Így például Leonardo da Vinci a XVI. század elején kifejtette a repülőgépkonstruálás gondolatát. Abban az időben azonban hiányoztak az ezen gondolat megvalósításához szükséges anyagi-technikai előfeltételek s így azt csak évszázadok múlva valósíthatták meg. A katonai elméleti gondolat a harci tapasztalatok általánosításával irányt mutat a fegyverzet további tökéletesítése és a hadsereg technikai ellátása terén, valamint megmutatja a hadművészet fejlődésének sajátosságait. Emellett az elavult és hamis katonai elméletek gátolják a hadművészet fejlődését; tévútra vezethetik a hadsereg nevelését és harckiképzését, valamint harctevékenységét és gátolják a hadviselés és a harc legújabb formáinak el-

sajátítását. Így például 1806-ban a II. Frigyes elavult álhagyományain nevelt porosz hadsereg vereséget szenvedett.

A katonai elmélet szakadatlanul fejlődik. Az elavult elméleti tételek helyébe, új, haladóbb elgondolások lépnek, amelyek megfelelnek az adott politikai és anyagi-technikai feltételeknek. A háború minden újabb időszaka megköveteli az elavult tételek kritikai felülvizsgálását.

A haladó katonai elméletnek fontos jelentősége van a fegyveres erők szervezése és a háborúban való mesteri felhasználása szempontjából. Az új anyagi és politikai alapnak megfelelő katonai elmélet haladó. Az ilyen elmélet nagy szervező és mozgósító jelentőséggel bír.

Ha a háború az osztálytársadalom elkerülhetetlen jelensége, ha minden háború menetét és kimenetelét nem szubjektív tényezők, hanem objektív törvények határozzák meg, akkor van hadtudomány is, amely feltárja a háború politikai tartalmát és mozgatóerőit, feltárja a háború jelenségei közötti kapcsolatot és oksági összefüggést és a hadviselés alapjait. Mivel a hadtudomány a háború törvényszerű folyamatának visszatükröződése, tehát olyan tudomány, amelyhez a gyakorlati katonai tevékenységben igazodni kell.

A hadtudomány elemei a messzi ókorból erednek. A rabszolgatartó társadalom katonai teoretikusai és hadtörténészei munkáikban leírják az egyes háborúkat vagy kifejtik a „hadművészetet", ez azonban csak annyiból áll, hogy a csapatok feltöltésének, felfegyverzésének, szervezésének, kiképzésének és a harcrend felépítésének kérdéseit ismertetik.

A feudális széttagoltság időszakában a hadtudomány nem tett még többé-kevésbé jelentős lépést sem fejlődésében. Még a XVI. században is Machiavelli csak reprodukálta Vegetiust és Pseudo-Mauriciust és még azt az újat sem vette észre, ami már abban az időben megmutatkozott a hadügyben.

A centralizált feudális-abszolutista államok létrejöttének időszakában, a XVII. században, jelentős előrehaladást figyelhetünk meg a hadtudomány fejlődésében. Megjelennek az első katonai szabályzatok a moszkvai államban, Németalföldön és más nyugateurópai országokban, amelyekben rendszerezik a harci tapasztalatot. Ezen időszak hadtudományának fő tartalma, hogy kifejti az állandó hadsereg szervezésének és kiképzésének kérdéseit, és kidolgozza a taktikát, amely most már nem szorítkozott pusztán a harcrend felépítésére, hanem magában foglalta a menet megszervezését, a felderítést és a harc megvívását. A XVII. század katonai teoretikusai (Montecuccoli, Feuquières stb.) kidolgozták az állandó zsoldos hadseregek létrehozásának alapjait, amely seregek azután engedelmes eszközei voltak a kizsákmányoló osztályoknak a jobbágyparasztok felkeléseinek elnyomásában, a dinasztikus és rablóháborúkban.

A hadtudomány fejlődéséhez nagyban hozzájárult A. V. Szuvorov, a nagy orosz hadvezér, aki harcba szállt a régi hadtudomány és a hadseregekben sablont követő német katonai ideológusok ellen. Szuvo-

rov kidolgozta az új stratégia és taktika alapjait, valamint a katonák nevelésének és kiképzésének alapjait.

A XVIII. századi nyugateurópai katonai teoretikusok (Lloyd, Bülow, Lassy stb.) a katonai elméletet a hadművészet örök és változatlan alapelveinek összességére akarták korlátozni, ki akarták dolgozni a stratégia kérdéseit, de csak külső oldalát írták le, elszakítva a politikától, kifejtették a cordon-stratégia elméletét, a hadsereg manővereire mértani ábrákat találtak ki. Ezek mechanikus és metafizikus katonai elméletek voltak.

A XIX. században a német katonai teoritikusok (Clausewitz, Moltke) tagadták a katonai elméletet. Bár Clausewitz, Moltke és sok más katonai teoretikus azt állította, hogy nem lehet pozitív elméletet kidolgozni, mégis komoly katonai elméleti értekezéseket hagytak hátra.

A XIX. század második felében Lejer orosz katonai teoretikus hadtörténeti alapon próbálta kidolgozni a stratégiát, de mivel a hadművészet örök és változatlan alapelveit vette kiindulási pontul, nem volt képes valóban tudományos következtetésekre jutni. Lejer ezenkívül megpróbálta rendszerezni a katonai ismereteket, osztályozni a hadtudomány egyes elemeit, de osztályozásának alapja idealisztikus, reakciós volt.

A mi időnkben az imperialista burzsoázia ideológusai, félve a proletariátus forradalmi mozgalmától, a legkülönbözőbb módszerekkel próbálkoznak, hogy megszabaduljanak a népi tömeghadseregektől. Ecélból azt ajánlják, hogy az embert fel kell cserélni a technikával (Fuller — páncélos hadseregekkel, Douhet — légi hadseregekkel, az amerikai háborús gyújtogatók — tömegpusztító fegyverekkel). De amint ezt a Nagy Honvédő Háború, a koreai és vietnami háború tapasztalata megmutatta, a technika a háborúban alárendelt szerepet játszik. A háború kimenetelét végeredményben a korszerű technikával felszerelt, igazságos háborút viselő tömeghadseregek döntik el.

A burzsoá hadtudomány gondosan leplezi osztályjellegét a népi jelleg, az osztályfelettiség, a pártatlanság és az objektivizmus külső formáival. „Bármely korszak úgynevezett népi hadseregei lényegükben olyan hadseregek, amelyek nem a nép, hanem az uralkodó osztályok érdekeit képviselik. A »népi« jelző csak ezen osztályok politikai képmutatását jelenti..."[1]

A hadsereg az uralkodó osztály politikájának eszköze. A burzsoá hadseregek „elszigetelése" a politikától azt a célt szolgálja, hogy a hadsereget a burzsoázia engedelmes eszközévé változtassák. Az uralkodó osztály politikája határozza meg a hadtudomány ideológiai alapjait, sajátosságait, irányát és tartalmát. Ilyen módon a hadtudomány,

[1] *M. V. Frunze:* Válogatott Művek, 1940. 40. o. (oroszul).

mint minden tudomány az osztálytársadalomban, pártos. Az uralkodó osztály érdekeit szolgálja.

Azokban a háborúról és hadművészetről szóló rövid tézisekben, amelyeket jelen könyv szerzője annakidején I. V. Sztálinnak benyújtott, a szerző a hadtudomány pártosságának kérdését primitíven vetette fel. A tézisek primitivitása abban állott, hogy a szerző a burzsoá hadtudomány pártosságát mindössze a hadtudomány reakciós filozófiai alapjaira, a XVIII. századi mechanikus és metafizikus materializmusra, Hegel idealizmusára, Auguste Conte pozitivizmusára, a XX. századi burzsoá reakció filozófiájára vezette vissza. A pártosság természetesen nem merül ki csupán a hadtudomány filozófiai alapjaiban.

A hadtudománynak mindenekelőtt meghatározott ideológiai tartalma van. A hadtudomány az uralkodó osztály katonai ideológiája. A történelmileg haladó osztályok haladó katonai ideológiát teremtenek, a reakciós osztályok a hadtudomány fejlődését gátoló reakciós ideológiát hoznak létre.

A burzsoá hadtudomány pártossága kifejezésre jut azokban a célokban is, amelyeket a reakciós osztályok a fegyveres erők elé állítanak és az ezen célok elérésére kijelölt eszközökben is.

Az uralkodó osztályok mindig arra törekedtek, hogy a fegyveres erők vezetését kezükbe ragadják. „A társadalmi tevékenység e területe, a katonai ismeretek, a hadművészet el volt zárva az alsó népi tömegek elől. Magát a hadügyet egy sajátos titokzatosság leplével borították be, hogy ne legyen hozzáférhető és érthető az egyszerű elmék számára. Mindezt természetesen azért tették, hogy a hadművészetből, a hadtudományból egy bizonyos „tabut" teremtsenek az avatatlan „csőcselék" számára és ilyen módon megerősítsék a kizsákmányoló csoportok uralmát."[2]

Ennek eredményeképpen a katonai ismeretek egy zárt kaszt monopóliumát képezték, amely az uralkodó osztály érdekeit szolgálta. Mint ahogy a közgazdász-professzorok — Lenin szavai szerint — nem mások, mint a tőkés osztály tudós kiszolgálói, a filozófia-professzorok — a teológusok tudós kiszolgálói, úgy a burzsoá katonai teoretikusok és hadtörténészek a militaristák tudós kiszolgálói.

A fegyveres erők felépítése, a csapatok nevelése és kiképzése alapjainak osztályjellege is a hadtudomány pártosságáról tanúskodik. A hadművészet elméletének és gyakorlatának összes elvi kérdéseit az uralkodó osztály érdekeinek szempontjából oldották meg és oldják meg ma is.

A forradalomhoz és a forradalmi háborúk tapasztalataihoz való viszony megmutatja az egyes katonai teoretikusok osztályarculatát. Így például Ludendorff kijelentette, hogy Németország 1918. évi vereségének oka a német forradalom volt. Azt állította, hogy a hadsereg azért

[2] *M. V. Frunze:* Válogatott Művek, 1940. 40. o. (oroszul).

bomlott fel, mert „közvetlenül érintkezett a hazai forradalmi tömegekkel". Jellemző, hogy milyen álláspontot foglalnak el a burzsoá hadtörténészek a Szovjetunióban lefolyt polgárháború katonai tapasztalatával szemben: erről szándékosan tudomást sem vesznek. Az amerikai William Mitchell „Az egyetemes hadtörténet vázlatai" c. művében rendkívül kis teret szánt az orosz hadművészetnek (rövid összefoglalást adott a krími háborúról és az orosz—japán háborúról), a Szovjetunióban lezajlott polgárháborút pedig egyáltalán meg sem említette. Mitchel tehát az orosz hadsereget csak két olyan háborúban mutatta be, amelyben az vereséget szenvedett. A hadtörténetnek az imperialisták érdekében való ilyen meghamisítása szembeszökően osztályjellegű.

Németországban a hatalom sok évtizeden keresztül a kardcsörtető imperialisták kezében volt. Ez meghatározta a katonai doktrinának, a stratégia sajátosságainak, a hadműveleti művészetnek, a taktikának, valamint a német csapatok nevelésének és kiképzésének tartalmát. A német hadsereget a világuralom szellemében, a német fegyveres erők „legyőzhetetlenségének" szellemében nevelték. Moltke, Schliffen, Delbrück és más német katonai teoretikusok és történészek felmagasztalták a német hadsereget és elhallgatták kudarcait és vereségeit. A hadsereget a fennhéjázás, a más népek iránti megvetés szellemében nevelték, ami azt eredményezte, hogy lebecsülték az ellenfél erejét, s a stratégiában kalandorságra, a taktikában a sablon alkalmazására vezetett. Végül a Ludendorff-féle „totális" háború elmélete határozott, világosan kidomborodó osztályjelleggel bír.

Tehát a kizsákmányoló osztályok hadtudományának pártossága kifejezésre jut: az igazságtalan háborúk igazolásában, az igazságos — főleg forradalmi — háborúk befeketítésében; azokban a célokban, amelyeket a kizsákmányoló osztályok a hadtudomány elé állítanak — hogy a leigázás és az elnyomás megbízható eszközét teremtsék meg; a reakciós ideológiai alapokban, amelyekre a hadtudományt építik; a katonai tanok, azaz a katonai-technikai tartalom sajátosságában; abban, hogy a hadtudomány ne legyen hozzáférhető a széles néptömegek számára. A burzsoázia hadtudományának pártosságát burzsoá-professzori objektivizmus mögé igyekszik rejteni.

A szovjet hadtudomány a katonai szervezés összes kérdéseit, minden katonai-elméleti és gyakorlati katonai kérdést nyiltan a marxi-lenini elmélet alapján, a szocialista forradalom érdekeit, a szocialista haza védelmének érdekeit szem előtt tartva old meg.

A XVIII. és XIX. századi burzsoá katonai teoretikusok a hadtudomány lényegét és tartalmát a stratégia egyik elemévé zsugorították. Így például Lloyd minden figyelmét a katonai földrajznak szentelte (a terep — Lloyd szavai szerint — a háború nagy és egyetlen könyve), Bülow minden figyelmét a hadműveleti vonal megválasztásának és a közlekedési útvonalak biztosításának oktatására fordította, Willisen a

hadtudomány tartalmát a hadsereg sajátosságaiból, a hadsereg ellátási szükségleteiből (stratégia) és harcképességéből (taktika) vezette le.

II. Frigyes azt mondta, hogy a „háború a kimagasló emberek tudománya". Napoleon szerint a hadtudomány a nagy hadvezérek tevékenységével egyenlő. Jomini meghatározása szerint „a hadtudomány az a művészet, hogy a magunk oldalára tudjunk vonni minden előrelátható előnyt." Lejer a hadtudományt szembeállította a hadművészettel. Mihnyevics professzor a hadtudományt a hadügy filozófiájának tekintette, azaz spekulatíve nézte, megfosztva igazi jelentőségétől.

A tudomány célja — írta V. I. Lenin —, hogy hű képet nyújtson a világról. A hadtudomány célja, hogy hűen ábrázolja a hadviselés törvényeit, feltárja a győzelem megszervezésének valódi alapjait.

K. J. Vorosilov meghatározása szerint a hadtudomány a háború törvényszerűségeiről, a háború előkészítésének és folytatásának módozatairól alkotott ismeretek rendszere meghatározott történelmi helyzetben. Ez a hadtudomány lényege, amely a háború objektív törvényeit és a győzelem megszervezésének módjait vizsgálja.

A szovjet hadtudomány, amely a marxizmus—leninizmus szilárd alapján nyugszik, teljesen új társadalmi-gazdasági, politikai, ideológiai és anyagi-technikai alapokon a proletariátus forradalmi csatáinak tapasztalataira támaszkodva jött létre. A szovjet hadtudomány elméleti forrása a marxi—lenini elmélet.

A szovjet hadtudomány történeti gyökereinek sajátossága az, hogy a Szovjet Hadsereggel együtt jött létre, átvette mindazt, ami jó volt a múlt hadtudományában és meghatározta további fejlődésének útjait.

A szovjet hadtudomány tartalma: a győzelem gazdasági és erkölcsi alapjai megszervezésének tanulmányozása, a hadviselés anyagi-technikai eszközeinek tanulmányozása (a katonai-technikai ismeretágak — a tüzérség, légierő, rádiólokáció, a hátország megszervezése stb.), a fegyveres erők szervezeti formáinak, a katonai nevelés és kiképzés alapjainak vizsgálata, a történeti és modern tapasztalat általánosítása (hadtörténeti ismeretágak), a hadviselés módozatainak, a hadműveleteknek, a harcnak (a hadművészetnek, mint olyannak) a tanulmányozása. A hadtudomány minden ága szempontjából fontos a katonai statisztika, amely a háború jelenségei összességének mennyiségi oldalát vizsgálja, kezdve a fegyveres erők felkészülésétől, végezve a harci tapasztalat mennyiségi adatainak általánosításán, amely lehetővé teszi a háború jelenségei minőségi változatainak mélyebb megértését.

A szovjet hadtudomány fölényét meghatározzák a szovjet társadalmi és államrendszer új alapjai, amely alapján létrejött a szovjet hadtudomány; a marxista—leninista ideológiai és elméleti források; a forradalmi történeti tapasztalat; a harc felszabadító céljai; a Szovjetunió Kommunista Pártjának a vezetése, amely a szovjet fegyveres erők győzelmének a szervezője.

A szovjet hadtudomány fölénye *kifejezésre jut:* a kommunista pártosságban, melynek segítségével teljesebben tudjuk feltárni a háború objektív törvényszerűségeit; a háború osztálytermészetének és mozgató erőinek ismeretében; a hadtudomány tartalmának, alkotórészei kapcsolatainak és kölcsönös alárendeltségének megértésében, a tudományos előrelátásban, amely a háború törvényeinek és a hadművészet fejlődése alapjainak ismeretén nyugszik; a hadművészet feladatainak, a stratégiai hadműveleti vezetés művészete és a taktika alapvető feladatainak helyes felfogásában, valamint a fegyveres erők szervezése, a csapatok nevelése és kiképzése alapjainak megértésében. A szovjet hadtudomány egyik megkülönböztető sajátsága az, hogy a „győzelem titkát" nem keresi a múltban, hanem a modern háború követelményeiből indul ki.

A hadművészet és fejlődésének alapjai

A hadművészet a hadtudomány alkotórésze, a háború, a hadművelet és a harc előkészítésének és lefolytatásának módjait vizsgálja. Magában foglalja a stratégiát, a hadműveleti vezetés művészetét, a taktikát, amelyek szoros kapcsolatban és kölcsönhatásban állnak egymással.

A stratégia a háború egészével foglalkozik és közvetlenül függ a harcoló államok bel- és külpolitikájától. A stratégiai eredmények viszont hatást gyakorolnak a politikai körülményekre.

V. I. Lenin „Port-Artur eleste" c. cikkében ezen erőd elestének stratégiai jelentőségéről a következőket írta: „Eldőlt a tengeri hegemonia kérdése — a modern háború sarkalatos, fő kérdése"[3] (azaz az 1904—1905-ös orosz—japán háborúé). *A sarkalatos, fő kérdés* — az adott háború stratégiai tartalma, amelynek alapján a stratégiai célokat, valamint a stratégiai célok eléréséhez szükséges erőket és eszközöket meg lehet határozni.

A stratégia *legfőbb feladata* — a fő irány meghatározása, amely irányban a fő csapás a leghamarabb a legjobb eredményt adja.

A stratégia fő feladatát másként tárgyalják a burzsoá katonai ideológusok, akik azt igyekeznek kimutatni, hogy a háború fő törvénye az összes erők egyidejű megfeszítése, hogy a stratégia „magas" törvénye azt követeli, hogy az erők összességét tekintve mindig a lehető legerősebbek legyünk és ehhez erőinket összpontosítva tartsuk. Következésképpen a stratégia fő feladata — az ő véleményük szerint — az erők általános túlsúlyának biztosítása és az erők egyidejű megfeszítése. De ha a kérdést így oldjuk meg, akkor először is a stratégia fő feladatát a háború dinamikájának területéről statikájának területére

3 V. I. Lenin Művei. 8. k. 36. o. (Szerk.)

visszük át, és másodszor figyelmen kívül hagyjuk a korszerű háború, mint a tartalékok háborúja, sajátosságát.

A stratégia vizsgálja a fegyveres erők háborúra való előkészítésének és mozgósításának alapjait, a hadviselés formáit és a háború tervezésének sajátosságait, a háború minden szakaszára vonatkozólag a fő stratégiai csapások meghatározásának alapjait, kiindulva az illető időszak politikai tartalmából és a konkrét stratégiai körülményekből. A katonai földrajz a stratégia egyik alkotórésze, amely vizsgálja a hadszínteret, a várható ellenfelek fegyveres erőit és potenciális politikai, gazdasági, erkölcsi és haditechnikai lehetőségeit.

A hadműveleti vezetés művészete a háborút nem a maga egészében, sőt annak nem is egyes szakaszait vizsgálja, ami a stratégia feladata, hanem a hadművelet tervezését, előkészítését, szervezését és a hadműveleti területen való levezetését. Ezért a csapatok tevékenységének hadműveleti eredményeit nem a közvetlen hatásfok szemszögéből, hanem a stratégia feladataiból és lehetőségeiből kiindulva kell értékelni. Ebben az értelemben a hadműveleti vezetés művészete a stratégiának alárendelt és ezt kiszolgáló része. A hadműveleti vezetés művészetéhez tartozik a katonai földrajz ama része, amely a hadműveletek színtereit vizsgálja.

A taktika a közvetlen harci tevékenység eszközeit és módszereit vizsgálja. A taktika közvetlen tartalma a harc formáinak, azaz a harc előkészítésének, szervezésének és lefolytatásának tanulmányozása. A taktikai cselekményeket és e cselekmények eredményeit sem magukban kell értékelni, hanem az adott hadművelet feladatainak és lehetőségeinek szemszögéből. A taktika a hadműveleti vezetés művészetének alkotórésze, amely alá van rendelve a hadműveleti vezetés művészetének és kiszolgálja azt. A taktikához tartozik a katonai topográfia, amely a terep taktikai sajátságait és ennek a csapatok harci tevékenységére gyakorolt hatását vizsgálja.

A stratégia, a hadműveleti vezetés művészete és a taktika kapcsolatának sajátossága abban áll, hogy kölcsönösen alá vannak rendelve egymásnak. A hadműveleti és taktikai sikerek elősegíthetik a stratégiai célok elérését, de végzetes hatással is lehetnek az egész hadjáratra és háborúra, ha nem felelnek meg a stratégiai lehetőségeknek. Így volt ez Gyenyikin hadseregével 1919-ben, a német hadseregekkel az első és második világháborúban. A hadműveleti vezetés művészetének és a taktikának mindig a stratégia feladataiból és lehetőségeiből kell kiindulnia. Néha figyelmen kívül kell hagyni a taktikai, sőt hadműveleti sikert is, hogy a továbbiakban a stratégiai sikert biztosíthassuk.

A hadműveleti vezetés művészete különbözik a taktikától a célok jellege, a harci cselekmények mérve és a csapatok együttműködésének formája tekintetében. A hadműveleti és taktikai vezetés feladata egységes és abban áll, hogy meg kell határoznia a harcnak azokat az

útjait és eszközeit, formáit és módjait, amelyek a legjobban megfelelnek az adott helyzetnek és előkészítik a stratégiai sikert.

A hadművészet története azt mutatja, hogy a háború, hadművelet és harc lefolyásának módjai változnak. Hasonlóképpen változnak a hadsereg szervezeti, a csapatok nevelésének és kiképzésének módszerei is. A hadviselés módjainak, formáinak fejlődése előre haladó folyamat, felfelé vezető mozgás az egyszerűtől a bonyolult felé, az alsóbbrendűtől a magasabbrendű felé. A harcrend az egyszerű falanxtól az erőknek az arcvonalon való egyenlőtlen elosztása felé, a svájci négyszögtől a vonal-harcrend felé, és innen a szétszórt alakzattal összekapcsolt oszlop felé, majd a lövészlánc és a csoportos harcrend felé fejlődik. A taktikai módszerek tökéletesedése az egyszerű frontális megütközéstől a harcrend szárnyainak együttműködése, majd a manőver bonyolult modern formái (megkerülés, átkarolás stb.), a fegyverés csapatnemek, magasabbegységek, egységek és alegységek együttműködése felé halad. A hadsereg szervezeti formáinak fejlődése az ókorban a tagolatlan falanxtól a tagolt legióig, a középkorban a zászlóaljtól a németalföldi és spanyol dandárig, a XII. századi orosz ezredektől a XVIII. századi dandárokig és hadosztályokig, és innen a XIX. századi hadtestekig és hadseregekig és a XX. századi frontig halad.

A hadművészet fejlődésének tanulmányozásánál nem szabad a bonyolultabb formákat az egyszerűekre közvetlenül visszavezetni. Nem szabad például a modern háborúk bonyolult stratégiai formáit a szétzúzás és kimerítés stratégiájával felcserélni. Nem szabad például a modern taktikában analógiát keresni a múlt igen egyszerű taktikai formáival. A hadművészet fejlődése az új keletkezésének és a régi elhalásának folyamata. Az új jelenségek a hadművészetben azok, amelyek a hadügyben az objektív feltételek által kiváltott, megérett szükségleteket fejezik ki; az új jelenségek haladók és előre visznek. Nem újak a reakciós jelenségek, mégha először jelennek is meg.

Az új a hadművészetben előfeltételként, a lehetőségek csírájaként jelentkezik, amelyet nem szabad azonosítani a valósággal. Például az új a taktikában csak akkor válik valósággá, amikor legyőzi a régit és a modern taktika fő tartalmává válik. Az új minden irányban fejlődik, életképes és ezért legyőzhetetlen.

Az új fölénye abban nyilvánul meg, hogy felhasználhatja a régit, átalakíthatja azt (például a haladó hadtudomány). A régi nem tudja felhasználni az újat, hanem csak annak álarcával kendőzheti magát (például a reakciós hadtudomány).

A lehetőségeknek, azaz a hadművészet új formáinak, valósággá válásában nagy jelentősége van olyan szubjektív tényezőnek, mint a parancsnoki kar szervezőképessége, a hadvezér tevékenysége. Az új hadművészet lehetőségei valósággá válásának a folyamatát illetően két fronton kell harcolni: a kalandorság ellen, amikor a hadművészet

új formáit a reális lehetőségek hiánya mellett akarják alkalmazni, és a fatalizmus ellen, amikor az ösztönösségre bízzák magukat és azt tartják, hogy minden magától megoldódik, hogy az új hadművészet magától utat tör és valósággá válik.

A szovjet hadtudomány megköveteli, hogy a hadművészet fejlődésében meglássuk a távlatokat, feltárjuk az újat és elősegítsük, hogy az mielőbb valósággá váljék, hogy támogassuk az újat, hogy támogassuk az újra való törekvést. Mozgósítani és szervezni kell a katonatömegeket a hadművészetben felmerült új elemek elsajátítására. Ugyanakkor le kell lepleznünk az ál-újításokat.

A hadművészet fejlődési folyamata magában foglalja a hadviselés, a hadművelet, a harc módjainak fokozatos változásait és a minőségileg új hadművészetre való áttérést.

A hadviselésnek és a harcnak, valamint a hadsereg szervezeti formáinak változásaiban, fejlődésében kiemelkedő szerepet játszanak a csapatok tevékenységének anyagi és erkölcsi feltételei (az ember és a haditechnika) és a tevékenység formái (a hadviselés, a hadművelet és harc módozatai) közötti ellentmondás. A hadművészetben a születőben és elhalóban levő elemek (pozitív és negatív, a jövendő és az elmúlt) közötti ellentmondások formái változatosak. A csatatéren ezek elsősorban abban nyilvánulnak meg, hogy ha régi a harcrend, egy új fegyver nagy veszteségeket okoz. A hadtudomány feladata abban áll, hogy megkönnyítse és meggyorsítsa a győzelmet a régi, az elhaló felett.

A feudális-abszolutista és burzsoá hadseregek személyi állományát a múlt háborúinak valódi vagy állítólagos behatása révén kialakult nézetek alapján tanították; ugyanezen az alapon dolgozták ki a stratégiát és a taktikát is. A háborúban viszont a csapatok a hadviselés régi formáit kizáró, teljesen más körülmények közé kerültek. Elég gyakran a katona önállóan talált rá arra az új harcrendre, amely az új feltételeknek, a fegyverek új taktikai-technikai adottságainak megfelelt. Az új harcrendet csak egy bizonyos idő múlva, az újítóknak a reakciósokkal folytatott kitartó harca után ismerték el hivatalosan, amit azután tovább tökéletesítettek.

Hogy tisztázzuk a hadviselés és a harc módszereiben bekövetkezett egyes gyökeres változások okait, elsősorban tanulmányoznunk kell a termelés fejlődését. A marxizmus azt tanítja, hogy a hadsereg szervezése és a harcmódok, és ezzel együtt a győzelem és a vereség, az anyagi, azaz gazdasági feltételektől függenek. A múltban a kézműipar, a manufaktura és a gépipar fejlődése határozta meg, jelenleg pedig a nehézipar fejlődése határozza meg a fegyverek és általában a hadviseléshez szükséges eszközök termelését. A hadviselés, a hadművelet, a harc módjának az emberek és a fegyveres harc eszközeinek mennyiségétől és minőségétől való közvetlen függése, amit viszont végső-

soron a termelés fejlődése határoz meg, jelenti a hadművészet fejlődésének általános törvényét.

Az új társadalmi-gazdasági és politikai feltételek révén létrejött új hadseregek folytatják azt a haditechnikai tevékenységet, amelyet a régi hadseregektől örököltek. Ugyanakkor az új hadseregek megváltoztatják a fegyveres erők felhasználásának régi módszereit. Ebből következik, először, hogy új fegyveres erők létrehozásánál rendszerint régi anyagi alappal van dolgunk; másodszor, hogy nem szabad figyelmen kívül hagyni a régi háborúk tapasztalatait, mert ez a hadművészet adott fejlődési fokának történeti alapja. De a múlt harci tapasztalatát nem szabad mechanikusan átvinni a modern hadművészetre.

A termelés fejlődése, a társadalmi és politikai felépítés jellege meghatározta a hadviselés fő formáinak sajátosságait, ami pedig megfelelő katonai szervezeti formákat követelt meg.

A rabszolgatartó hadseregek, amelyek kétfajta fegyvernemből álltak — gyalogságból és lovasságból — több tízezer emberre rúgtak és hidegfegyverrel (ütő és hajító) voltak felfegyverezve. A hadszíntéren a hadseregek rendszerint összpontosítva működtek, egy stratégiai irányban, a háború kimenetelét pedig egy vagy több nagy ütközet döntötte el. A taktikára jellemző volt a csapatok vonalban való felállítása és az egyszerű manőver a csatatéren; a csata kimenetelét rendszerint a hidegfegyverrel vívott közelharc, azaz az izomerő döntötte el.

A XIII. században létrejött a mongol állattenyésztő nomádok állama. A lótenyésztés fejlettsége határozta meg hadserege jellegét. Hadseregük könnyűlovasságból állt, amely néha több százezernyi, íjjal felfegyverzett lovast foglalt magába. A mongolok rendszerint nem mentek bele döntő ütközetbe, hanem mesterien manővereztek a harcmezőn igen mozgékony lovasságuk nagy tömegeivel. Ha csatát kellett vívniuk, manőverekkel kimerítették az ellenfelet, a csatatéren szétszabdalták csapataikat és nyílaikkal megsemmisítették őket.

Európában a feudális viszonyok uralmának időszakában az államok gazdasági és politikai széttagoltsága meghatározta katonai széttagoltságukat is. Hadseregek helyett a feudális uraknak külön fegyveres csapataik voltak, amelyben a harci egység a vasba öltözött, nehéz kopjával felfegyverzett lovag volt. A számos belháború apró célokért folyt és rendszerint megerősített helyekért való harcra szorítkozott. A csaták a lovagok párviadalaiból álltak és ezek nemigen hathattak a taktika fejlődésére.

Oroszországban a feudális széttagoltság időszakában (XII—XIII. század) más volt a helyzet. A nomádok (a kunok, majd a hódító mongolok) elleni védekezés szükségletei arra kényszerítették az orosz részfejedelmeket, hogy egyesüljenek és fegyverbe hívják a városok és a szmerdek[4] népfelkelőit. A harc nagy stratégiai célok kivívásáért folyt.

[4] Szmerd: paraszt. (Fordító.)

A csatában (Igor Szeverszkij csatája a kunokkal, harc a tatárokkal a Szita folyónál, a jégcsata stb.) az volt a cél, hogy megsemmisítsék az ellenfél élő erejét. A harcrend a harcmezőn arcvonalban és mélységben tagozódott, ami fokozta az ellenállás erejét és a harc időtartamát. A hadviselés és harc ezen módszerei elősegítették a hadművészet fejlődését.

Amikor Európában meghonosodott és uralomra jutott a feudális-abszolutista rend, megváltozott a hadsereg jellege és a harc eszközei. A deklasszált elemekből alakult zsoldosseregek tűzfegyverekkel rendelkeztek. Ezek állandó, majd reguláris hadseregek voltak. A háború hadjáratokból állt, amelyek részleges stratégiai célokra törekedtek. A hadszíntéren a hadsereg manőverezett, arra törekedve, hogy kedvező helyzetben legyen a harcban, kedvező legyen az erőviszony, jó legyen az állása, és ne fenyegesse veszély utánpótlási útvonalait stb., ami végeredményben a manőver-stratégia formáiba torkollott. A manőver öncéllá vált, arra szolgált, hogy a harc kimenetelét ütközet nélkül eldöntse, és befolyásolja az ellenfél összeköttetési útvonalait. Létrejött a cordon-stratégia, amelynek értelmében a hadsereget szétszórták, hogy biztosítsák összekötő vonalaikat. A stratégiát védelmi tendenciák hatották át.

Kelet-Európában a helyzet másként alakult. A központosított orosz állam megalakulása nem esett egybe időben az orosz nemzet kialakulásával. Az orosz állam egyesítette területeit, amikor az orosz népek kialakulóban voltak. Ezért a moszkvai állam hadseregének már a XIV. században bizonyos nemzeti jellege volt, olyan hadsereg volt, amely megoldotta az orosz föld egyesítésének feladatait. A XV. században a moszkvai csapatok feltöltésének alapjává a földbirtok szerinti rendszert tették; a hadsereg — összetételét tekintve — nemesi-földesúri hadsereggé vált (fegyvernem szerint: lovasság és gyalogság). Minden ezrednek mind hadjáratban, mind harcban megvolt a maga taktikai rendeltetése. A taktikában a fő kérdés az ezredek harcmezőn való együttműködése volt.

A XVII. század végén a földbirtok szerinti rendszer már nem vált be. De a moszkvai hadseregben ekkorra már megvoltak a reguláris hadsereg csírái (sztrelecek, sorozás), amelyek az orosz hadsereg további fejlődésének alapját képezték. A XVIII. század elején az orosz hadseregben az utánpótlás új rendszerét vezették be, az újoncozást. A földbirtokos nemeseknek kötelességük volt a hadseregben parancsnoki poszton szolgálatot teljesíteniük, a legénységet a jobbágyparasztokból élethossziglanra sorozták. A nagy háborúk, amelyekben az akkori orosz hadsereg részt vett, részleges stratégiai célok megvalósítására irányuló hadjáratokból álltak. A hadszíntéren széles körben alkalmazták a manővert. A harc kimenetelét szárazföldön és tengeren folyó általános ütközetek döntötték el.

Az orosz hadseregből a XVIII. század második felében tehetséges hadvezérek nőttek ki — Rumjancev és Szuvorov. a XIX. század elején Kutuzov, akik elősegítették a hadművészet fejlődését, az új stratégia megteremtését (összpontosított tömegekkel végrehajtott manöverek az ellenfél élőerejének megsemmisítésére).

A francia burzsoá forradalom Nyugat-Európában megvetette a nemzeti hadseregek kialakulásának alapját, ami egyben meghatározta azt, hogy Nyugaton áttértek az új stratégiára és az új taktikára (a XVIII. század végén, a XIX. század elején).

A nagyipar fejlődése a XX. században ismét megváltoztatta a hadviselés és harc módszereit. A világháborúk sok milliós, új gépi haditechnikával felszerelt hadseregeket hoztak létre. Az első világháborúban ez a technika, különösen az automatafegyverek és a műszaki eszközök csak a harc állásformáinak kialakulását segítették elő. A harckocsik, repülőgépek és a tüzérség lehetővé tették a modern hadseregeknek, hogy áttörjék az ellenfél védelmét és kiszélesítsék a rést. Nagy stratégiai célokat érnek el a hadjáratokkal, de ezek a hadjáratok most nagy frontok (vagy frontcsoportok) és hadseregek, hadműveleteiből állnak, az utóbbiak pedig magasabbegységek, egységek és alegységek harccselekményeiből.

A hadseregek összetételének és jellegének megváltozása, valamint a fegyverek tökéletesedése magával hozza a harcrend megváltozását.

A XIV—XVI, században az orosz hadsereg tömör harcrendben harcolt. A XVII. század elején az akkori időkhöz képest tökéletes simacsövű mozsárágyút, tábori ágyút kapott. Az új fegyvert legteljesebben akkor lehetett felhasználni, ha a csapatok nem mélységben, hanem széthúzott rendben voltak felállítva. Így a XVII. században új — vonalharcrendet — vezettek be. Ezt alkalmazták az orosz csapatok a dobrinicsi csatában 1605-ben; az Északi Háborúban, a XVIII. század elején, az új harcrendet tökéletesítették. 1631-ben a svédek a breitenfeldi csatában (harmincéves háború, 1618—1648) vonal-harcrendet alkalmaztak. A nyugateurópai zsoldosseregekben ezt a harcrendet sablonná tették. Tehát az új fegyver megjelenésével új harcrend is keletkezett

A XVIII. század elején befejeződött a reguláris orosz hadsereg megteremtésének folyamata. Az orosz hadsereg megváltozott összetétele és jellege meghatározta egy új harcrend létrejöttét, ez volt az oszlop (roham-), amelyet a jägerek szétszórt alakzatával párosítva (a tűzrajtaütés előkészítésére) ügyesen alkalmaztak a hétéves háborúban (1756—1763) és a XVIII. század végén lezajlott orosz—török háborúban. A francia hadsereg állományának és jellegének megváltozása (a XIX. század fordulóján) szintén új harcrendet hozott magával, ez volt a szétszórt alakzattal párosított oszlop. Tehát a hadsereg állományának és jellegének megváltozásával megváltozott a harcrend is.

A XIX. század derekán a hadseregeket vontcsövű fegyverekkel látják el. A krími háborúban (1853—1856) alkalmazott új fegyver hozzájárult ahhoz, hogy az orosz hadseregben új harcrend alakult ki — a lövészlánc. A porosz vezérkar nem vette tekintetbe ennek a háborúnak a tapasztalatait és így a lövészlánc a porosz hadseregben csak az 1870—1871-es francia—porosz háború folyamán honosodott meg ösztönösen. Tehát a fegyverek megváltozása ismét változást eredményezett a harcrendben.

A lövészlánc létrejötte szükségessé tette a puska tökéletesítését. Megjelent a Berdan-féle orosz puska, amelynek tüze arra kényszerítette az ellenfelet, hogy a futólépésről a szökellésre térjenek át. A taktika a technikával való kölcsönhatás révén tökéletesebbé vált. Ugyanilyen kölcsönhatást figyelhetünk meg a tüzérség és az erődítmények, valamint a páncélos fegyverzet és az ágyúk átütőereje között.

A hadviselés módszerei a legszorosabb függésben vannak a technikai eszközök fejlődésétől. A XIX. század második felében a vasutak gyökeresen megváltoztatták a tömeghadseregek mozgatásának feltételeit, a távíró pedig a hadseregek vezetését. A vasutak kimélyítették a hadsereg hadtápterületét, közelebb hozták a hátországot az arcvonalhoz, megváltoztatták a mozgósítás, az összpontosítás, a felfejlődés és a hadicselekmények feltételeit. A vasutak és a villamos távíró megteremtették a szükséges technikai előfeltételeket a hadműveletek vezetéséhez. Tehát a közlekedés és a hírközlés eszközeinek megváltozásával fordulat állt be a hadviselés módozataiban: a hadművelet lett az új hadviselési forma.

A hadviselés és harcmód függ a hadműveleti terület jellegétől (a hegyi, sztyeppei, erdei stb. hadműveleteknek megvannak a maguk sajátságai), valamint az illető nép nemzeti sajátosságaitól és kultúrális fejlettségi fokától. Engels a XIX. század második felének hadseregeit értékelve megjegyezte, hogy a török hadsereg erős volt a védekezésben, a francia hadseregre jellemző a harcmezőn való manőverezés elég magas színvonala, az orosz csapatok ereje feltartóztathatatlan támadásukban rejlik, viharosan támadnak, bátrak, hősiesek és különösen kitartók.

Marx kimutatta, hogy a termelési mód fejlődésével, a közlekedési és hírközlési eszközök tökéletesedésével, a munkamegosztás különböző országok közötti elmélyülésével mindinkább eltűnik az egyes országok azelőtti zárkózottsága. És mivel a háború — az ő szavai szerint — a külső kapcsolatok egyik legkoraibb és legelterjedtebb formája, tehát ez magyarázza azt a tényt, hogy a különböző népek hadművészetében gyakran jelentős hasonlóság van, de ez nem zárja ki nemzeti sajátosságaikat.

A különböző feltételek, amelyek között egy állam fegyveres erői létrejönnek (nemzeti sajátosságok, történeti hagyományok, a kultúra

fejlettségi színvonala stb.), és a különböző körülmények, amelyek között a hadseregeknek működniök kell (különböző hadműveleti területek, különböző ellenfél stb.), határozzák meg a hadviselés, hadművelet és harc változatos formáit. De ezt nem szabad azonosítani a hadviselés fő formáinak történeti fejlődésével, amelyeknek változása végeredményben a termelés fejlődésétől függ. A hadművészet fejlődésének a termelés fejlődésétől való függése határozza meg lényegében többé-kevésbé az adott történeti fokon a hadviselés formáinak egyformaságát, és ezen formák alkalmazásának feltételei (a társadalmi és nemzeti sajátosságok, a földrajzi feltételek stb.) teremtik meg konkrét megjelenésük sokféleségét. Tehát, meg kell különböztetni a hadviselés fő módozatainak történeti fejlődését azok változatos megjelenési formáitól. Így, a XVIII. században a porosz és osztrák hadseregben a vonalharcrend sablonná vált; viszont ugyanebben az időben ennek a harcrendnek az orosz hadseregnél változatos formái voltak, amelyeket a helyzettől függően alkalmaztak.

A hadművészet fejlődésében fontos szerepet játszik a katonatömegek — a katonák, tisztek és tábornokok — alkotómunkája, amely a hadművészet fejlődésének szubjektív alapjait képezi. A katonák és a tisztek gyakran a harcmezőn találnak új, a helyzetnek megfelelő harci módszereket, vagy tökéletesítik a meglevőket.

Egyetlen hadsereg sem ért el sikert a győzelem megszervezésére képes hadvezér nélkül. Amikor a hadvezérnek a hadművészet fejlesztésében betöltött szerepét akarjuk meghatározni, abból a marxi—lenini tételből kell kiindulni, hogy milyen szerepet tölt be az egyén a történelemben. A hadvezérnek a hadművészet fejlesztésében konkrét előfeltételekkel van dolga: az első, a belső és a külső politikai helyzet és a háború jellege; a második, a hadviselés, a hadművelet és a harc korábbi formái; a harmadik, a korszerű hadsereg meghatározott cselekvési feltételei. A hadvezér csak úgy tud hatni a hadművészet fejlődésére, ha nem elvont óhajokból indul ki, hanem elsősorban az anyagi feltételekből. Nem a hadvezér szabad alkotómunkája — írta Engels — hozott létre fordulatot a hadművészet területén, hanem az új fegyverek felfedezése és a hadsereg összeállításában létrejött változások; a hadvezérek befolyása legjobb esetben arra korlátozódott, hogy a hadviselés módszereit az új fegyverhez és az új harcosokhoz alkalmazták. Ilyen például a francia hadművészet fejlődésében Napoleon szerepe, aki rendszerezte a hadviselésnek a polgári forradalom által létrehozott módszereit.

A. V. Szuvorov és M. I. Kutuzov nagy orosz hadvezérek megmutatták, hogy a hadvezérnek nemcsak tanítania kell a hadsereget és vezetnie annak tevékenységét, hanem magának is tanulnia kell a csapatoktól, tanulmányoznia és általánosítania kell szervezési és harci tapasztalataikat. Mi több, kitartóan harcoltak azért, hogy kiirtsák a hadseregből

a régi, elavult harci gyakorlatot és új, haladó gyakorlatot vezessenek be.

A hadvezér annyiban van befolyással a hadművészet fejlődésére, amennyiben helyesen fogja fel a korabeli feltételeket, elősegíti az új harceszközök fejlesztését, észreveszi a háború és a harc új formáit és azokat helyesen alkalmazza.

Tehát a hadművészet fejlődése történeti folyamatának fő sajátosságai a következők: a hadviselés, a hadművelet és a harc módjai változnak és fejlődnek: a hadviselés, hadművelet és harc módjainak változását és fejlődését a hadsereg állományában, létszámában, a hadsereg fegyverzetében, haditechnikájában, a közlekedési és hírközlési eszközökben beállott változás, azaz végeredményben a termelés fejlődése határozza meg közvetlenül; a hadművészet fejlődésének mozgató ereje: a harc új eszközei és a régi hadviselési módok közötti ellentmondás; a hadviselés, hadművelet, harc új módjainak létrejöttét az objektív feltételek határozzák meg, de a szubjektív tényező is lényeges hatást gyakorol a hadművészet fejlődésére; a hadviselés, hadművelet, harc adott módszereinek a hadsereg meghatározott szervezeti formái felelnek meg.

A háború minden periodusában fennálló hadművészetnek megvannak a maga társadalmi-gazdasági, politikai és technikai alapjai, történeti gyökerei és elméleti forrásai. Ha a hadművészet fejlődését a marxi—lenini elmélet alapján tanulmányozzuk, a következő következtetéseket vonhatjuk le: először, a háború jelenségei közötti kapcsolatok és kölcsönös oksági összefüggés magyarázza azt a tényt, hogy a hadművészet fejlődése törvényszerű folyamat; másodszor, a hadművészetnek megvannak fejlődése objektív alapjai, amelyek nem függenek a hadvezér, katonai teoretikus avagy politikus akaratától; harmadszor, tekintettel arra, hogy a hadművészet fejlődését objektív alapok határozzák meg, tehát a hadművészet, mint a hadtudomány alkotórésze, a katonai ismeretek egyik válfaja, amelyet követni kell a gyakorlati harctevékenységben.

Mindebből kiindulva a hadművészet megköveteli, hogy elsajátítsuk a háború, hadművelet és harc megvívásának minden formáját, a csapatok vezetésének minden módszerét, miközben nem engedjük meg a sablon érvényrejutását és minden módon elősegítjük a katonák, tisztek, tábornokok alkotó tevékenységének kifejlődését.

A hadművészet feladata, hogy biztosítsa a fegyveres erők mindenoldalú fejlődését, az összes, és különösen az új fegyvernemek fejlesztését a régiek egyidejű tökéletesítése mellett. A fegyver- és csapatnemek, magasabbegységek, egységek és alegységek együttműködésének megszervezése a hadművészet egyik legfontosabb momentuma.

A hadművészet történetének tárgya és módszere

A hadművészet története a hadtörténelem alkotó része.

A régmúlt korban kisarjadt hadtörténelem kezdetben igen gyér adatokat szolgáltatott, amely a „kihová ment tudományára" szorítkozott, azaz felületesen és rosszul rendszerezve írta le az egyes hadieseményeket. A hadtörténelemben a legjobb esetben a hadvezérek tevékenységének eszmei alapjait vizsgálták és nem e tevékenység igazi okait, figyelmen kívül hagyták a katonatömegek tevékenységét, a háborút csak úgy tekintették, mint katonafigurák tologatását egy sakktáblán.

A hadtörténelem mindig az uralkodó osztály érdekeit fejezte ki.

A burzsoá szerzők hadtörténeti munkáikban részben eltorzítják az eseményeket önkényesen válogatják össze a tényeket, meghamisítják a történelmet.

Így, tudjuk, hogy Clausewitz elferdítette az orosz hadseregnek az 1799. évi hadjáratban betöltött szerepét, mivel elfogultan nyúlt hozzá Szuvorov hadvezetői művészetének megvilágításához. Egészében véve a hadtörténelmet példák tömegévé egyszerűsítette. A történeti példák — írta Clausewitz — mindent világossá tesznek, és ezenkívül a legjobb bizonyító anyagot szolgáltatják egy olyan tudományban, amely a tapasztalatból indul ki. A történeti példák alkalmazása — Clausewitz véleménye szerint — a következő célokat követheti: a gondolat egyszerű megvilágítása, az elméleti tételek megerősítése történeti tényekre való hivatkozással, valamilyen tanulság leszűrése a ténynek, vagy több egymásmellé állított ténynek a részletes kifejtéséből Clausewitz-nél a hadtörténelem példák tömegéből áll és ez azt eredményezte nála, hogy figyelmen kívül hagyta a múlt századok katonai tapasztalatát.

A történeti eseményekre való egyszerű hivatkozások a bizonyítóerőnek csak látszatát adják. A történeti példák igen hasznosak, de a hadtörténelem nem példák és receptek összessége, amelyek arra jók, hogy egyes gyakorlati katonai kérdéseket megoldjanak.

V. I. Lenin tarthatatlan módszernek nevezte egyes tényecskék kiragadását, a példákkal való játékot a társadalmi jelenségek területén. „A tények — írta Lenin — ha *egészükben, összefüggésükben* nézzük azokat, nemcsak „makacs", de kétségtelenül bizonyító erejű dolgok is. A tények, ha kiragadjuk őket az egészből, összefüggésükből, ha töredékesek és önkényesek, nem tekinthetők többnek, mint puszta játéknak, vagy még annál is rosszabbnak". A tudományos kutatásban az alapot pontos és vitathatatlan tényekből kell felépíteni, és ehhez „... a vizsgált kérdésre vonatkozó tények *összességéből* kell kiindulni, *egyetlen* kivétel *nélkül*, mert máskép elkerülhetetlenül felmerül az a gyanú, mégpedig teljes joggal, hogy a tények önkényesen vannak kiválasztva, illetve összeválogatva, hogy a maguk egészében vett történelmi jelen-

ségek objektív összefüggése és kölcsönös függése helyett „szubjektív" kotyvalékot tálalnak elénk, talán valami piszkos dolog igazolására."[5]

Az orosz hadtörténészeknél (Maszlovszkij, Petrov, Petrusevszkij, Lejer, Martinov stb.) a hadtörténelem nem merült ki a példák összegezésében, ezek a hadtörténészek nem zárkóztak pusztán a saját nemzeti tapasztalat keretei közé, hanem tanulmányozták más népek katonai tapasztalatait is. De egyesek közülük lebecsülték az orosz népnek, az orosz hadseregnek és az orosz hadvezéreknek a hadművészet fejlesztésében játszott szerepét. Az orosz hadtörténészek az elsők között fogtak a hadművészet történetének kidolgozásához. Közülük egyesek közel jártak annak a tételnek a megértéséhez, hogy a hadművészet fejlődését az emberben és a fegyverekben beállott változások határozzák meg, de osztálykorlátaiknál fogva ezt a tételt a gyakorlatban nem tudták alkalmazni.

Egészében véve — jegyezte meg Engels — a burzsoá hadtörténeti tudomány eredményei az ismeretek többi ágaihoz hasonlítva a XIX. században nem voltak nagyok. „A hadtörténelem — írta Engels — mint tudomány, amelyben a tények elfogulatlan értékelése az egyetlen irányadó alapelv, igen fiatal és nem dicsekedhet gazdag irodalommal. Ennek ellenére a hadtörténelem a tudomány olyan területe, amely már létjogot nyert; egyre jobban szórja szét — mint a pelyvát — a szégyentelen és ostoba nagyzolást, amely oly sokáig jellemezte azokat a műveket, amelyek történeti műveknek titulálták magukat, pusztán azon az alapon, hogy minden lelkiismeretfurdalás nélkül eltorzították mindazokat a tényeket, amelyeket tárgyaltak."[6]

Az igazán tudományos hadtörténelem alapjait Marx és Engels rakták le, sok figyelmet szenteltek a korabeli háborúknak a XIX. század derekán és a század második felében, valamint a régi hadművészet története kérdéseinek.

A szovjet hadtörténelem, mint a hadtudományi ismeretek ága, a marxi—lenini elmélet alapján tanulmányozza és általánosítja a történeti és korabeli harci tapasztalatot és a fegyveres erők szervezésének tapasztalatát.

A hadtörténelem a katonai-történeti ismeretek összessége, összetevő részei pedig a következők: a háborúk története, a fegyvernemek története és a hadművészet története; a katonai historiográfia és a hadtörténeti forráskutatás — valamint ezeknek az alkotórészeknek a fejezetei.

A háborúk története a lehető és szükséges részletességgel tanulmányoz minden háborút. Ennek a vizsgálatnak az eredménye az adott háború története: például ilyen az északi háború története (1700—1721), az orosz—japán háború története (1904—1905), a Szovjetunió

[5] V. I. Lenin Művei, 23. köt. Bp. 1951. 295., 296. o.
[6] Marx—Engels Művei, X. köt. 610. o. (oroszul).

polgárháborújának története, a Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története stb. Az egyes háborúk tanulmányozásánál kitűnik az illető háború jellege, mozgató erői, majd feltárul a háború fő periodusainak stratégiai tartalma; ez a vizsgálat tanulmányozza továbbá a háború menetét — a csapatok összevonását és szétbontakozását, a harcokat, hadműveleteket és ütközeteket; tanulmányozza, hogy az adott háború folyamán hogyan fejlődtek a fegyverek és a haditechnika, és hogyan változtak meg a hadsereg szervezeti formái, vizsgálja a stratégia, a hadműveleti vezetés művészete és a taktika sajátosságait; feltárja a győzelmek és vereségek okait; bemutatja, hogy milyen szerepet játszott az adott háború a hadművészet fejlődésében.

A fegyvernemek története vizsgálja minden egyes fegyvernem létrejöttét és fejlődését (gyalogság, lovasság, tüzérség, páncélos csapatok, légierők stb.). Feltárja ennek a fejlődésnek társadalmi-gazdasági, politikai és technikai alapjait és bemutatja, hogy milyen szerepet játszott minden fegyvernem a hadművészet fejlődésének különböző szakaszaiban.

A hadművészet története tanulmányozza a fegyveres erők, valamint a hadviselés, a hadművelet és a harc módjai fejlődésének törvényszerű történeti folyamatát, feltárja társadalmi-gazdasági, politikai és technikai alapjaikat és kimutatja a hadművészet fejlődési távlatait. Bemutatja az egyes történeti szakaszok hadművészetének általános és sajátos vonásait és fejlődési folyamataikat a különböző népeknél.

A hadművészet története nem mindenféle változást vizsgál, amely a hadsereg összetételében és fegyverzetében beállott, hanem csak azokat, amelyek lényeges változásokat hoztak a hadsereg szervezésében és a hadviselés módjaiban. Nem mindenfajta hadsereget vizsgál, hanem csak azt, amely minőségileg sajátos fokot képviselt a fegyveres erők fejlődési folyamatában. Nem minden háborút és ütközetet tanulmányoz, hanem csak azokat a háborúkat és ütközeteket, amelyekben a harc új formái létrejöttek. A fejlődés adott időszakában nem egyforma részletességgel vizsgál minden fegyvernemet, hanem elsősorban és legteljesebben azokat a fegyvernemeket, amelyek abban az időben a csata kimenetelét eldöntötték. Nem rögzíti le a technika minden legapróbb változását, hanem csak azokat a technikai haladásokat, amelyeknek következtében a taktikában, a hadműveleti vezetés művészetében és a stratégiában is változások állottak be. A hadművészet története a hadművészet fejlődését egységes, teljes törvényszerű történeti folyamatként ábrázolja. Ezért a hadművészet történetének nem szabad a fejlődési időszakok és szakaszok felsorolására szorítkoznia, nem szabad megelégednie a példák tömeges bemutatásával.

A hadművészet történetének fő tartalma: a fegyveres erők szervezési és harci tapasztalata, a néptömegek alkotó munkája a fegyveres

harcban; a fegyveres erők parancsnoki karának szervezőtevékenysége: a harci tapasztalatot általánosító katonai-elméleti eszmék.

A hadművészet története a különböző népek és osztályok fegyveres erői által viselt háborúk módszereiben beállott fejlődés története, nem pedig a hadvezérek tevékenységének története.

A hadművészet története nem szorítkozhat a történeti fejlődés egyes szakaszaiban meglevő hadviselési módok egyszerű lerögzítésére, hanem fel kell tárnia a kialakuló és fejlődő újat, fel kell tárnia az új sarjakat — mert ezé a jövő — és helyesen kell meglátnia fejlődésének távlatait. Fel kell tárnia, hogy mi az, ami az új feltételek és új körülmények révén már elavult és elvetendő, mert gátolja a hadművészet további fejlődését.

A burzsoá történészek tudatosan figyelemre sem méltatják a forradalmi háborúk tapasztalatát, az elnyomott tömegek fegyveres felkeléseinek hadművészetét. Pedig a forradalmi háborúk által kísért társadalmi fordulat fordulatot jelent a hadviselési módban, valamint a hadsereg szervezésében is. Ezért a szovjet hadművészettörténet nagy figyelmet szentel a forradalmi háborúk tanulmányozásának.

A hadművészet történetének egyik feladata a katonai elméletek keletkezésének, szerepének és a hadművészet története fejlődésében való jelentőségének tanulmányozása.

A hadművészettörténet fejlődési folyamata periodizációjának tudományos alapjai az általános társadalmi-gazdasági, politikai és speciálisan katonai-technikai tényezők. Marx és Engels a „Kommunista Kiáltványban" kimutatták, hogy a feudális, manufakturális és gépipar — *szervezésük* különböző *módjai*. Az ipar feudális, illetve céhszervezete — a munkamegosztás a különböző céhszervezetek között; a manufaktura — a munkamegosztás egy műhelyen belül; a nagyipar — a fizikai munkát kiszorító gépek alkalmazási rendszere. Az ipar szervezésével való analógia szerint beszélhetünk a *hadviselés szervezésének* különböző *módjairól*, ami a hadművészet története periodizálásának alapja.

A hadviselés szervezési módjainak különbségéből kiindulva a hadművészet fejlődésében a hadviselés négy fő korszakát különböztethetjük meg: a rabszolgatartó, feudális, manufakturális és gépi korszakot.

A háború rabszolgatartó korszakát a hadviselés és a harc primitív szervezése és vezetése jellemzi, mert az emberi és állati izomerő felhasználásán alapult. A feudális (céh-) korszakban bizonyosfajta céhszervezetek jelenlétét állapíthatjuk meg, ilyen: a feudális urak fegyveres csapatai, a zsoldososztagok (condottierek, landsknechtek stb.). A háború manufakturális korszakának jellemző vonása a tűzfegyver szerepének fokozódása és a harci funkciók három fegyvernem közötti megoszlása (gyalogság, tüzérség, lovasság) először a hadsereg egészében, majd a hadtestben. A háború gépi korszaka a bonyolult gépi haditechnikával felszerelt sokmilliós tömeghadseregek időszaka; az új fegyvernemek — légierő és páncélosok — korszaka, a régiek — gyalogság, tüzérség

és mások — gépesítésének korszaka, valamint az új tömegpusztító fegyverek létrejöttének korszaka. A háború gépi korszakának jellemző sajátosságai:

— a nehéz és munkaigényes munkák gépesítése (út- és hídépítés, védelmi építmények emelése stb.);

— a motorizálás, amely felváltotta az ember és az állat izomerejét a motorral, ami fokozza a csapatok mozgékonyságát, ütőerejét és az ellenfél védelmére mért csapások mélységét;

— a fegyverek automatizálása, ami fokozza az időegység alatt kibocsátott fém mennyiségét;

— a telemechanizáció, amelynek feladata az ellenfél felderítése, a fegyverek abszolut pontos találatainak kimutatása és biztosítása;

— a közlekedés és hírközlés gépesítése.

Mivel a háborúnak megvannak a maga külön törvényszerűségei, nem szabad a társadalmi fejlődés történetének periodizálását a hadművészet történetére mechanikusan átvinni. A hadművészetben létrejött fordulatokat nemcsak a társadalmi fordulatok váltották ki, hanem számos más tényező is egy és ugyanazon társadalmi-gazdasági formáció keretén belül. A hadművészet történetének periodizálásánál a háború sajátságaiból kell kiindulnunk, mert ennek megvannak a maga fejlődési törvényszerűségei és általános törvénye. Mi éppen ebből kiindulva vizsgáljuk a háború (és nem a háborúk) fő időszakait, amelyeket jellemzik a *hadviselés szervezésének módjai.*

A nyugateurópai manufaktura-ipar korszakát Marx a XVI. század derekától a XVIII. század utolsó harmadáig terjedő időre állapította meg. I. V. Sztálin a XIX. századot a háború manufakturális korszakához számította. Az 1904—1905-ös orosz—japán háborúban V. I. Lenin már észrevette a háború gépi korszakának elemeit. Valóban a hadművészet fejlődési időszakai nem esnek egybe az ipar szervezeti módjainak analog fejlődési időszakaival. A háború manufakturális korszakának kronológiai kereteiül a XVII. század elejétől a XIX. század végéig terjedő korszakot, a háború gépi időszakának pedig a XX. századot tekinthetjük.

Összefoglalva a hadművészet történetének periodizációja a következőképpen képzelhető el:

— a háború rabszolgatartó korszakának hadművészete (az ókori népek hadművészete, kezdve az ősközösségi rend bomlásától a rabszolgatartó társadalom pusztulásáig);

— a háború feudális (céh-) korszakának hadművészete (a feudalizmus létrejövési időszakának, a feudális széttagoltság és a feudális-abszolutista rendszer kialakulási időszakának hadművészete);

— a háború manufakturális korszakának hadművészete (az abszolutizmus megerősödése és a korai polgári forradalmak periodusának

hadművészete, a kapitalizmus megszilárdulásának, győzelmének és kezdődő hanyatlásának hadművészete);

— a háború gépi korszakának hadművészete (az imperializmus és a szocialista forradalmak korszakának hadművészete).

A marxi—lenini elmélet megköveteli, hogy szigorúan történeti szemszögből nyúljunk a háborúk tanulmányozásához, mindegyik háborút az illető korszak konkrét történeti feltételeinek figyelembe vételével értékeljünk.

A hadművészet történetének tudományos *kutatási módszere* megköveteli, hogy elsősorban a hadművészet fejlődésének adott időszakában levő társadalmi-gazdasági és politikai sajátosságokat, a fegyverzet és a haditechnika tökéletességi fokát és a fegyveres erők jellegére behatással bíró termelési viszonyok jellegét meghatározó termelőerők fejlettségi színvonalát tanulmányozzuk. Nagy fontosságú, hogy tanulmányozzuk a fegyveres erők szervezésének, fenntartásának és a csapatok nevelésének formáit, harckiképzésük alapjait, valamint a vizsgált időszak katonai-elméleti eszméit.

A hadművészet története *kifejtési módszerének* kiválasztásánál Marx azon útmutatásából (a Tőke I. köt. második kiadásának utószava) kell kiindulnunk, hogy a tárgyalási mód, formális oldalról tekintve feltétlenül különbözzék a kutatási módtól. A kutatásnak az a feladata, hogy kielemezze a jelenségek fejlődésének különböző formáit, kövesse belső kapcsolatukat. Csak akkor ábrázolhatjuk helyesen az igazi mozgást, ha ezt a munkát már teljesítettük. Ez teljesen vonatkozik a hadművészet történetére is, amelynek tárgyalási módszere formális oldalról különbözik a kutatás módszerétől.

Engels a következőket írta arról, hogy Marx hogyan választotta meg a tárgyalási módot a politikai gazdaságtan kifejtésénél: „A történelem gyakran ugrásszerűen és tekervényesen halad, s mindenütt őt követve nemcsak sok csekélyjelentőségű anyagot kellene felölelni, hanem a gondolatmenetet is gyakran meg kellene szakítani... Így tehát csakis a logikai tárgyalás volt a helyénvaló. Ez azonban valójában nem más, mint a történelmi tárgyalás, csak a történelmi forma és a zavaró esetlegességek kiküszöbölésével."[7]

A hadművészet történetében is az egyedüli megfelelő tárgyalási mód a logikai módszer, amely ugyanaz, mint a történeti, de mentes a történeti formától, aminek következtében történetileg következetes formában mutathatjuk be a hadművészet fejlődési folyamatának visszatükröződését, továbbá — amint Marx írta — fejlődésének minden momentumát, legérettebb stádiumában, klasszikus formájában. A logikai módszer — Engels szavai szerint — megköveteli a történelmi illusztrálást, állandó kapcsolatban a történelmi valósággal, a fejlődés menetének bemutatásával. A logikai tárgyalási módszer a hadművé-

[7] Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához, Bp. 1953. 176. o.

szet történetének jellemző sajátossága; ez az, ami lényegében megkülönbözteti a háborúk történetétől. Ez a tárgyalási mód ellensége az elvontságnak, ellensége az úgynevezett logizációnak (például a háború formái, fejlődése, a hadsereg szervezeti formái, a harcrend stb. elvont tárgyalásának). Ez ugyanolyan káros lenne, mint az üres prakticizmus, amely a hadtörténeti tényeket a korszerű háború követelményeinek szemszögéből vizsgálná és a múltban keresné a receptet a gyakorlati katonai kérdések megoldására.

*

A hadművészet elsajátításához szükséges: a *katonai elmélet*, amely általánosítja az egész történelmi és modern harci tapasztalatot, ezeknek tartalmát pedig szabályzatokban, útmutatásokban és a katonai teoretikusok munkáiban fejtik ki; a *hadtörténelem*, amely a múlt és a ma harci tapasztalatát tanulmányozza és a katonai elméletet történeti formában fejti ki; a *szolgálat a hadseregben és a személyes harci tapasztalat*, amelynek eredményeképpen a tiszt és a tábornok megszerzi a szükséges készségeket a parancsnokláshoz és elméleti ismereteit arra használja, hogy le tudja győzni az ellenséget. Egyaránt káros az elméletieskedés a szó legrosszabb értelmében, v. i. az elszakadás a gyakorlattól, ugyancsak az üres prakticizmus, a katonai elmélet, a hadtudomány figyelmen kívül hagyása.

A hadművészet története tanulmányozásának nagy jelentősége van a katonák politikai és katonai nevelése, a parancsnoki kar szervezőképességének fejlesztése, és a mesteri katonai tudás elsajátítása szempontjából. A hadművészet történetének tanulmányozása kiszélesíti a fegyveres erők személyi állományának általános és katonai látókörét és elősegíti a stratégia, a hadműveleti vezetés művészete és a taktika mai alapjainak, a hadsereg szervezése, a csapatok nevelése és oktatása alapjainak mélyrehatóbb megértését.

A hadművészet története tanulmányozásának közvetlen gyakorlati jelentősége van. Először is a fegyveres erők parancsnoki kara elsajátítja a hadviselés, hadművelet és harc változatos formáinak ismeretét, a csapatok nevelése és oktatása módszereinek ismeretét. Ezek az ismeretek segítenek a csapatok harckiképzése konkrét kérdéseinek, a modern hadművelet és harc szervezési és vezetési kérdéseinek megoldásában. Másodszor, a hadművészet történetének tanulmányozása elősegíti, hogy a tiszteknél és tábornokoknál kialakuljanak a szükséges katonai tulajdonságok. A hadműveleti és harcászati feladatok megoldása, valamint a csapatkiképzés nem helyettesítheti ebben a tekintetben a hadművészet történetének tanulmányozását. A parancsnoki kar taktikai kiképzése hadtörténeti alapok nélkül gyakran sablonokhoz vezet.

A hadművészet történetének tanulmányozása elősegíti a hadviselés modern feltételeinek mélyebb megértését és fejlődési távlatainak helyes elképzelését.

SZATMÁRVÁR

(Egy török- és kuruckori végvár életrajza)

Dr. Fodor Ferenc

Síksági végváraink, alig egy-kettő kivételével, annyira elpusztultak, hogy nyomukat sem lelni. Amelyekből maradt is valami, nem több az egy-egy omladozó bástyánál. Alaprajzunk, méginkább látrajzunk ugyan majdnem valamennyiről maradt, de, sajnos, ezek nagy részét sem fogadhatjuk el hitelesnek, mert ha talán a legkorábbi ugyan valóban a helyszíni szemlélet alapján készült, a többit olyanok másolták ezekről, akik sohasem látták a várat, hanem a sűrűn megjelenő krónikák számára készítették azokat rézmetszőik, mégpedig, hogy a plagizálás kevésbé legyen feltűnő, mindig jelentős változtatásokkal. Innen van, hogy némelyik vár-látrajzunk végül is egészen nyugati képű, sok tornyú, gyönyörűen bástyás várakat hozott ki belőlük.

A magyar várak térképeinek kutatása közben érlelődött meg bennem az a meggyőződés, hogy legtöbb síksági vár-látrajzunk nem érdemli meg a hitelesség látszatát.

Volt azonban néhány császári hadimérnök, akik maguknak az erődöknek munkálatain dolgozva, azok alaprajzát és látrajzát is tökéletesen hitelesen készítették el, s néhányan még mértékarányt is adtak melléje. Ezen szerencsésebb sorsú vár-ábrázolások sorába tartozik Szatmárvár is. Ez a körülmény, valamint az, hogy nyoma sem maradt, továbbá helyszíni ismereteim bírtak rá, hogy éppen ezzel az egykor nagy jelentőségű várral földrajzi szempontból foglalkozzam. Nem vártörténetet adok tehát az alábbiakban, hanem inkább a vár település-földrajzát kívánom felvázolni, valamint a környezetéhez való gazdasági és más kapcsolatait, azaz olyan módon feldolgozni, hogy a várnak, mint szervezetnek, életrajzi viszonyait megvilágíthassam. A történelmi eseményeket csupán csak annyiban érintem, amennyiben feltétlenül szükséges, a térbeli jelenségek megvilágításához.

Bár földrajzilag, tehát térbelileg kívánok foglalkozni Szatmárvárral, de éppen ezért eleget kell tennem a modern földrajz ama módszeres követelményének, hogy azt a térbeli jelenséget is, amit egy vár

jelent, a maga keletkezésében, életfolyamatában, genetikus mozzanataiban ismertessem, keletkezésétől életén át elmúlásáig, továbbá környezetével való mindennemű kapcsolataiban, gazdaságiakban és politikai, katonai mozzanataiban.

Szatmárvár építése

Szatmárvár eddigi kutatói, *Bagossy Bertalan*, *Szirmay Antal*, nem sokat tudnak e vár építéséről, inkább csak annak idejéről emlékeznek meg, s koronkinti megerősítéséről. Újabban azonban több forrás nyílt meg előttünk erre vonatkozólag, főleg az olasz levéltárak anyagából, valamint a karlsruhei és bécsi magyar vártérképek feltárása folytán.

Nem a törökkori Szatmárvár volt az első erőd a Szamosnak abban a szigetében, amelyen Szatmárváros feküdt. Innen származó első ábrázolások azt bizonyítják, hogy előde egy kisebb erődített kastély volt a szigetnek abban a zugában, ahol a két folyóág ismét egyesült.

Úgylátszik, hogy a három *Báthory*-fivér, *András*, *Kristóf* és *István*, amint a *Zápolyától* kapott, a várra vonatkozó adománylevelüket 1543-ban sikerült *Ferdinánddal* is megerősíttetni, sürgősen és legkomolyabban hozzáláttak Szatmár megerősítéséhez. Az akkori legmodernebb várépítő mesterekhez fordultak, t. i. az olaszokhoz, akik akkor európaszerte legelismertebbek volak. A firenzei állami levéltárban fekszik *Adriani Candido* olasz várépítő mesternek egy térképe, illetve tervrajza Szatmárvár erősítéséhez, valamint Tokajé, s néhány más magyar kastélyé is. Ezeket *Candido* küldötte a firenzei hercegnek. Többet azonban nem tudunk *Candido* működéséről, sem ezeket a tervrajzokat nem ismerhettük meg. Mégis úgy látszik, hogy ezek voltak Szatmárvár első tervei, mert 1548-ban már elkezdték az építését. Valószínű mégis, hogy ezek akkor még nem lehettek nagyobbszabású építkezések, inkább csak átépítések. *Maggiorotti* olasz vártörténész ugyanis azt írja, hogy 1553-ban *Giacomo Voltolini*, akit néha *Giovanninak* is neveznek, Szatmárvárat restaurálta.

Teljesen modern átépítése, illetve felépítése, kétségtelenül *Schwendi Lázár* császári tábornok nevéhez fűződik, illetve ő ismerte fel helyzetének fontosságát és eszközölte ki felépítését. 1565-ben került a vár császári kézre és ekkor lett *Schwendi* a parancsnoka. *Maggiorotti* azt írja, hogy *Schwendi* maga is jó technikus volt, s előterjesztést tett a császárnak, hogy a várat kibővítsék és jól megerősítsék. Megbízást is adott *Giulio Baldigara* nevű olasz várépítőnek, hogy tanulmányozza a várat és készítsen átépítésére terveket. Lényegében arról volt szó, hogy egy eléggé leegyszerűsített erődöt építsenek, amely azonban kielégítő védelmet nyújtson egy erős várőrségnek. *Baldigara* egy ötszögű rendszerű vár építését javasolta, mégpedig a torinoi vár mintájára.

Schwendinek a szatmári vár építése körüli tevékenységét több forrás is megerősíti. Így pl. *Sempliciano Bizzozeri* azt írja 1686-ban, hogy

e tábornok ismerte fel Szatmár helyzeti jelentőségét s ő építtette olyan erőssé e várat, Erdély felé való védelmül is. Ugyancsak ő gondoskodott Szatmárvár elővárairól is, aminők voltak Béltek, Atyavár, Hadad.

Hogy *Baldigara* Szatmárvárat valóban a torinoi vár mintájára építette, illetve tervezte meg, azt a Széchenyi Könyvtár kézirattárában lévő torinoi vártérkép közvetlenül bizonyítja. Ennek alaprajza hajszálnyira egyezik Szatmárváréval. (Széchenyi Kvtár Kézirattára, Fol. Germ. 61. k. 14. lap.)

Foglalkoznunk kell most kissé a várépítő *Baldigara*-fivérekkel, mert nagy részük van a magyarországi síksági várak építésében, amelyeket egyrészt az erdélyiek, másrészt a törökök ellen emelt Magyarországon a császári hatalom.

Mindenekelőtt meg kell állapítanunk, hogy a centrális rendszerű olasz reneszánsz várak tervezői hazánkban alighanem minden esetben a *Baldigara*-fivérek voltak. 1570-ben kezdték építeni Váradvárat, 1569—73. között épült fel Szatmárvár, 1572-ben *Ottavio Baldigara* tervei szerint Egervár, 1583—88-ig ugyancsak az ő tervei szerint, de már nem pentagonális, hanem hatszögű rendszerű Érsekújvár. Kanizsa várát azonban már nem ők, hanem *Pietro Ferrabosco* építette 1577—78-ban. Ennek az új olasz rendszernek igen korai építkezései voltak ezek Magyarországon, hiszen Torino vára, az első centrális rendszerű olasz vár is csak 1564-ben épült, Antwerpen pedig 1566-ban, mindkettő *Francesco Paciotto* tervei szerint. Szatmárvárnak tehát előkelő építői voltak európai viszonylatban is, s Váradvár 1692-i alaprajza hajszálnyira egyezik Szatmárváréval. Feltűnő a hasonlatosság a Szatmárvár *Priorato*-féle metszete és *Ottavio Baldigara* által Egervárnak készített terve között is. Éppen ez a hasonlatosság terelte figyelmünket a *Baldigara*-fivérek magyarországi működésére.

Giulio Baldigara 1569—71. között rövidebb-hosszabb megszakításokkal Szatmárvárban dolgozott. Először Trencsénből jött ide, de úgy látszik, hogy nem ez, hanem Szatmárvár volt magyarországi főműve, mert mint e vár építőjét említik és emelik ki az olasz források is.

1569—71. között gyakran segítségére volt *Giulio Baldigaranak* unokafivére, *Cesare Baldigara*, akit a kassai főkapitány küldött ide 1569-ben. Sőt, arra is vannak adatok, hogy az egri várat építő *Ottavio Baldigara* is többször megfordult Szatmárvár építésénél. Feljegyezték, hogy egri építkezését erősen zavarta az a körülmény, hogy mindúntalan Szatmárra és Tokajba kellett utaznia. *Ottavio Baldigara* készítette el 1580-ban Érsekújvár terveit, majd 1584-ben a király *Báthory István* kérésére Váradvár befejezéséhez küldötte.

Az 1567. és az 1569-i országgyűlések kötelezték a környékbeli jobbágyokat, hogy a várépítésekhez nagy munkaerővel járuljanak hozzá. *Giulio Baldigarának* az Orsz. Levéltárban ma is meglévő nyugtatványa szerint e mester 1569. aug. 16. és 1570. májusa közti munkálataiért 70

frt-t vett fel a vár pénztárából. (Városi és kincst. iratok, Fol. Lat. 1337/I.) Ugyanekkor a vár építésénél a kőműveseken, mészégetőkön, szénégetőkön, kocsigyártókon kívül dolgoztak még napszámosok, molnárok, sörfőzők, kádárok, juhászok, disznópásztorok, akiket szintén a vár pénztárából fizettek.

1571-től kezdve *Baldigaráékat Giovanni Paolo Cattaneo* váltotta fel. Az ő vezetésével fejeződtek be az építkezések, de 1573-ban *Ottavio Baldigara* ellenőrizte a kész építkezést, s azt minden tekintetben megfelelőnek találván, a várat ünnepélyesen felavatták.

Úgy látszik azonban, hogy az építkezés nem ment mindvégig csöndben. Tudjuk már, hogy 1567-ben egyideig *Zâpolya* hadai ostromolták a várat a török parancsára, de eredménytelenül.

Baldigaráék műve talán mégsem volt mindenben tökéletes. Kétségtelen ugyanis, hogy a vár abban a véglegesen kiépített alakjában, amelyet az 1666-i és a kb. 1690-i várábrázolások őriztek meg, semmiesetre sem az eredeti *Baldigara*-féle építkezés. Ezeken a térképeken ugyanis legalább három különböző korú építkezés eredményei vannak együtt, még ha nem is tételezzük fel, hogy a legrégibb várból is maradt benne valami, hanem úgy fogjuk fel, hogy a *Baldigarák* teljesen új várat építettek. Ebben az esetben is benne van a végleges alakban először *Baldigara* pentagonális vára, de még minden külső árokművek nélkül, azután a füles-bástyákra kiépített forma, végül a külső árokművek, lunettik, szarvasművek, ravelinek. Azt persze nehéz volna eldönteni, hogy ezeket melyik építette a váron dolgozó több olasz építész közül. Az azonban bizonyos, hogy legalábbis három építkezési réteg feküdt benne a vár műveiben, ahogy az egyébként más várakban is történt. *Baldigaráék* műve tehát, bár a legmodernebb volt a maga korában, de az akkor gyorsan fejlődő várépítési technika miatt további építkezéseket kívánt meg.

Legalább is erre vall az, hogy amikor 1603-ban Básta vonult be ide, *Cesare Porta* olasz építésszel további erődítési terveket készíttetett és egyes műveket építtetett, de ezek már a váron kívüli berendezések voltak („lunetti, rivellini"). *Básta* szükségesnek találta, hogy a *Cesare Porta* által megkezdett külső építkezéseket is kiegészítsék, s erre vonatkozólag megbízást adott *Francesco Ivanelli* generálisnak, aki kiváló olasz műszaki ember volt. Ezekkel a munkálatokkal a vár külső részein létesítettek bizonyos védelmi műveket („corni, lunettoni"). Ezekhez az utóbbi munkálatokhoz a városnak kellett adnia 4485 munkást, 1496 fuvart, valamint nagymennyiségű faanyagot kellett szállítania. Ezzel a faanyaggal burkolták a várfal egyes részeit. Ez az utóbbi fontos adat, mert mint majd látni fogjuk, Szatmárvár erődműveinek a földön kívül a fa volt a legfontosabb anyaga, s nem kő. Sajnos, nem érthető meg teljes bizonyossággal a fenti adat, hogy vajon a vár, avagy a város falához használták-e a város által szállított fát.

Az 1569—71. között *Baldigara* által felépített és 1603-ban *Básta* által újból megerősíttetett vár csakhamar ostrom alá került 1604-ben, amikor *Bocskay* szorongatta. Ekkor a kiéheztetett várőrség feladta. Arról, hogy ezen ostrom után milyen erősítési munkákat végeztek rajta, nem tudunk. Csak az bizonyos, hogy amikor *I. Rákóczi György* 1645-ben bevette, palánkkarók által újból meg kellett erősíttetni. Ekkor aligha lehetett már valami jó állapotban, mert amikor *II. Rákóczi György* nyugtalankodásai következtében ismét császári kézre került, ezek 1659—60-ban újra erősítéséhez kellett, hogy fogjanak. 1663-ban ismét újabb erősítéséről értesülünk, amit a császáriak végeztek rajta. Ezen időtájból már jó ábrázolásaink maradtak Szatmárvárról, ezekről azonban később kell szólanunk. Az erdélyiek 1680-i ostroma után ugyancsak megint erősen megrongálódhatott, mert *Petneházy* nagyszerű rohama után alighogy rövid ideig a kurucok kezén volt, s ismét visszakerült a császár birtokába, 1684-ben megint erősítéséhez kellett látniok. Ez volt egyúttal a vár legutolsó építkezése; legalábbis nem tudunk továbbiakról. Ezután még két ostromot kellett kiállania, egyet *Thököly* részéről, aki 1684-ben tatárokkal vívatta, de hasztalanul, egyet meg *II. Rákóczi Ferenc* hadaitól 1703-ban. Hogy mindkét ostrom sikertelen volt, s hogy a kurucok végül is kiéheztetéssel vették be, ez arra vall, hogy még élete utolsó szakában is igen erős vár volt. Korabeli, illetve XVII. századbeli külföldi írók is így emlékeznek meg róla. Az egyik pl. így ír: „Szathmár, Zotmar, olim Castrum arte munitum firma et valida propugnacula habuit", vagyis hogy mesterséggel megerősített vár, amelynek szilárd és erős bástyái voltak, de mindjárt hozzá is teszi, hogy már „nunc neglecta restauratione penitus intercidit".

Sorsa akkor teljesedett be, amikor legtöbb magyar váré, a kurucok szabadságharcának utolsó éveiben.

Szatmárvár helyszínrajza

Szatmárvár nagy stratégiai fontosságát két földrajzi tényezőnek köszönhette.

Ezek közül egyik helyzetében, másik földrajzi viszonyaiban rejlett. Helyzeti fontosságát az adta meg, hogy nemcsak fizikai földrajzilag fekűdt energikus helyen, síkság és hegyvidék peremén, az Alföldi medence és az Erdélyi medence határán, hanem gazdaságilag is: zárta az Alföld felől a máramarosi sóvidék és a nagybányai aranyvidék felé vezető utakat. Politikailag energikus helyzete akkor alakult ki, amikor az ország előbb ketté szakadt, majd a két ország közé harmadiknak beékelődött az Alföld felől a Török Birodalom is. Politikai és katonai szempontból így most már három érdekelt fél közötti helyzetében majdnem döntő fontosságú volt, hogy melyik fél kezében van Szatmárvár.

Helyi földrajzi körülményei szintén éppen ilyen alkalmassá tették e helyet egy erős vár építésére. Előtte terült el az Ecsedi láp járhatatlan mocsárvilága, a Szamos meg nemcsak az Alföld felől védte, hanem hátulról is. Szatmár város ugyanis akkor a Szamos szigetében feküdt, Németi meg a folyó nagyobbik, kanyart képező ágának jobb partján terült el.

Már most csak az a kérdés, hogy természetes szigete volt-e a folyónak ez, amelybe város és vár betelepült, avagy a várépítés érdekében foglalták szigetbe e helyet, a folyó nagy kanyarának átmetszésével? Vajon csak egy folyókanyar, vagy pedig egy ennél több védelmet nyújtó zátonysziget csalogatta-e ide a várost telepítőket és várépítőket?

Bizonytalan történelmi adat azt mondja, hogy csak a Báthory-fivérek foglalták volna szigetbe a várat, amikor azt Zápolyától 1526-ban adományul megkapván, birtoklásukban 1543-ban Ferdinánd is megerősítette őket.

A természeti viszonyok részletes földrajzi vizsgálata azonban ellentmond annak, hogy ők hányatták volna ki a folyó kisebbik ágát, hanem azt bizonyítja, hogy itt egy zátonysziget volt.

a) *Szatmárvár és a Szamos*

Először mindenesetre hallgassuk meg azt, amit a történetírók mondanak a Szamos és a vár egymáshoz való viszonyáról.

Bartók Gábor szatmári ref. gimn. igazgató 1861-ben a következőket írta: „A két város között (t. i. Szatmár és Németi között) hajdan... a Szamos folyt, mely keletről nyugothoz sietve közeledett a várhoz; ott éjszakra kanyarult, s a vár és Szatmár között ívvé alakulva Németit, mely az éjszaki parton feküdt, Szatmártól külön vágta. II. *Szapolya* idejében Szatmár egészen szigetbe záratott, mert keletről nyugotnak Szatmáron keresztül, azon vonalon, hol most a vámhíd áll (ez t. i. a mostani közúti híd), új árok vágatott, melybe mint rövid mederbe a víz természetes rohammal tódulván, a két város közti ág, 1760-ban szükséges előkészületek után, apránként betölt, és torkolata a múlt század végén kereszt töltéssel elzáratván, annyira kiszáradt, hogy most polgárok között kiosztva, telkekül használtatik."

Bagossy Bertalan ugyanezen véleményen volt 1907-ben, sőt azt is hozzátette, hogy 1543-ban történt a város szigetbe vétele és megerősítése, de ennek az adatnak eredeti forrását ő sem adta meg.

Még egy vízszabályozó mérnök, *Nyárády László* is azon a véleményen volt 1907-ben a Borovszky-féle megyei monográfiában írt tanulmányában, hogy a XVI. században Szatmárt keletről, északról, valamint nyugatról is természetes mederrel vette körül a Szamos, de dél felől, a folyó felső és alsó könyökét egybekötő, még kisméretű csatorna határolta.

Ezekkel szemben lássuk először, hogy mit mutatnak az egykorú térképi ábrázolások. Szatmárvárnak akár a *Priorato*-féle, akár az *Angielini*-féle alaprajzát nézzük meg — mindkettőn mindkét folyóág íves, s a Németi felé tartó ág nem kanyarodik vissza a város nyugati oldalán, hanem Németitől egyenest nyugati irányban megy tovább. Azt jelenti ez, hogy ebben az esetben a déli ágnak, illetve csatornának kellett volna az északi ághoz egy északi irányú nagy kanyarral felmennie. Éppen ezért fel kell vetnünk a következő kérdéseket:

1. Ha a déli ág csatorna, miért csinálták ezt a kanyart északnak irányuló ívvel, fel a két város érintkezési vonalának nyugati pontjához? Ilyen hosszú és görbe csatornát seholsem szoktak ásni, még a XVI. században sem (1. ábra).

2. Ha mégis csinálták volna, hogyan lett ebből a hosszú, íves csatornából a mai kelet-nyugati irányú folyás a város déli oldalán?

3. Ha nem ívesen csinálták volna ezt az állítólagos csatornát, azaz ha mindkét fenti, XVI. századi alaprajzunk hibás, (már pedig minden más elemében a legpontosabbnak találtuk), azaz ha az állítólagos csatorna azonos volna a Szamos mai folyásával, úgy a vár nyugati oldalát nagyon ügyetlenül hagyták volna teljesen védtelenül.

4. A csatorna ásása csak úgy volna feltételezhető, ha lett volna közvetlenül a városok nyugati oldalán a Németi melletti ágból egy észak-déli irányú kanyar, valahol a későbbi Batthyány utca táján,* s ezt kötötték volna össze a Pálfalva felől jövő folyó ama pontjával, ahol az Németi felé kezd elkanyarodni. Megkíséreltük ezt a természetes kanyart is feltételezni, mert ez megoldotta volna a folyó eme feltűnően nagy városi kanyarának a többihez viszonyított túlzottan nagy méreteinek kérdését is, de ennek a fentebb feltételezett, s mindenki által elfeledett ősi kanyarnak semmi természetes, vagy térképi nyomára sem bukkantunk. Igaz ugyan, hogy a nevezett utca táján feltűnően mély a térszín, de valószínűleg azért, mert itt lehetett a Szamos déli ágának felfelé irányuló folyása.

A „Szatmár" c. hetilap 1878. XI. 27-i száma azt írja, hogy a szatmári Vargaszín alatt egy 1792-ből származó öreg ház lebontása alkalmával 2 m mélységben találtak egy 28—38 cm vastag tölgyfagerendát és cölöpöket, amelyekről *Dier Lajos* akkori szatmári gimn. tanár, egyébként neves hidrológus, azt állapította meg, hogy azok nem valami régi híd maradványai, hanem egy hullámtörő régi partvédőből származnak, „amely megett 3 öl távolságban a második terrasz alakban a Kazinczy utca emelkedett". E lelettel egyazon szinten lévő gömbölyű szemű,

* Szatmár és Németi ősi utcaneveit 1882-ben változtatták meg legelőször. Ezt követőleg mind sűrűbbek lettek az utcanév-cserék. Hogy szilárdan tájékozódhassunk tanulmányaink folyamán, ezért azokat az utcaneveket használjuk, amelyek az 1907-ben megjelent Borovszky-féle megyei és városi monográfiához csatolt városi térképen vannak feltüntetve. Ez vonatkozik a várnak a jelenlegi utcahálózatban való elhelyezésére is.

tiszta, kovás, tehát szamosi homok feküdt, amiből világos, mondja *Dier*, hogy „itt egykor északnak folyt a Szamos azon régi ága, amelynek nyomait... a piac déli házsorának mentén a Vargaszínig lehet követni".

Ez arra mutatna hogy a város nyugati oldalán valóban folyt egy ősi Szamos-ág, de lehetséges, hogy a visszakanyarodó déli ág egyik szakasza volt ez, bár kissé közel volt a várhoz. Ha nem az volt, hanem még valamely ősibb ág, még mindig nem magyarázza meg, hogy miként keletkezett a vázlatunkon látható AC és BC folyás. Igen-igen ősi folyás lehetett ez, mert egyetlen XVII. századbeli térképünk sem ismeri. Azt bizonyítja inkább ez, hogy Szatmár egykori szigete helyén számos folyóág kanyargott az őshajdanban, mindenesetre még a történelmiséget megelőző időben, s hogy ez a sziget valóban zátonysziget, amelyen a folyó ide-oda ágazott szét.

Lássuk végül, hogy ha a Szamos XVI—XVII. századbeli déli ága mindennek ellenére mégis csatorna lett volna, vajon hogyan viszonylik hosszúsága a Németi felé menő természetes ághoz?

A *Priorato*-féle alaprajzon, amelynek mértékaránya is pontosan meghatározhatónak bizonyult, a Szamos felső, Németi felé menő ágának hossza a kettéágazás pontjától az egyesülés pontjáig 2450 m-nek mérhető, az alsó, a vár alatt elmenő ág vagy csatorna, viszont 1600 m. Alig hihető, hogy 1543-ban egy ilyen hosszú csatornát ástak volna, mégpedig fölöslegesen görbén, s a vár nyugati oldalától meglehetősen távol.

Végül az is megnehezíti a csatornaásás hiteles voltának elfogadását, mert ezzel maguk választották volna el a várostól annak egyik kiterjedt részét, a később elpusztult Hóstátot. Sőt maga az a tény, hogy ezt a városrészt Hóstátnak nevezték, azt bizonyítja, hogy az eredetileg is külön feküdt a város többi részeitől, a Szamos által elválasztva, annak bal partján.

Említettük már, hogy a XVI. században felépített, illetve megerősített várat megelőzőleg is volt már Szatmáron vár, mégpedig egyik a tatárjárás előtt, egy másik pedig azt követőleg. Az utóbbinak kétségtelenül a XVI. században újjáépített vár helyén kellett lennie. De ha nem tételeznénk fel, hogy itt szigete volt a folyónak, hanem csak egy igen tágas kanyara, akkor képtelenség volna megérteni, hogy miért épült erre a helyre ez a régebbi vár, s miért nem beljebb a kanyar védettebb zúgába, vagy hogy egyáltalán miért épült éppen ebbe a tágas és nyílt kanyarba, s miért nem egy olyan szűk kanyarulatba, aminő néhány km-rel lejjebb a Gorzás volt.

Egyetlen természeti érv szól amellett, hogy itt egy tágas kanyarba épült a város, amelynek később persze melléje kellett épülnie a várnak is: az hogy e kanyar belsejében volt egy ármentesebb magaslat, 127 m tengerszint feletti magassággal.

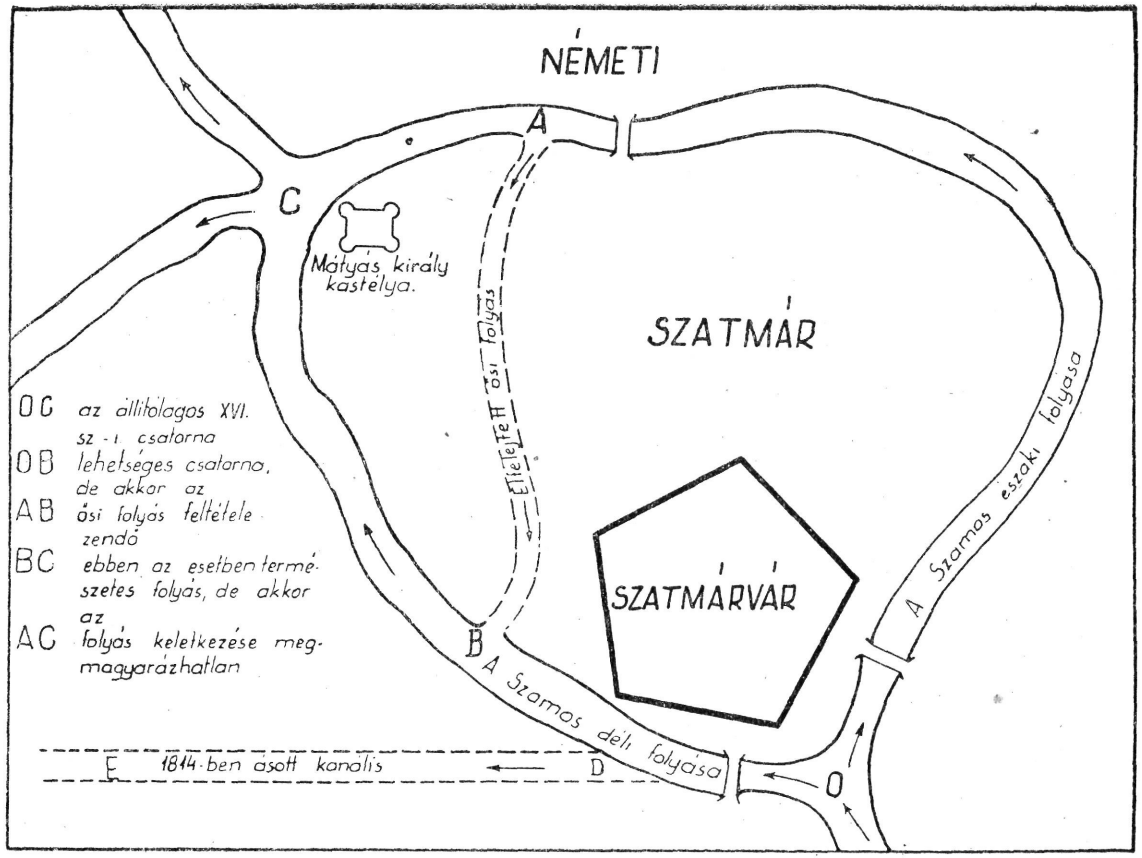

1. ábra. Szatmárvár és a Szamos ősi folyásai.

Az a körülmény, hogy a város népe még a múlt század végén is „kanális"-nak nevezte a folyónak a hídon aluli szakaszát, nem feltétlenül bizonyítja, hogy az végig ásott medre lett volna valamikor, hanem inkább csak azt, hogy a város nyugati sarkában a Dinnyéskert és a Kőkert nevű dűlők közti kanyart vágták át 1814-ben. Ez a név tehát csak a múlt század eleji és nem XVI. századi hagyomány.

Végeredményben tehát nyugodtan megállapíthatjuk, hogy Szatmárvár nem folyókanyarba, hanem egy zátonyszigetbe épült bele. Azt az adatot tehát, hogy a *Báthory*-fivérek szigetbe vették, csak úgy értelmezhetjük helyesen, hogy az esetleg eliszapolódott déli folyást újra kitisztították. Talán éppen azért épült a Hóstát is a balpartra, mert akkor ez a Szamos-ág már nem volt élő víz.

Egyébként *Szirmay Antal* is azon a véleményen volt 1809-ben, hogy sziget volt ez a hely, mondván: „Ezen szigetben feküdt a' hajdan Szatmári vár is. Ezen szigetnek Északi tsútsából megint kibocsát egy eret, melly a' lakosok által Erjének neveztetik..." Ez az utóbbi megjegyzése pontosan megfelel a *Priorato-féle* vártérképen látható azon folyóágnak, mely a Szamos egykori északi és déli folyásának egyesülésétől északi irányba indul ki.

Mindezek után kétségtelen, hogy Szatmárvár nem mesterséges szigetbe, hanem természetes zátonyszigetbe épült bele.

Végül lássunk néhány olyan természettudományi bizonyítékot is, amelyek minden további vitát kizárnak arról, hogy vajon zátonysziget volt-e Szatmárvár helye, avagy mesterségesen foglalták szigetbe.

A Szamoshát ősvízrajzának általam folytatott vizsgálata bebizonyította, hogy igen fiatal a Szamos vízrajzának jelen állapota, mert számos Ős-Szamos medret sikerült kimutatnom a földfelszín itteni nagy mértékű süllyedésének következményeként. A Szamos az egyenlő mértékű süllyedéseket összekötő görbéket merőlegesen metszi, tehát mai irányában legerősebb a süllyedés. Az ilyen nyugtalan, bizonytalan irányú folyó könnyen változtatja medrét, könnyen ágazik el és alkot az új ág a régivel szigetet.

Szatmárnak közkutaiból mindig vastartalmú vizet kaptak, ami arra vall, hogy töltött talajon, zátonyon fekszik ez a hely.

Amikor az első világháború előtt az új fiú-gimnázium kútját fúrták, majd a vízvezeték kútjait, a talajrétegek is egy víz által hordott szelvényt mutattak.

b) *Szatmárvár szerkezete és külső képe*

A mohácsi vész után jelentősen megváltozott számos alföldi városunk külső képe. Nyugateurópai értelemben addig sem voltak városoknak mondhatók, de a törökvilág beállta után különlegesen magyar vártájakká alakultak az addigi magyar várostájak. Ezt megelőzőleg in-

kább csak hegyvidékeinken voltak magyar vártájak, de ezek a nyugateurópai típusú sziklavárak, lovagvárak, falakkal kerített bástyás városok, semmi különlegesen magyar jelleget nem adtak azoknak. Most azonban egész serege nőtt ki az alföldi talajon a földváraknak, fapalánkoknak, karózatoknak. Mivel pedig minden emberi építményt, akár házat, akár várat, elsősorban saját környezete nyersanyagából termelnek ki, megjelentek síkságainkon az alföldi nyersanyagból, sárból, fűzfavesszőből, és akkor még bővebben lévő fából épített végvárak.

Mint több más alföldi városnak, úgy Szatmárnak is voltak már ezt megelőzőleg középkori erődjei, de ezek csak megerősített kastélyok voltak. Ezek képét alig ismerjük. A mohácsi vészt követőleg azonban komoly erősségeket kellett ezek helyébe állítani. Így történt Szatmáron is.

Szatmárvár akkor nyerte első alakját, amikor, mint már említettük, 1543-ban a *Báthory*-testvérek megerősítették. Erről az első várról nem sokat tudunk. Egy állítólag 1560-ból származó ábrázolásunk csak annyit mutat, hogy a Szamos elágazásának zúgában, ugyanott, ahol a későbbi vár is elterült, egy rombusz alakú erőd van feltüntetve, négy sarkán egy-egy kerek bástyával. Ez kétségtelenül a *Báthory*-féle vár lehetett. Vízárkot, vagy más erődítési művet itt még nem látunk, s valószínű is, hogy akkor még nem is épülhetett magánkezdeményezésből és erővel az akkori modern értelemben vett vár.

Tudjuk, hogy 1553-ban *Giacomo Voltini* restaurálta a várat. Igen valószínű, hogy akkor még csak ezt a kisebb erődöt hozták rendbe.

A későbbi nagy vár, mint már említettük, *Giulio Baldigara* munkája volt. Hogy a *Baldigara* által épített és 1570-ben befejezett vár milyen volt, miféle művek erősítették, azt csak hozzávetőlegesen lehetett feltárnunk. *Angielini* helyszínrajza mégis valószínűleg ebben az első modernebb állapotában mutatja a várat. Ezen már pentagonális rendszerű, olasz reneszánsz várat szemlélhetünk, nagyjából már olyan szerkezettel, mint a későbbi Szatmárvár, de az árkokban és az árkok előtt elhelyezett műveket itt még nem találunk. Úgy látszik, hogy az utóbbiak csak később készültek. A Szamos hídja sem a várral szemben feküdt még ekkor, hanem kissé nyugatra, s a folyó balpartján ez előtt állott egy erődített hídfő. Egy másik hídfőt látunk még rajta a Szamos kisebbik ágán átvezető híd előtt is, a XIX. században épült és ma is álló apácazárdától kissé keletre, amely Szatmár és Németi városokat kötötte össze. A városoknak ekkor már nem voltak palánkjaik.

Szatmárvár akkori modern értelemben vett végleges megerősítése, úgy látszik, csak a XVI. század legvégén, esetleg csak a XVII. század legelején történt meg. Említettük már, hogy *Giulio Baldigara* munkája befejezése után még évekig számos nagynevű olasz építész dolgozott a váron. Mivel 1607—1682-ig majdnem megszakítás nélkül császári kézen volt Szatmárvár, ezen hosszú idő alatt alkalmuk volt állandóan tökéletesíteni a vár védőműveit. Azt a rövid megszakítást, amíg *Rákóczi*

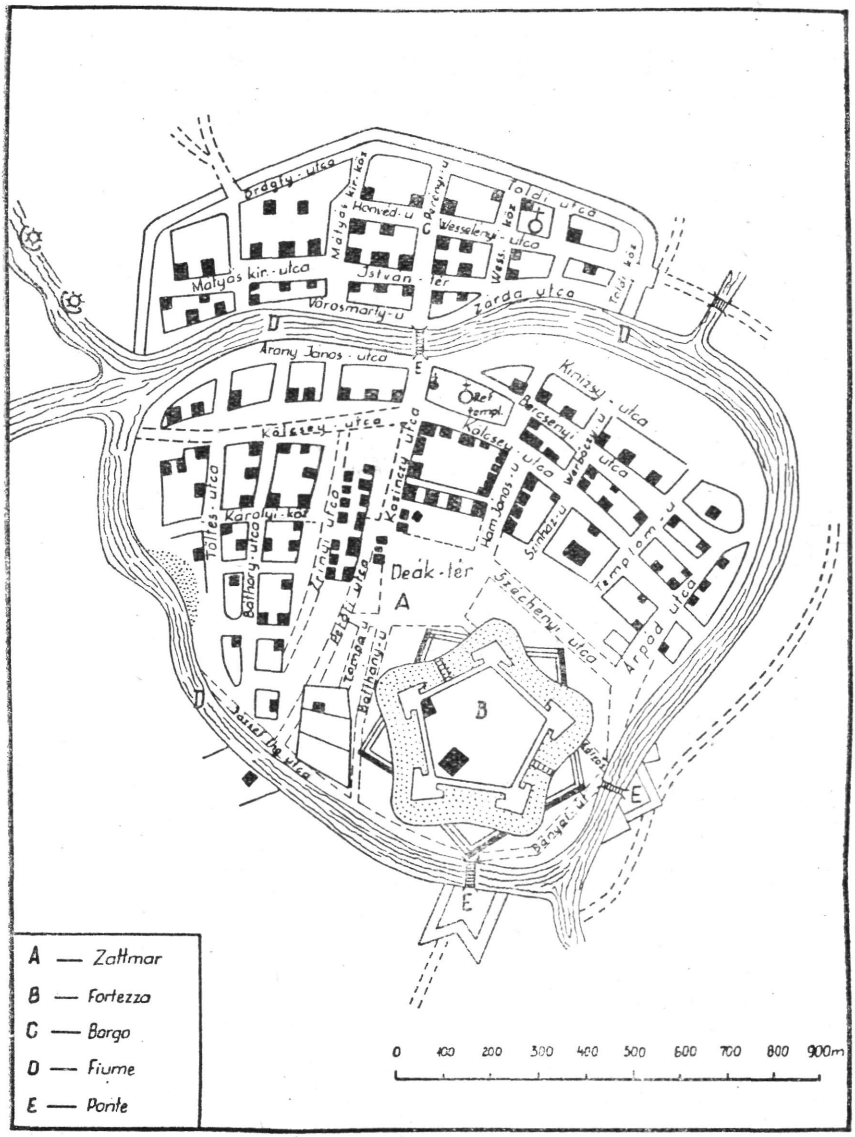

2. ábra. Szatmárvár helyzete a XVI. század végén a Priorato-féle metszet szerint az 1910-i utcanevekkel.

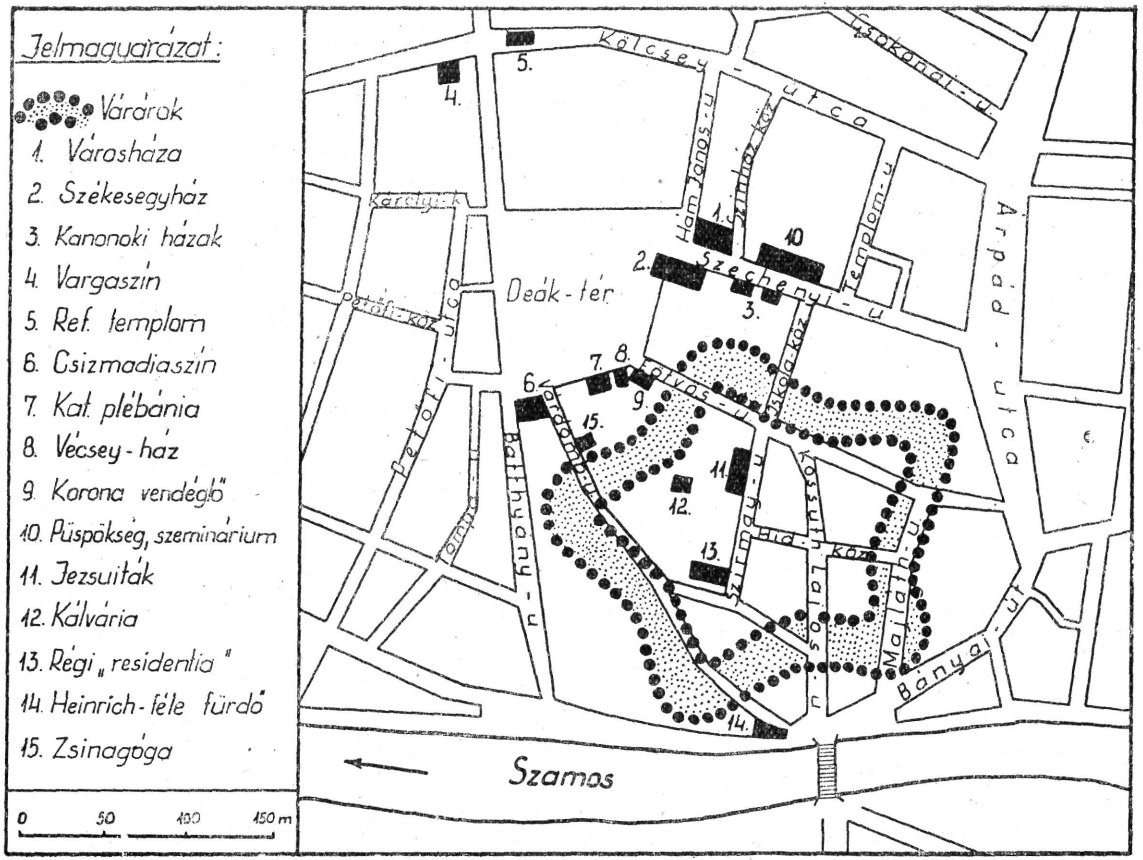

3. ábra. Szatmárvár a mai utcahálózatba helyezve.

György birtokában volt, az erdélyiek is a védőművek javítgatására használták ki.

A vár első részletesebb ábrázolása *Lerch*-nek metszete a *Gualdo Priorato* „Historia di Leopoldo Cesare" c. művében található (1670), s kb. a XVI. sz. végi állapotában mutatja a várat (2. és 3. ábra).

Szatmárvárnak véglegesen kiépített állapotáról két alaprajzunk is maradt. Az egyik *Ssicha* műve 1666-ból (4. ábra). Ez az akkori idők egyik legmodernebb erődjeként mutatja be a várat. Ötszögű alaprajza minden sarkán egy-egy ún. „nyakas-bástya", vagy „füles-bástya" ugrik előre a vízárokba. Az ilyen szerkezetű bástyák különleges találmányai voltak akkor az olasz várépítészetnek. Nálunk Egerben alkalmazták azokat legelsőnek. Az volt a lényegük, hogy a várfalak, vagyis műszóval élve, a „cortinák" sarkain előreugró ékalakú bástya nyaka visszatüremlett úgy, hogy a bástya falalapzata és a cortina között egy keskeny rés maradjon, amelynek egyik oldalát a cortina, másikat a bástya-falazat, harmadik keskeny, összekötő részét meg a cortina és bástya közti falszakasz képezte. Így a bástya töve mintegy fülszerűen kitüremlett. Ennek az volt a célja, hogy innen egyrészt a cortinával párhuzamosan lehessen lőni a rohamozó ostromlókat, vagyis teljesen oldalbakapni azokat, sőt majdnem hátba, másrészt meg az, hogy a védő ágyúütegeket is a bástyák eme visszatüremlő torkában, amit „orechionnak", „orillonnak" neveztek, helyezték el az ellenséges tüzérség elől, itt lévén azok leginkább elrejtve és megvédve. Ezekből a bástya-nyakakból továbbá nemcsak a rohamozó ellenséget lehetett hátbakapni ágyútűzzel, hanem még a szomszédos bástyák odanéző egyik falát is. Két szomszédos bástya tehát kétfelől is oldalozhatta a köztük lévő cortinát. Ha a bástyák száraz árokra néztek, a bástyanyakból egy-egy rejtett kis vaskapu is nyílott kifelé, egy keskeny, csak emberszélességű kijárat.

Hogy Szatmárvárat *Baldigara* tervezte, arra éppen az hívta fel figyelmünket, hogy az egri várral tökéletesen azonos ötszögű alaprajzukon kívül megvannak ezek a bástya-nyakak, füles-bástyák. Eger és Szatmárváron kívül később még számos magyar váron találkozunk velük, amelyeket a XVI. században olasz mesterek építettek, pl. Váradvár, Komáromvár, Érsekújvár.

Mivel a várak legsebezhetőbb pontjai a várfalak, helyesebben cortinák voltak, ezek védelmére még külön műveket is raktak eléjük, az ún. „revelineket". A revelin két-két szomszédos bástya közti távolság felezővonalában a várárokba épített, szigetszerűen kiemelkedő, „árokságnak" nevezhető erődmű volt, többnyire ötszögű alaprajzzal, esetleg négy-, vagy csak háromszögű, de minden esetben úgy fordítva, hogy egyik hegyesszöge nézzen előre. Nem ritkán rajtuk keresztül vezetett az út a várba úgy, hogy a revelint (ravelint) egyik híd a váron kívüli területtel, másik a várral kötötte össze az árok fölött. Szatmárvár revelinjei valamennyi fennmaradt alaprajz szerint olyan szabálytalan

négyszögek voltak, amelynek leghegyesebb szöge kifelé, legtompább szöge meg befelé, a vár felé volt fordítva. A ravelinek a *Priorato*-féle alaprajzon még nem mutatkoznak, tehát úgy látszik, hogy még nem *Baldigara* alkalmazta azokat, de az 1666-i *Ssicha*-félén már ott vannak, s ugyancsak megtaláljuk azokat a legkésőbbi alaprajzunkon is, amely 1690. táján keletkezett. (5. ábra) Az 1666.-i alaprajz azt is elárulja, hogy a város, illetve a későbbi Deák tér felé eső revelinen át volt a vár kijárata. Igen bonyolult alaprajzú, főleg későbbi hollandus és belga várakon, a revelin két oldalára még egy-egy kisebb, hasonló célú és alakú ároksáncot is építettek, amelyek a revelin két oldalán szimmetrikusan foglalván helyet, „Brillen" nevet kaptak. Ezeket a régi magyar várleírások „hókagát"-nak nevezik. Szatmárvárnak nem voltak hókagátjai. Még bonyolultabb volt az ároksáncok szerkezete akkor, ha a revelin és a két oldalán álló hókagátak elé még egy kisebb revelint állítottak. Ilyennek sem találjuk nyomát Szatmárvárban.

Viszont ezzel szemben már a legrégibb, a *Priorato*-féle alaprajzon láthatók az árkokon kívül fekvő nyitott-szög, vagy nyíl-alakú sáncok, amelyek csúcsa kifelé nézett. Ezek voltak az ún. „féloldalak" (lunetti, Halbermond), amelyek építéséről már *Maggiorotti* is megemlékezik, s azt mondja, hogy amikor *Básta* 1603-ban bevonult ide, ő adott megbízást *Cesare Porta* olasz mesternek ezek építésére, s a lunettik építését *Ivanelli* generális fejezte be. Azonos rendeltetésűek voltak ezekkel az ún. „szarvas-sáncok" (corno, Hornwerk), amelyek szintén a vízárkon kívül, a bástyák előtt állottak. *Maggiorotti* szerint ezeket is *Cesare Porta* és *Francesco Ivanelli* építette.

Szarvas-sáncokat a legkorábbi, a *Priorato*-féle alaprajzon valóban nem is találunk, tehát nem *Baldigara* készítette azokat, de későbbi alaprajzon már láthatók. Az árkon kívül, a bástyák előtt álló öt lunetti és a ravelinek előtti öt corno sáncai így tízszögűvé tették Szatmárvár külső kerületét.

Persze voltak ennél bonyolultabb szerkezetű várak is e korban, de magyar földön Szatmárvár egyike volt a legmodernebbeknek. Bizonyos védőművek ugyan hiányoztak benne, mint pl. a bástyák előtt a vízárokba állított nyílalakú sáncok, az ún. „contregarde"-ok, de ilyen bástyaelőtti gátakat Szatmárvárban már a várárok csekély szélessége miatt sem lehetett volna beállítani. Ezzel szemben valamennyi alaprajz azt bizonyítja, hogy a várral szemben a Szamos mindkét ágán átvezető hidak külső vége előtt hídfősáncok állottak. Ezeket az alaprajzok nem egyformáknak és azonosaknak tüntetik fel. A Németi felé kanyarodó folyóágnak egyszerű nyíl-alakú, kifelé ékesedő hídfősánca volt, de a másik folyóág hídja előtt már a *Priorato*-féle alaprajz, s a másik, későbbi alaprajz is, bonyolultabb szerkezetű hídfősáncot mutat, amelynek neve műszóval „ollós-sánc" (Scheere, tenaille). Olyan mű volt ez, amelynek a hídfő két oldalán párhuzamosan előre irányuló

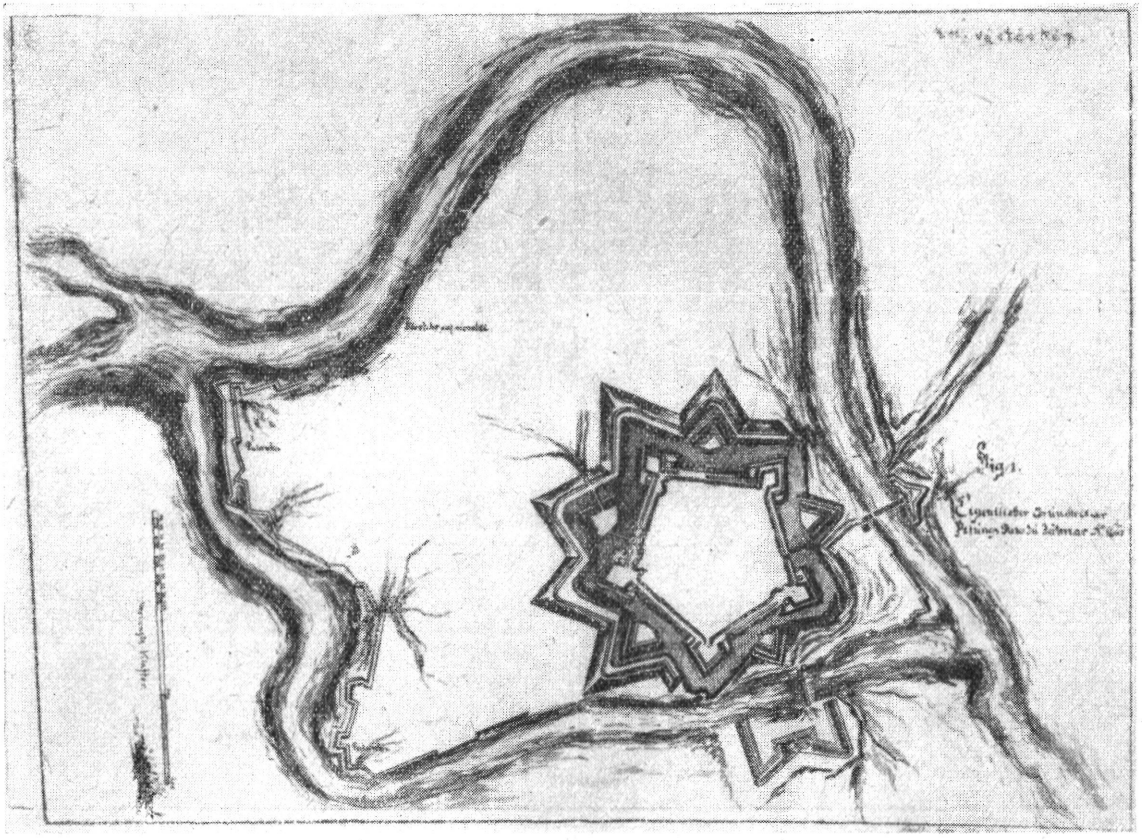

4. ábra. Szatmárvár alaprajza 1666-ban.

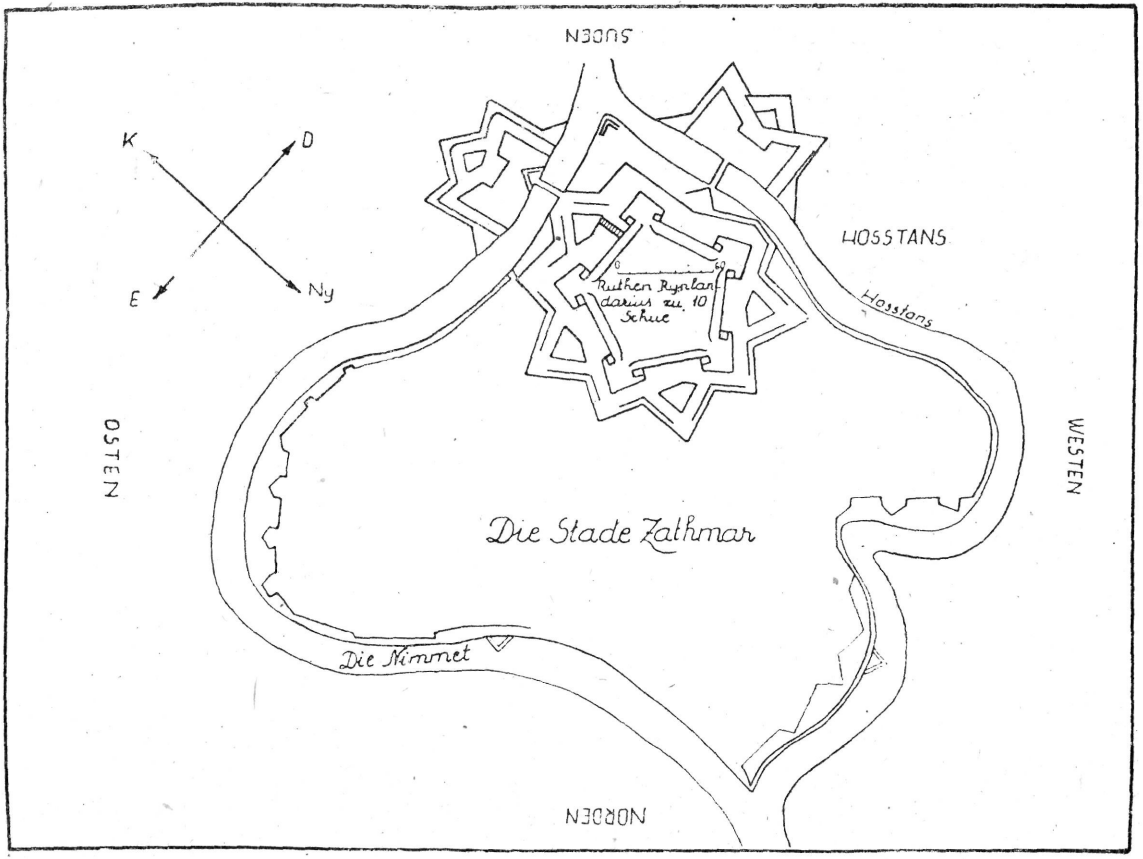

5. ábra. Szatmárvár a XVI—XVII. századok fordulóján. (Fordított betájolású rajz.)

gátjai homlokán visszafelé ékesedő, befelé ugró sánc, vagy palánkmű zárta el a hídfőt. Előtte és két oldalán is árok húzódott.

A folyó mindkét ágán átívelő hidak középen megszakítható módon voltak építve. Belső végükön egy-egy kis őrházacska, illetve belső hídfő állott. Ezek négyszögű alaprajzú kis állások (sáncok, vagy épületek) voltak. A várból a várárkon át csak a Németi felé menő folyóág felé eső oldalon volt híd, ez is megszakítható módon építve.

A várkapu, a főkijárat, nem a folyóágak valamelyike, hanem a város felé nyílt, kb. a későbbi kat. plébánia épülete és a Várdomb utca között.

Mivel a vár teljesen sík területen épült, a két folyóág zúgában, semmi akadálya sem volt annak, hogy teljesen szabályos sokszögben építsék ki, tehát minden oldala egyforma volt, azaz műszóval élve „reguláris" vár volt, ellentétben azokkal a korabeli várakkal, amelyek valamely tengerparton, öbölhöz símulva épültek, mint pl. egyes hollandus, vagy belga várak. Pontosan ilyen volt Torino vára, amelynek mintájára építette *Baldigara* Szatmárvárat. A *Priorato*-féle metszet még minden oldalán tökéletes ötszögnek ábrázolja, de úgy látszik, hogy a későbbi építkezések már az árkon kívüli műveket, a szarvas-sáncokat, a folyóágak zúga felé már nem képezték ki, megfelelő védelem lévén azon az oldalon maga a két folyóág. Itt az árkon kívül csak egy-egy lunetti állott, egyik az egyik, másik a másik folyóág felé fordítva ékét. Később a hidak közötti parton palánksor jelent meg, pl. az 1666-i és a legkésőbbi alaprajzon. Ez a két híd közötti palánk később az egész várost körülövező palánkhoz csatlakozott, mint annak egyik szakasza.

Szatmárvár védőberendezései közé tartozott az is, hogy a város felőli oldalain mintegy 200—250 m szélességben teljesen sík, beépítetlen mező, „vársík" vette körül, amelyre nem volt szabad építkezni a kilátás biztosítása és az ostromlóknak alkalmas búvóhelyek elkerülése érdekében. Ez már a *Priorato-féle* alaprajzon is megfigyelhető, a későbbiekben pedig még vonal is határolja a be nem építhető vársíkot.

Alaprajzában immár megismerkedvén Szatmárvárral, lássuk most annak vízszintes irányú méreteit. Szatmárnak nem volt éppen túlságosan nagyméretű vára, mint aminő volt pl. Érsekújvár, vagy Kanizsa. Két-két szomszédos bástya foka közötti távolság, azaz a pentagon külső oldala, nem rúgott többre kb. 230 ölnél. A bástyák két homlokvonalának egymással alkotott szöge 76°-ot tett ki. A pentagon szöge, vagyis két-két szomszédos kortina egymással alkotott szöge 113° volt. A várpolygon központjából a két-két bástya csúcsához húzott egyenesek egymással 72° szöget képeztek. A bástyák egy-egy arcvonala, vagyis oldala, 50 ölet tett ki. A bástyák vállpontjai, vagyis arcvonaluk belső vége és a cortinák közti merőleges távolság 25 öl volt, azaz ilyen hosszú vonalról lehetett a cortinákat ostromló ellenséget oldalozni. A bástyák középpontja és a cortinák kezdőpontja közti hosszúság 25 ölnyi volt. Egy-

egy cortina, azaz várfal hossza 90 ölnyit tett ki. Valamelyik bástya csúcspontja és a szomszédos bástya és a cortina találkozási pontja közti távolság, amit „állandó védelmi vonalnak" mondottak, mintegy 150 öl hosszú volt. A bástyák vállpontjától a szomszédos cortinához húzott egyenes, amit „szükségszerű védelmi vonalnak" neveztek, 100—110 ölnyi volt. A polygon belső oldala, azaz két-két szomszédos bástya központja közti távolság kitett kb. 120 ölet. A vár középpontjából egy-egy bástya csúcsáig vont távolság, vagyis a vár nagyobbik sugara, 130 ölre tehető.

Ha ezeket a méreteket más hasonló várakéval vetjük egybe, kitűnik, hogy Szatmárvár egyike volt kora legmodernebb várainak, a várépítés akkori színvonalának legmagasabb követelményei szerint épülvén. Ezek az arányok ugyanis matematikailag igazolhatólag a legtökéletesebbek voltak, mert egy-egy várat a mértani szerkesztés legszigorúbb szabályai szerint terveztek meg, olyan módon, hogy a falaknak és bástyáknak egyetlen olyan pontja se maradjon az ostromlók számára, ahová magából a várból ne tudjanak lőni.

A belső várterület ötszögének egy-egy átlója kb. 200 ölön valamivel alul volt. A várötszög belső területe pedig mintegy 40.000 m²-ben állapítható meg. Amikor a vár teljesen ki volt építve, minden hozzátartozó művel együtt, a várárkon kívül lévőket is hozzászámítva, kerülete mintegy 2—2,4 km-t tett ki. Területe a később tőle északra kialakult Deák tér területénél nagyobbnak vehető jóval.

Ezek után vegyük vizsgálat alá a vár védőműveit, mint felszíni alakulatokat, a maguk függőleges kiterjedésében. Szerencsére kitűnő részletrajzaink maradtak fenn erről is, mégpedig *Ssicha* császári hadmérnöktől. Ezek az 1666-i állapotban, tehát már végleges alakjában kiépítve mutatják Szatmárvár függőleges metszeteit. Mielőtt azonban ezeket elemzés alá vehetnénk, előbb egy másik kérdést kell tisztáznunk, t. i., miből épült ez a vár? Eddig keveset tudtunk erről, s csak bizonyos véleményekre és más várak hasonlatosságára kellett támaszkodnunk.

Bagossy Bertalan századunk elején úgy vélte, hogy földvár volt, de azt is állította, hogy egy külső fal kerítette be a későbbi Rákóczi és a Varga utcák vonalában. Szatmárvárról írott tanulmányában azt is említi, hogy az 1900-as évek elején a Haller-féle ház (Petőfi utcában) építésekor, még a Hám János utcában történt földmunkálatok közben falmaradványokra bukkantak, melyek egy külső palánk alapjai voltak. Az utóbbi helyen talált alapfalak mintegy másfél méter szélességűek voltak, ugyanígy a szatmári ref. paplak mellett talált falak is. Köröttük sok embercsontra bukkantak. *Bagossy* tehát nem meri határozottan eldönteni, hogy földvár volt-e Szatmárvár, avagy részleteiben voltak-e falazott művei is.

Merészebb ebben a kérdésben *Ferenczy János*, mondván, hogy az egész város egy „nagyvár" volt, amelynek területét félív alakú három

földsánc tagozta szét, amint egyes utcák mély fekvéséből ma is tisztán meg lehet állapítani." „A belső vár..., amelyet az első körsánc övezett." „Láttam ugyan egyes tudományos munkákban erről a várról térképeket, amelyek azonban csupán terephullámból állanak, s kevesebbet érnek a semminél." *Ferenczy* más soraiban „jámbor föld- és palánkvárnak" mondja. Mint látni fogjuk, „jámbor" várnak azonban mégsem lehetne mondani, ezt a kora minden várépítési fortélyával megerősített várat. Általánosságban azonban *Bagossynak* is igaza van, *Ferenczynek* is, de részleteikben nem. Éppen *Bagossy* említi a *Borovszky*-féle megyei monográfiában írott tanulmányában, hogy már 1285-ben hajóval hoztak ide követ a Szamoson. Hogy a törökkori várat megelőző Szatmári erődök kőből épültek, ahhoz nem férhet kétség, hiszen megerősített kastélyok, alapjában véve tehát lakóépületek voltak azok, ennélfogva csak kőből, téglából épülhettek. A törökkorabeli Szatmárvár olyan óriási építmény volt ezekhez képest, s aránylag olyan gyorsan kellett felépíteni, hogy ahhoz követ nem tutajozhattak, s egészében nem is épülhetett kőből. Hogy követ is használtak hozzá, az aligha vitatható, hiszen a várkapu táján, meg a kazamatákhoz majdnem minden korabeli várban követ, téglát alkalmaztak, sőt egyes váraknak, pl. a győrinek hatalmas téglaégető telepei is voltak. Szatmárváron azonban még a legkésőbbi látképek sem mutatnak még a kapuzat környékén sem kőfalazást.

A felvidéki sziklavárakkal szemben ezek az alföldi végvárak bizony csak földvárak voltak, de éppen ezért nem lehet azokat „jámboroknak" mondani. A kor haditechnikájának sokkal jobban megfelelő építőanyag volt a föld és fa, mint a kő. Hogy *Bagossy* egy külső palánk alapjaiban követ talált, az is érthető, mert ezeken a külső palánkokon egyes őrházak is állottak, s azok alapját építhették kőből, téglából.

Minderre feleletet ad a már említett *Ssicha*-féle térképünk, amely függőleges metszetekben ábrázolja a várat, illetve annak szerkezetét. (6. ábra). Egyik ilyen átmetszete a vár belső udvarától a váron kívüli vársíkig a következő erődítési elemeket mutatja. A vár belső területének terepszintje fölött mintegy 25—30 láb magasságban emelkedett a cortinákat alkotó földsánc, amely befelé is enyhén lejtősödött. Alapjának szélessége mintegy 50 lábnyi volt. (1 láb = 316 mm.) A korabeli vártérképek mértéke szerint a hosszúságokat akkor „Werkschuch"-ban adták meg, de egy „verjungte Werkschuch" kb. egyenlőnek vehető egy lábbal.

Szatmárvár tehát kétségtelenül földsáncokkal volt körülvéve, illetve ezek nem voltak magasabbak a terep átlagos szintje fölött 10 méternél. Ezek bizony nem voltak égbenyúló, hatalmas, megmászhatatlan kőfalak, de a védelem céljára azoknál sokkal megfelelőbbek. Az olasz várépítő mestereknek éppen az volt az újításuk, hogy nem építettek magas falakat, hanem minél alacsonyabbra vették azokat, hogy az eléjük rakott töltésekkel (contrascarpe) minél jobban eltakarják a

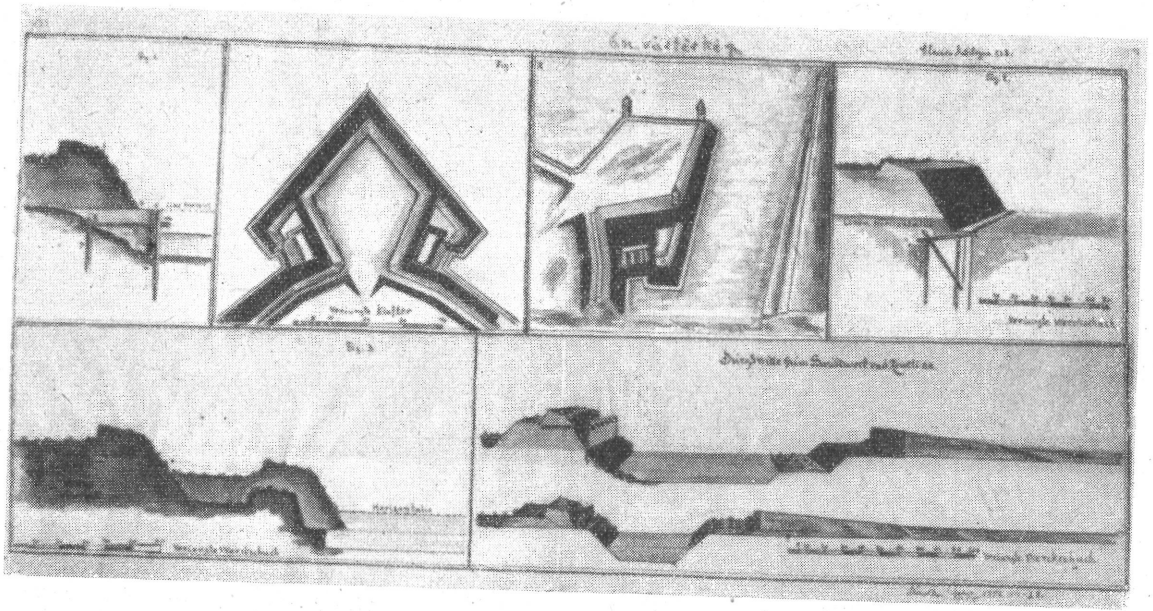

6. ábra. Részlettervek és átmetszetek Szatmárvár 1666-i alaprajzából.

várat az ágyútűz elől. 30—40 láb hosszú pallisádokra építették, hogy a beomlás ellen megvédjék. Még ezzel sem elégedtek meg, hanem ezeket a pallisádokat még vízszintesen elhelyezett gerendákkal is jól bekötötték a sánc alatt. Sőt éppen Szatmárvárban a sáncok előtt emelt 10 lábnyi magasan kiálló karósort is elhelyeztek, más szakaszokon meg valami fakerítést is láthatunk, amely a sánc külső ferde lejtője előtt függőlegesen állott, s közte és a sánclejtő között fölfelé szélesedő közt hagyott. Más szakaszokon meg a sánc külső lejtője vízszintesen rárakott gerendákkal volt megszilárdítva a leomlás ellen.

A sánc belső oldalán egy lépcsőszerű földpad is húzódott, a sánc legmagasabb pontja alatt egy embermagasságnyival alacsonyabban, amit „pad"-nak neveztek. Ez arra szolgált, hogy a védők ráállhattak. A sánc (cortina) tetejétől kezdve enyhe lejtéssel ereszkedett le kifelé. A sánc külső lejtőjének töve és az árok között egy széles vízszintes sáv maradt, amelyet „külső sáncjáratnak" mondottak, s arra szolgált, hogy mielőtt a védők beszorultak volna a sáncok mögé, ott még közlekedhettek.

Ettől kifelé következett a várárok. Voltak ugyan olyan várak is, amelyekben a sánc és az árok között még egy alacsonyabb sánc is húzódott, de Szatmárvárban ilyen „mellvédnek" nevezett külső, s egy embernél alig magasabb sáncot nem találunk.

Szatmárvár árka mintegy 90 láb, azaz kb. 30 m szélességű, s 10 lábnyi mélységű volt, fenékszélessége pedig 70 lábat tett ki. Mindkét partja kb. 45° lejtésű volt. Szatmárvár árkának nem volt a fenék középvonalában bemélyített, ún. „kis-árka" is (cunette), ahogy azt több más korabeli várban látjuk. Hogy e várárok hol táplálkozott a Szamos vizével, azt egyik térképünk sem árulja el, illetve egyiken sem látunk felszíni csatorna-összeköttetést az árok és a folyó között. Lehetséges ugyanis, hogy a mélyen fekvő és közvetlenül a folyópart közelében húzódó árkot maga a talajvíz töltötte meg. Ahol az árokban revelin, azaz árok-sánc állott, ott persze jóval keskenyebb volt az árok, nem ment többre 50 lábnyinál. Az árok belső lejtője, az „escarpe" mintegy 10 lábnyi magasra emelkedett az árok vízszíne felett, a külső lejtője pedig, a „contrascarpe" valamivel alacsonyabban volt, kb. 8 lábnyi.

Az árkon kívül következett a külsősánc, mely az árok vízszíne felett kb. 24 láb magasra emelkedett. Belső oldalát merőlegesen levert pallisádok tartották, kifelé pedig szelíden lejtett mintegy 80 lábnyi hosszúságban. Ez a lejtő volt a „glacis", másképpen „esplanade".

Mindez azt bizonyítja, hogy bár föld volt e vár legfontosabb építőanyaga, de igen bőségesen használtak hozzá fát is. A környék erdőségeinek javát erre a célra áldozták fel. Ezt nem csak térképeink bizonyítják, hanem számos történeti feljegyzés is megerősíti. Amikor a vár 1705-i lerontása után *Károlyi Sándor* 1710-ben újból meg akarta erősíttetni, a várostól 9000 darab cöveket követelt erre a célra. 1711. jan. 6-án *Károlyiék* azt írták a szatmári bírónak, hogy „a két híd előtt való

sáncokat hordassa és égesse el Kegyelmed". Ez csak faanyagra érthető. A szatmári béke után a császáriak akarván újból megerősíteni, ácsokat és karókat kértek a várostól a két kapu készítéséhez. Az 1715-i és az 1720-i országos összeírások alkalmával azt panaszolták a szatmáriak, hogy erdeiket annyira elpusztították a várépítéssel, hogy máshonnan kell fát beszerezniök.

Igen sok hasonló vár sáncfalának külső felét vesszőfonással is borították, amit azután a tűz ellen betapasztottak. Ilyen tapasztott sáncokat látunk pl. Pápa 1617-i képén; Tokaj 1664-i képén viszont azt figyelhetjük meg, hogy a sáncok külső felének kb. 2/3 magasságában ferdén, majdnem vízszintesen, csak kissé lefelé hajlólag sűrűn bevert hegyes karók védik azokat a megmászástól. Ilyen sövényfonást és ferde karósort Szatmárváron nem látunk. Ellenben, hogy fa volt egyik legfontosabb építőanyaga, arról a külföldi írók is tudtak. Egy *Minsicht* nevű német író írta 1664-ben: „In der Stadt ein von holz erbautes Schloss."

Rákóczi Ferenc „Emlékirataiban" így írja le e várakat: „Erődítvényök nem állott egyébből egy kerítésnél, melyet egymástól két-három lábnyira levert lehető leghosszabb cölöpök alkottak, melyek sövénnyel voltak összefonva s pelyvával kevert sárral tapasztva. Szintén ekkép egybefont gerendákból készültek ama négyszögek, amelyek az erődítvényből kisarkaltak és annak bástyáiul szolgáltak."

Amennyiben ez a leírás Szatmárvárra is vonatkozik, úgy megállapíthatjuk, hogy a kuruckor idejében meglehetősen leromlottak már a vár előbb még kitűnő állapotban volt védőművei, s hogy e vár is végül már szintén csak tapasztott, sövényfonásos sárfészekké vált. De hogy még ekkor is erős vár volt, azt az mutatja, hogy *Rákóczi* is csak kiéheztetéssel tudta megszerezni.

Egyébként egészen érthető, hogy olyan matematikailag kimért és minden szögében és távolságában mértanilag szerkesztett várat meg sem lehetett volna építeni tisztán földből, hanem vagy kőre, vagy fára volt szükség, hogy pl. a bástyák visszaugró nyakát, s az orechiont pontosan megépíthessék.

Rajzoljuk meg végre Szatmárvár külső látképét úgy, amint az földfelszíni építményeiben látható volt. Erre egyetlen, eddig ismeretes metszet sem alkalmas, mert egyikük sem hiteles. Ellenben van két kéziratos látképünk, hadmérnökök pontos rajza, minden valószínűség szerint *L. G. Ssicha*, vagy esetleg *Gerhard Grass* művei. Ezek közül egyik a Szamos felől mutatja a várat, még pedig valószínűleg a déli folyóág felől. (7. ábra) E látkép tökéletesen megfelel az alaprajzok adatainak, úgy, ahogy a vár a XVII. század második felében véglegesen ki volt építve. Az ék alakban kiugró bástyák és a cortinák sűrűn át vannak törve lőrésekkel, s mi a legfeltűnőbb, a bástyák és cortinák tetején egy tömören egymásmellé bevert alacsony karósor hú-

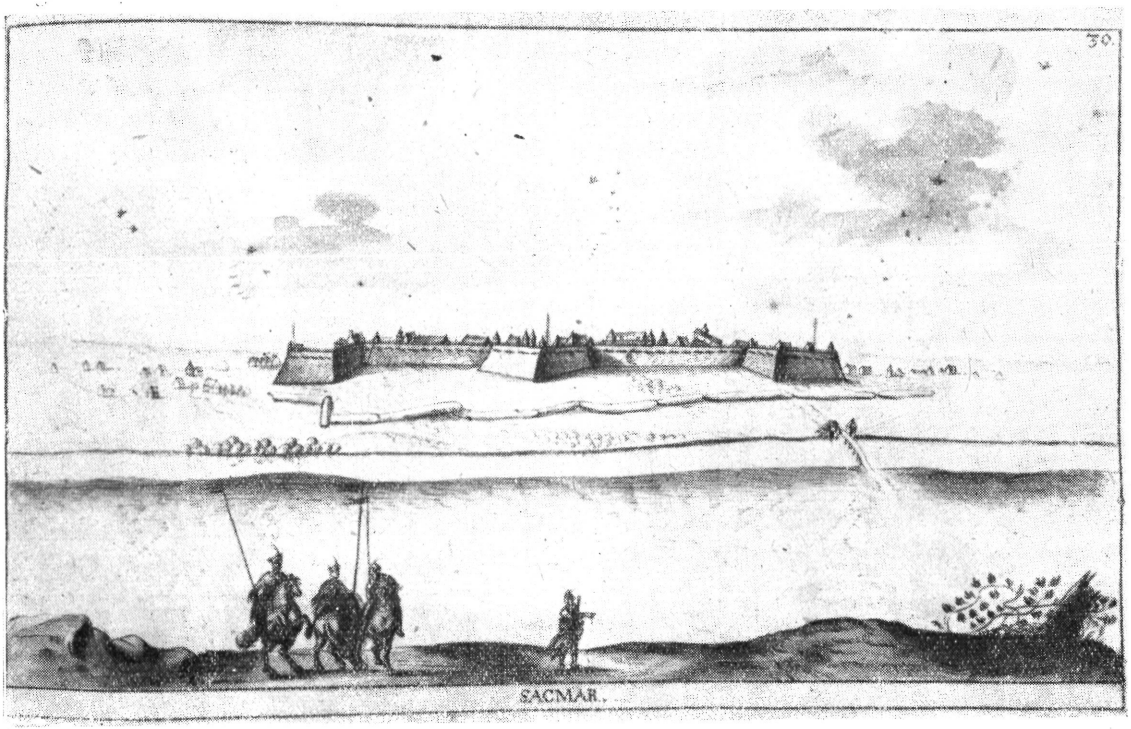

7. ábra. Szatmárvár látképe a Szamos felől 1666. táján.

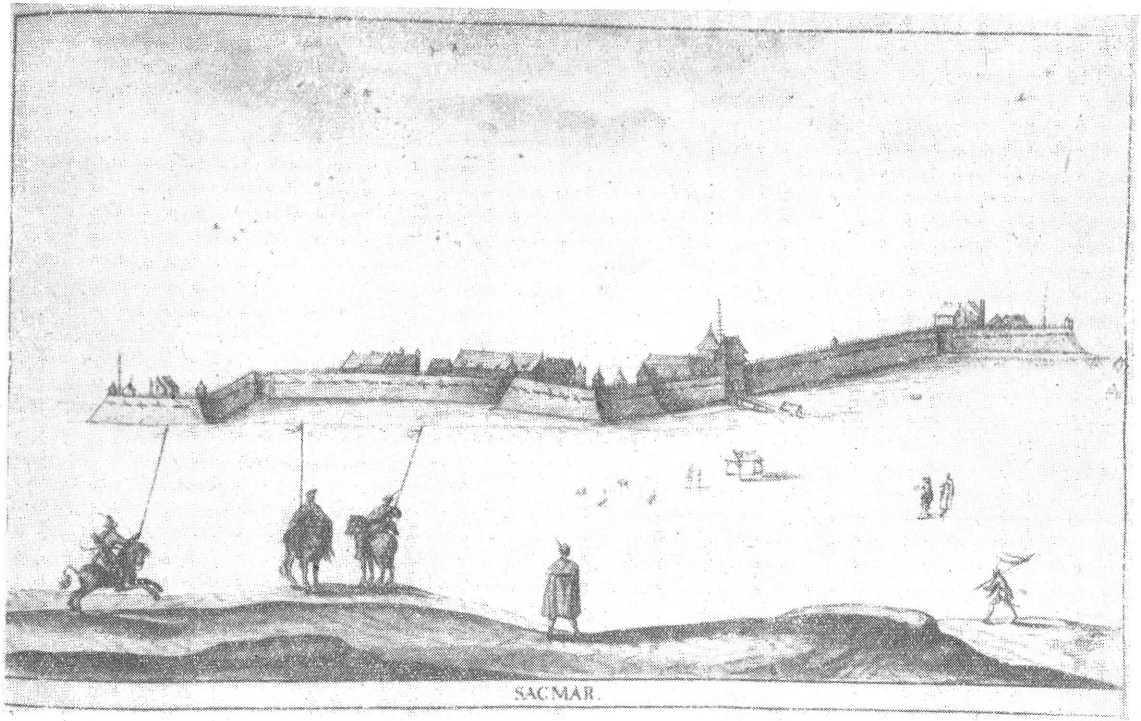

8. ábra. Szatmárvár látképe észak felől 1666. táján.

zódik végig, megszakítás nélkül. Úgy látszik, hogy ez a karósor mintegy a mellvédet pótolta, illetve a sáncfalak tetejéig felkúszott ellenségnek nehezítette meg a bemászást. Ilyen mellvéd-karósort alig látunk más korabeli várak látképén, úgy hogy ez majdnem különlegessége volt Szatmárvárnak. Feltűnik az is e látrajzon, hogy minden bástya csúcsán egy magas pózna emelkedik fölfelé, rajta keresztül vízszintesen átdugott botokkal, amelyeken fel lehetett mászni a pózna tetejére. Ez is alighanem magyar különlegesség, s rendkívül hasonlatos a magyar pusztai pásztor látófájához. Ezek kétségtelenül a kilátótornyok hiányát pótolták.

Kőből épült vártornyok, öregtornyok ugyanis Szatmárvárban aligha voltak. *Grass*, illetve *Ssicha* látképei egyetlen ilyen tornyot sem ábrázolnak. A későbbi metszetekben azonban se szeri, se száma a nagyszerű vártornyoknak. Hogy ezek hogyan kerültek a későbbi metszetekre, azt is elárulja e két hiteles látkép, meg a részletes alaprajz. Az utóbbin ugyanis a bástyák két homlokvonalának végein egy-egy, összesen három apró toronyszerű építményt látunk; nem sokkal lehettek nagyobbak egy későbbi katonai „faköpenynél" Láthatók ezek a vár két hiteles látképén is. Kétségtelenül arra valók voltak, hogy az őrködő katonák beléjük húzódhattak, de semmiesetre sem voltak védedelemre szolgáló tornyok. A nyugateurópai kővárakon ezek kétségtelenül kőből épültek, hasonló céllal, s „caponiere" volt a nevük. A nyugateurópai rézmetszők, akik üzletszerűen forgalombahoztak minden nevezetesebb várról rézbemetszett látképeket, ezeket a Szatmárvárban bizonyára csak fából épült kis apróságokat nem ismervén, azokat „európaiasították" és így lett belőlük a földvárnak számos tornya. Ezek a látképi tornyok azonban a valóságban nem is léteztek, s csak a képzelet szüleményei. Ilyeneket csak kőből lehetett volna építeni, abból pedig az egész várba minél kevesebb volt beépítve.

Feltűnő, hogy a déli oldalról felvett látképen semmi sem látható a várárokból. Pedig ez helyes, és a valóságnak megfelelő; a vár külső védelmi művei, a contrascarpe és a glacis éppen ezt a célt szolgálták, hogy a várnak legalábbis alsó részeit kívülről elfedjék. Ellenben egy torlasz-sor húzódik a látképen a vár és a Szamos közötti térségen, amelyet az alprajzokon hiába keresünk. Ez talán már nem is magához a várhoz tartozott, hanem a város palánkjához.

Másik hiteles látképünk a város felől, azaz északról, a későbbi Deák-tér felől ábrázolja a várat, a várkapuval együtt. (8. ábra) Ahogy irodalmi jegyzeteinkben később részletesen kifejtjük, e látkép jobb szárnyát hibás perspektívával rajzolva, fölfelé kanyarodva rajzolták, amiből a későbbi látrajz-metszeteken vízmosás, agyagos domb származott. Ezen a látképen főleg a várkapu és főként a vár belső épületei hívják fel figyelmünket. A várkapu a falaknál jóval magasabb, négyszögletes toronyból nyílik, amelyet nyeregtető fed. Hogy miből volt

építve, azt a látkép nem árulja el, de alighanem favázas volt,mert ahol a korabeli mérnökök kőépítményt ábrázoltak, annak falazását mindig gondosan kirajzolták. A várkapu hídra nyílott, amely a várárkon vezetett át. A kapu mögött egyetlen magas torony emelkedik a várban, még pedig sokszögű oldalfalazata és gúla-tetőzete szintén azt gyanítatja, hogy ez is fatorony lehetett.

A várban ezen oldalon még néhány nagyobb épületet látunk. Ezek egyike tornyos templom, a legnagyobbik pedig alighanem a „prófunthház", amelynek alapfalait 1908-ban Ferency János megtalálta, amikor a szatmári béke aláírásának színhelyét kereste, de az is lehetséges, hogy a fegyvertár épülete volt.

Bár a várbeli épületekről később számolunk be, a fegyvertárat mégis ismertetjük ehelyütt. A fegyvertár az egyetlen várbeli középület, amelyről nemcsak látképünk, hanem részletes műszaki leírás is maradt fenn. Ez valószínűleg 1663-ban pusztulhatott el, amikor a vasvári béke előtt utoljára háborgatták a várat a törökök. Tény, hogy 1667-ben romokban állott, s ekkor *Ssicha Lucas Georg* császári hadimérnök kapott megbízást, hogy újjáépítésére tervezetet és költségvetést készítsen. Úgylátszik, hogy *Ssicha* éppen Szatmárvárban tartózkodott akkor, mert csak 1669-ben rendelték Kassára. *Ssicha* ugyanekkor készíthette a várról fennmaradt látképét is, amelyet már ismertettünk, s amelyről előbb nem volt eldönthető, hogy az ő műve-e, avagy *Grassé*. Mivel azonban a fegyvertárra készített újjáépítési terve azt bizonyítja, hogy Szatmárvárban tartózkodott ebben az időben, így valószínűbbnek látszik, hogy a látképet is inkább ő, és nem *Grass* csinálta.

Fegyvertári tervezete ma is megvan. (Orsz. Ievéltár, Kamarai, Szepesi Kam. Lymbus, I. fasc. B. 2. 122. No. 43.). Címe: „Breve Compendium et Designatio totius Domus Armentarius Zattmariensis 1667."

Ssicha újjáépítési tervezetéhez mellékelte a fegyvertár régi alaprajzát is, továbbá az újjáépítési alakban való alaprajzát, az egyes helyiségek részletes leírását, valamint a szükséges építőanyagok jegyzékét. Megrajzolta egyúttal a fegyvertár újjáépítése utáni látképét is. Így azután a vár eme egyetlen ismeretes épülete minden részletét ismerjük.

Latin leírása magyarban így szól: „Ennek az épületnek két szintje van, de úgy az alsó, (t. i. a földszint), ahogy a felső is, teljesen elpusztult. Mivel pedig a felső szinten semmi ép zsindelytető sincsen, a víztől nemcsak a falak szenvednek, hanem minden erős pusztulásnak van kitéve, amit benne tartanak. Jelenleg olyan nagy munka és annyira szükséges volna az átépítése, hogy ha az előbbi alakra és magasságra állíttatnék vissza, rendkívül nagy költségbe kerülne. Éppen ezért az a véleményem, hogy a felső részt el kell ejteni, s az alsót kell három, vagy négy szárnyra kiépíteni. Mivel azonban a középső rész a vizek lefolyását akadályozza — ez az oldal C-vel van jelölve — azt telje-

sen le kell bontani, s csupán a fal legalsó része maradjon meg, s helyette földalatti helyiségeket kell építeni, aminek elkészültével elégséges befogadóhely lesz. Hogy ehhez az épülethez miféle és mennyi építőanyagot kell beszerezni, az alábbiakban megjelölöm, de az árakat nem jegyeztem fel. — Lucas Georgius Ssicha, mérnök".

„Mi szükséges a szatmári vár fegyvertárának újjáépítésére és renoválására: 100 tokaji mérő oltatlan mész, 100 szekér homok. A kőművesek bére kitesz kb. 250 császári tallért. Az ácsok bére 190 tallért. 155 mennyezetgerenda, s közönséges fenyőgerendák $4^1/_2$—5 öl hosszúságban. Koszorúgerendára és a tetőszerkezetre 94 drb. nagyobb fa. A padozathoz 190 drb. Szarufa 700. Zsindely 50.000, léc-szeg 3000, padlószeg 600, szeg a mennyezethez 100. Lécet nem kell venni, mivel a császári fűrészmalmok közel vannak Szatmárhoz."

Feltűnik, hogy *Ssicha* tégla beszerzését nem említi, csak a fa-alkatrészeket, amiből az tetszik ki, hogy az épület romjaiban elégséges tégla volt az újjáépítéshez, vagyis az elpusztuláskor csak kiégett a fegyvertár.

A fegyvertár újjáépítése utáni, *Ssicha* által megtervezett látképe nagy földszíntes épületet ábrázol, homlokzatán nagy kapuval, efölött kis toronnyal, a kaputól jobbra öt, balra hat ablakkal, három épületszárnnyal, tágas udvarral. Azt azonban nem tudjuk, hogy valóban elkészült-e az épület.

A régi épületben, alaprajza tanúsága szerint, a következő helyiségek voltak: jobboldalon az épület egész oldalát elfoglaló nagy helyiség nagyobb ágyúk raktárának; a jobboldal és a homlokzat közti sarok teljesen romokban volt. Baloldali szárnya közepén ágyúgolyó-raktár helyezkedett el. Emellett egy raktár feküdt gránátoknak, tüzes golyóknak és más tűz-szereknek. Ezt megelőzte a fegyverkovácsok műhelye. Volt benne kovácsműhely, hét üres helyiség, három lépcső az emeletre, a homlokzati oldalon a főkapu baloldalán a parancsnok lakása, jobboldalán több, elpusztult kisebb helyiség, az udvar közepén kút.

Az újjáépítési terv szerint a következő helyiségek voltak bele tervezve:

A baloldali szárnyban nagy fegyverraktár, hátul a sarkon ágyugolyó-raktár; a fegyverraktár előtt gránátoknak és más tűz-szereknek való raktár, elül a bal sarkon raktár a kéziszereknek. A hátsó kaputól jobbra a fegyverművesek szállása feküdt, balra a kovácsoké, a hátsó jobb sarokban egy műhely, az első front udvari részén börtön, utcai oldalán a parancsnoknak három helyiségből álló lakása, két helyiség a puskaműveseknek; az épület jobb oldala egész hosszában oldalt nyitott, felülről fedett helyiség különféle raktározandóknak, az udvar közepén kút, hátul a jobb sarokban egyetlen árnyékszék.

Szatmárvár külső képéről és belső épületeiről többet nem lehet hitelesen megállapítani. Alaprajzaink és látképeink azonban kellőleg

meggyőzhetnek bennünket arról, hogy a maga korában kiváló és igen erős vár volt. Modern kiépítése után hét ostromot állott Szatmárvár, de csak egyetlen alkalommal sikerült ostrommal bevenni.

A vár külső erődítései közé lehet még számítani Szatmár és Németi városok palánkjait is, de ezek mégsem voltak a várnak szerves részei és így nem is foglalkozunk itt velük.

Szatmárvár külső képére vonatkozólag a fentiek után már nem sok újat olvashatunk ki azokból a történelmi adatokból, amik erre vonatkoznak, úgy hogy csak röviden tekintsük át azokat.

Amikor 1562-ben törökök ostromolták, a várőrség a kívülről várt segélycsapatok számára hidat vert a Szamoson. Ennek a hídnak a Szamos Németi felé menő ágán kellett lennie, mert arról várták a segítséget. Kitetszik ebből, hogy akkor még nem volt a Szamosnak hídja a két város között, csak a Latorszeg nevű hely táján volt egy gyaloghíd az őrség számára. A császári sereg egyik tagja, *Forgách Simon* azt írja, hogy beérve Németibe, észrevették, hogy a török már átment a hídon, s a várat rohamozza. Ők tehát a városhoz (t. i. Szatmárhoz) érve rögtön felfutottak a bástyára. „A híd fölött állott ez, ott, ahol a Szamos-derékből kijön az a szakadék, mely a várost körülfolyja. Azontúl nem volt egy csöpp palánk sem, hanem mi rekesztettük el az üres tért hevenyészett torlasszal, hogy az ellenség be ne rohanjon a nyitott városba." Azt mutatja ez a leírás, hogy 1562-ben a vár még valóban nem volt teljesen kiépítve, főleg a Szamos-zúg felől, ahol még bástyái sem voltak.

Amikor 1604-ben *Bocskay* ostromolta Szatmárvárat, *Szamosközy István* emlékezett meg a várról a következő sorokban: „Ostromoltatták penig leginkább azt a két bástyát, kik jobb kéz felől vannak, hogy az várból kijönnénk, az víz vagy az malmok felől, az mely felől az németek temetése vagyon... Az árokban való vizet az vár alól elvötték, de sehol annyira el nem vehették, hogy az mellyét az embernek fel nem érhette volna... De legfeljebb, mivelhogy harántok vagyon Szakmárnak felfont palánkja és meg nem volt tapasztva, iszonyúképen hágták azt... Az belől való lövéseknek iszonyú voltát abból arányozhatni, hogy öt bástyája vagyon Szakmárnak, kik közül mindenikében volt hat, vagy öt ágyú sűrű bontókkal, tüzes csuprokkal, kalácsakkal, felhalmozott kűrakásokkal együtt..."

Ez a leírás pontosan egyezik Szatmárvárnak hiteles térképei nyomán adott leírásunkkal, s már a *Baldigara* építette öt bástyáról van benne szó.

Amikor az 1664-i vasvári békét megelőzőleg a törökök ostromolták Szatmárvárat, *Evlia Cselebi* híres török krónikás írta le az ostromot, s a vár látképét. Leírásából idézzük: „E vár építője *Maximilián* király volt... Midőn reggel a pokolra való hitetlenek a várból látták a mi

húszezer katonánkat, olyannyira ágyúztak, hogy az ég és a föld rengett attól... Szatmárvára, mint szalamánder madár, egészen tűzben állott... A felénk röpített ágyúgolyók mindegyike negyven-ötven okka súlyú volt. Valóban Lengyelországban, Csehországban és Németországban ilyen nagy és erős vár nincsen. Vára egy nagy síkságon álló fehér, erős vár, magaslata semmi sincs. Négy oldala tó, s elfoglalása lehetetlen. Egyik oldalon sem lehet aknákat és lövősáncokat készíteni. Az eget verő ágyúzás miatt a várat nem szemlélhettem meg, csak kerületét, árkait és bástyáit nézhettem meg... csupán a benne lévő templomok, tornyok, paloták voltak láthatók."

Ime, lényegében még a keleti dúsfantáziájú *Evlia Cselebi* sem mond mást, mint amit a várábrázolásokból már tudunk, csupán a várárkot nézte tavaknak. Leírásában az a leglényegesebb, hogy a várnak semmi magaslata sem volt. Tehát valóban a várépítési tudomány alapján épült, földhányások közé elrejtve. Ami a templomokat, palotákat, tornyokat illeti, abban persze sok része van a török krónikás képzeletének.

Szalárdi János „Siralmas Krónikájában" is találunk néhány sort Szatmárvárról. Amikor ugyanis 1645-ben *I. Rákóczy György* ostromoltatta és meg is vette a várat, ebben főleg a kemény tél segített neki, mert a vár körüli vizek úgy befagytak, hogy nehéz ágyúkat lehetett rajtuk keresztülvontatni. „Az odarendelt lövőszerszámokat és muníciót azért a Szamoson által költöztetvén, a Szamosnak napkeletről való partja felől vettetett sáncokból nagyon kezdék lőttetni főképpen a napnyugat és éjszak között lévő bástyájának a sánc ellenében való kazamatáját, hogy a vár mind környül nagy erős földtöltés, azonkívül tapaszos palánk lévén, rontással neki nem sokat ártani állíttatnék..."

Kiviláglik ebből, hogy mint az 1562-i ostrom alkalmával is, az ostromlók minden esetben főleg a vár keleti oldala felől próbálkoztak, mert amint térképeink is igazolják, azon az oldalon a folyó oltalmában bizakodva, kevésbé voltak kiépítve a vár védőművei. Megtudjuk *Szalárditól* azt is, hogy a XVII. század közepén mégis csak betapasztották Szatmárvár fapalánkjait is, hogy fel ne lehessen gyújtani, valamint azt is, hogy kazamatái is voltak a várnak. Sajnos, az utóbbiakról, ezen egyetlen említésen kívül, más adatunk nincsen. Mindazonáltal kétségtelen, hogy bár lenniök kellett földalatti kazamatáiknak, azok mégsem lehettek valami mélyek, mert maga a vár is mélyen feküdt, s a várárok még közelebb hozta a sáncok alá a Szamos vizét.

Várban levő épületekről, a fegyvertárat kivéve, nem sokat tudunk. Amit a *Ssicha*-féle látképünk mutat, arról már megemlékeztünk. A *Priorato*-féle metszeten a vár legdélibb bástyája mögött látunk egy tekintélyes kiterjedésű, négyszögű alaprajzot, de nem tudjuk, miféle célt szolgáló épület volt ott. Egy kisebb négyszögű alaprajz mutatko-

zik ugyanezen metszeten az északnyugati bástya mögött is a várkaputól balra. Többi vártérképeink a vár belső területét üresen hagyják. Van azonban néhány adatunk egyes történelmi feljegyzésekben a várban volt épületekről. 1570-ben említik a várban levő tüzérkaszárnyát. Tudjuk azt is, hogy volt a várban egy ősrégi katolikus templom is, amelynek helyét egyesek a későbbi jezsuita „residentia"-val szemközti telekre teszik; mások szerint azonban ezen a nagy telken előbb katonai gyakorlótér volt a várbeli seregek számára. Ezt a templomot 1662-ben *Bethlen* adta át a reformátusoknak, amikor a vár erdélyi kézben volt. Ezt 1645-ben *II. Rákóczi György* romboltatta le, s helyébe újat építtetett, ami 1655-ben készült el. Hozzája tartozott egy iskola és egy nyomda is. Mivel azonban a jezsuiták egyes adatok szerint ezt a templomot már 1662-ben, más adatok szerint még csak 1672-ben vették el a reformátusoktól, nem lehet biztosan tudni, hogy ez a református templom vajon az ősrégi katolikus templom helyére épült-e, avagy másutt. Igen valószínű, hogy az a gimnázium, amelyet *Pázmány* 1636-ban alapított, ugyancsak a várban állott. A jezsuiták egy kórházat is vezettek, s alighanem ez is a várban volt elhelyezve.

E katonai és kultúrális célú épületeken kívül természetesen voltak a várban lakóházak is. Már a XVI. század végefelé számos erdélyi menekült főúri család telepedett le itt, s kétségtelen, hogy ezek itt építkeztek is.

Amikor 1705-ben kuruckézre került Szatmárvár, még néhány épületét említik meg. A szatmári polgárok ugyanis ekkor azt kérték *Rákóczitól*, hogy a várbeli „búzásházat" adja nekik templomként való használatra, míg maguk építhetnek református templomot, a „cejtházat" (Zeughaus?) pedig iskolának engedték át. Megemlítik ekkor azt is, hogy a feldúlt várban csak két valamirevaló épület állott már, a parancsnok és prófuntmester háza. Meg volt ekkor már a jezsuiták „residentiája" is, s egy nem sokkal utóbb összeomlott templom. Ez a „búzásház" nem lehetett más, mint az az „élésház", amely a várkaputól jobbra állott, s amelyben *Ferency* szerint 1711-ben aláírták a szatmári békét. Ennek alapjait egy 1909-ben végzett ásatás fel is tárta, Ez az utóbbi tégla, vagy kőépület volt. Alapfalait a Deák-térre néző *Vécsey*-féle ház magtára mögött tárták fel. Hogy mennyi törmelék halmozódott itt fel a vár lebontása után, azt az mutatja, hogy alapfalait 2.5 m mélységben tárták fel.

Szatmárvárban tehát nem voltak pompás épületek, paloták, mert a szó legszorosabb értelmében végvár volt, katonai erősség, amelyben elsősorban katonák lakták. Ezek pedig, bár a zsoldosok nagy része családos volt, s nőstől, gyermekestől éltek a várban, nem igényeltek nagyobb lakóházakat, szilárdabb épületeket. Egyik részük meg éppen a városban volt elszállásolva, ami ellen tömérdek panasszal éltek a szat-

mári polgárok. Szatmár elég nagy vár volt ahhoz, hogy tekintélyes számú őrség tartózkodjék benne. A XVII. század második feléből fennmaradt egy összeírás, amely felsorolja a magyarországi végvárakban volt katonai őrségek létszámát. Ebben azt olvassuk, hogy Szatmárvárban akkor 555 gyalogos és 132 lovas volt helyőrségen, de valószínű, hogy időként ennek a létszámnak többszöröse is lehetett. (H. T. L. Törökkori iratok, Fasc. VIII. No. 386.)

Bár nagyobbik részük idegen zsoldos volt, mégis kétségtelen, hogy volt köztük tekintélyes számban magyar katona is, különösen a XVI. század végén, amíg a vallon és német zsoldosok az egész országban el nem szaporodtak. De hogy itt még 1578-ban ízes magyar szó járta a várőrségben, arra vonatkozólag adjunk itt mutatóba egy levelet, amelyet a szatmárvárbeli magyar vitézek küldöttek *Zara Pál* felső-magyarországi főkapitányhoz: „Im Nagyságodhoz bocsátjuk ez mi Urunkat, barátunkat az ő felsége jámbor szolgáját, az vitézlő *Huszár Jánost*, kitől Nagyságodnak üzentünk szóval az mi halhatatlan nagy fizetetlenségükrül, hogy Nagyságod higgye meg szavait, Amit my Szánkval mond és botsássa kegyelmes válasszal, kit Nagyságodnak mind fejenkint Szolgálhassunk meg, mynth kegyelmes Urunknak. Az Ur Isten tartsa meg Nagyságodat; Datum ex Zathmar 5 aprilis 1578. Nagyságod szolgái Az szakmári magyar vitézek fejenkint". (H. T. L. Törökkori iratok. Fasc. (III. No. 386.)

Szatmárvár helyzete a város mai alaprajzában

Mindeddig nem érintettük azt a kérdést, ami talán egyik legfontosabb problémája Szatmárvárnak, hogy hol volt pontos helyzete? Fontos kérdés ez főleg azért, mert ma már nyoma sincsen, sem egyetlen köve, sem egyetlen árka sem található meg. E probléma megoldásában segítő eszközeink voltak a helyszíni viszonyok megfigyelésén kívül a helyi történelmi feljegyzések, s főleg a korabeli hiteles térképek kiértékelése és kimérése.

Szatmárvár helyének megfejtésével már *Bagossy Bertalan* is foglalkozott. Ő azonban csak a helyi adatokból indulhatott el, mert a korabeli térképek nem állottak rendelkezésére. A váráról 1780-ban történt felmérése és telkesítéséből indult ki, s így kimutatta, hogy az árok nyomai akkor még az Eötvös utca és az Iskolaköz sarkánál lévő mélyedéstől kezdve, a Széchenyi utcai kanonoki házak kertjei alatt vonultak, majd átcsapott ez a Deák tér és Eötvös utca sarkán a századunk elején még fennállott Korona vendéglő telkére, s innen tovább húzódott a jezsuiták kertjébe, ahol nem sokkal az előtt még egy nyílt árok is mutatta helyét. Innen tovább vonult a régi zsidótemplom mellé, majd a Várdomb utcai és Batthyány utcai telkek lábjában vezetett. Másik

irányban az Iskolaköztől az Árpád utca felé indult, s e század eleji vasúti internátussal szemben érte el azt. Innen a Majláth utca mögött irányult ki a Szamoshoz. E vonalon fekvő telkek tulajdonosai, mondja *Bagossy*, még jelen századunk elején is kénytelenek voltak minduntalan töltetni telkeiket, főleg a kanonoki házak kertjeit, meg a Várdomb utcai telkeket. Volt olyan mély telek a kanonoki házak között, amelyre rövid idő alatt 400, a Várdomb utcában meg olyan, amelyre tíz év alatt 1200 szekér homokot kellett felhordatni.

Bagossy felismerte még a várárkon kívül fekvő sáncok nyomait is a Rákóczi utca északi oldalának telkein. Ezek a sáncok azonban, ha tényleg itt voltak, már semmi esetre sem lehettek a vár szerves tartozékai, mert *Bagossy* nem ismervén a vár térképeit, nem tudta, hogy a vár-test sohasem nyúlhatott ki a Rákóczi utca vonaláig. Alighanem inkább a városi palánkhoz tartozó sáncok lehettek ott.

Nézzük most már azt, hogy a hiteles vártérképek alapján hogyan helyezhetjük el e várat a jelenlegi utcahálózatban? (L. a 2. és 3. ábrát.)

Erre a célra csak egyetlen térképünk alkalmas, a *Priorato*-féle metszet, amely a város akkori alaprajzát is ábrázolja, s amely a lehető leggondosabb kimérések után is tökéletesen megbízhatónak bizonyult. E térképet ugyanis az óramutató járásával megegyező irányban kb. 63°-kal elforgatva, helyes betájékozásba hozhatjuk. Mértékarányát a rajta felismerhető két fixpont, a mostani közúti híd helyén volt egykori várhíd, és a Németibe vezető egykori híd segítségével 1 : 5000 arányúnak határozhatjuk meg. Ezzel tökéletesen alkalmassá tettük arra, hogy rajta a jelenlegi utcahálózatot felismerjük. Ennek alapján pontosan megállapíthatjuk, hogy hogyan és hol feküdt egykor Szatmárvár. Az egykori várárok nagyjából valóban ott húzódott, ahol azt már *Bagossy* felismerte. E várárok külső peremének vonala a következő volt, megjegyezvén, hogy maga a várárok is olyan szabályos ötszöget alkotott, amelynek oldalai kissé befelé íveltek. E várárok északi sarka a Deák tér, Széchenyi utca, Iskolaköz és Eötvös utca közti telektömbnek éppen középpontjában, a székesegyház mögött, valamelyik kanonoki ház kertjében feküdt. Innen kissé befelé ívelve a Deák tér és Eötvös utca sarkától kissé keletre, az egykori Korona vendéglő telkén vonult délnyugatnak, a Deák tér déli házsorának telkein át; keresztezte a Várdomb utcát, s az ötszög délnyugati sarka a Várdomb utca és a Batthyány utca közti telkek lábjában volt, jóval a későbbi csizmadia-szín mögött. E teleklábakban húzódott tovább az árok a Szamos felé, s következő sarka a Szamos közúti hídjával majdnem szemben, a későbbi *Heinrich*-féle fürdőtől kissé nyugatra esett. A következő oldal ívjének közepe éppen szemben feküdt a Szamos mostani közúti hídjával, ahol Szatmárvár idejében is híd volt. A következő sarka a váraroknak a Maj-

láth utca és a Bányai út sarkával esett szembe. Innen északkeleti irányt véve az árok, a Majláth utca keleti oldalának telkein futott, majd ismét keresztezve az Eötvös utcát, jutott el az utolsó sarkához, amely a Széchenyi utca és Árpád utca délnyugati sarkától kissé nyugatra feküdt. Innen aztán az Iskolaközt keresztezve, vonult kiindulási pontunkhoz, a kanonoki házak telkei közé.

Említettük már, hogy a várárkon kívül, azok egy-egy oldalának középvonalában feküdtek az ún. félholdak, lunettik, azok a kifelé fordított ékalakú sáncok, amelyek így a várárok öt sarkával együtt az egész váralaprajzot tízszögűvé tették. Tekintsük át most az öt lunetti helyzetét a jelenlegi város-alaprajzban. Az egyik ék alakú sarka, a Deák tér déli házsorának éppen közepével esett szemközt. Ezen vezetett át a kijárat a várkapuból. A nyugati félholdacska a Batthyány utca közepétől kissé délre szögellt ki a keleti házsorban. A déli lunetti pontosan a Szamos mai közúti hídja felé nézett A keleti pedig a másik folyóág hídjára, amely az Eötvös utca végétől kissé délre esett. Végül az ötödik lunetti sarka a Széchenyi utca kanonoki során majdnem a szemináriummal szemben sarkalt kifelé.

A vár középpontja kb. a Szirmay utca és a Hídköz sarkánál, a későbbi Kálvária templommal, az akkori „dobolódomb"-bal, szemben esett.

A vár földalatti műveiről alig tudunk. A jezsuitáknak ajándékozott telekről feljegyezték, hogy pincék voltak benne. Ezek kétségtelenül a vár egykori földalatti helyiségeihez tartoztak. A szájhagyomány azonban legendákat költött a várhoz. Jelen századunk elején még arról suttogtak Szatmárott, hogy a Kálvária templom pincéiből alagút nyílik, amely a Szamos alatt egészen Erdődvárig húzódik. Amikor 1889-ben lebontották a város régi színházát, amely a városházzal volt összeépítve, egy bolthajtásos üregre találtak, amelyről azt írta a helyi sajtó, hogy annak az alagútnak egyik része volt, amely innen Erdődvárig vezetett hajdan, s amelyre „még több öreg emlékszik". Bizony erre még a legöregebbek sem emlékezhettek, mert ilyen alagút sohasem volt, sőt már arra sem emlékeztek, hogy hol feküdt a vár, különben nem keresték volna alagútját a városháza táján.

Az alagút mondája még 1934-ben is felújult, amikor egy városi polgár azt állította, hogy ismeri egy alagút titkát, amely Szatmárvárból Aranyosmedgyes várába vezetett. Saját költségén ásatást is végzett a városháza előtt, persze eredménytelenül. 1935-ben a Deák téren fekvő *Vécsey*-ház pincéjéből kiindulva gondolták a várbeli alagutat, majd a Rákóczi utca és vár közti összekötő alagútról beszéltek.

Szatmárvár nyoma már majdnem az emlékezetből is kiesett; a jelen század elején már az utcanevekből is csupán csak a Várdomb utca emlékeztetett az egykori várra.

Szatmárvár történeti sorsa

Jóllehet Szatmárvár településére és gazdasági életére vonatkozó földrajzi vizsgálatot tűztük célul magunk elé, mégsem térhetünk ki az elől, hogy történelmi sorsára ne vessünk — mások kutatásainak nyomán — egy egészen gyors pillantást, mert életrajza mégis csak történelmi mozzanataitól függött, s főképpen mivel hányatott élete vázolása nélkül nem érthető meg, miként lehetett olyan tragikus hatása az egész, mögötte elterülő vidék elnéptelenedésére és főleg a magyar lakosság pusztulására, viszont a románságnak ennek helyére való gyors benyomulására.

Szatmárvár aminő áldásos hatással volt a mögötte elterülő országrészeknek a német kizsarolás ellen való oltalmában, olyan átok volt közvetlen vidékének lakosságára.

Szatmárvár élete nem volt hosszú. 1543-tól 1705-ig tartott mindössze. Összesen tehát 162 évet élt. De ezen idő alatt nem kevesebb, mint tíz kemény ostromot állott ki. Ostrommal nem sokszor vették meg, de ennek ellenére mintegy tizenkétszer cserélt urat. Átlag tehát másfél évtizedenként más kézen volt a vár, s minden ilyen gazda-csere újabb és újabb pusztulást és vészt jelentett környezetére. E gyakori gazdacsere bizonyítja, hogy valóban e vár volt kulcsa az itt összeszögellő három-egy országnak.

Szatmár mint erdélyi birtok lépett a mohácsi vészt követő történelmi zajlások sodrába. Talán még nem is mint számottevőbb erősség, inkább csak mint gazdag város. *Zápolya János* mindkét várost, Szatmárt és Németit, amelyeket csak a Szamos egyik ága választott el egymástól, 1526-ban a *Báthoryaknak* adományozta. Ezzel szemben van egy másik adat is, hogy 1527-ben *Ferdinánd* adományozta a városokat *Szalaházy Tamás* egri püspöknek. (*Bunyitay—Rapaics:* „Egyháztört. emlékek", I. 354.) Erről azonban bővebbet nem tudunk.

A testvérvárosok tragédiája csakhamar megkezdődött. *Ferdinánd* megbízta az általa kinevezett *Bánffy Boldizsár* erdélyi vajdát, hogy foglalja el e városokat, s ez 1536-ban mindkettőt felgyújtotta és leégette. Ekkor történt, hogy az erdélyi hadak közeledtére a császáriak a szatmári Szent Dénes kolostort őrséggel megrakva, elvonultak, de az erdélyiek ezt a megerősített kolostort elfoglalták. *Zápolya* halálával e városoknak vissza kellett volna szállniok *Ferdinándra*, mire a *Báthoryak* a *Zápolyától* kapott adománylevelet hamarosan *Ferdinánddal* is megerősíttették (1543), s hogy birtokukat biztosíthassák, azt az állítólagos Szamos-kanyart, amelyben Szatmár feküdt, a folyókanyar átvágásával szigetbe foglalták. Egyúttal hozzáláttak a vár megerősítéséhez.

Fráter György megöletése után Szatmár is *Ferdinánd* uralma alá jutott. Ebbe azonban a török semmiképpen sem akart beletörődni. A három *Báthory*-fivér is *Izabellához* csatlakozott, mire *Ferdinánd* a kas-

sai kapitánnyal ostrom alá vétette a várat. Ekkor, 1557-ben égett le Németi másodszor. *Izabella Balassa Menyhértet* tette meg hadai fővezérének 1558-ban, de ez árulással beült a várba, majd újabb árulás után átadta azt a császárnak.

A császári kézre jutott Szatmárt azonban a török 1562-ben mindenképpen vissza akarta szerezni. *Balassa Menyhért* védelmezte azt. Ostrom közben előbb Németit gyújtották fel újból, majd rohamukkal a várat is majdnem elfoglalták. Végül azonban siker nélkül voltak kénytelenek visszavonulni, mert a teljesen felélt vidéken éhínség fenyegette őket.

1564-ben újból erdélyi kézre jutott a vár, mert *Balassa Menyhért* távollétében *Báthory István* váradi kapitány rohammal megvette.

Nemsokáig örülhettek az erdélyiek Szatmár birtoklásának, mert a szultán a császár kérésére elrendelte az erdélyi fejedelemnek, hogy adja át a várat a császári hadaknak. Erre az erdélyiek maguk rombolták le a várat, s azt a földdel egyenlővé tették, hogy a császáriak hasznát ne vehessék. Ekkor vonult be *Schwendi Lázár* császári vezér seregével a városba, s a várat egyelőre csak sebtében megerősítette, úgy hogy amikor a törökök ott-termettek, hogy újból visszavegyék, az már a leghevesebb ostromnak is ellen tudott állni. Ezután kezdődött a vár az akkori legmodernebb olasz módszer szerint való megerősítése.

1567-ben török parancsra az erdélyiek kísérelték meg visszaszerezni, de sikertelenül. 1571-ben *Békés Gáspár* vezetésével Szatmáron vonultak keresztül a császári hadak az erdélyi fejedelemmé választott *Báthory István* ellen, majd megveretésük után is ide vonultak vissza. 1585-ben végülis *Báthory*, akkor már lengyel király, kibékült a császárral és egyességük értelmében Szatmárt is visszakapta, s így az megint erdélyi birtokká vált. Előbb már neves császári tábornokok voltak parancsnokai, így *Mager Erazmus, Raminger Jakab, Tiefenbach Kristóf, Nogarola Ferdinánd*, sőt, tudjuk már, hogy egyideig *Schwendi Lázár* is itt-tartózkodott.

Báthory Zsigmond zavaros idejében Szatmárvár sorsa is zavarosnak mutatkozik. 1593-ban kiújulván a háború a török és a császár között, 1594-ben *Szinán* nagyvezér pusztította el alaposan Szatmárvár környékét, 1599-ben *Mihály* vajda hadai jártak a környéken, míg azután 1603-ban *Básta* felsőmagyarországi császári parancsnok vonult át itt, hogy *Mihály* vajdát megverje. Ezidőtájt magyar ember, *Székely Mihály* volt e vár parancsnoka. *Mihály* vajda utóda, *Radul* is megfordult itt, amikor *Básta* támogatását kérte a császárhoz.

A zavaros és szenvedéssel teli életnek *Bocskay* felkelése, ha nem is vetett véget, de legalább egyidőre megint magyar kézbe került Szatmárvár. *Bocskai* ugyanis 1604-ben ostrom alá vétette, s a városban élő magyarság szintén neki segítvén, a kiéheztetett császáriak feladták. Mérhetetlen öröm volt ez a magyarságnak, s jobb napokat remélhettek,

mert 1606-i bécsi béke is *Bocskay* kezén hagyta Szatmárvárat. Sajnos *Bocskay* még ezév végén meghalván, Szatmárvár ismét visszaszállott a császár kezére.

Most azután mintegy négy évtizedig változatos volt e vár sorsa, hol császári, hol erdélyi kezekben lévén. Egyideig még kímélettel volt a császári kormányzat Szatmárral szemben, sőt a város kiváltságlevelét is megerősítette, s 1610-ben még *Thurzó* nádor is megfordult itt. Magyar várparancsnok is akadt ezidőtájt, pl. 1611-ben *Dóczy* volt a várbeli hadak kapitánya. Amikor *Bethlen Gábor* szabadságharca a nikolsburgi békével lezárult, ennek értelmében Szatmárvárat is ő kapta meg a két várossal együtt. Egyideig erdélyi birtok is maradt Szatmár, magyar parancsnokság alatt, pl. 1622-ben *Rozsályi Kún László* volt a várparancsnok.

Bethlen halála után azonban Szatmár az egyesség szerint 1630-ban ismét a császárra szállott vissza. Viszont *I. Rákóczy György* fejedelem 1644-ben *Kemény János* generálissága alatt *Gaudi Andrást* küldötte Szatmár megvételére, s azt a székely és magyar hadakkal megostromoltatta. A kiéhezett várőrség megadta magát, az erdélyiek bevonultak, s *Kemény János* a várat újból jól megerősítette. Ezt az ostromot *Szalárdi János* „Siralmas Krónikā"-ja örökítette meg.

1645-ben a linzi béke Szatmárt erdélyi kézben hagyta, úgy hogy 1646-ban itt tartották meg a ref. egyházi zsinatot. Azonban megint nem sokáig volt nyugtuk a szatmáriaknak, mert *II. Rákóczy György* szerencsétlen lengyelországi kalandját megtorló lengyelek 1657-ben az országba berontva, idáig juthattak, s Németit felgyújtották, Szatmár városát pedig megsarcolták.

II. Rákóczy György a fejedelemségtől megfosztatván, a fejedelemmé választott *Barcsay Ákos* igyekezett megelőzni a törököt Szatmárvár hódoltatásában, s a szatmáriak hajlandók voltak magukat *Barcsaynak* alávetni, de *Rákóczy György* özvegye az 1647-i országgyűlés határozata értelmében, mivelhogy családja megszűnt erdélyi fejedelem lenni, kénytelen volt a várost császári kézre adni, aki azt 1660-ban át is vette, s a várat német őrséggel jól megrakta. Viszont ebben nem nyugodtak bele a törökök, hanem nagy sereggel szálltak a vár alá, de az erős császári csapatok elűzték őket onnan. Ezt az ostromot *Evlia Cselebi* török krónikás írta le, akinek leírását előbb szóról szóra idéztük.

A császáriak által támogatott *Kemény János* választatván erdélyi fejedelemmé, az ellene küldött tatárok kirabolták Szatmár környékét, majd rövidesen *Montecuccoli* vonult ide hadaival Erdélyből. Amikor az éhínség miatt kénytelen volt innen továbbmenni a törökök felgyújtották Szatmárt, kirabolták, népéből pedig tömérdek rabot hajtottak el.

A törökök még 1663-ban is háborgatták Szatmárt, de a vasvári béke után már nem mutatkoztak többé. A várbeli németek ellen 1669-

ben a környékbeli nemesség fogott fegyvert, s a zsákmányoló zsoldosokat a közeli Gombás-erdőben levágták.

Nemsokára a kurucok kezdték háborgatni a szatmárvárbeli német zsoldosokat. 1670-ben *I. Rákóczi Ferenc* kurucai a Szamos Gorzás nevű szűk kanyarjába fészkelték be magukat, s onnan akarták a várat csipkedni, de árulás folytán belepusztultak vállalkozásukba. 1672-ben *Teleki Mihály* vezetésével akarta egy kuruchad Szatmárt megvenni, de a hozzájuk csatlakozott szatmári diákokkal együtt a várőrség a szomszédos Lázári községnél levágta őket. 1673-ban megint erdélyi hadak kísérleteztek a vár megszerzésével, de *Stahremberg* generális visszavetette őket. 1675-ben *Apaffy Mihály* 12 000 emberrel támadta a várat, de eredménytelenül. 1676-ban a halálraszánt, elkeseredett magyarok német álruhában belopóztak a várba, hogy a hadiszertárt felgyújtsák, de rajtakapták és borzalmas halállal pusztították el a szerencsétleneket. 1675—76-ban *Thökölyék* lengyel segítséggel támadtak, s a váron kívül sok császárit levágtak, de a vár német kézen maradt.

1678, vagy 1680-ban — nem bizonyos, melyik évben —, erdélyi és kuruc hadak akarták megvenni Szatmárvárat *Teleki Mihály* parancsnoksága alatt, de sikertelenül. Ebben a támadásban pusztult el Szatmárnak a Szamos balpartján elterült nagy városrésze, a Hóstát.

1682-ben *Thököly* kuruc hadait *Petneházy* kapitány vezette ide. Szatmárvár alá szálltak, s a nagy szárazságban leapadt Szamoson átlopózván, kurucos rohammal behatoltak a várba. Szatmárvár tehát az 1660 óta tartó 22 évi megszakítatlan német uralom, s annak minden borzalma után ismét magyar kezekbe jutott. Azonban nem sokáig tartott a magyar világ Szatmárban, mert Buda visszafoglalása után 1684-ben ez a vár kuruc őrsége is átállott a király pártjára és átadta azt a császáriaknak. (Bagossy, 219. l.) Ezek ekkor újból rendbehozták a vár védőműveit.

A császári zsoldosok erőszakoskodásai persze újból elkezdődtek. 1685—93-ban a véres *Caraffa* fészkelt Szatmárvárban, s vérig zsarolta a két várost, mintegy 61 032 frt-t kényszerítvén ki tőlük. Távozása után sem szűntek meg az elviselhetetlen zsarolások, rablások és erőszakoskodások.

Mindezek után érthető, hogy a Tiszahát népe elsőnek állott *II. Rákóczi Ferenc* szabadságzászlói alá. *Rákóczi* már 1703-ban Szatmár alatt állott hadaival.

A vár története ezzel elérkezett utolsó felvonásához. S most, az eddigi szűkszavú kronológiánk után, amelyet egyébként sokkal ékesebben, hitelesebben, s igaz magyar szívvel a derék *Bagossy Bertalan* már félszázad előtt megírt, erről az utolsó felvonásról számoljunk be mi is kissé részletesebben, mert sok földrajzi mozzanat is van benne. (*Esze Tamás* szerint.)

Rákóczi 1703. aug. 15-én jelent meg hadaival a szomszédos Vetés falunál, s Óvárinál azonnal hidat veretett a Szamoson. Meghallván ezt

Glöckelsperg, Szatmárvár parancsnoka, 300 lovasával a németi hídon át Dara községbe vonult. Innen pillantották meg a kurucok hídját, amelyet a túlsó parton hídfőállás védett, négy falkornétával megerősítve. Ezt a hidat a kurucok mindössze három nap alatt verték fel. A német zsoldosok parancsnoka ekkor elhatározta Németi felégetését, mivel úgy ítélte, hogy azt nem tudnák megvédeni. Aug. 16-án este fel is gyújtották a szerencsétlen várost.

Szatmárvárat csak elhanyagolt földsáncok és földbástyák védelmezték. *Rákóczi* nem támadott azonnal, hanem aug. 29-én áttette táborát a vár keleti oldala felé, Pettyén és Ombod községek alá. A császáriak ezt észrevevén, másnap lerontották az Óvárinál volt kuruc hidat, mire a kurucok táboruk közelében, Pálfalva és Szentmárton között építettek új hidat. Elkezdték ugyanakkor a Szamoson egy gát építését is, hogy a várat védelmező déli folyóág vizét a felső ágba tereljék, s így a várat kivegyék szigeti fekvéséből. Amíg az elgátolt folyóág kiszáradására várakoztak, Rákóczi valamivel hátrább vonta táborát a vár közeléből, majd szept. 4-én a valamivel távolabb fekvő Domahida községbe vitte át. Itt táborozott szept. 15-ig, amikor a kuruc sereg ismét Szatmárvár alá vonult. Vetésnél szálltak ezúttal táborba, s azt a folyó Gorzás nevű híres szűk kanyarában ütötték fel, ahol egyszer már 1670-ben *I. Rákóczi Ferenc* kurucai is befészkelték magukat, de árulás folytán akkor nem sikerült vállalkozásuk. Maga *II. Rákóczi Ferenc* emlékirataiban így írta le ezt a folyókanyarba helyezett tábort: „A Szamos kanyarulatai között egy félszigetet találtam. Ennek partja olyan meredekek voltak, s az egész olyan szűk földszoros volt, hogy átmérője alig száz lépés. Ezt a térséget megerősítettem egy árokkal és cölöpös mellvéddel, a kapuőrség számára pedig különálló középsáncot csináltattam. A tábor másik felén zárt sáncot emeltettem, úgyhogy a hely biztonsága e kevéssé jelentékeny védőművek folytán majdnem felért a szatmári vár erejével."

Mindjárt iktassuk ide a híres Gorzásnak azt a másik leírását, amelyet korabeliek adtak róla *II. Rákóczi Ferenc* itteni táborozásakor: „Ezen Szamos tekerületi öbli igen bőv, és tér, torkolattya pedig olly közel kerül egymáshoz, hogy a' midőn ezen alkalmatos térségű Gorzásba nyúlászatot tettek a' Vadászok, két puskás elégséges vólt annak kapujában a' lövésre el állani."

Rákóczi kurucai tehát ebben a nagyszerű Gorzásban táboroztak 1703-ban. A várbeliek és a kurucok között szept. 19-én kisebb ütközetre került sor, mégpedig a vár közelében. Szept. 21-én a várbeliek a jobb kilátás érdekében elkezdték a fákat és bokrokat a Németi felé eső oldalon kiirtani. A kurucok erre a Németi körüli árokban bújtak meg, s másnap a munkára menő labancokat elkapták. A kurucok szept. 24. és 25-én a Szamosnak a Pálfalva—Vetés közti holtága felől terveztek támadást a vár ellen, mert ez volt a víz levezetése után annak leg-

gyöngébb o'dala. A németek azonban a vár és folyó közti térségen erős sáncokat hánytak most. A város lakossága persze a kurucokhoz húzott, s megmutatták nekik a Pálfalvánál elgátolt és emiatt leapadt folyó legjobb gázlóit. Szept. 28-án a kurucok gyalogsággal és lovassággal támadtak, s az első rohammal elfoglalták a városban a templomot és a ref. iskolát. A labancok viszont a palánkok előtt hányt sáncokból tüzeltek rájuk, majd innen is bevonultak a palánkba. Közben a város egészen elpusztult, úgy hogy a maradék lakosság rövidesen ki is költözött belőle Szatmárhegyre.

Okt. elején *Rákóczi* megadásra hívta fel a várat, de *Glöckelsperg* azt felelte, hogy egy olyan vár nem adja meg magát, amelyben egy tábornok, két ezredes, két őrnagy, több százados, erős őrség és elégséges élelem van. Okt. 6-án a kurucok egyszerre támadtak a város felől és a Szamos holtága felől. Úgy látszik tehát, hogy az előbbi támadás csak a város felül történt. A város felől támadó kurucok a Németi felé eső híd erődítményeit is elfoglalták, de magát a várat nem tudták bevenni.

Ezután elcsendesedtek a harcok; a kurucok Várad felé fordultak, de Szatmárvár alatt hagyta *Rákóczi* megfelelő haddal *Sennyey Istvánt*. Maga okt. 8-án elvonult a vár alól.

Úgy látszik, hogy a várat körülzáró kuruchad tábora továbbra is a Gorzásban maradt. Nagyon alkalmatos hely volt ez, mert a jobbpart felé a félsziget szűk nyakán, a balpart felé pedig saját hídjukon lévén kijárásuk, az élelmiszerért kijáró várbelieket mindkét oldalról elkaphatták. A körülzárás 1703. okt. 8-tól egészen 1705. jan. 1-ig tartott. Ekkor a teljesen kiéhezett várőrség *Glöckelsperg* generális vezetésével szabad elvonulás feltétele mellett megadta magát *Forgách Simon* kuruc vezérnek, aki *Sennyeyt* váltotta fel az ostromzár vezetésében.

1705. újév napja volt a várnak, mint erősségnek, utolsó szereplési ideje. *Rákóczi*, mint más elfoglalt várakat, ennek széthányatását is elrendelte.

Szatmárvár lebontását 1705 júniusában kezdették meg. 1706-ban még mindig folyt a bontás, s *Rákóczi* akkor meg is sürgette annak befejezését. 1706. márc. 27-én a következőket írta: „Esett értésünkre, hogy Szathmár vára a tavalyi esztendőben némely interveniens impedimentumokra nézve, úgy mint kívántatott volna, el nem rontatott."

Érdekes, hogy a szatmáriak, bár mérhetetlenül sokat szenvedtek e vártól, illetve annak mindenkori őrségétől, mégsem szívesen pusztították el, s csak vonakodva tettek eleget a fejedelem parancsának.

Nem is egyszerre pusztították el az erődítményeket, sőt később a kurucok újból meg akarták erősíteni a vár maradványait. 1709-ben ugyanis *Károlyi Sándor* 9000 cöveket követelt a várostól az újból való erősítés céljára. Mégis mindez abbamaradt, sőt 1711-ben, amikor a szatmáriak már ingadoztak a fejedelem iránti hűségükben, *Károlyi* még a

várban megmaradt épületeket is fel akarta gyújtatni, s újév napján azt üzente a szatmáriaknak, hogy azokból minden használható anyagot, üveget, ablakot, sürgősen hordjanak el, s vigyázzanak városukra, nehogy az is leégjen.

A vár egykori területén játszódott le a kurucok tragédiájának legutolsó felvonása, a szatmári béke aláírása is 1711. április 29-én. A vár egykori éléstárában, a prófuntházban írták alá az okmányokat. Ez a ház a várkaputól jobbra feküdt.

Mégegyszer szó volt arról, hogy Szatmárvárat életrekeltsék. A császári seregek ugyanis a szatmári béke aláírása után még 1711-ben újból meg akarták erősíttetni. Ez azonban nem jutott tovább a szándéknál és tervezgetésnél.

1543—1705 közti 162 esztendő alatt milyen mérhetetlenül sok szenvedést hozott a közvetlen környezetében élő magyarságra, éppen olyan fontos szerepet játszott a három-, sőt egyidőben négyfelé szakított ország életében. Egyrészt Erdély kapuja és egyik kulcsa volt az erdélyi-királysági viszonylatban. Ezért volt mindig nagy stratégiai jelentősége annak, hogy fejedelmi, avagy királyi kézben van-e. Másrészt egyik legerősebb és legfontosabb végvár volt az Alföldön úrrá lett török felé. Éppen ezért az erdélyiek mindig éppen olyan jól vigyáztak arra, akár a császáriak, hogy török kézbe ne kerüljön, s bár azok többször kísérleteztek megszerzésével, mégsem jutott kezükre.

Szatmárvár gazdasági élete

Mint óriási polip, szívta ki Szatmárvár nemcsak Szatmár és Németi városoknak, de az egész Szamoshátnak, sőt a mögötte és tőle délre eső távolabbi tájak gazdasági életét, kerek másfél századon át. A török ugyan sohasem tudott mögéje behatolni, de azért mégis koldússá vált a környék lakossága, sőt el is néptelenedett a vidék, mert elvándorlásra kényszerítette az általa okozott nyomor a szegény jobbágyságot.

Tekintsük át most ennek a várnak gazdasági hátterét, mert nagyon érdekes lesz belepillantanunk abba, hogy egy-egy végvár eltartása milyen óriási teher volt a környező népre. Ezt a kérdést egyébként is még alig vetették fel egy-két végvárral szemben.

Szatmárvárnak, mint majdnem minden nagy várnak abban az időben, volt saját uradalma is, de amikor ennek jövedelméből nem futotta a vár fenntartása, akkor a környéki, sőt távolabbi vidékek lakosságát terhelték meg vele. Hiába volt Szatmár kir. város, szabad polgársággal, a vár fenntartása az ő vállaikat is földig görnyesztette, s amikor kegyetlen német várparancsnokok telepedtek a várba, mint pl. 1603-ban az ide vonult *Básta*, vagy az 1685-ben itt garázdálkodó *Caraffa*, a szatmári polgároknak vért izzadva kellett kiszorítani azokat a javakat, terményt és pénzt, amit ezek rájuk kivetettek. A várat ért számos ostrom

alatt az ostromló seregek tették koldussá és földönfutóvá a környéki népet. Nem egyszer égett le a két testvérváros, lakosai nem egyszer széledtek széjjel, máskor meg a másfelől menekülők lepték el Szatmárt és Németit.

1564 után tartósan császári kézre kerülvén Szatmárvár, és megkezdvén *Schwendi* annak modern kiépítését, a császári generális már érkezésekor sok-sok ezer embert hajtatott maga előtt, akikkel azonnal hozzálátott a munkálatokhoz. Egyúttal megszervezték a vár saját uradalmát is, amely időnkint olyan óriási terjedelmű volt, hogy nemcsak a közvetlen környezetére, hanem még igen távoli vidékekre is kiterjedt.

Szatmárvár legkorábbi számadáskönyve 1569-ből maradt fenn. (Orsz. Levt. Városi és kincstári iratok. Fol. Lat. 1337/I.) Éppen ebben az időben folyt legjavában a vár kiépítése. Tömérdek munkás dolgozott rajta; érthető tehát, hogy rengeteg terményt emésztettek fel. Ebben az évben a vár saját uradalmából befolyt bor mennyisége a következő volt: Csehardó, Széplak, Nagybánya, Szinyérváralja, Erdőd, Sárköz stb. határában fekvő saját szőllőből bevett bor kitett 361 urnát, egy urnát 32 pinttel számítva. (Egy urna megfelelt egy akónak, egy pozsonyi akó pedig 64 itcét, azaz kereken 54 litert tett ki.) Tizedben bevettek 1906 urna bort, kilencedben 26 urnát, s ezenkívül vásároltak is 4293 urnát, úgyhogy átszámítva kb. 3356 hl. bort vittek be a várba.

Búzából bevettek gabonatizedenként kévékben (gelima) számítva az egyes kerületekből a következő mennyiségeket: az óvári kerületből 3442, a németiből 3204, Szabó György kerületéből (Szinyérváralja, Sárkös, Sárközújlak stb.) 907, Csomory Baltazár kerületéből (Krassó, Kóród, Pettyén stb.) 194, Szabó Ambrus kerületéből (Nyírmegyes, Kántorjánosi, Jármi stb.) 2609, Pete Gáspár kerületéből (Gálospetri, Asszonyvására, Bagamér, Portelek stb.) 2100, a tasnádi bíró kerületéből 482, Veres Mihály kerületéből 640, a bélteki bíró kerületéből 163, Szász István kerületéből 1459, ...? János bíró kerületéből 2560, Barbil Antal kerületéből 1823, összesen mintegy 19 650 gelima búzát „in straminibus", azaz szalmástól; kilencedben bejött 1664, minden címen 26 795 gelima búza. Árpa befolyt összesen 414 (?) gelima, ami a magban bevettel együtt kitett 1070 köblöt. Zab bejött 1381 kéve.

A malmoktól is kaptak lisztet, mégpedig köblökben a következő mennyiségeket: a három szatmári malomból 430, a két németiiből 141, az óváriból 155, a szamosbecsiből 71, a parlagi, a két újvárosi, csegei, kishodosiból együtt 54, más malmokból 114 összes címen 1162 köblöt.

Állatokból a következő mennyiséget vette be a vár: szarvasmarha 238, juh és bárány 3858, sertés 723 darab, ezenkívül sonka 916 darab, szalonna 332 oldal, továbbá teknősbéka Zazárból és Paptelekről.

Mindezeken kívül fel van jegyezve a számadási könyv bevételei közé kősó 1540 darab, vaj 198 pint, sajt 352 darab, „bronza" 38 darab, méhkas a saját birtokról és tizedből 419, méz 181 pint, viasz 137 urna,

méhser 25 pint, ser 17 pint, komló 200 köböl, továbbá vas, malomkő stb., végül 512 darab juhbőr. Behoztak még a fentieken kívül malacot, marhabőrt, faggyút, zsindelyt, egyszóval mindent, amire egy épülőfélben lévő vár nagy szervezetének szüksége volt.

Amikor a vár 1562-ben a király birtokába jutott, hiába hivatkoztak a szatmáriak királyi kiváltságleveleikre, mégis kivetették rájuk a beszolgáltatást, s így jobbágyi sorba taszították őket.

1562 után egymást éri a sok összeírás, amelyekben mindent számbaszedtek, amire a várnak szüksége lehet a környékbeli lakosság, s főleg a várbirtokon élőknek terményeiből.

1569-ből a fenti számadáskönyvi adatokon kívül egy másik összeírás (U. et C. Fasc. 47. No. 35.) kimutatja, hogy mi volt a termés Szatmárvár saját birtokán. Akkor összeírtak Óvári, Daróc, Szatmár stb. községekben, amelyek mind a várbirtokban voltak, 5476 gelima búzát, 371 gelima árpát, 901 gelima zabot. Ugyanakkor szénát kellett belszolgáltatniok többek között Szatmár, Erdőd, Porcsalma, Domahida, Váralja, Erdőszáda, Kishodos stb. községeknek.

Ebben az időben már egész tartománya volt Szatmárvárnak. Egy 1570-es összeírásban a következő falvak és városok tartoztak ebbe a vártartományba:

Alsóboldád	Erdődszáda valach port.	Középhomoród	Résztelek port.
Apácafalva	Ekeritó	Kisszokond	Soós
Alsószopor	Felsőboldád	Kékes oláh	Sándorfalva új
Alsófernezely	Farkasaszó	Lophágy	Sándorfalva régi
Béltek opp.	Feketefalu	Mogyorós	Tóthfalu oláh
Balatafalva	Feren... alsó	Mysoka	Tőkés
Batiz	Felsőhomoród	Medes	Válaszút
Barlafalva	Felsőszokond	Magyarkékes	Udvari
Csikófalva	Győrös	Misztótfalu	Szakasz
Csegöld opp.	Gyöngy	Nántü	Színfalu
Csinger Jánosi	Ghéres	Németi opp.	Szoldobágy
Dobra	Györkefalva	Oláhtótfalu	Nagyszokond
Daróc	Homoród közép	Oláhterebes	Kisszokond
Dobranica	Rente-Homoród	Piskáros	Szamostelek
Dajkafalva	Hirip	Papbikó	Szopor felső
Erdőd nagy	Hidegkút	Pusztatelek	Sziliste
Erdőd kis	Ivacskófalva	Petheő opp.	Szakálasbikó
Esztro valach. poss.	Ilosva portio	Porcsalma port.	Szatmár oppidum cum suburb.
Erdőd Hung.	Kisnántő	Rákos	
		Remetemező	

Ezek együtt 77 községet tesznek ki, de közülük egyesek nem voltak teljes egészükben a vár birtokában, hanem csak bizonyos számú telek

a községből. Ez azonban még nem a teljes és végleges területe Szatmárvár tartományának. A király és *János Zsigmond* közti háború után ugyanis ekkorra még nem alakultak ki véglegesen a birtokviszonyok. Egy másik, 1570-es összeírás három váruradalmat sorol fel. Ezekből a szilágycsehi 43 községet, az erdődi 49 falut tesz ki, végül a harmadik Biharban terült el 34 faluval, összesen tehát már 126 községe volt Szatmárvárnak.

Az uradalmak szerencsétlen jobbágyságán kívül más javak is szolgálták a vár bevételeit, így malmok, révek, vámhelyek. Óvári és Erdőszáda révjei, Erdőszáda, Sárköz, Zazar, Domahida, Daróc, Sülelmed, Margita, Zilah, Paptelek, Nagyrát, Újvárhely vámjai szintén a vár bevételeit gyarapították.

Voltak szénégető telepei a puskaporhoz szükséges szén előállítására, pl. Krasznabélteken.

A váruradalom határai gyakran változtak, illetve bővültek. 1585-ben pl. a következő falvakból az alábbi számú jobbágyokat adták át a várbirtokhoz: Sárközön egésztelkes 26, féltelkes 50, szabados 3, házas zsellér 9, háznélküli 4. Udvariban összesen 129 jobbágy. Bélteken egésztelkes 81, házas zsellér 42. Szamos . . . (becs?)-en 24 jobbágy, 18 zsellér, s volt 5 pusztatelek.

A pusztatelkek száma a későbbi összeírásokban mindinkább emelkedik, az egész- és féltelkes jobbágyoké csökken, mert a vidék már erősen kezdett elnéptelenedni. Az 1569-i összeírásban pl. Szatmáron már csak a következő volt a jobbágyok száma: 213 jobbágy, 108 elhagyott telek, Németiben pedig 153 jobbágy és 68 pusztatelek.

Az 1579-i összeírásban (U. et C. Fasc. 152. No. 5.) volt Szatmáron egésztelkes jobbágy 7, féltelkes 30, 1/3 telkes 12, negyedtelkes 37, a suburbiumban pedig (Hóstát) egésztelkes 13, feles 16, harmados 5, negyedes 25, vagyis összesen már csak 145 jobbágycsalád. Németiben találtak ugyanakkor egésztelkest 87, feles 54 jobbágyot, továbbá 5 család szabadost és halászt, zsellércsaládot és pusztatelket 18-at.

Mindkét város adózott ekkor a várnak a gabona, zab, bor, méh, korcsmai bormérés és a kaszáló után. A két város évi adója ebben az évben 1319 frt és 67½ dénárt tett ki, ami akkor igen nagy összeg volt, hiszen láttuk, hogy a várépítő *Baldigara* tízhavi munkájáért nem kapott többet, mint 70 frt-t.

1583-ban az egykori *Báthory* birtokban, amely valamikor Somlyóvárhoz és Szinyérváraljához tartozott, Lázári, Bozontha (?), Udvari, Misztótfalu, Szinyérváralja, Szamostelek, Parlag, Bathyoez (?), Újváros községekben és az Avasság 9 falujában már nem találtak többet, mint 157 jobbágyot és 18 zsellért, annyira szétszéledt már a várbirtok lakossága. Éppen ezért kellett a vártartomány területét mindinkább növelni. (U. et C. Fasc. 152. No. 5.)

1583-ban összeírták az egykori *Drágfi*-féle, vagy erdődi birtokban

lévő falvakat, amelyek akkor már Szatmárvár tartozékai voltak. Érdekes ez a névsor, mert bizonyítja, hogy milyen változó volt a vártartomány állománya. Ebben az összeírásban vannak falvak, amelyek az 1569-iben még nem szerepeltek, sőt még máramarosi falvakat is találunk köztük. Viszont számos olyan falu neve hiányzik, amelyik az előzőben még benne volt. Ezek vagy azért hiányoznak most, mert a királyság és Erdély közti birtokviszonyok kialakulásával kiestek Szatmárvár birtokából, vagy azért, mert közben egészen elpusztultak.

A vár ezen egyik birtokában a következő falvakat írták össze:

Nagyerdőd	Résztelek	Verebes	Hirip
Kiserdőd	Uizoka (?)	Ilosva	Remetemező
Soós oppid.	Felsőboldád	Szamosbecse	Balatafalva
Udvari oppid.	Lopágy	Domahida	Barlafalva
Sárköz	Györös	Kishódos	Papbikó
Közép-homoród	Meddes	Esztró	Válaszút
Mogyorós	Kisszokond	Giengi (Gyöngy)	Ziliste
Színfalu	Szakács	Felsőszopor	Szakállasbikó
Ivacskófalu	Alsóboldád	Alsószopor	Aranyos
Rente-Homoród	Apácafalu	Gyéres	Csomany (?)
Száldobágy	Béltek	Daróc	Farkasaszó
Kisnánd	Dobra	Piskáros	Pethő
Szokond	Nántő	Zihor-falva (?)	Csegöld
Ökörítő	Rákos	Magyar-erdőszáda	Porcsalma
	Csengerjánosi		Felsőhomoród
	Oláherdőszáda		Oláhtótfalu

Az összesen 61 faluban mindössze 1134 jobbágy volt, s ha talán egyesekben voltak más birtokosoknak is jobbágyaik, mégis jellemző, hogy mennyire elnéptelenedett ekkorra Szatmárvár birtoka, hiszen falvankint átlagban nem volt több 18 jobbágynál. Ezekben a falvakban összesen csak 220 zsellér lakott.

Ugyanebben az összeírásban még néhány máramarosi falu is szerepel, de nincsenek benne az előbbi bihari falvak: Bocskó, Lonka, Karácsonyfalva, Illésfalva, Kerőczmező (?), Rahó, Suhatag, Hernecskő (?), Újfalu, Körtvélyes.

Csak a XVI. század legvégére alakult ki véglegesen a váruradalom. 1592-ben Szatmárvár tartományában *Bagossy* szerint négy uradalom volt, mégpedig az erdődi uradalom 37 faluval, az erdőszádai 13 faluval, a bányai 18 faluval, az avassági 27 faluval. Hozzátartozott még ezeken kívül Szatmár Hostánca is. Összesen tehát 95 falu egész gazdasági életét vette igénybe Szatmárvár fenntartása. Ezekben a falvakban együtt 976 egésztelkes, 503 feles, 29 harmados, 62 negyedtelkes jobbágy dolgozott a várnak, s rajtok kívül még 220 zsellér és szabados. Össze-

sen 1570 családot tesz ki, akik mind a várnak éltek és dolgoztak. Ha pedig a termelő földek területében fejezzük ki a várnak ezt az óriási uradalmát, 50 160 holdnyi terület termelt a várnak.

Vessünk most egy pillantást arra, hogy a két testvérvárosra miként nehezedett rá a vár eltartása.

Az 1583-ban Szatmárváron és Németiben összeírt jobbágyok telkeit összegezve azt kapjuk, hogy a Hóstátot is beleértve, csak itt összesen 7160 holdnyi föld volt a várbirtokban. Bár a vár jobbágyain kívül volt még a városokban más lakosság, iparosok, kereskedők, nemesek is, ezeknek már mégis aligha lehetett számbajövő birtokuk az akkor alig használható állapotban lévő határban a váruradalom földjein kívül.

Hogy a távoli falvak, bihariak, máramarosiak miképpen jutottak Szatmárvár birtokába, annak az a magyarázata, hogy erdélyi és királysági várak gazdacseréje esetében az elveszett várhoz tartozó falvakat, ha azok innen maradtak a határon, egy másik, megmaradt várhoz csatolták. *Bagossy* említi, hogy időnkint még Arad megyében fekvő falvak is tartoztak Szatmárvár uradalmába.

A legnagyobb terjedelmét 1592-ben elért Szatmárvári uradalom a XVII. század elején már kezdett csökkenni. Így pl. 1634-ben Szatmáron és Németin kívül már csak 45 faluja volt, amelyek a következő uradalmakba voltak beosztva (U. et C. Fasc. 47. No. 1.):

I. erdődi urad.	II. erdőszádai urad	III. daróci urad	IV. avassági urad.
Nagyerdőd	Aranyos	Daróc	Tartócz
Kiserdőd	Vitály	Nántü	Tözsöfalu
Soós	Oláhfalu	Terebes	Kányaháza
Gyürös	Farkasaszó	Rákos	Komorzán
Lophágy	Válaszút	Gyöngyfalva	Bujánháza
Felsőboldád	Papbikó	Gyéres	Tered
Alsóboldád	Barlafalva	Györkefalva	Bikszád
Nagyszokond	Szakállasbikó	Pusztatelek	Ráksa
Szoldobágy	Sziliste	Bajfalva	Turvékonya
Apácafalu		Nyegrefalva	Lekence
Kenfalva			
Medes			
Pusztamánd			
Mogyorós			
Felsőszokond			
Résztelek			
16 falu	9 falu	10 falu	10 falu

Úgylátszik, hogy ebben az időtájban volt legkisebb a várbirtok. 1642-ben (U. et C. Fasc. 47. No. 3.) már 50 falut sorolt fel benne az újabb összeírás. Egyes falvakat már nem találunk köztük, mint pl.

Kenfalu, Tözsöfalu, Vitály, Farkasaszó, viszont közéjük került Piskáros, Felsőfalu, Oláhkékes, Misoka. Ezen időtájt egyébként eléggé bizonytalanok voltak az egyes falvak nevei, mert lakosságuk állandóan cserélődött, s nemzetiségileg is változott. Ha áttekintjük e várbirtok falvainak sorát, kétségtelenül szemünkbe tűnik, hogy túlnyomórészük lakossága ma már nem magyar nemzetiségű. Sőt igen sok községben már akkor sem volt állandóan megtelepedett lakosság, hanem hegyi vándorpásztorok szálltak be időkint beléjük, akik törzsfők alá voltak sorolva, akiket vajdáknak mondottak. Így is írták össze őket, vajdaságok szerint 1634-ben. Ekkor a váruradalomban a következő vajdaságok voltak: a gyűrűsi vajdaság 5 faluval, a barlafalusi vajdaság 7 faluval, a részteleki vajdaság 4 faluval, a többi falvak meg nem voltak vajdaságokba sorolva, mert valószínűleg már megállapodottabb lakosságuk volt.

Valószínű, hogy éppen a lakosság folytonos vándorlása, mozgása miatt kellett olyan sűrűn tartani összeírásokat, s ezért változott folytonosan a vártartomány közigazgatási beosztása is.

A XVII. század második felében talán már kissé megcsillapodott Szatmárvár tartományában a nép mozgása. Az 1664-i összeírás (U. et C. Fasc. 47. No. 10.) már egészen más képet mutat, mint az előbbi. Ebben már ispánságok, vajdaságok, kuriák szerint van összeírva a birtok lakossága. Valószínű, hogy a megállapodott magyar falvak ispánságokba, a mozgó vándorpásztorság vajdaságokba voltak ekkor sorolva.

A vártartomány javainak összeírásából a következő kép tárul elénk ekkor:

1. Szatmári javak: *a)* Várbeli javak; *b)* A városon kívüli javak; *c)* Szatmár városa és annak „hostattya"; *d)* „Német" város.

2. Erdődi ispánság alja: 4 falu és puszta.

3. Darolc ispánság alja; 15 falu és puszta Itt meg kell jegyeznünk, hogy az összeírásokban többször előforduló Daróc az volt, amely a Kraszna mellett fekszik.

4. Győrösi vajdaság alja: 13 falu és puszta.

5. Részteleki vajdaság alja: 7 falu és puszta.

6. Barlafalusi vajdaság alja: 15 falu és puszta.

7. Avasi vajdaság alja: 16 falu és puszta.

8. Pálfalvai kuria Ombod és Amac falvakkal és egy kétkerekű szamosi malom.

9. Bányavidéki vajdaság alja: 15 falu és puszta.

Ez össszesen 87 falut és pusztát tesz ki, tehát a vártartomány területe újból tágult.

A Szatmárvárban levő javakat az összeírás így részletezi: egy udvar, az udvarbíró háza („Ubrizy-ház"), ecetes ház, az Ubrizy-ház alatt való pince, istálló, az ecetes és szalonnás-ház „héa", sütő-ház, új pince, prófuntsütőház, granarium-ház. Természetesen nincsenek felsorolva a katonai épületek.

A váron kívüli „jók": egy jégverem a vár árka mellett, a vár kapuja előtt egy mészárszék, de ezt „a németek elrontották", egy majorház sövénykerítéssel, szalmafedéllel, három szobával, pitvarral, kamrával; egy malomház, előtte a Szamoson „két bokor kin fögő haios malom ür haioival együtt", „ezen malomnak mind gattyą mind ür haioi most jók ujak".

Németi város határában három nyomásban voltak a várföldek, még pedig az első nyomásban 47 hold, a másodikban 41 hold, a harmadikban 21 „öreg hold". Ezeket külső jószágokkal szántják. Ezek persze csak a vár saját földjei voltak.

Egy évtized múltán, az 1674-i összeírásban (U. et C. Fasc. 47. No. 13.) némileg változott a kép, amit a vár igazgatási beosztása mutatott. Ekkor a következő volt:

1. Szatmári javak: *a)* Vári javak; *b)* Külső javak; *c)* Szatmár városa és külvárosa; *d)* Németi városa.

2. Officiolatus Erdődiensis: Nagyerdőd, Kiserdőd, Soós, Madarász.

3. Voyvodatus Győrösiensis: Győrös, Medes, Alsószokond, Felsőszokond, Lopágy, Felsőboldád, Alsóboldád, Missoka.

4. Voyvodatus Résztelekiensis: Száldobágy, Szinfalu, Magyorós, Résztelek.

5. Voyvodatus Barlafalusiensis: Barlafalva, Ujfalva, Oláhtótfalu, Selestie, Papbikó, Válaszút, Szakálasbikó.

6. Voyvodatus Bányavidékiensis: Sándorfalva, Gyergyánfalva, Pusztatelek, Bajfalva, Nigrafalva.

Mindez összesen csak 28 falut tesz ki a városokon kívül, a líz év előtti 87 faluval szemben, tehát meglehetősen megcsappant a várbirtok javainak terjedelme.

Az 1674-i összeírás szerint a szatmári határban a királynak két szántója volt, egy 70 és egy 155 köblös, de ez akkor nem volt bevetve. A németi határban három fordulóban volt 47, 41 és egy 21 köblös földje.

A falvak lakosságában ekkor már tömérdek volt a szökevényekként feljegyzettek száma. Csak Nagyerdődöt említsük meg, ahol az összeírt 97 jobbágyból 29 volt szökevény, 11 meg özvegyasszony volt.

Szatmárvár uradalma a XVII. század vége felé már nem állott szilárd alapokon, sőt felbomlóban volt már terjedelemben, a falvak számát illetőleg, nemkülönben jobbágyi munkaerőben is. Talán éppen ez volt az oka, hogy valószínűleg megromlott a vár ereje, s elhanyagolt állapotba juthatott, ezért látta már *II. Rákóczi Ferenc* csak sövénypalánknak.

Hogy mennyire elsorvadt már a vár jobbágyi munkaereje, arra igen érdekes világot vet a vár utolsó birtok-összeírása 1701-ből. (U. et C. Fasc. 168. No. 26.) Ekkor Szatmárvár uradalmához tartozó Szatmár megyei falvak jobbágyainak és szökevényeinek száma így alakult:

Falu	Jelenlévő	Szökevény	Falu	Jelenlévő	Szökevény
Oláhújfalu	10	9	Gyűrűs	6	14
Oláhtótfalu	10	6	Nántű	10	9
Szeleste	7	14	Rákosterebes	8	2
Barlafalu	12	27	Madarász	28	49
Válaszút	4	16	Meddes	egészen puszta	11
Szakállasbikó	10	11	Lophágy	„ „	17
Papbikó	6	23	Kisszokond	„ „	6
Mogyorós	9	21	Nagyszokond	„ „	11
Szinfalu	6	25	Felsőboldád	„ „	7
Száldobágy	7	11	Alsóboldád	„ „	4
Soós	8	2			

A 21 faluban tehát nem volt több 141 jobbágynál, de a szökevények száma viszont 295 volt, s hat falu meg teljesen ki is ürült.

Érdekes, hogy mely idegen falvakba szöktek legtöbben: Portelek, Királydaróc, Kozárvár, Veresmart, Kővár, Szilvás, Csög, Csomaköz, Zsadány, Vasad; de ezeken kívül voltak szökevények a szatmári vár jobbágyai közül Hatvanban, Szilágymegyében, Erdélyben, Diószegen Fejértón stb. Kitetszik ebből, hogy nagyrészt vagy erdélyi, vagy pedig olyan királysági helyeken, amelyek nem tartoztak a vár uradalmához. Mindez kétségtelenné teszi, hogy a vár embertelen beszolgáltatásai és robotja ürítette ki a vár környékén levő falvakat.

Ahogy már mondottuk, jöttek helyükbe frissen a havasok népéből, akik még nem tapasztalták meg, hogy mit jelent Szatmárvár jobbágyának lenni. Nem kétséges, hogy Szatmárvár fenntartása és gazdasági élete egyik legkomolyabb oka annak, hogy uradalmának népessége nemzetiségileg is kicserélődött. Nem csoda tehát, sőt nagyon is érthető, hogy a szatmári nép már inkább kívánkozott a török alá, mint a császári Szatmárvár jobbágyának lenni. *Orteliusban* olvassuk, hogy 1662 februárjában egy foglyot vittek Szatmárvárba, aki bevallotta, hogy a szatmári bíró küldte a váradi basához azzal az üzenettel, hogy hajlandók neki Szatmárt átadni. Erre a bírót elfogták és Kassára hurcolták. Éppen ebben az időben a kegyetlenségéről hirhedt *Heister* generális portyázott Szatmár környékén. (*Ortelius* redivivus et continuatus, 1665. II. kötet, 212. lap.)

Hogy az az óriási teher, amit a vár fenntartása jelentett környezetére, főleg a két városra, milyen hatással volt ezek népességére, el lehet képzelni. Mindkét város túlélte ugyan a várat, de a végén már nem azok a városok voltak, amik a vár építése előtt. A XVI. század közepén még fejlett városi életet éltek, de a XVII. század végén már sem népük, sem településük, sem közjogi helyzetük nem az volt, ami előbb.

Kitűnik végül a vár gazdasági életének feltárásából az a fontos hadtörténeti tanulság is, hogy egy-egy nagy végvárunk ereje nem csupán védelmi műveinek célszerű voltától, nem a benne levő várőrség

számától, vagy vitézségüktől, nem az ágyúk mennyiségétől, hanem igen nagy mértékben gazdasági hátterük erejétől is függött, s hogy a magyar végvárakat nem csak várőrségük vére, hanem a környező táj jobbágyságának munkája, izzadása és gyötrelme is egyaránt védelmezte. Egy törökkori végvár fennállása tehát nem csak katonai, hanem gazdasági-szociális probléma is volt, sőt itt a magyarság peremvidékén egyúttal súlyos nemzetiségi probléma is.

Források és irodalom

Nyomtatott forrásból merített adatainkat illetőleg mindjárt a szövegben hivatkoztunk a szerzőre hogy a számjegyzetekkel való hivatkozás folytonos ismétlését elkerülhessük. A levéltári forrásokat viszont minden fontosabb adatra vonatkozólag szintén a szövegben megadtuk. Ez az eljárás lehetővé tette, hogy forrásaink és a felhasznált irodalom jegyzékét fejezetenkint módszeres összeállításban közölhessük.

1. fejezet. Szatmárvár építéséről e várral elsőként foglalkozó *Bagossy Bertalannak* „Szatmár németi története" (Borovszky Samu: Magyarország vármegyéi és városai c. sorozatban Szatmárnémeti kötete) (1907) művében jóformán semmi adata sincsen még. Azóta azonban megnyíltak a levéltárak is a kutatók előtt, s több külföldi munka jelent meg erre vonatkozólag. Főleg *Maggiorotti, Leone Andrea* „Architetti e architetture militari" (Roma, 1936.) c. műve II. kötete tartalmaz igen becses anyagot.

Baldigara, Ottavio magyarországi várépítéseiről *Pataki Vidor:* „A XVI. századi várépítések Magyarországon" (1931.) c. értekezése emlékszik meg elsőnek. Ugyanerről több adat olvasható *Balogh Jolán:* „Vég-Várad vára" (1947) c. értekezésében is. *Baldigara, Giulio* Szatmárvár építéséért felvett munkabére nyugtáját az Orsz. Levtár Városi és kincstári iratok c. gyűjtemény Fol. Lat. 1337/I. p. 66 alatt találtuk meg.

Schwendi Lázárnak Szatmárvár építése körüli szerepéről *Maggiorotti* fenti műve és *Bizzozeri* „Notitia particolare . . . de Regni D'Vngheria" (Bologna, 1686.) c. műve emlékszik meg:

A torinoi és szatmári vár alaprajzának azonossága a Széchenyi Könyvtár kézirattárában a Fol. Germ. 61. k. 14. lapján látható ábrával bizonyítható.

Szatmárvár XVIII. századi állapotáról *Gyurikovits György* egyik kézirata emlékezik meg, amely egy *Rupp* nevű német szerzőt idéz. (Széchenyi Könyvtár kézirattára, Fol. Hung. 1248 sz.)

2. fejezet. Szatmárvár és a Szamos egymáshoz való viszonyára vonatkozó anyagunk legfőbb forrása saját helyszíni tanulmányaink és beható térképtanulmányok voltak. Felhasználtam *Fodor Ferenc:* „A Szamoshát ősvízrajza" (1953.) c. tanulmányomat is. Az átvágásról szóló XVI. századi anyag *Bartók Gábor:* „Szatmár-Németi szab. kir. város egyházi és polgári történetei" (1861.) c. műből származik. A Szamos régi folyásáról *Nógrády László* írt a fenti városi monográfiában.

Szatmárvár szerkezetéről és külső képéről eddig csupán annyit tudtunk, amennyit *Bagossy Bertalan* közölt fenti művén kívül. „A hajdani Szatmárvár helye, neve, keletkezése" (1907.) c. értekezésében is. Saját adataim a következő hiteles kézirati térképek és metszetek felhasználásából származnak.

1. „Loca In vngaria Recepta ab Invictis Imp. Max. II. Die Orter so nevlich in Vngern ein genommen sein". (156—?) — Az eredeti helye Wien. Lichtenstein hg. gyűjteménye, fotokópiája a Magy. Hadtört. Levtár Térképtárában H. III. a: 1. Kisméretű térkép ez és csak a vár kicsi alaprajzát adja.

2. *Nicolo Angielini* XVI. századbeli császári hadimérnök térképe Szatmárról és környékéről az 1554-i (?) szatmári csatáról. Az eredeti helye Wien, National Bibliothek, Handschriften-Sammlung, Cod. 8609. Lehetséges, hogy csak a XVI. század legutolsó éveiben készült. Megjelent a Hadtörténeti Közlemények 1932 évfolyamában is.

3. *J. M. Lerch* prágai rézmetsző „Zattmar" c. rézmetszete, amely *Gualdo Prioratо:* „Historia de Leopoldo Cesare", (Wien, 1670.) c. mű 456. lapján jelent meg. 370x280 mm méretű szép metszet. Kétségtelenül felmérés alapján készült, s rendkívül pontosnak bizonyult. Hogy ki rajzolta a helyszínen, arról nincsen tudomá-

sunk. Leheteséges, hogy a várat 1569—70-ben először felépítő *Giulio Baldigara* eredeti rajzait használhatta fel *Lerch* prágai rézmetsző. Mivel rajzolója ismeretlen, tanulmányunkban *Priorato*-féle térképnek nevezzük, mivel az ő művében jelent meg először. Mértékarányát 1:5000-nek állapítottuk meg. *Priorato* után többen is közölték mivel addig ez az egyetlen szatmári váralaprajz volt ismeretes. Leközlései időrendben a következők:

Szirmay Antal: „Szatmár vármegye fekvése..." (1809—10).

Bagossy Bertalan: „Szatmár-Németi története". (1907)

Maggiorotti, Leone Andrea: „Architetti e architetture militari". (1936)

Ez a *Priorato—Lerch*-féle alaprajz lekisebbített és leegyszerűsített alakban csakhamar több helyen is megjelent metszetként. Ezekből említsük meg *Happelius:* „Thesaurus Exoticorum..." (Hamburg, 1688) c. művet, amelyben „Zackmar" címmel foglal helyet. Ez már csak általánosságban jelzi a város alaprajzát. Metszője *van der Berg*. Úgylátszik, hogy számos más metsző innen vette aztán át.

4. „Eigentlicher Grundriss der Festung Baw zu Zätmar. Ao. 1666. — Szerzője ismeretlen, de minden valószínűség szerint *Lucas Georgius Ssicha* császári hadimérnök. Mértékaránya 300 veriungte Klafter = (125 mm, azaz kb. 1:4530). Vízrajza az eredetin kékkel van rajzolva. Az eredeti kézirat helye Karlsruhe, Kartensammlung des grossherz, Haus-Fideikomisses, XIII—64. (Lásd Glaser-katalógus 227. sz.) Fotokópiája megvan a Műemlékek Orsz. Központjában. (4. ábra).

4/a. A karlsruhei gyűjteményben CV. Band. Nr. Folio 57. sz. alatt van „Zakmar" címen egy helyzetrajz, amely a Szamos egy hosszabb szakaszát szigettel ábrázolja. (Glaser-katalogus 325. sz.). Ez kétségtelenül *Angielini* rajza, mert a rajta lévő topografiai anyag egészen hasonló a Wien, Nation. Bibl. Handschr.-Samml. Cod. 8609. sz. a. lévő, (fenti 2. sz. térképünk) anyagához. Keletkezését az 1660-as évek előtti időre teszik. Még ezen is jól látható a vár építését megelőző időkben fennállott régi kastély abban a zúgban, ahol a Szamos két ága ismét egybefolyik, továbbá úgy a szatmár, mint a németi templom, ugyanazon helyeken, hol most e városok ref templomai állanak. Ennek rajzát nem közöljük, csak anyagát használtuk fel.

5. „Zatmar. Ist Eine Festung in Ober Ungarn In Einer Insel gebaut auf diesse Art wie hier Zuersehen". — Szerzője ismeretlen, de valószínűleg *Daniel Specklin* császári hadimérnök. Kelte *Glaser* szerint 1690 körül lehet, de lehetséges, hogy valamivel előbbi. Az eredeti kézirat nagysága 291x294 mm. Mértékaránya: „echelle de Mille pas commune" = (90 mm). Az eredeti helye Karlsruheban a VIII.—10. K. alatt (Glaser-katalógus 76. sz.). Fotókópiája megvan a Műemlékek Orsz. Központjában. Nem közöljük, de felhasználtuk.

5/a. A karlsruhei gyűjtemény XVIII. Band Nr. 58. alatt fekszik még egy térkép a vár alaprajzáról (Glaser-katalógus 328. sz.) Ezt *Daniel Specklin* készítette a XVII. század elején. Lényegében azonos az u. ottani VIII. Band. 10. K. alatti térképpel (Glaser-katalógus 76. sz.) Úgylátszik, hogy valamivel később kelt, mint az 5. sz. térképünk, mert a Szamos két ágának a várral szemben lévő hídfőit tökéletesebben kiépítve ábrázolja. Feltünteti ez a Szatmár várost bekerítő palánkot is. Címe: „Stade Zathmar". Németit „Die Nimet"-nek nevezi. Ez az egyetlen térképünk, amely a Szamos balpartján feljegyzi a „Hosstans" nevét. (5. ábránk.)

5/b. A wieni Nation. Bibl.-től kaptam még egy váralaprajzot. Ennek azonban sem szerzője, sem keltezése, sem gyűjtemény-száma sincsen, s csak annyit tudnak róla, hogy Szatmárvár alaprajza. Ez az alaprajz is pentagonalis szerkezetet mutat, s más szatmárvári alaprajzokkal egybevetve, valószerűnek látszik. Igen jól és részletesen látható rajta a sarokbástyák szerkezete, valamint a várból kivezető két híd is. A várbeli épületek sakktábla szerű elrendezése azonban nem fedheti a valóságot, s így ezt az alaprajzot valószínűleg csak egy építési tervnek kell tartanunk. Ugyanez az alaprajz azonos a karlsruhei gyűjtemény XV. Band. Nr. 56. sz. alattival (Glaser-katalógus 324. sz.), ahol *Angielini* neve alatt szerepel. Nem közöltük.

A vár részletes tervei közül egyet sikerült felhasználnom, s ez a következő:

6. A karlsruhei gyűjteményekben a fentebb 4. sz. vártérképünk alatt közölt alaprajz részletes tervei és függőleges metszetei. Szerzője ismeretlen, de valószínűleg *Lucas Georgius Ssicha*. Rendkívül értékes adatai vannak a vár méreteiről. Eredetije a karlsruhei gyűjteményekben XIII.—65. sz. alatt fekszik (Glaser-katalógus 228. sz.) Fotokójiája megvan a Műemlékek Orsz. Központjában is. (6 ábránk).

A *Priorato*-féle alaprajz kivételével a fenti alaprajzok és térképek közül egyetlen mást sem ismertek és nem közöltek magyar művek.

Szatmárvár látképei már valamivel ismeretesebbek voltak a magyar kutatók előtt. E látképekből a következőket használtam fel:

7. „Zackmar."—Szatmárvár látképe a Szamos felől, valószínűleg a déli oldalról. Szerzője *Glaser* szerint *Lucas Ssicha*. Mérete 497x375 mm. Eredetije a karlsruhei gyűjteményekben van XII.—62. sz. alatt. (Glaser-katalógus 225. sz.) Fotókópiája meg van a Műemlékek Orsz. Központjában is. (7. ábránk.)

Ezt a látképet Bécsből is megkaptam, ahol az a Nation Bibl. Cod. 8609. No. 47. sz. alatt fekszik. Nem tudni, hogy az is eredeti-e, avagy csak a karlsruhei másolata.

Ezt a látképet számos munka leközölte rézmetszetben, majd a későbbiek nyomásban. Ezek közül említsük meg a következőket:

„*Ortelius* redivivus et continuatus", c. műben (Nürnberg, 1665) megjelent „Urbs et fortalitium Zatmaria in Ungeria munitum a Rodolfo II." címen. Itt szerzője is meg van nevezve: *L. S.* fecit, tehát kétségtelenül *Lucas Ssicha* készítette. (II. kötet 212. lap). Mivel e metszet és az eredeti karlsruhei kézirat között némi különbség mutatkozik, nem ugyan lényegben, hanem csak a vár előtere emberi alakjai között, lehetséges, hogy az eredeti nem *Ssicha*, hanem esetleg *Gerhard Grass* műve, mert *Ssicha* a metszetben aligha változtatta volna meg eredeti alakjait, ha saját eredetijét metszette volna rézbe.

Tovább közli ezt a látképet *J. U. M.*: „Pannoniens Kriegs und Friedens-Begebnüsse" c. munka 74. lapja (Nürnberg, 1686). Itt 84—48 mm metszetben foglal helyet, amelyet *Johann Jacob Vogel* metszett rézbe.

Ugyancsak közli *P. Coronelli:* „Regno di Ungheria" c. mű, amely kb. a XVIII. század legelején jelent meg. Itt a munka 45. lapján találjuk „Zatmr" (sic!) címmel.

Bagossy Bertalan fentebb idézett történelmi munkája 205. lapján közli ezt a látképet ismeretlen forrásból. Ezen a látképen a következő felirat olvasható: „Anno 1672 den 9/19 Marty ist ein solcher Comet in Hungern morgens 4 bis 6 uhr täglich gesehen worden". Ez a felírás a rajta látható égi csodára vonatkozik. Ennek is meg van másítva az előtere az eredetihez képest, s persze az eredetin az itt megrajzolt égi csoda sem látható.

8. „Zackmar". Szatmárvár látképe a várkapu felöli oldalról, észak felől. Szerzője *Glaser* szerint *Lucas Ssicha*. Eredetije e karlsruhei gyűjteményekben van XII.—63. sz. alatt (Glaser-katalógus 226. sz.), Az előbbi látképünknek testvér-képe, Fotókópiája meg van a Műemlékek Orsz. Központjában is. Ezt a látképet megkaptam a bécsi Nation. Bibl.-ból is, ahol Cod. 8609. sz. alatt fekszik, Nem tudjuk azonban, hogy melyik az eredeti, a karlsruhei-e, avagy a bécsi, mert a kettő teljesen azonos. (8. ábránk).

Ez a látkép is számos műben jelent meg rézmetszetben. Csak néhányat említsünk meg ezekből az alábbiakban:

„*Ortelius* redivivus et continuatus" c. mű I. kötete végén az F. XIX. sz. metszet „Abbildung der Vöstung Sacmar in Ungarn. 1665." címen szerepel. Ez a metszet azonban a várat egy vízmosásos dombon ábrázolja. Ez úgy származott, hogy az eredeti látképen a vár jobbszárnyát hibás perspektívikus ábrázolással fölfelé való emelkedéssel ábrázolták, amit a későbbi rézmetszők, úgy néztek, hogy a vár jobbszárnya dombra emelkedik, ezért tehát eléje domboldalt metszettek mély vízmosásokkal. A metszet a város nevét is másképpen írta. Az eredeti látképen „Zackmar", a metszeten „Sacmar".

Ezt a hibából származó agyagos, vízmosásos dombot azután *Ortelius* nyomán számos más metszet is átvette. Ilyeténképpen látjuk ezt a látképet még a következő metszeteken:

I. U. M. „Pannoniens Kriegs- und Friedens-Begenüsse" (Nürnberg, 1686.) c. mű 88. lapján 84x48 mm nagyságban *Johann Jacob Vogel* metszette.

Ugyanez jelent meg *Bagossy Bertalan:* „Szatmármegye története" c. tanulmánya 439. lapján 100x78 mm nagyságban.

Vannak azután Szatmárvárnak olyan látkép-metszetei is, amelyek méginkább el vannak rajzolva, de eredeti forrásuk csak a fenti két karlsruhei látkép lehetett. Ilyenek pl. a következők:

„Zatmar". Megjelent *Anthoni Ernst Burghard von Birckenstein:* „Erzherzogliche Handgriff dess Zirkels und Linials", (Wien, 1686.) c. műben.

Ugyanezt láthatjuk *Burkhard von Puerckenstein* (minden valószínűség szerint azonos az előbbi szerzővel): „Auserlesener Anfang zu den hoechstnuetzlichen matematischen Wissenschaften, (Augsburg, 1731.) c. műben is, a 161. lapon. Ezek-

ben az utóbbi művekben már nemcsak a vár látképe van eltorzítva, hanem pl. a legutóbbin már sok téves adatot is közölnek a várról, pl. hogy a város a Szamos és Lapessus (?, Lápos?) egybefolyásánál fekszik, s ezek a folyók fogják közre, majd a Lapessus beömlése után a Szamos két ágra szakad, szigetet alkot, s ezen fekszik a város és a vár.

Végül említsünk meg egy meglehetősen durva tévedésen alapuló hibás ábrázolást is Szatmárvárról. A Pallas Lexikona XV. k. 463. lapján „Szatmárnémeti a XVII. században" címmel jelent meg egy látkép. Ez nem Szatmárvár képe, hanem a Zala megyében volt Nempti (Nembti, Lenti) váráé, amely *„Ortelius* redivivus et continuatus" c. mű I. k. végén CXVI. lapon jelent meg Nembti feliratal. Nembtit összetévesztették Némettivel, s így került ez a kép a lexikonba.

A fenti látképeken kívül még egy ábrázolás ismeretes, de ezt még nem sikerült megvizsgálni. A bécsi Kriegsarchivban fekszik ez G. L. a. 8. No. 24. és No. 25. sz. alatt. Címe „Zakmar". szerzője ismeretlen.

A várbeli épületekről is van egy kéziratos ábrázolásunk az Orsz. Levéltárban Kamarai, Szepesi Kamara, Lymbus I. Fasc. B. 2122. No. 43. sz. alatt. ami a várbeli fegyvertárnak pusztulása után felvett alaprajzát ábrázolja az újjáépítési tervvel, továbbá az újjáépítés után leendő látképét. A szerző saját aláírása szerint *Lucas Georgius Ssicha* készítette 1667-ben.

Szatmárvárnak a fentieken kívül más eredeti ábrázolása, tervrajza, látképe aligha létezik. *Ferency János* „Összes művei" 5. kötete 12. lapján azt mondja, hogy 1908-ban hat térképet látott Szatmárvárról, de ezek közül öt „hihetetlen számú tornyaival s cikk-cakk alakban húzódó bástyafalaival pusztán a képzelet szüleményei". Csak a hatodik térkép keltette fel figyelmét a hitelesség látszatával, „melyről a város területi beosztását a mai állapot szerint is könnyen és világosan fel lehet ismerni". Egyet közöl is ezek közül, ami azonban nem más, mint a *Priorato*-féle alaprajz. Hogy mi lehetett a másik öt, nem tudjuk, de kétségtelenül csak a fentiek közül valamelyik, mert mások nem léteznek.

Folytassuk most a vár térképei vizsgálata után további forrásainkat. *Rákóczi Ferenc* „Emlékiratainak" a Thaly-féle kiadása 87. lapján olvasható a várleírás. Az 1562.-i ostrom alkalmával való várleírás *Bagossy* i. m. 185. lapjáról való.

Az 1604.-i *Bocskay*-féle ostrom alkalmával való várleírás megtalálható *Szilágyi Sándor:* „*Szamosközy István* történeti maradványai, 1566—1603" című IV. kötete 75. lapján.

I. Rákóczy György 1645-i ostroma alatti várállapotról olvashatunk *Kemény Zsigmond:* „*Szalárdi János* Siralmas Krónikája" című mű 220—21 lapján.

A várban lévő épületekre vonatkozó anyagunk forrásai a következők:

A vár 1639-i leltárának eredeti okmányát nem sikerült megtalálnunk, ezért azt *Bagossy* i. művéből vettük át (197. lap). A vár éléstáráról *Ferency János* i. műve alapján írtunk.

Szatmárvár XVII. századvégi őrségének létszámára vonatkozó oklevél megtalálható a Hadtört. Levtár, Törökkori Iratok Fasc. VII. No. 804. sz. alatt.

A szatmári magyar vitézek levele ugyanott Fasc. III. No. 386. sz. alatt.

3. fejezet. Szatmárvár történelmi sorsára vonatkozólag nem folytattunk önálló levéltári kutatásokat, egyrészt azért, mivel ez nem volt hivatásunk, másrészt azért, mert a várat érintő történelmi események eléggé részletesen fel vannak tárva különböző történelmi művekben. Ezekre több munkát használtunk fel, de legtöbb anyagunk *Bagossy Bertalannak* fentebb már megadott c. művéből származik. Több adatot szereztünk *Szirmay Antal* „Szathmár vármegye fekvése, történetei és polágári ismerete" (1809—1810.) c. munkából.

II. Rákóczi Ferenc ostromáról szóló anyagunk *Esze Tamás* „II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjárata" (1951.) c. értekezéséből származik.

4. fejezet. A vár gazdasági életére *Bagossy* idézett műve is hoz elszórt adatokat. Erre vonatkozólag azonban részletes és földrajzi szempontú levéltári kutatásokat is szükségeseknek tartottunk.

Szatmárvár gazdasági életére vonatkozólag az Orsz. Levtár következő okmányait használtuk:

1569: Városi és kincstári iratok. Fol. Lat. 1337/I. — 1569: Urb. et Conscr. Fasc. 47. No. 35. — 1570: U. et C. Fasc. 47. No. 41. — 1569—1579—1583: U. et C. Fasc. 152. No. 5. — 1585: U. et C. Fasc. 115. No. 2. — Az 1592-i összeírást *Bagossytól* vettük át (i. m. 195. lap). — 1634: U. et C. Fasc. 47. No. 1. — 1634: U. et C. Fasc. 31. No. 1. — 1642: U. et C. Fasc. 47. No. 3. — 1664: U. et C. Fasc. 47. No. 10. — 1674: U. et C. Fasc. 47. No. 13. — 1701: U. et C. Fasc. 168. No. 26.

Kisebb adatokat szereztünk még az Orsz. Levtár következő okmányaiból: 1512: Dl. 36.985. — 1536: U. et. C. Fasc. 106. No. 5. — 1553: U. et C. Fasc. 99. No. 28. — 1566: U. et C. Fasc. 101. No. 44. — 1645: U. et C. Fasc. 89. No. 11. — 1667: U. et C. Fasc. 118. No. 6. — 1681: U. et C. Fasc. 98. No. 26. — 1691: U. et C. Fasc. 166. No. 113.

Ábrák magyarázata

1. ábra. *Szatmárvár és a Szamos ősi folyásai.* A vár helyzetét és a folyó ősi folyásait *Lerch* rézmetszőnek a *Gualdo Priorato* „Historia di Leopoldo Cesare" (1670) című művéből rajzoltuk át, Mátyás király régi kastélya helyzetét *Angielini* metszetéről vettük. (Wien, Nation. Bibliot. Handschr. Samml, Cod, 8609.)

2. ábra. *Szatmár-vár helyzete a XVI. század végén.* A vár helyzetét, a folyó ágait, valamint a városban látható épületeket *Lerchnek* fenti, a *Priorato-féle* műben látható metszetéből vettük a Németi körül lévő falazattal együtt. Az utcaneveket egy 1910. évi térképről vettük át, de csak az 1670-ben már a metszeten megkülönböztethető utcákét.

3. ábra. *Szatmár a mai utcahálózatba helyezve.* Szatmárvárnak a *Lerch- Priorato* metszeten lévő helyzetét gondos kimérés után helyeztük el egy 1910. évi várostérképén látható utcahálózatban.

4. ábra. *Szatmárvár alaprajza 1666-ban.* Az eredeti címe: „Eigentlicher Grundriss des Vestungs Baw zu Zättmar.', Kézi rajz. Kelte 1666. Szerzője ismeretlen, de kétségtelenül megállapíthatólag *Lucas Georg SSicha* császári hadi mérnök. Az eredetin a vízrajz kékszínű. Eredetije Karlsruhe. Kartensamml. des grossherz. Haus-Fideikommisses XIII. 64. (Glaser-katalógus 227.).

5. ábra. *Szatmárvár a XVI—XVII. századok fordulóján.* Az eredeti címe: „Die Stade Zathmar." Kézi rajz. Kelte a XVI. század vége. Szerzője *Daniel Specklin* strassburgi építőmester. Mérete 410x320 mm; tusrajz. Eredetije ugyanott XVIII. 58. Glaser-katalógus 328.)

6. ábra. *Részlettervek és átmetszetek Szatmárvár 1666-i alaprajzából.* Részlettervek a 4. ábra alaprajzához. Eredetije ugyanott XIII. 65, sz, alatt, (Glaser-katalógus 228.)

7. ábra. *Szatmárvár látképe a Szamos felől.* Az eredeti címe: „Zackmar", Kelte minden valószínűség szerint 1666. Szerzője minden bizonnyal *Lucas Georg Ssicha.* Eredeti helye mint a 4. ábráé, XIII. 62. sz. alatt. (Glaser-katalógus 225.)

8. ábra. *Szatmárvár látképe észak felől.* Az eredeti címe; „Zackmar." Kelte. szerzője mint a 7. ábráé. Eredeti helye ugyanott XIII. 63, sz. alatt, (Glaser-katalógus 226.)

A CSÁSZÁRI HADSEREG TÁMADÁSA A BOCSKAI SZABADSÁGHARC ELLEN 1604 ŐSZÉN*

Nagy László

I.

ELŐZMÉNYEK

Az 1604. október 15-re virradó éjszakán kivívott álmosd-diószegi győzelem híre olyan gyorsan terjedt szét Magyarország és Erdély területén, mintha az Ér-mellék zsombékjai közt bújkáló kora hajnali szél vette volna szárnyára és vitte volna tova a hajdúk diadaláról szóló lelkesítő üzenetet. „Magyarországban idegen seregen ennél nagyobb vereség már régen nem esett"[1] és „... ez győzedelemnek egész Ma-

*Részlet a szerző „A Bocskai szabadságharc katonai története" c. készülő munkájából.

A Bocskai szabadságharc katonai történetére vonatkozóan, viszonylagosan kevés levéltári forrásanyag áll rendelkezésünkre még szétszórt állapotban is. Ennek többféle oka van: Ilyen például egyfelől a Bocskai levéltár hiánya, a Homonnai Drugeth-család levéltárának megfogyatkozott és értesülésem szerint jelenleg kutathatatlan állapota, a Rhédey-család levéltárának hiányossága pontosan az 1604—1606. évekre, a számításba jövő városi és vármegyei levéltáraknak részben elpusztulása, részben nehezen elérhetősége stb. Másfelől ugyanakkor fennáll az a körülmény, hogy más megmaradt családi levéltárak e korra vonatkozó magánlevelezése is ezekre az évekre a leggyérebb, kivéve a Thurzó-család levéltárának igen értékesen felhasználható anyagát. Így a Bocskai szabadságharc katonai történetének feldolgozásánál a kutató fokozott mértékben kénytelen a már kiadott, de még kellőképpen fel nem használt levelekre, korabeli krónikákra, helytörténeti monográfiákra, s más könyvészeti forrásanyagra is támaszkodni.

A levéltári anyag hiányossága legjobban pontosan a szabadságharc első két hónapjának katonai eseményeinél érződik, mely időszak jelen tanulmány tárgya. A hadműveleteket vezető két jobbágyszármazású hajdúkapitány, Némethi Balázs és Lippai Balázs után nem maradt családi levéltár, s a hadműveletek irányításában nem vettek részt olyan főúri családok tagjai, akik családi levéltárának anyaga értékes adatokat tárna a kutató elé. Mindez persze nem jelenti azt, hogy nem lappanghatnak még értékes anyagok a különböző családi levéltárakban, hiszen az Eszterházy-család levéltárában is találtam értékes anyagot a szabadságharc első időszakára. Ennek ellenére a két hónap eseményeinek tárgyalásánál döntő mértékben a krónikákra és Basta György hadvezér 1913-ban kiadott, de hadtörténeti szempontból még fel nem dolgozott levelezésére kell támaszkodnunk. (A tanulmányban a krónikák részmegjelölésénél többnyire a legújabb kiadásokra hivatkozom, még ha azok részlegesek is; így pl. Bethlen Farkas, Pethő Gergely, Somogyi Ambrus, Závodszky György munkáinál Geréb László: A hazai osztályharcok irodalma, 1525—1660. Bp. 1955. megfelelő oldalszámaira. Sepsi Laczkó Máté krónikájánál a Hadtörténelmi Intézet: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához c. gyűjteményes kiadásra. Istvánffy munkájánál pedig a Vidovich György által készített fordításra. Eredetiben hivatkozom Szamosközy István történeti maradványaira. (MHHS. XXX. k. és TT. 1889.) A legújabb forráskiadványokra való hivatkozást azért látom helyesebbnek, hogy a kor után érdeklődő, ha lehetséges, az érdeklődési körét a legkönnyebben hozzáférhető munkákból tudja kielégíteni.

[1] *Bethlen F.:* Historia de rebus Transsylvanicis. Lásd *Geréb L.:* i. m. 282. o.

gyarországba széllyel el'ment a híre"[2] — írják a krónikások. Pedig nem a szél kapta szárnyára a győzelmi hírt, hanem az elnyomott nép ujjongó lelkesedése, melynek áradását nem állíthatták meg a magas hegyek, a hegytetőn meredező várfalak, a folyók és nádasok; nem állhatta útját semmi és senki sem.

Alig derengett még a hajnal a véres harc színhelye fölött, amikor megjelentek a csatatéren a környékbeli falvak jobbágyai. Amint megpillantották a földön csendesen elnyúlva fekvő tegnapi, tegnapelőtti kínzóikat, lassan elsimultak arcukon a rettegés és gyötrelem szülte barázdák, és egyre fokozódó bizalommal tekintettek a győztes hajdúkra, akik elsőnek fogtak fegyvert a gyűlölt idegen iga lerázására. Azután az egyszerű emberekre jellemző jószívűséggel magukhoz vették az elesett császáriak csatatéren maradt gyermekeit, s hazatérve örömtől sugárzó arccal hírdették mindenfelé a császári zsoldosokon aratott nagy győzelmet.[3] Ennek a rakétázva feliobbanó és gyorsan tovaterjedő hírnek a hatása olyan volt, mint a lőporos hordóba hulló szikráé. Az évtizedeken keresztül felgyülemlett keserűség elemi erővel robbant ki az ország népéből, s olyan felkelés vette kezdetét, mely alapjaiban rázta meg a császári trónt. „Magyarországon hatalmas mozgalom gyúlt ki és terjedt mint tűzvész mindjobban elharapódzó lángia."[4]

Belgiojoso gróf, a kegyetlen zsarnok, de silány hadvezéri képességű császári fővezér az ütközet színhelyére érve nem merte felvenni a harcot Bocskai hajdúival, hanem megrettenve visszavonult az adorjáni táborba. Még azon a napon vágtató hírvivővel jelentést küldött Mátyás főhercegnek,[5] majd a hajdúseregnél legalább kétszerte nagyobb haderejével[6] visszahúzódott Várad erős falai közé.[7]

2 *Szamosközy I.*: történeti maradványai. TT 1889. 323. o. Az álmosdi győzelem hírére a szepesi prépost elmenekült. (*Hain G.*: Lőcsei krónika, Lőcse, 1910. 135. o.)

3 *Bethlen F.*: i. m. 282. o.

4 Uo.

5 Belgiojoso (Jacomo Barbiano conte di Belgiojoso) császári tábornok, Kassa főkapitánya s egyben Felső-Magyarország katonai főparancsnoka, 1603-ban lépett császári szolgálatba. Előzőleg szolgált a francia ligában, a pápai és a spanyol hadseregben, de sehol sem fűződött nevéhez jelentősebb harccselekmény. Silány képességű condottiere volt, aki inkább a védtelen lakosság fölötti zsarnokoskodással tűnt ki. (L. pl. kassai ténykedését.) Az álmosd-diószegi ütközet után Magyarországon nem játszott említésre méltó szerepet. 1606-ban ismét Spanyolországba ment, s itt mint tartományi kormányzó működött, 1626-ban bekövekezett haláláig.

Azt, hogy Diószegről Adorjánba húzódott vissza, s október 15-én jelentést küldött innen, bizonyítja Mátyás főherceg okt. 21-i lev. Bastához: „Was wir dir vor diesem der schlesischen 300 Pferde und Pezischen Regiments 6 Fähndel von den Haiducken erlittenen Niederlag in Oberhungern communicirt haben, megerősítést nyert kivált von dem Feldobristen Grafen Belgiojoso jött 15-i adorjáni levele által . . ." (*Dr. Veress E.*: Basta György hadvezér levelezése. Bp. 1913. II. k. 1675. sz.) A magyar szavak a levélben titkos írással íródtak.

6 *Szamosközy* a császáriakat 8 000, Bocskai seregét 3 000 főre becsüli. (i. m. MHHS. XXX. k. 256. o.)

7 L. Mátyás főherceg idézett okt. 25-i lev.: „. . . . a gróf Váradra vonult", továbbá Belgiojoso okt. 17-i lev. Váradról Báthory Istvánhoz (OL. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. E)

Az idegen pénzesládákat és más értékeket ernyedetlen szorgalommal kutató és gyűjtő grófot[8] azonban nem sokáig nézte a váradi bástyákról az őszi napkeltéket. Nem érezte kellő biztonságban magát itt sem, s miután a Bocskaihoz küldött hódolási felhívása nem járt eredménnyel, október 21-én megkezdte a visszavonulást Tokaj—Kassa irányába.[9] Serege még most is közel 10 000 főből állott, s ezzel az erővel könnyen végzetes helyzetbe tudta volna sodorni a legfeljebb feleennyi létszámú hajdúsereget. Bocskai tartott is ettől, s bátran elhihetjük, súlyos kő gördült le a szívéről, amikor a császáriak között szorgoskodó hírszerzői tudtára adták, hogy Belgiojoso katonái „nyakok vakarítva"[10] menekülnek Tokaj felé. A „király képe"[11] „aranyhidat"[12] kapott a nálánál gyengébb ellenféltől, de ez a híd nem győzelmi mezőkre, hanem a legcsúfosabb megsemmisüléshez vezetett. A mérges darazsakként utánuk nyomakodó hajdúk előbb Rakamaznál vertek el a port a császári sereg utóvédjén, majd pedig a kapuit bezáró Kassa alól Szepesvárig zavarták a büszke grófot. Serege mint a viharban megbomlott boglya, úgy szóródott szét, s útja végcéljához már csak nem egészen 50 dühös, de nem kevésbé ijedt kísérővel érkezett meg.[13] A mögötte döngve becsapódó várkapu hangja a végét jelentette a „királyképe" büntetlen rablásainak és zsarolásainak, mert a kapun kívül már a fegyvert fogott magyar nép bosszúálló, győzelmes harcosai hirdették az „új dolgok" beköszöntését.[14]

*

Bocskai hajdúi, vagy ahogyan nevezték őket „angyalai" az erős ellenség futása láttán „nagy szivet nyertek". Október 22-ig védelmi állásban voltak Diószegtől északra az Ér mentén, mert Belgiojoso hamis híresztelése alapján úgy tudták, hogy a császári vezér Szatmár

8 Belgiojoso rablásainak részletes leírását l. *Benda K.:* A Bocskai szabadságharc. Okmánytár. Bp. 1955. 81—85. o.

9 A krónikások általában későbbi időpontot írnak, de 24-én estig a közel 150 km-nyi utat 4 napnál rövidebb idő alatt gyalogsággal nem tehette meg.

10 *Hidvégi Mikó F.:* Historiája. MHHS. VII. k. 169. o.

11 Belgiojosot, mint felső-magyarországi főkapitányt nevezték így.

12 „Arany hidat adni a futó ellenségnek" — korabeli mondás. Basta császári tábornok is használja Cornazzani Antal prágai pármai követhez írt 1598. november 14-i levelében. (*Dr. Veress E.:* i. m. I. k. 133. sz.)

13 Belgiojoso menekülésére vonatkozóan l. Bocskai 1605. december 12-i adománylevelét a hajdúknak (*Benda K.:* i. m. Okmánytár, 126. o.) Szentiványi 1604. nov, 26-i lev. Besztercebánya városához (TT. 1906. 157—160. o.) *Szamosközy:* i. m. 247—256. o., *Bethlen F.:* i. m. 232—283. o., *Istvánffy M.:* i. m. 897—898. o.

14 A latin „res novae", ami a régi magyar nyelvben forradalmat, felkelést jelentett (L. *Geréb L.:* i. m. 259. o.)

felé akar menni, s itt szándékoztak feltartóztatni őt. Amint a hír valótlanságáról meggyőződtek, a rövidebb úton azonnal a futók nyomába eredtek.[15] Október 23-án Kátay Mihály kállói várparancsnok már rémülten jelentette a Magyar Kamarának, hogy katonái: „... szöktön szöknek Bocskaihoz, ha pedig Kegyelmetek nekik nem fizet, én oka ne legyek, mert mind el mennek és ez helyet pusztán hagyják."[16]

A hajdúk nem vesztegeltek sokáig Kálló alatt (amelyet különben Kátay Mihály, miután látta a reménytelen helyzetet, 29-én átadott Bocskainak), hanem siettek Rakamaz irányába, hogy ott még idejében elcsípjék a folyón átkelő császári sereget. Későn érkeztek, s így 25-én hajnalban a köd leplét felhasználva már csak a Tisza bal partján visszamaradt utóvédet tudták megtámadni. A hajdúk kemény, öldöklő harcban az utóvéd nagy részét kardélre hányták.[17]

Másnap Tiszalökhöz szállt Bocskai tábora. Itt fogadta Kassa város tanácsának küldöttségét, akik a város nevében hűséget fogadtak, „segédcsapatot, fegyvert" és minden támogatást igértek, ami csak szükséges a győzelem kivívásához. Bocskai Lippai Balázst, az egyszerű származású hajdúkapitány fővezért bízta meg Kassa átvételével.[18] Lippai a sereg egy részével átkelt a Tiszán, s 28-án már Göncről szólította csatlakozásra a Kassán levő ingadozókat: „Azért hagyom, parancsolom, hogy az mi keresztyén országunknak megmaradása mellett felfegyverkezzetek, hozzánk jőjjetek." — írta nekik. Aki nem csatlakozik, annak „... maradása nem leszen sem vármegyéjében, sem városában, sem várában, mert tartozunk az mi édes hazánknak nem-

15 L. *Szamosközy I.*: i. m. TT. 1889. 32. o., és i. m. MHHS. XXX k. 248. o., *Istvánffy M.*: i. m. 897. o. Bocskai okt. 18-án Debrecenben tartózkodott, s innen szervezte a harc további folytatását. (L. Bocskai e napi levelét Debrecenből az erdélyi bújdosókhoz. O. L. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc E.)

16 Kátay Mihály kállói kapitány 1604. okt. 3-i levele a Magyar Kamarához. (Közli *Benda K.*: i. m. Okmánytár 71. o.)

17 Kálló megadására, valamint a rakamazi rajtaütésre vonatkozóan l. *Sepsi Laczkó M.*: i. m. Szemelvények ... I. k. 197. o., *Istvánffy M.*: i. m. 899. o., *Bethlen F.*: i. m. 282. o.

18 *Bethlen F.*: i. m. 283. o., *Istvánffy M.*: i. m. 899. o. *Pethő G.*: i. m. 258. o. Lippai Balázs cigány származású volt, egyszerű katonaként szolgált egy ideig Lippa várában. A szabadságharc kirobbanásakor már mint hajdúkapitány az elsők között csatlakozott a mozgalomhoz. Az 1604-es harcokban komoly vezető szerepet játszott. 1605. januárjában kivégezték. Halálának oka részben féktelen, fegyelmezetlen magatartása, részben pedig az a körülmény volt, hogy útjában állt a nemesi vezetés előtérbe nyomulásának. Ürügyként Bastával folytatott levelezését hozták fel. (L. *Geréb L.*: i. m. 265—266., 176—177. o., valamint Basta 1604. nov. 23-i levelét Mátyás főherceghez és nov. 23-i levelét Rudolf császárhoz. I. m. II. k. 1699., 1714. sz.)

zetségünknek, hogy szabadulása legyen ez sok inségtől, mindnyájan fölkelni, együtt élni-halni."[19]

A felhívás nem maradt hatás nélkül. Lippai másnap Kassa alá érkezett, s miután a város császári őrségének szabad elvonulást biztosított, 30-án Németi Balázs vezértársával együtt bevonult Felső-Magyarország katonai központjába.[20] A következő napon a két hajdúkapitány kiáltvánnyal fordult a bányavárosokhoz: „...a bennünket nyomorító iga lerázására nemes Kassa városának példájára fogjanak fegyvert, hogy végre megszabadítsuk édes hazánkat a jogtalanságtól és pusztításoktól."[21]

A támadó szellemű hajdúcsapatok nem állapodtak meg Kassán sem, hanem szétrajzottak a környező vidéken és minél nagyobb területet igyekeztek felszabadítani a császári uralom alól. A Belgiojosot üldöző északi seregrész november 9-én Lőcsét csatlakoztatta, majd a várostól kapott ágyúkkal Szepesvárt vette ostrom alá. A mozgalom mellé állt Bártfa, Kisszeben, Eperjes is.[22]

A fürge hajdúk eljutottak Murány váráig, elfoglalták Szádvárt, Szendrőt, körülzárták Tokajt, sőt még Szatmárt is.[23] November közepéig, 1 hónap leforgása alatt birtokba vettek, vagy ellenőrzés alá vontak mintegy 30 000 km²-nyi területet. A szabadságharcnak ez a kibővített bázisa, mely az ország középső részén végighúzódva kettévágta az Erdélyben és Alsó-Magyarországon levő császári erőket, ugyanakkor lehetővé tette a támadás bármely irányban történő továbbfejlesztését.

Bocskai seregének a hatalmas, szinte szédítő iramú előnyomulását

19 Lippai Balázs 1604. okt. 28-i lev. Kassa városához. (HK. 1914. 473—474. o.)

20 A Kassára történő bevonulással kapcsolatban l. *Szamosközy I.*: i. m. MHHS. XXX. k. 259—260. o., *Sepsi Laczkó M.*: i. m. Szemelvények... I. k. 197. o., M. v. v. Abaúj-Torna vm. 114. o., *Hain G.*: i. m. 135. o., *Istvánffy M.*: i. m. 899. o. Némethi Balázs jobbágyszármazású hajdúkapitány szintén az első napokban csatlakozott a szabadságharchoz. Lippai mellett tevékeny részt vett a hadműveletekben. Az osgyáni ütközetben fogságba esett, s Basta kivégeztette. (Tevékenységével kapcsolatban l. az alább idézett forrásokat, valamint az osgyáni ütközet később következő leírását.)

21 Lippai Balázs és Némethi Balázs 1604. okt. 31-én kelt kiáltványa (*Benda K.*: i. m. Okmánytár 69—70. o.) A bányavárosok elfoglalása nagy jelentőséggel bírt, többek között az önálló pénzügyi alap megszervezése szempontjából is.

22 L. ismeretlen 1604. nov. 8-i levelét Besztercebánya városához. (TT. 1906. 153—157. o.), Némethi Balázs és Lippai Balázs 1604. nov. 4-én kelt meghívóját a kassai országgyűlésre (MOE. X. k. 604—605. o.) Lippai Balázs 1604. nov. 11-i lev. Sebessy Ferenchez. (ETA. 3. k. 317—318. o.) *Hain G.*: i. m. 135—136. o., *Istvánffy M.*: i. m. 899—900 o., *Demkó K.*: Lőcse a Bocskay-féle fölkelésben. Sz. 1883. 847. o., *Tóth S.*: Sáros vm. monographiája. Bp. 1910. III. k. 398. o., IV. k. 414—415., 419. o. A városok csatlakozásával kapcsolatban l. még Bártfa, Késmárk hűségleveleit, valamint a váradi polgárok nov. 15-i lev. Bocskaihoz. (O. L. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. B. és E.)

23 Breznóbányaiak 1604. nov. közepén írt levele a besztercebányaiakhoz. (TT. 1906. 152. o.), *Istvánffy M.*: i. m. 906. o., *Sepsi Laczkó M.*: i. m. Szemelvények... I. k. 197. o. Thurzó György 1604. nov. 14-i levelében arról ír Mátyás főhercegnek, hogy a mozgalom már Liptó, Thurócz és Árva vm.-ket fenyegeti. (Tud. Ak. Kazinczy gyűjtemény 11. doboz.)

szemlélve joggal keressük az okokat és körülményeket, amelyek ezt lehetővé tették. Talán az a körülmény eredményezte mindezt, hogy Bocskai sokkal tehetségesebb hadvezér volt mint Belgiojoso, vagy hogy a hajdúcsapatok harcértéke fölülmúlta a szétszóródó császári csapatokét? Talán Bocskai hadműveleti elgondolásának kiválósága, és a forradalmi jellegű harchoz való alkalmazása eredményezték a szabadságharc első hónapjának ragyogó sikersorozatát?

Nyilvánvalóan mindezek a tényezők nagyon jelentős mértékben hozzájárultak a sikerekhez, s ezeket nem szabad számításon kívül hagyni. A döntő tényező mégis az volt, hogy már a szabadságharc első hónapjában sikerült biztosítani a hajdú- és jobbágytömegek csatlakozását, támogatását, s rajtuk kívül a városi polgárság és a felsőmagyarországi nemesség egy része is a mozgalom mellé állt. Ezzel létrejött a Habsburg-ellenes nemzeti összefogás csírája, ami a szabadságharc kibontakozásához szükséges gazdasági, katonai, társadalmi és politikai alap megteremtését eredményezte.

Az ellentétes társadalmi osztályok időleges összefogása azért jöhetett létre, mert az országra nehezedő császári zsoldos terror, a velejáró politikai, gazdasági, vallási elnyomással szinte minden társadalmi osztályt és réteget érintett — ha különböző mértékben is — és a mozgalom élére olyan személy állt, aki kiváló katonai és államférfiúi képességei mellett bírta a néptömegek és az uralkodóosztály bizalmát is.[24]

Mint tudjuk, legelsőnek a hajdúk fogtak fegyvert a császáriak ellen. Létszámuk a napok múltával egyre szaporodott, s november közepére elérte már a 10 000 főt is.[25] Soraik között a török hódítás miatt földönfutóvá vált jobbágyok mellett olyan deklasszálódott nemesek is voltak, akik szintén a török hódítás következtében vesztették el birtokukat.[26] A hajdúk harcedzettsége, bátorsága már az előző évtizedekben is közismertté vált, s a szabadságharc alatt tanúbizonyságát tet-

[24] Bocskai megítélésénél az első időkben sem az uralkodó osztály, sem a néptömegek álláspontja nem volt egységes. Erdélyben a nemesség nagy része ellenséges érzülettel viseltetett vele szemben, s hasonló volt a székelység állásfoglalása is. Mindez Bocskainak az 1604. előtti császár-párti tevékenységéből adódott. Felső-Magyarországon általában sokkal kedvezőbben vélekedtek személyéről. A személyével kapcsolatos állásfoglalást az döntötte el véglegesen, hogy a harc, amelynek élére állt, érdekében állott a társadalom, majd minden rétegének és rögtön az első időben bizalmat keltő nagy győzelmeket aratott. Bocskai életéről Benda Kálmán írt széleskörű forrásanyag felhasználásával részletes életrajzot, melyben mélyreható elemzés alá veszi Bocskai életének alakulását, egyes állomásait. (*Benda K.*: Bocskai István, Bp. 1942.) L. még *Károlyi Á.*: Bocskai szerepe a történelemben. Bp. 1898., *Kovács S.*: Bocskai István a szabadsághős. Bp. 1908. *Jakab E.*: Újabb adatok Bocskai életéhez. Sz. 1894.

[25] Basta 1604. nov. 23-i ld. levelében 10—12 000 hajdúról ír.

[26] Ilyenek voltak pl.: Némethy Gergely, Rhédey Ferenc, Dengeleghy Mihály, Csomaközy András, stb.

ték állhatatosságukról és hazaszeretetükről is. Mindvégig a mozgalom legdöntőbb katonai bázisát alkották.[27]

A hajdúk mellett a jobbágyok csatlakozása is megindult már a szabadságharc első napjaiban. Bethlen Farkas írja, hogy a hajdúkon kívül „... más paraszti csapatok is seregesen, nagy lelkesedéssel áradtak Bocskaihoz, akik előbb még nem katonáskodtak, s akiket előbb a német had sanyargatott módfelett. Önként iratkoztak és esküdtek fel katonának. A köznép csatlakozása volt a legtömegesebb, belőlük állt a had, ámbár hadikiképzésük nem volt."[28] A jobbágyok mint „újságra, új dologra" siettek Bocskai táborába „főképpen azok, kiket vagy a fejedelmek alatt való tisztviselők, urak, avagy a nemesség valaha megháborétottak vala."[29] Azt írja egy korabeli német jelentés is 1604 novemberében, hogy a császári katonaság vereségének „kiváltképpen a parasztok örülnek, akik, ahol csak tehetik beállnak a hajdúk közé."[30] Istvánffy is arról tájékoztat, hogy minél szegényebb és tehetetlenebb volt valaki, annál nagyobb készséggel szegődött a szabadságharchoz.[31] A jobbágyok fegyverfogásának közvetlen oka a nyakukra nehezedő, már elviselhetetlenségig fokozódó császári zsoldosiga lerázására irányuló törekvés volt, de ezen túlmenően abban is reménykedtek, hogy mivel az ország alkotmányos és lelkiismereti szabadságáért vérüket ontják, maguknak jószágot, nemesi szabadságot szereznek. A hadseregben katonáskodó, a hadsereget eltartó, adózó, a hadműveletek több rendbeli terheit viselő jobbágyok biztosították a hajdúk mellett a szabadságharc legdöntőbb társadalmi, katonai és gazdasági alapját.

A szabadságharc első hónapjában, mint láttuk, kaput nyitott és

27 Bocskai írja 1605. dec. 12-i adománylevelében: „... megtekintvén ezeket a dicsőséges és örök emlékezetre méltó érdemeket, hajdú vitézeinket, — a mi régi szabadságaink bajnokait és visszaadóit —, hogy a haza szabadságáért végzett fáradságos munkájuknak emlékezetét a késő utódoknak is emlékezetül hagyjuk ..." stb. (*Benda K.*: i. m. Okmánytár. 127. o.) A császár-párti Forgách Zsigmond 1605. febr. 21-i levelében azt írja Thurzó Györgynek: „... soha még ilyen ellenségre nem talált Basta uram", ha békességre fordítaná az dolgot, „talán becsületi lenne ezután ez nemzetnek is." (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 105.) Bocskai 1605. máj.-i lev. a szultánhoz (MTT. XIX. 118. old.), Barátkői János mezei kapitány 1605. máj. 6-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 103.) stb.

28 *Bethlen F.*: i. m. 287. o. A jobbágyok kezdeti magatartásával kapcsolatban l. még Belgiojoso 1604. okt. 17-i lev. Báthory Istvánhoz. (OL. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. E.)

29 *Pethő G.*: i. m. 259. o.

30 Idézi *Benda K.*: i. m. 23. o.

31 *Istvánffy M.*: i. m. 925. o. A jobbágyság csatlakozása 1605-ben is tovább folytatódott. A magyarok mellett a szlovák, román, orosz jobbágyok is tömegesen álltak a mozgalom mellé. L. többek között Forgách Zsigmond 1605. máj. 12-i jelentését Mátyás főherceghez (OL. Hoffinanz ... fasc. 15433. fol. 113.) Thurzó György 1605. ápr. 3-i jelentése Mátyás főherceghez, s ugyanő máj. 1-i levele Lichtenstein herceghez (Tud. Ak. Kazinczy gyűjt. 11. dob.) Dersffi Miklós 1605. május 21-i lev. Thurzó Györgyhöz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 42.) Migrényi Farkas 1605. jan. 15-i lev. Thurzó Györgyhöz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 103.) Mátyás főherceg 1605. aug. 2-i lev. a mainzi választóhoz. (HK.. 1893. 712. o.) stb.

csatlakozott a felső-magyarországi városok nagy része, Kassa, Lőcse, Bártfa, Kis-Szeben, Eperjes. A polgárság magatartása már korántsem volt olyan állhatatos és egyöntetű, mint a hajdúké és jobbágyoké. Bár vallási és gazdasági sérelmeik miatt szembefordultak a Habsburg-uralommal, de ugyanakkor privilégiumaik féltésében tartottak a néptömegektől és a nemességtől egyaránt.[32] A polgárság a kis létszáma, feiletlensége és tekintélyes részben idegen származása miatt a mozgalomban csak alárendelt szerepet kaphatott. Természetesen más és más volt a gazdag polgárság és a városi szegénység viszonya a mozgalomhoz. A gazdag polgárság a szabadságharc kialakuló rendi vonalában sem találta meg a helyét, a városi szegény rétegek viszont szívvellélekkel egyetértettek a mozgalom népi, forradalmi vonalával.[33] A szabadságharchoz csatlakozott városok adózásukkal, ágyú- és lőporkészletükkel és egyéb segítségükkel értékes támogatást nyújtottak a kibontakozó mozgalomnak.[34]

A nemesség soraiból legelőször a török területen bujdosók siettek Bocskai zászlója alá. Közöttük Bethlen Gábor, a későbbi erdélyi fejedelem és Rhédey Ferenc, aki a mozgalom egyik legkiválóbb hadvezére lett.[35] Korán csatlakozott Felső-Magyarország nemességének egy része is. Ezek között voltak olyan főurak, akik a Kamara üldözése miatt siettek a mozgalmat felkarolni, mint például Homonnai Drugeth Bálint, a későbbi fővezér,[36] Mágócsy Ferenc[37] stb. Velük mentek azok a neme-

[32] A városi polgárság ellentétét a nemességgel a „letéthelyek" tárgyában, valamint ellentétét a császári udvarral l. bővebben *Fraknói Vilmos* és *Károlyi Árpád* által írt: Magyar Országgyűlési Emlékek. X k. Bp., 1890., *Demkó K.*: i. m. Sz. 1883. A polgárság idegenkedését a hajdú- és jobbágycsapatoktól l. Hain G., i. m., valamint MOE. XI. k.

[33] L. *Benda K.*: i. m. 50. o., *Maturák M.*: Adatok Korpona történetéhez. Korpona, 1902. 11—12. o., *Tóth S.*: i. m. III k. 398. o.

[34] A városokra kivetett adókkal kapcsolatban l. az országgyűléseken hozott törvényeket. (MOE. X., XI., XII.), ugyanott az ágyúvontatással kapcsolatos kötelességüket is. Lőcse 1604. nov. elején négy ágyút és a hozzávaló lőszert ad a hajdúseregnek. Kassa ágyúi szintén Bocskai seregének rendelkezésére állnak. (l. e tanulmányban Kassa ostromának leírását.)

[35] Rhédey Ferenc életrajzát megírta *Komáromy A.*: Rhédey Ferenc váradi kapitány. HK. 1894.

[36] Homonnai Drugeth Bálint, felső-magyarországi nagybirtokos, több mint félmillió kat. holdnyi terület birtokosa. Apja a török elleni küzdelmek bátor harcosa volt. A Kamara zsarolásai hajtották a mozgalomhoz. 1605. nyarán kinevezték a hadsereg fővezérévé. „Bizony jól és igazán híven akartam szolgálni, szolgáltam is az én hazámnak és ezután is szolgálni akarok míg az árnyékvilágon élek" — írta 1605-ben Naplójában. Történetírói munkássága mellett költészettel is foglalkozott. Életével kapcsolatban l. *Szamosközy I.* i. m. 313. o., Naplóját kiadta *Naményi I.*: Tudománytár 1839. 5. k., *Thaly K.*: Ismeretlen históriás énekek. Sz. 1871. 97—98. o. Hajdúkkal való viszonyáról l. még 1605. nov. 6-i levelét Thurzó Szaniszlóhoz. OL. Thurzó cs. lt. fasc. 104.

[37] Szintén felső-magyarországi nagybirtokos, Homonnai Bálint sógora, Rákóczy Zsigmond mostoha fia. Homonnaival együtt még 1604-ben csatlakozott a szabadságharchoz. Jelentősebb katonai vezetőszerepet nem töltött be. 1611-ben hirtelen meghalt „. . . non sine suspicione veneni. Ez is méreg miatt hala meg mint Homonnai Bálint" — írta a krónikás. (*Sepsi Laczkó M.*: i. m. ETA. 3. k. 129. o.) L. még *Szilágyi S.*: I. Rákóczy György. Bp. 1893. 13. o., *Nagy I.*: Magyarország családai . . . Pest. 1860. 6. k. 239. o.

sek is, akik a gálszécsi ülésen állást foglaltak Belgiojosoval szemben, s a győzelmi hírek hallatára örömmel keresték az utat Bocskaihoz.[38] Voltak ugyanakkor olyanok, akik félelemből csatlakoztak, mert erősségeikben nem tudták megvédeni magukat a szerte portyázó katonáktól.[39] A nemesség nagy többsége elégedetlen volt a császári uralommal szemben. A politikai, vallási, gazdasági sérelmeik taszították őket a mozgalom felé, de az óvatosság, az áldozat vállalástól való vonakodás, a fegyvert fogott néptől való idegenkedés és félelem súlyos béklyóként akadályozta tömeges csatlakozásukat.[40] Ellentétes érzések viaskodtak bennük: A császári zsoldosok vereségein őszintén örültek, de az örömbe ürmöt vegyített a rettegés, hogy a császáriak ellen harcoló néptömegek rést vágnak a nemesi jogok, kiváltságok, a jobbágyok fölötti korlátlan uralom fejlődést gátló falába is. Ezért a csatlakozottak igyekeztek minél előbb a rendi érdekeknek alárendelni a szabadságharcot.[41]

Ilyen sokrétű, közös célkitűzésekben és ellentétekben egyaránt bővelkedő volt a szabadságharc tábora már a mozgalom első hónapjában is, amelyhez újabb, nem kevés fejtörést okozó bonyodalomként járult még a török szövetség kérdése. A császáriakkal és a magyarokkal már több mint tíz éve harcban álló, s a perzsákkal is háborúzó török hatalom kényszerű nagylelkűséggel gyorsan fátyolt borított a múltra és szövetséget ajánlott a korábbi nagy törökverő hadvezérnek. Bocskai Istvánnak. Egyszerre két ellenség ellen harcolni siker reményében lehetetlen lett volna. Bocskai helyesen felismerte az adott helyzet történelmi szükségszerűségét és ideiglenesen szövetséget kötött a pillanatnyilag kevésbé veszélyes ellenséggel, a törökkel. „Magunk az sok inség miatt országul elfogyatkozván, elégtelenek valánk idegen nemzet rabságából magunkat megszabadítani" — mondotta a török szövetséggel kapcsolatban. Ez a szövetség, mint látni fogjuk, már novemberben jelentős segélycsapat érkezését eredményezte és egyben rést ütött a szabadságharc külpolitikai elszigeteltségén is.[42]

A különböző erők összefogása, az ellentétek valamilyen formájú

[38] L. MOE. X. k. 599. o.

[39] *Bethlen F.*: i. m. 287. o.

[40] Pl. A pozsonyi Kamara azt írja Bastának: a liptóiak értesítették, hogy bár a „rebellisek" erősen szorongatják, de megmaradnak a császár hűségén. (OL. Pozsonyi Kamara 1605. jan. 20. n° 85.). „Nagy hallgatásban vannak oda föl az urak, nem akarnak a közönséges jó mellett megindulni" (Bosnyák Tamás 1605. ápr. 9-i lev. Illésházy Istvánhoz. TT. 1878. 828. o.)

[41] Ez a törekvés végigvonul az egész szabadságharcon. A törvényekben igyekeznek felszámolni a jobbágyok hadbaállását, a katonai és polgári vezetésben előre nyomulnak a nagybirtokosok (Homonnai Bálint, Gyulaffi László, Illésházy István). A szabadságharcnak igyekeznek a „ius resistendi" alapján álló „törvényes" jelleget biztosítani. „Magát a fegyver ellen omni iure szabad volt oltalmazni" — írja Illésházy 1605. jún. 6-án Bocskainak. (TT. 1878. 9. o.) „... Az mi törvényünk a királyra támadást in tali casu megengedi" — írja ugyanő 1606. jan. 8-i feljegyzésében. (u. o. 48. o.)

[42] A kezdeti török tárgyalásokkal kapcsolatban I. Mehemet, Amhát, Hasszán pasák, valamint Bethlen Gábor leveleit. (OL. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. B.)

rendezése az 1604 november 12-re meghirdetett kassai országgyűlésre hárult. Nem tudjuk pontosan, milyen megfontolások vezették Bocskait, amikor a két hajdúvezérére, Lippai Balázsra és Némethi Balázsra bízta az országgyűlés összehívását. Nyilvánvalóan számbajött az a megsondolás is, hogy a hajdúkapitányok hazafias érzésektől telített meghívólevele rést üt majd a nemességnek irányukban megmutatkozó bizalmatlanságán. „Az szegény megnyomorodott országunknak szabadságáért az mi kegyelmes urunkkal az tekéntetes és nagyságos Bocskai Istvánnal fegyvert fogtunk" — hirdették a hajdúkapitányok, s kérték a nemességet, hogy „ebben az jó igyekezetben velünk egyet értsen és az igaz hitért, országunk szabadságáért fogjon Kegyelmetek mind most, mind ezután fegyvert." Szükséges azért, hogy a dolgok megtanácskozására november 12-re Kassára gyűljenek össze.[43]

November 11-én Bocskai bevonult Kassára, s másnap összeült az országgyűlés. Bár a nemesség nagy hanggal panaszolta a hajdúktól és jobbágyoktól szenvedett sérelmeit, mégis határozat született a hadiadó megszavazása, a nemesség személyes fölkelése, a hadak élelmezése, az elmaradt régebbi dicák és városi taksák beszedése tárgyában, de elutasították és továbbra is a városokra hárították az ágyúk és lőszer szállításának terhét. Ugyanakkor kérték Bocskait, ne kívánja az öt szabad királyi várostól 2000 puskás gyalog kiállítását, hanem elégedjen meg a tehetségük szerint kiállított katonasággal. Bocskai megígérte, hogy megfékezi a fegyveres nép kilengéseit, de nem tett ígéretet arra, hogy „az mely uraknak és nemeseknek jószágokat az én vitézeim elvették volna, megadattassanak", mert ezek a nemesek ő előtte is gyanúsak voltak.[44]

Így alakultak a viszonyok, amikor nyugat felől már útban volt egy erős császári sereg a mozgalom elfojtására.

Lippai Balázs már 1604. okt. 28-i levelében ír a törökkel való „frigy"-ről. (HK. 1914. 473. o.) Az edelényi csatában már mint látni fogjuk, ott vannak a török segélycsapatok. 1605-ben is érkeztek török és tatár segélyerők. A törökök igyekeztek „suba alatt" újabb foglalásokat eszközölni, annak ellenére, hogy a megállapodás szerint minden elfoglalt várat Bocskai kezén kellett hagyniuk. (Bocskai 1605. ápr-i lev. a temesvári pasához MTT. XIX. 96. o.) A magyarok ellenálltak a török hódítási szándékoknak (l. Lippa, Érsekújvár, Nógrád esetét) és amennyire tudták, védték a lakosságot is a török rablásaitól. (l. Bocskai 1605. ápr. 8-i lev. a török szultánhoz. MTT. XIX. 88. o. Homonnai Naplója 257 o. stb.) A török igyekezett segíteni a nemesség csatlakoztatásában is. (I. Mehemet pasa 1605. máj. 13-i lev. Thurzó Györgyhöz. OL. Thurzó cs. lt. fasc. 90.) Bocskai törekedett szövetségesül megnyerni a lengyeleket, osztrákokat, cseheket, morvákat és a román fejedelmeket is, azonban effektív segítséget csak a moldvai fejedelemtől kapott. A török szövetség szükségességét Illésházy úgy fogalmazta meg: „... akartuk vagy nem, de az törököt kellett segítségül hínunk, ha életünket és hazánkat meg akartuk tartani". (TT. 1878. 48. o.) L. még *Szamosközy I.*: i. m. 256. o. Bocskai szavait idézi *Benda K.*: i. m. 40. o. A török szövetséggel kapcsolatban l. még Bocskai portai követeinek 1605. máj. 5-i jelentését. (OL. Esterházy lt. Rep. 40. fasc. G.)

[43] Lippai Balázs és Némethi Balázs 1604. nov. 4-i meghívója. (MOE. X. k. 604—605. o.)

[44] Bocskai viszontválasza a kassai gyűlésen a rendeknek. (MOE. X. k. 612 o.) L. még u. o. 606—611. o.)

II.

Császári támadás, a szembenálló seregek erőviszonyai

Az álmosd-diószegi vereségről szállongó hírek hamarosan eljutottak a császári udvarba is. A végső bizonyságot azonban Belgiojoso október 15-i levelének megérkezése szolgáltatta.[45] A magyarországi ügyeket irányító Mátyás főherceg már október 25-én parancsot küldött az Esztergomnál állomásozó császári sereg fővezérének, Basta György táborszernagynak, hogy sürgősen küldjön segítséget Belgiojoso részére.[46]

Basta másnapi levelében javasolta, hogy két lovas és két gyalogos ezredet indítsanak útba a felkelés leverésére, s erősítsék meg őrséggel az erdélyi várakat is, mert ha a fejedelemség elvész, nagyon nehéz lesz azt visszaszerezni.[47] A császári hadvezetés ekkor még nyilvánvalóan nem tudott Belgiojoso Kassa irányába történő visszavonulásáról, s arra számított, hogy a mozgalom Erdélyben fog tovább terjedni, az előző évek Habsburg-ellenes harcaihoz hasonlóan.

Általában tapasztalható, hogy az udvar nem volt tisztában a mozgalom méreteivel, s Rudolf császár elégségesnek vélte 4000 gyalogos és 1000 lovas erejét a szabadságharc leverésére. Mátyás főherceg, aki Alsó-Magyarországon tartózkodott, s így hamarabb értesült a napról napra aggasztóbb eseményekről, sokkal nagyobbnak ítélte a veszélyt bátyjánál. Keresztülvitte, hogy 9500 német gyalogos és 5000 lovas induljon a hajdúcsapatok ellen.[48] A hadműveletek vezetésével Bastát bízták meg.

A villogó feketeszemű, merész, keményarcú, olasz-albán származású öreg hadvezér neve ebben az időben már közismert volt Magyarországon és Erdélyben, bár az ilyenfajta híresség̈et a magyar nyelvben inkább a hírhedt szóval szokták jelölni. A főként Erdélyben elkövetett kegyetlenkedései — amelyek különben nem kis mértékben a császári politika jellegéből és módszeréből fakadtak — nagy gyűlöletet váltottak ki vele szemben a lakosság körében.[49] Basta emberi és politikai negatívumai mellett ugyanakkor, Belgiojosoval ellentétben, tehetséges jó képességű hadvezér volt. Kora ifjúságában katonai pályára lépett és Németalföldön, majd Franciaországban harcolt a spanyol király seregében, s küzdötte fel magát közlegényből tábornokig.

45 L. Mátyás főherceg 1604. okt. 25-i lev. Bastához. (*Dr. Veress E.*: i. m. II. k. 1675. sz.)

46 Uo.

47 Basta 1604. okt. 26-i lev. Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1678. sz.)

48 Mátyás főherceg 1604. nov. 18-i és 1605. jan. 19-i levelei Miksa főherceghez. (MOE. XI. k. 3. o.)

49 A korabeli erdélyi krónikások részletes leírásain kívül l. *Szádeczky L.*: Mihály havasalföldi vajda Erdélyben. TT. 1882. 102—103. o., *Istvánffy M.*: i. m. 865. o., stb. „Basta szekere" elnevezéssel kapcsolatban l. *Dr. Veress E.*: i. m. I. k. VII. o.

1597-ben jött Magyarországra harcolni a török ellen, s bár nagyobb hadvezéri cselekmény nem fűződik a nevéhez, de itt is több sikeres akcióban részt vett. 1599 végétől 1604 tavaszáig Erdélyben tevékenykedett, ahol kegyetlen zsarnoki eszközökkel nyomta el a fellobbanó Habsburg-ellenes mozgalmakat, majd még ez évben ismét a török ellen küzdött Esztergomnál. A török csapatok október 11-én elvonultak Esztergom alól, s így mód nyílott rá, hogy az itt állomásozó császári sereggel a szabadságharc leverésére induljon.[50]

Basta, aki nemcsak ismerte, hanem katonai szempontból sokra is becsülte a hajdúkat,[51] komolyan fogta fel a kapott feladatot. A felkelés leverésének módozatairól benyújtott november 7-i emlékiratában, amikor még nem volt tiszta képe a kialakult helyzetről, azt javasolta Mátyás főhercegnek, hogy 8000 gyalogost és 2000 lovast haladéktalanul indítsanak útba Várad irányába két oszlopban. Ez a sereg foglalja el Bocskai Várad körüli várait, s vágja el visszavonulási lehetőségeit Temesvár felé. Úgy gondolja, az erdélyiek nem fogják befogadni Bocskai seregét „nem mintha az ottani nép rokonszenvezne velünk, hanem mert nem látnak majd megjelenni igazi erőket [t. i. Bocskai mellett]; úgyhogy én szentül hiszem, hogy megvárják a dolgok kimenetelét és úgy képzelem, ugyanezt teszi majd őfelsége néhány más tartománya is". Basta óva inti a császári sereget, nehogy lovas portyákkal próbálkozzanak, mert tekintettel „a természetes gyűlöletre", amely az erdélyiek és a császári katonaság között fennáll, a lakosság azonnal értesítené a hajdúkat, akik könnyű fegyverzetűek s megelőzhetik a császáriakat. Az erdélyi várakat el kell látni élelmiszerrel és hadianyaggal, hogyha baj lenne, fel tudják tartóztatni az ellenséget, míg a császár gondoskodni tud a védelemről. Ajánlja még, jó lenne Bocskait megöletni a hajdúkkal, s rávenni a havasalföldi vajdát arra, hogy ha az ellenség behatol Erdélybe, nyújtson segítséget Belgiojoso grófnak [52]

Ez utóbbi mondat elárulja, hogy az emlékirat készítésekor, november 6-án, Basta még nem tudott Belgiojoso elmeneküléséről, és a mozgalom terjedésének észak-északnyugati főirányáról. Csak november 7-re virradó éjszaka értesült Kassa, Eperjes, Lőcse városoknak a szabad-

[50] Basta 1544-ben született Ulpiánóban (Itáliában). Meghalt 1607-ben. Életrajzával kapcsolatban l. *Ciro Spontoni:* Historia della Transilvánia. Velence, 1683., *Schuler—Libloy Frigyes:* Aus der Türken- und Jesuitenzeit. Berlin, 1876. 165—180. o., *N. Iorga:* Studii si documente, IV. k. Bucuresti, 1902. 2—44. o., *Dr. Veress E.:* i. m. I—II. k. bev. Javaslatát a császári hadsereg átszervezésére (1599. febr.) l. uo. I. k. 164. sz. Hadtudományi munkái „Il mastro de campo generale" és „Il Governo della cavalleria Leggiera") másfél évszázadon keresztül több kiadást értek meg, ismerte azokat Zrínyi Miklós is. Katonai érdemeit méltatja Miksa főherceg 1598. nov. 5-i levele (i. m. I. k. 114. sz.)

[51] 1597. nov. 8-i levelében ezt írja San Clemente prágai spanyol követnek a hajdúkról: „. . . . ma questi furno ributtati dagl'. Aiduchi con tanto valore, quanto mai habbi fare ad altra natione . . ." (i. m. I. k. 8. sz.)

[52] Basta 1604. nov. 7-i emlékirata Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1694. sz. Magyarul kiadta *Benda K.:* i. m. Okmánytár. 71—72. o.

ságharchoz való csatlakozásáról.[53] Mindezek ellenére még a későbbi napokban is azon az állásponton volt, hogy a császári támadás főiránya a felsőmagyarországi végvárvonal mentén Várad felé legyen, s így vágják el Bocskait Erdélytől és kiindulási hadműveleti bázisától. Az Udvari Haditanács ugyanakkor azon a nézeten volt, hogy Basta Kassa felé támadjon, foglalja vissza a várost, Felső-Magyarország központját, s azután folytassa a további hadműveleteket.[54]

Nehéz eldönteni, hogy a két elgondolás közül melyik volt a jobb, mert az első megvalósítására nem került sor, illetve csak sokkal később már egészen más körülmények között történt egy erőtlen próbálkozás.[55] Így ennél csak hipotézisekre építhetünk, bár véleményem szerint Basta tévesen látta az elpusztított Erdélyben a szabadságharc döntő területi, katonai és gazdasági bázisát. A szabadságharc menete egészen mást mutat. A második elgondolás pedig, amelyet Basta végül is követni kényszerült, mint látni fogjuk, nem járt sikerrel.

A császári sereg, még nem ponosan meghatározott hadműveleti feladattal november 4-én vagy 5-én indult Esztergomtól Egeg felé. Mátyás főherceg erősen bízott a hadjárat teljes sikerében, mint az a váraiért aggódó császár-párti Thurzó Györgynek írt leveléből is kiderül: „Bízunk benne, hogy oda érkezve [t. i. Basta serege Felső-Magyarországra] a hitszegők bűnös törekvéseit szétverik."[56] Az udvari emberek már előre törték a fejüket a véres, kegyetlen bosszún. A szintén császár-párti Thurzó Miklós szerint azt mondták, hogy Basta győzelme után „valamennyi magyar vagyon, mind tövitől kirontjuk őket, mert annak előtte is ugyan németeké volt Magyarország." Basta pedig megesküdött, „hogy valahol magyart foghat, mind levágatja és a magyar nemzetnek magvát akarja szakasztani."[57]

Az elbizakodott győzelmi hangulat ellenére Basta mégsem vette könnyelműen a rábízott feladatot, s már november 7-én az egegi táborból sürgős segítséget kért Mátyás főhercegtől: „ha lehet Koloniz is jőjjön, hogy sikeresen működhessem."[58]

Kollonitsch,[59] aki megkapta az együttműködési parancsot és a közben már előrenyomult Basta után készülődött, szintén gondterhelten, bizonytalanul nézett a jövő felé, s aggódva kérdezte levelében: „a jövendőben mint leszen dolgunk és megmaradásunk az sok háborúság

53 Basta 1604. nov. 7-i lev. Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1692. sz.)
54 L. Basta 1604. nov. 23-i levelét Rudolf császárhoz. (i. m. II. k. 1714. sz.)
55 Az 1605. februári császári támadásra célzok. (l. tanulmányomat: A Bocskai szabadságharc 1605. évi hadjárata. HK. 1955. 3—4 sz. 66—67. o.)
56 Mátyás főherceg 1604. nov. 8-i lev. Thurzó Györgyhöz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 24.)
57 Thurzó Miklós 1604. dec. 6-i lev. Thurzó Györgyhöz. (Közli *Ifj. Kubinyi M.*: Árva vára. Bp. 1890. 100. o.)
58 Basta id. 1692. sz. levele.
59 Kollonitsch Siegfried alsó-magyarországi főkapitány. Néhány évvel előbb honfiúsították. Életéről, állásfoglalásáról, romantikus, túlzottan pozitív értékelésű képet nyújt *Takáts S.*: Régi idők, régi emberek c. munkájában.

között?" Nem is bocsátotta vissza Thurzóhoz a nála levő katonáit, hanem azokat is a Bocskai elleni harcra kívánta felhasználni.[60]

A támadásra induló császári sereg létszáma közel 15 000 fő körül mozgott. A sereg fegyvernemi megoszlása 2:1 volt a gyalogság javára. A hadsereg döntő többsége nehéz fegyverzetű, jól felszerelt „ép erős német gyalogból" állott, akiket Basta megbízhatóknak tartott a magyarok elleni harcra. A magyarokban nem bízott a tábornok, s hogy e bizalmatlanság nem volt alaptalan, az megmutatkozott, mert a hajdúkhoz közeledve a lovasok között levő magyarok meg is kezdték az átállást a hajdúkhoz. Számuk azonban kevés volt, s így nem sokban gyengítették a császáriak erejét, amely sereg különben a korabeli viszonyok között nagyon komoly haderőnek számított.[61]

Basta november 8-án indult meg az egegi táborból Korpona—Esztergár irányába.[62] Lassan haladtak a szűk utakon a korabeli szokásoknak megfelelő nagy málhával. A megfontolt hadvezér különben is óvakodott minden könnyelmű hadmozdulattól. A lovasságot igyekezett szorosan együtt tartani a gyalogsággal, ami nem volt könnyű feladat, mert a lovasok szét-szét széledtek rabolni a környéken.[63] Bastát nem ezek a rablások érdekelték, hanem attól tartott, hogy a szétbontakozott sereget könnyen váratlan támadás érheti a szerte portyázó hajdúk részéről.[64] Az álmosd—diószegi ütközet, Belgiojoso nagy seregének felbomlása ijesztő példaként állt a császári hadvezetés előtt, s Basta szigorúan óvakodott attól, hogy ő is elkövesse Belgiojoso hibáját.

November 13-án az esztergári táborban értesült arról, hogy a hajdúk Rimaszombat környékén tartózkodnak, és támadásra készülnek.[65] Basta úgy látszik, nem volt tisztában a hajdúk erejével, s ezért azonnal írt Kollonitschnak, hogy: „nagyon szeretném, ha repülve ide jö-

60 Kollonitsch Siegfried 1604. nov. 14-i lev. Thurzó Györgyhöz. (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 42.)

61 A szerencsi rendek kiáltványa Európa népeihez 22 000 főnek mondja Basta seregét. Mivel az összes többi források 14—15 000 főnek írják a császári sereg létszámát, én ez utóbbit fogadtam el. (L. *Benda K.*: i. m. Okmánytár. 100. old.) A gyalogság és lovasság arányára l. 48. sz. jegyzetet.

62 A hadtörténetírásban sokáig tisztázatlan volt Basta támadásának több részlete; így elindulásának időpontja, pontos útiránya stb. Nov. 3-án még az esztergomi táborban van, november 6-án pedig már Egegen, (illetve Dr. Veress E. szerint „Dezsér"-en l. i. m. II. k. 515. o.) Veress helységmeghatározása téves, mert a több száz km. távolságban fekvő Dezsérre semmiképpen sem mehetett Basta 2 nap alatt Esztergomból. Ő térkép használata nélkül pusztán fonetikai magyarázattal támasztja alá helységmegjelölését, ami nem fogadható el. Esztergár írása helyesen Esztérgály, mivel azonban Basta mindenütt ezt a helymegjelölést használja, elfogadhatónak tartottam ilyenforma leírását.

63 Erről tanúskodik Körmöcbánya város tanácsának 1604. nov. 7-i lev. Bastához: „Was für grossen unüberwündtlichen Schaden die Althanischen Knecht in unsern Stadtdörfen mûveltek, bizonyára tudja, tegnapelőtt óta azonban etlich Companien Wallonen dúlnák falvainkban, kiknek elviteléért esedezünk. (i. m. II. k. 1695. sz.)

64 L. id. 1714. sz. levelét.

65 L. Basta 1604. nov. 13-i levelét Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1699. sz.)

hetne".[66] A Drégelypalánknál tartózkodó Kollonitsch csatlakozása azonban már nem történhetett meg, mert hamarosan sor került az első összecsapásra a hajdúkkal.

*

Basta megindulásának híre a legkevésbé sem érintette kellemesen a zömök termetű, körszakállas arcú, energikus fellépésű Bocskait. A török elleni harcok nagyhírű hadvezére — akit a krónikás szerint Basta tehetetlen dühében egyszer „rókának" nevezett óvatos, megfontolt, körültekintő hadmozdulatai miatt[67] — nem kis aggodalommal értesülhetett a császári túlerő támadásáról. Talán éppen Kassa felé igyekezett kopjás puskás, marcona kinézésű hajdúival, amikor az első szállongó híreket meghozták a hajdúsikereken lelkesedő, a szabadságharchoz „nagy szívvel" hajló jobbágyok.

A kibontakozó mozgalom helyzetét veszélyesen érintette ez a gyors császári akció. A hadsereg még a szervezés legkezdetibb stádiumában volt, most alakultak az egységek újabb csatlakozó hajdúkból és fegyvert fogó jobbágyokból, s ezek a csapatok is darazsakként szétrajzottak a szélrózsa minden irányába.

Mint tudjuk, egy csapat hajdú Tarjáni Demeter vezetésével a lőcsei ágyúkkal a szepesvári „diót" igyekezett feltörni, hogy kihámozza belőle a közgyűlöletnek örvendő Belgiojosot. Más egységek Murány körül portyáztak, úgyszintén mások Szendrőben és Szádvárban voltak. Tokajnál is volt egy körülzáró csapat, Szatmárnál is, és ki tudná pontosan megmondani, hogy hány felé lovagoltak és tapodták gyalogosan az őszi sarat a fellobbanó mozgalom lelkes szívű katonái. Nagyobb egység csak Osgyánnál és Rimaszombatnál volt az ellenség előnyomulási útjában Némethi Balázs, Bornemissza János és Lippai Balázs parancsnoksága alatt, akiknek segítségére mehettek a Bocskai mellett tartózkodó csapatok. Számítani lehetett még némi török segélycsapat érkezésére a közeli végekből, de semi esetre sem olyan jelentős erőre, amelyre biztosan lehet támaszkodni.[68]

Nem sikerült még pontosan megállapítani, hogy mennyi volt annak a haderőnek a létszáma, amelyet Bocskai fel tudott vonultatni Basta ellen. A részadatok alapján úgy látszik, hogy semmi esetre sem lehetett több 15—18 000 főnél. E haderő jelentős része lelkes, de harcban járatlan jobbágyból állott, akiknek hiányos, rossz fegyverzetük volt és a katonai képzésükre nem volt sem idő, sem lehetőség. A hajdúknál más volt a helyzet, mert azok zömükben kijárták a tizenötéves háború iskoláját, s ismerték a török és császári sereg fortélyait egyaránt,

[66] L. Basta ugyanaznapi 1698. sz. levelét Kollonitsch Siegfriedhez.
[67] *Sepsi Laczkó M.*: i. m. Szemelvények. I. k. 198. o.
[68] L. *Szamosközy I.*: i. m. MHHS. XXX. k. 251., 256—257. o., valamint Lippai Balázs 1064. nov. 11-i lev. Bastához. (i. m. II. k. 1697. sz.)

viszont nehéz volt a központi irányításuk, s idegenkedtek a törökkel való együttműködéstől.[69] A nemesség csatlakozása még csak éppen hogy szórványosan megindult, s különben sem volt nagy katonai értéke a szépen „peroráló", de a harctól már elszokott nemesek csapatainak.[70]

Nehéz választ elé került Bocskai. A legkecsegtetőbb megoldásnak az kínálkozott, ha kitér a közvetlen összecsapás elől, összevonja csapatait, s a közeli tél érkezését várva visszahúzódik a szabadságharc Partium-beli kiindulási bázisára, és erőit megszervezve tavasszal lendül ismét támadásba a császáriak ellen. Voltak azonban ennek az útnak olyan akadályai, amelyek lehetetlenné tették elfogadását. Ezek az akadályok elsősorban a szabadságharc jellegéből és az erőviszonyok helyzetéből adódtak.

A szabadságharc az első időben erősen népforradalmi jellegű háború volt, melyben Bocskain kívül csak egy-két, katonai vezetőszerepet még nem játszó főúr és nemes képviselte a rendi vonalat. Ilyen körülmények között csak a szüntelen támadó harc, az előnyomulás jelenthetett újabb és újabb erősödést a felszabadított területek lakosságának csatlakozásával bővülő mozgalom számára.[71] A harc nélküli visszavonulás a lelkesedés lecsökkenését, a mozgalom hanyatlását eredményezhette volna. Bocskai nem rendelkezett számottevő állandó hadsereggel, amellyel manőverezni lehetett volna. Ő egyedül a forradalmi néptömegekre támaszkodhatott szilárdan, akik visszavonulásra, manőverezésre kevésbé voltak alkalmasak, már csak azért sem, mert visszamaradó, védtelen családjukat nem tehették ki a bosszúálló ellenség pusztításának.

Hozzájárult mindehhez még az a körülmény is, hogy a szabadságharc legfontosabb bázisa Felső-Magyarország volt, melynek lakossága gyűlölte a császáriakat, s gazdasági szempontból nem volt oly mértékben tönkretéve, mint Erdély. Ezt a területet nem lehetett kitenni a császáriak pusztításának még átmenetileg sem. Felső-Magyarország erőit nem pótolhatta volna a végsőkig kiszipolyozott, tönkretett, a temető sivár némaságával hallgató erőtlen Erdély.[72]

Bocskai tehát úgy döntött, hogy felveszi a harcot Bastával. Bár megfontolt politikus és hadvezér volt, azonban ha a szükség úgy kí-

[69] A szabadságharc katonai vezetői szinte kivétel nélkül részt vettek a török elleni tizenötéves háborúban (Bocskai, Rhédey, Lippai, Némethi, Rákóczy Lajos, Dengeleghy Mihály, stb.) A császári sereggel együtt harcoltak a török ellen, s így megismerték mindkettő hadművészetét, harci szokásait. A hajdúk tüntetően ragaszkodtak ahhoz, hogy elválasszák és elhatárolják magukat a szövetséges török csapatoktól és csak szigorral lehetett őket az együtt harcolásra kényszeríteni.. (L. *Benda K.*: Bocskai István 175., 181. o.)

[70] A nemesi csapatok csökkent értékét maguk a rendek is elismerték. (L. Magyar Törvénytár 1526—1608. 919. o.)

[71] L. a 31. sz. jegyzetben idézetteket.

[72] Erdély végsőkig elpusztult helyzetére megdöbbentő adatokat közölnek a korabeli krónikaírók, Kraus György, Gyulafi Lestár, Nagy Szabó Ferenc. (l. *Makkai László* szerk.: Erdély öröksége. III. k. Tűzpróba.)

vánta, az óvatosságot, mint értékes, de nem időszerű eszközt félretette és a merész elhatározások útjára lépett. Így volt ez mindig élete nagy pillanataiban, s most csak még nagyobb erőt meríthetett bátor elhatározásához a kezdeti nagy sikerek hatására fegyvert fogó nép lelkesedéséből, a harcedzett hajdúi bátor magatartásából, akiknek önbizalmát megsokszorozta a Belgiojoson aratott győzelem. Bocskait is vitte magával a nagy ügy, amelynek élére állt, amelynek hullámain a korábbi császárpártiságáért és birtokgyarapításáért oly sokszor szidalmazott „liber báró"[73] Magyarország és Erdély „egy szüvvel lélekkel"[74] megválasztott nagyságos fejedelme lett, vagy ahogyan később nevezték, a „magyarok bölcs atyja", „magyarok paizsa".[75] Óvatos, megfontolt és bátor volt egyszemélyben, keménykezű, igazságos és szilárdan következetes, aki miután elszakadt a császártól, a „német táskát", a német igát semmiképpen sem akarta többet felvenni. „Az mely táska — írta később — egyszer az mi nyakunkat és az magyar nemzetség nyakát igen megcsiszolta vala, kinek hordozását igen el is untuk vala, semiképpen nyakunkra azt bizony újólag nem vehetjük, készek vagyunk inkább egy nap s egy órában mindazt s mindaz többit egyszersmint az földhöz ütni, hogynem újólag azon táskát nyakunkra venni."[76] Így gondolkozott a német uralomról a lakosság nagy többsége is, s Bocskai tudta, bármilyen súlyos kockázattal jár a Basta elleni nyílt harc, a bátor szembeszállással szinte kifogyhatatlan erőforrást nyer a tömegekben.

Miután tehát eldöntötte, hogy felveszi a harcot a császáriakkal, a legnagyobb erélyel hozzálátott a szükséges intézkedések megtételéhez.

A Basta feltartóztatására irányuló hadműveletek szempontjából számba jöhetett Némethi és Bornemissza Osgyán körül állomásozó, Lippai Rimaszombatnál levő serege, a Bocskaival levő hajdúcspatok s az érkező török-tatár segélyerők, valamint Homonnai Bálint serege és Kassa őrsége. A Sajó és a Bódva völgye közötti terület látszott

73 Bocskait 1598. március 29-én „liber báró"-i méltósággal ruházták fel, ami azt jelentette, hogy birtokai után semminemű adót nem volt köteles fizetni, de hadfölkelés esetén személyesen, szolgáival, lovasaival tartozott megjelenni a fejedelem oldala mellett, s katonái zsoldját fizetnie kellett. (L. *Jakab E.*: i. m Sz. 1894. 778. o.)

74 Bocskai 1605. ápr. végén kelt levele a török szultánhoz. (MTT. XIX 117. o.) L. még MOE. XI. k. 874. o.

75 „Magyarok paizsa, igazság oszlopa,
Jók oltalmazója, gonoszok rontója . . ."
„Magyarok bölcs atyja, nemzet megszánója . . ."
„Fényes szerencséjű, jó emlékezetű!
Kit sirat minden szü, mert holtad keserű . . ."
„Leszen jövendőben csakhamar időben,
Hogy ő nemzetünkben lesz emlékezetben . . ."
(ETA. 3. k. 106—108. o.)

76 Bocskai 1606. febr. 6-i levele a Bécsben tárgyaló Illésházyhoz (l. *Benda K.*: i. m. Okmánytár 143. o.).

legalkalmasabbnak az ellenség feltartóztatására, mert akár Várad felé, akár Kassa felé veszi útját a császári sereg, itt mindenképpen elébe lehet állni. Az erők összpontosításához a legmegfelelőbb módnak az látszott, ha Lippai és Némethi serege állandó rajtaütésekkel késleltetve a császáriak előnyomulását, lassan visszahúzódik a Sajó mentén és egyesül a Bocskai parancsnoksága alatt álló seregrésszel. Amint az erők összpontosítása megtörténik, döntő ütközetre kényszerítik Basta seregét.

Bocskai az egyesülés mielőbbi megvalósítása érdekében gyorsan befejezte a kassai országgyűlést, hogy minden energiáját a harc irányítására fordíthassa. A terv sikeres végrehajtását azonban erősen veszélyeztette a Némethi által könnyelműen kezdeményezett osgyáni ütközet.

III.

Az osgyáni ütközet

Basta seregével az esztergári táborban találkoztunk utoljára november 13-án, amikor levélben Kollonitsch jövetelét sürgette. Harmadnap Losonchoz ment, majd a füleki mezőn ütött tábort.[77] Tudomása volt róla, hogy a hajdúk Rimaszombat környékén táboroznak, s a krónikás szerint egy Horváth György nevű emberét küldte előre az ellenfél haderejének kikémlelésére. Horváth nem jutott el Rimaszombatig, mert már Osgyán falunál rátalált a hajdúkra.[78]

[77] Basta 1604. november 13-i id. lev. az esztergári táborból Kollonitsch Siegfriedhez. (I. m. II. k. 1698. sz.) E helyről ír levelet még 14-én is Mátyás főhercegnek (i. h. 1702. sz.). *Istvánffy* szerint 12-én Losoncra ment, ami tehát nem helytálló (i. m. 900. o.), ellenben elfogadhatónak látszik *Sepsi Laczkó Máté* (i. m. I. k. 197. o.) és *Somogyi Ambrus* (i. m. 262. o.) adata, mely szerint Basta nov. 14-én már Losoncon volt. Ha 14-én elindult az esztergári táborból, estére megérkezhetett a kb. 30 km-re levő Losonchoz. Thurzó György november 15-i levelében arról értesíti Mátyás főherceget, hogy Basta Fülek felé szolgái seregével. (Tud. Ak. Kazinczy gyűjt. 11. doboz.) Ugyanakkor Gömör-Kishont vm. monográfiájában azt találjuk (*Borovszky S.* szerk.: Magyarország vármegyéi és városai. 501. o.), hogy Basta nov. 16-án ért Fülektől egy mértföldnyire. Mindenesetre, ha Basta vonulásának részletei nem is állapíthatók meg teljes pontossággal, az bizonyos, hogy 14-én reggel a császári fővezér még az esztergári táborban volt, s csak 17-én reggel ért Osgyánhoz, amikor is kezdetét vette másnapig tartó ütközet. Ezt bizonyítja Basta november 18-i lev. Kollonitsch Siegfriedhez (i. m. II. k. 1708. sz.), ugyanaznapi levele Thurzó Györgyhöz (i. m. II. k. 1710. sz.), november 30-i lev. Miksa főherceghez (i. m. II. k. 1723. sz.). úgyszintén Hohenlohe György Frigyesnek, Basta alvezérének november 9-i (helyesen nov. 19-i, mert a levélíró még a tíz napos eltérést mutató régi időszámítást használta) levele a szász választóhoz. (*Marczali:* Regesták ... 99. o.) Megdől tehát Rónai Horváth Jenőnek a történetírásban elfogadott állítása, mely szerint az osgyáni ütközet november 14-én ment végbe. (L. *Rónai H. J.*: Bocskai István háborúja Rudolf ellen. HK. 1893. 534. o., valamint Magyar hadi krónika. II. rész. 160. o.) L. még Mátyás főherceg 1604. nov. 19-i lev. Bastához. (OL. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. C.)

[78] *Bethlen F.*: i. m. 284. o. Basta szűkszavú jelentései erről nem beszélnek.

Ez a Némethi Balázs és Bornemissza János parancsnoksága alatt álló sereg mintegy elővédje volt a Lippaival levő főseregnek. Létszáma 4—5000 fő körül mozgott, bár a császáriak 8—10 000 felkelőről írnak Osgyánnál.[79] Ez utóbbi számadat teljesen elfogadhatatlan, mert Bocskai egész seregének nem volt sokkal több a létszáma, s ez csak egy előretolt részhad volt. Erejét és harcértékét csökkentette az a körülmény, hogy mintegy kétharmada harcban járatlan, kezdetleges fegyverzetű jobbágyból állott.[80] Ez a sereg nem volt alkalmas arra, hogy siker reményében felvegye a harcot Basta 15 000 főnyi haderejével.

Nem is volt egyetértés a harcászati elhatározásban a két vezértárs, Némethi és Bornemissza között. Ez utóbbi előrelátóbb, megfontoltabb volt, s le akarta beszélni Némethit az ütközet felvételéről. Azt tanácsolta, húzódjanak vissza Lippai főseregéhez, s ne kockáztassanak könnyelműen egyenlőtlen esélyű összecsapást. A marcona, rettenthetetlen bátorságú, de nem kevésbé meggondolatlan hajdúkapitányról azonban úgy pergett le az okos, ésszerű tanács, mint falról a borsó.[81] Talán Belgiojoso nagy seregének dicstelen vége lebegett a szeme előtt, vagy Basta hazudozó kérnének adott hitelt, aki arról beszélt, hogy a „magyarok győzelmét várja"[82] — nem tudjuk. Tény az, úgy döntött, hogy felveszi a harcot Osgyánnál Basta seregével. Bornemissza, miután nem tudta meggyőzni Némethit, elhatározta, hogy nem hagyja cserben vakmerő vezértársát, s vele együtt vállalja a reménytelen küzdelmet.

A császáriak az Osgyánon keresztül vezető úton tudtak tovább jutni Rimaszombat és a Sajó völgye felé, s így Osgyánt nem kerülhették el.[83] A két hajdúvezér a falut, a kastélyt és a környező magaslatokat erős védelmi állássá igyekezett kiépíteni. Némethi a magaslatokon sáncokat ásatott, és katonákkal rakta meg a hegyoldalt. A

79 *Szamosközy* szerint 4709 fő (i. m. 252. o.) *Istvánffy* szerint 4000 (i. m. 900. o.) *Somogyi Ambrus* szerint: 4000 (i. m. 269. o.) *Bethlen Farkas* szerint 5000 (i. m.) 284. o.) Basta nem ír a felkelők létszámáról Mátyás főherceg november 22-i Miksa főherceghez küldött levelében 4000 hajdúról és nem sokkal több felkelő parasztról számol be (MOE. XI. k. 4. o.) Hohenlohe György Frigyes pedig előbb idézett levelében 14000 főre teszi az Osgyánnál álló haidúk és jobbágyok számát.

80 *Bethlen F.:* A sereg „javarésze azonban a környékbeli falvakból iratkozott parasztság volt, újonc a hadakozásban." (i. m. 284. o.) *Somogyi A.*: „nagy részük azonban szedett, vedett falusi népség volt részben fegyvertelen, részben mindenféle lándzsával, hegyes karókkal és cséphadaróval felszerelve, kiknek sereglését a hajdúk maguk mellé fogadták (i. m. 262. o.).

81 *Bethlen F.:* im. 284. o. *Sepsi Laczkó Máté* szerint Lippai Balázs is „eleget kéré és tartóztatá Némethi Balázst hogy kevesed magával az ellenségnek ne menjen és ne tegyen kárt sem a fejedelemnek sem az országnak, sem a hadnak, sem magának, de temere (vaktában) neki (mene) . . ." (i. m. I. k. 197. o.)

82 *Bethlen F.:* i. m. 284. o.

83 Osgyánt elég magas, meredek emelkedésű, sűrű erdős hegyek veszik körül, melyeknek megkerülése nagy nehézséget okozott volna a sok podgyásszal ellátott császári seregnek. Továbbá nem valószínű, hogy Basta, aki a mozgalom felszámolására indult, a háta mögött hagyjon egy olyan sereget, amelyik bármikor hátba támadhatja.

kastélyba őrséget helyeztek Nagy András parancsnoksága alatt. A sereg nagyobb része a palánkkal körülkerített faluban maradt Bornemissza vezetésével. Hátul a hegyen Korlát István parancsnoksága alatt helyezték el a tüzérséget, 2 „öreg ágyút" és 3 tarackot.[84]

A többlépcsős védelmi terv, az erők ilyen elhelyezése elvileg nem volt helytelen és rossz, s bizonyítja, hogy a két vezérnek voltak harcászati ismeretei. Alapvető hiányossága volt azonban a tervnek a védők kis létszáma, és harcban való járatlansága, gyenge fegyverzete. A két sereg létszámbeli egyenlőtlenségét sem a kicsiny, gyenge építményű kastély, sem a falu palánkja nem tudta egyensúlyba hozni, mert egyik sem képezett olyan erősséget, melyben kis sereg huzamosabb ideig ellent tud állni. Ellencsapáshoz, váratlan rajtaütéshez pedig nem állt rendelkezésre megfelelő létszámú és minőségű seregrész. Gyengítette még az esélyeket az a körülmény is, hogy Basta embere, miután kikémlelt mindent, 16-án éjszaka visszaszökött a császári táborba és jelentette a tapasztaltakat.[85]

Basta számára most már nem volt kétség a helyzetet illetően, s ezért elhatározta, hogy másnap megtámadja és megsemmisíti az osgyáni tábort.

*

November 17-én reggel a hajdúvezérek úgy döntöttek, hogy harcfelderítő egységet küldenek ki a császári tábor felé, az ellenség szándékának kipuhatolására. E feladattal állítólag Némethy Gergelyt, a későbbi hónapok folyamán híressé vált hajdúkapitányt bízták meg, aki 300 lovassal indult a felderítésére. Előre lovagolt dél-nyugati irányba a mintegy 6 km-re fekvő Nagy-Darócig.[86]

A harcfelderítő osztag itt ellenségre bukkant, gróf Hollach Frigyes ezredére, amelyet Basta indított a támadás megkezdésére. Rövid találkozóharc fejlődött ki, melyben a hajdúk nem tudták sokáig tar-

[84] Az ágyúk számára vonatkozóan l. *Szamosközy*: i. m. 252. o. A felállításra *Bethlen F.*: i. m. 284. o.

[85] *Bethlen F.*: i. h.

[86] Némethy Gergely nevét csak *Szamosközy* említi meg, aki határozottan azt írja, hogy „Elküldék egy reggel Bornemissza és Balázs (t. i. Némethi) Németi Gergelyt, hogy lássa meg, hogy közel a német had. Gergely az nemetekre találván ... stb." (i. m. 252. o.) *Istvánffy* csak Némethi-ről beszél, aki 300 lovassal Daróczig lovagolt, de nem mondja meg, hogy melyik a kettő közül. (i. m. 901. o.) *Somogyi Ambrus* szerint „Balázs" lovagolt előre Darócz faluig. (i. m. 262. o.) *Bethlen Farkas* szerint Némethi Balázs küldött előre 300 lovast (i. m. 285. o.) Nem tartom valószínűnek, hogy az egész ütközetet irányító Némethi Balázs ment volna harcfelderítésre, s így elfogadhatóbbnak látszik, hogy a későbbi hadműveletekben jelentős szerepet játszó Némethy Gergely vezette az osztagot. Némethy Gergely későbbi szereplésére l. tanulmányom „A Bocskai szabadságharc 1605. évi hadjárata" „Hadműveletek a Dunántúlon" c. fejezetét. (HK. 1955. 3—4. sz.) *Lázár Miklós* szerint Némethy Gergely magyarországi főnemes család ivadéka, 1609-ben Udvarhelyszék főkapitánya lett. 1611-ben Belső-Szolnok vm. főispánja. 1612-ben Brassónál mint a székelyek generálisa vezérel hadat. Ez évben megsebesül és meghal. (Erdély főispánjai. Századok. 1888. 917. o.)

tani magukat a közel tízszeres túlerővel szemben. Lassan, harcolva, megkezdték a visszavonulást Osgyán felé.

Amint közeledett a harci zaj az osgyáni táborhoz, Bornemissza 200 kopjás lovassal azonnal a segítségükre sietett. Hamarosan követte őt a Lippaitól érkezett 500 lovas is. Némethi Balázs a faluból a patak hídjához rendelt 1000 gyalogost, akik a híd két oldalán állottak fel. Előre vontattak egy „Sólyom" nevű kis ágyút, s a gyalogság mögött felsorakozott a visszamaradt lovasság.[87]

Basta ekkor támadásba lendült az egész seregével. A patakon túl harcoló hajdú lovasok nem sokáig tudták feltartóztatni a tizenötszörös túlerőt. Kezdtek visszahúzódni a vízen át a gyalogság mögé. Ez a harci mozzanat természetesen nem történhetett minden zavar nélkül a gyakorlatlan sereggel, mégis nagy részüknek sikerült a hídnál álló gyalogság mögé vonulni, s újult erővel folytatni a harcot.[88]

Heves tűzharc vette kezdetét. Némethi Balázs ekkor a harcolók erősítésére előre rendelte a még tartalékban levőket. A császáriak vadul puskáztak a hajdúkra, azok meg — már akinek volt lőfegyvere — vissza, s így a kis helyen nagy tömegben harcolók közül sokan estek el mindkét részről. A nyomasztó császári fölény azonban hamarosan éreztetni kezdte hatását. A harcban járatlan jobbágyokat már megzavarta az is, amikor a patakon túl levő lovasok soraik között húzódtak vissza, amikor pedig az ellenséges nyomás fokozódásakor eszükbe vették, hogy további segítséget sehonnan sem kaphatnak, meginogtak a védelemben. A dombon levő ágyúk még tüzeltek a császáriakra, amikor Farkas Mihály zászlójával „megfutamodék."[89] Bornemissza ugyan levágta a menekülő zászlótartókat, de a harcrend felbomlását már nem lehetett megállítani. Megkezdődött a menekülés a palánkkal körülvett falun keresztül keleti irányba.

A falunál szörnyű vérontás keletkezett. Bornemissza emberfeletti erővel visszatartotta lovasait a meneküléstől, s feltartóztatta az ellenfelet mindaddig, amíg a gyalogosok nagy része el nem tudott menekülni az erdőbe. Némethi Balázs „e vad lelkületű", de példamutatóan bátor hajdúkapitány, amikor veszni látta az ügyet, leugrott lováról

[87] *Szamosközy I.*: i. m. 252. o., *Istvánffy M.*: i. m. 900. o. *Somogyi A.*: i. m. 262. o.

[88] A források egy része, mint pl. Istvánffy is, arról beszél, hogy a patakon át visszavonuló lovasok láttán a „harcban járatlan parasztok azt hitték, hogy ez futás és menekülni kezdtek" (i. m. 900. o.), de a többi források, így *Szamosközy, Somogyi Ambrus, Bethlen Farkas* mind arról beszélnek, hogy a lovasságnak a folyón való, nem minden zavar nélküli átköltözése után, még jó ideig kemény, heves harc folyt, mielőtt megkezdődött a harcrend felbomlása a menekülés. Istvánffy osztályhelyzetéből és pártállásából kifolyólag igyekszik minél jobban kisebbíteni a fegyvert fogott parasztok harcértékét, ellenálló képességét.

[89] *Szamosközy I.*: i. m. 252. o.

és a faluban még harcoló gyalogosok közé állott, hogy személyes jelenlétével buzdítsa őket a harcra.[90]

Így többfelé szakadt a had. A gyalogság egy része az erdőkbe futott, másik része Korlát Istvánnal a dombtetőn volt az ágyúk mellett, harmadik része pedig mintegy 500 fő, a lóról leszállt Némethi Balázszsal szívós harcban vonult vissza a kastély felé. A lovasság Bornemisszával tartott.

Basta a császári lovasságot Bornemissza lovasai és a dombon az ágyúk mellett levő hajdúk ellen indította, a gyalogsággal pedig a kastélyba visszahúzódott Némethit vette ostrom alá. A hosszú lándzsákkal felszerelt lovasok rövidesen kivetették állásaiból az ágyúk védelmére rendelt gyalogságot, majd Bornemissza lovasait futamították meg, s üldözték több mint egy mérföldnyi távolságig. Útközben sokat lemészároltak az erdőbe menekült jobbágyokból is.[91]

Délutánra már csak a kastélyban volt ellenállás, ahová a rettenthetetlen Némethi Balázs költözött be. Mintegy 500 hajdú és jobbágy tartotta itt magát, akiket nagyon fellelkesített parancsnokuk példamutató helytállása. Úgyannyira, hogy csüggedés helyett merész kirohanásokat intéztek a császáriak ellen és sokat levágtak közülök. Basta akkor ágyúkat vontatott elő és lövetni kezdte a kastély falait. A védőket az sem rémítette meg, hanem tovább is bátran ellenálltak.[92]

Estefelé már egy nagy rés támadt a falon, amin keresztül tüzes csóvát vetettek be a kastélyba. A szalmatetős belső épületek tüzet fogtak, s hamarosan lángba borult az istálló is. Ekkor a maradék védősereg, mintegy 400 fő kitört a kastélyból, s öldöklő harcban igyekezett áttörni az ostromgyűrűt. Próbálkozásuk nem járt sikerrel, s nagy veszteséggel kénytelenek voltak visszahúzódni a falak közé. Valószínűleg csendesedett a tűz és nem terjedt át más épületre, mert Némethi a megmaradt néhány emberével még ott töltötte az éjszakát. Másnap, 18-án reggel újból megkísérelték átjutni az ostromló császáriakon, de ez csak kevésnek sikerült, s a legtöbben harcolva estek el, vagy sebesülten fogságba kerültek. Így került fogságba maga a parancsnok Némethi Balázs is, aki a krónikás szerint: „midőn ügyét veszve látta, övéit otthagyni restellte, elhatározta, hogy csak utolsóul rohan ki a kastélyból és a futás gyalázatát tisztes helytállással egyen-

90 „Német Balázs, midőn körülvették volna az palánkkal kerített falut leugrék a lóról, az gyalogot semmi képpen nem akará elhadni." (*Szamosközy I.*: i. m. 252. o.)

91 A császáriak „ölték, sebezték a menekülő parasztokat és hajdúkat különbség nélkül: golyóval s igen hosszú lándzsáikkal könnyen átütötték őket... se fegyveresnek, se fegyvertelennek nem irgalmaztak és senkit sem hagytak életben, hogy a többieket rémületbe ejtsék." (*Somogyi A.*: i. m. 264. o.) Lásd továbbá a már idézett forrásokat.

92 Basta azt írja november 18-i. Kollonitsch Siegfriedhez intézett levelében, az ellenségről, hogy „... ein ziembliche Anzahl in den Castell hinein riterirt und sich so viel sie uns daraus gewehrt, so werden sie sich doch ferner nit halten mügen..." (i. m. II. k. 1708. sz.).

líti ki. De vasat szegeztek torkának, bal felső karján puskagolyótól sebezve" Basta fogságába került.[93]

A bátor helytálláson feldühödött Basta parancsot adott, hogy a sebesültet lábánál fogva akasszák fel. Így akart belőle vallomást kicsikarni Bocskai haderejére vonatkozóan, s kényszeríteni őt az átpártolásra. „Basta mire sem tudta rávenni a makacs Balázst" — írja a krónikás —, „hát magával hurcolta."[94] Kivégzésére — a források szerint — november utolsó napján került sor, mely alkalommal Némethi nem kevesebb bátorságot tanúsított, mint élete folyamán legtöbbször. Amikor ugyanis kivezették a táborból, hogy a vesztőhelyre vigyék, elől összekötözött kezével kiragadta a hóhér kezéből pallosát, s vagdalkozni kezdett maga körül. A körötte levő császári katonák rárohantak, s megölték a vérveszteségtől legyengült, magánosan harcoló hajdúkapitányt. Némethi azzal a büszke tudattal fogadhatta a rátörő halált, hogy katonához méltóan, harc közben esik el, s „bízvást az emberek emlékezetébe költözik."[95]

*

Az osgyáni ütközetben a császári túlerő megsemmisítő győzelmet aratott Némethi Balázs és Bornemissza János hajdú- és jobbágyseregén. A magyaroknak közel kétharmada elesett. „Sok jó szegénylegényt Balázs ott veszte"[96] — kesereg a korabeli krónikás ének. A császáriak veszteségét nehéz pontosan megállapítani, körülbelül 700 főre tehetjük.[97]

A hajdúk vereségének oka elsősorban és döntő mértékben az ellenség több mint háromszoros túlereje volt, mely egyszerre zúdult rá-

[93] *Bethlen F.:* i. m. 286. o. továbbá M. v. v. Gömör-Kishont vm.: 501. o.

[94] *Bethlen F.:* i. m. 286. o. Basta azt írja idézett november 18-i levelében, hogy „der Némethi Balázs, des Bocskai Obrister, welcher sich als man das Castell einbekommen befunden, fürgebracht worden; dem hab ich alsbald bei einem Fuess aufzuhenken anbefohlen."

[95] *Bethlen F.:* i. m. 287. o. Hasonlóan beszéli *Ortelius* is krónikájában. 1613-i kiadás 87. o.), *Spontoni*, Basta egyik titkára, szerint amint Edelénynél egy hídhoz értek, Némethi a vízbe ugrott, hogy kiszabaduljon a fogságából, de a Mansfeld ezred egy puskása utána vetette magát és kardjával fejét vette. *(Ciro Spontoni.:* Historia della Transilvania. Velence. 1683. 269—270. o.) *(Dr. Veress E.:* i. m. II. k. 528. o.) A leírások tehát ellenmondásosak, de elfogadhatónak vettem Bethlen Farkas Ortelius által is megerősített leírását, amelyhez az író még külön hozzáfűzi: „Azt mondjuk el, amit később biztos jelentések közöltek."

[96] „Bocskai Istvánról szóló históriásének." (Közli: *Geréb L.:* i. m. 272. o.)

[97] Basta nem ír sem az ellenfél, sem a saját veszteségéről pontos adatot. *Závodszky György* szerint „mindkét részről mintegy négyezer keresztény esett el" (i. m. 265. o.) *Istvánffy* azt írja 1000 hajdú és paraszt esett el, a németekből csak kevés, de Kollonitsch Ferdinánd az alsó—magyarországi főkapitány testvére megsebesült (i. m. 901. o.) Ez utóbbiról Basta is beszámol idézett levelében. *R. Horváth Jenő* közelebbről meg nem nevezett német források alapján 3000 főnek mondja a fölkelők vesztességét, s 700-nak a császáriakét. Egy bizonyos: az Osgyánnál harcoló magyar sereg nagy többsége megsemmisült, de a hosszú ideig tartó kemény, ágyúkkal támogatott harc elhihetővé teszi a császáriak 700 fős veszteségét, még a nyomasztó túlerő ellenére is.

juk. Győzelemre csak akkor nyílt volna a leghalványabb lehetőség is, ha váratlan rajtaütésekkel sikerül megosztani az ellenség erejét, s külön-külön vereséget mérni rájuk. Ezt azonban sem Némethi seregének harcban való járatlansága, sem Basta óvatos, erőit szorosan összefogó és együtt tartó hadvezetése nem tette lehetővé.

Némethi mindenképpen súlyos hibát követett el, amikor nem vonult vissza a főseregheż, s a császáriak megtámadását nem korlátozta éjszakai gyors lovas rajtaütésekre, „fárasztásra, fogyasztásra." Ennek, ha nem is lett volna nagyobb sikere Basta erős lovassága miatt, némileg mégis zavarni tudta volna az előnyomulást. A palánkkal körülvett Osgyán falu, a gyenge, kicsiny befogadóképességű kastély nem volt alkalmas az ellenség feltartóztatására, a dombokon ásott, hevenyészett sáncok pedig, ahol az ágyúk és a gyalogság egy része volt elhelyezve, könnyen megkerülhetőek és oldalba támadhatóak voltak.

Mindezek azt bizonyítják, hogy bár elismeréssel kell adóznunk Némethi Balázs és a vele harcoló hajdúk és jobbágyok bátorságának, ugyanakkor helytelenítenünk kell Némethi elhatározását az ütközet felvételére, mert ezzel lehetővé tette Basta számára, hogy külön-külön mérjen vereséget a szabadságharc amúgy sem nagy hadseregének egyes részeire.

IV.

Az edelényi—besenyői csata

Az osgyáni ütközet nem tette elbizakodottá Bastát, a tapasztalt császári hadvezért. Tisztában volt azzal, hogy Bocskainak csak egy rész-hadára mért itt vereséget, s éppen ezért, miután a kastélyt megrakta őrséggel, 1—2 napig várakozott az ellenfél újabb támadására. Akkor folytatta csak a további előnyomulást, amikor ez nem következett be.

November 19-én vagy 20-án hagyta el az osgyáni tábort,[98] s lassú menetben megindult Rimaszombat—Putnok irányába. Óvatosságára jellemző, hogy a mintegy 50 km-nyi utat három nap alatt tette meg. E lassúságnak az oka saját szavai szerint az volt, hogy Lippai Balázs lovasai állandóan előtte cirkáltak. Lippai azt akarta, hogy Basta a hajdúkénál kisebb számú lovasságával, — hátrahagyva a gyalogságot—, ellenük menjen s akkor a számbeli fölényben levő hajdúk külön-külön mérnek vereséget seregének részeire. Bár ez a törekvésük nem járt sikerrel, mert Basta felismerte szándékukat, s egész hadereje̊t szorosan együtt tartva óvatosan nyomult előre, de maga az a tény,

[98] Basta 1604. november 23-i Rudolfhoz küldött jelentésében azt írja, hogy három napon át folyamatosan követte az ellenséget. (I. m. II. k. 1714. sz.)

hogy lassítani tudták az ellenség előretörését, míg Bocskai rendezi a főerőket, mindenesetre eredményként könyvelhető el.

A császári fővezér különben megpróbálkozott a hajdúk átpártoltatásával is, s már az osgyáni ütközet után kegyelmi levelet küldött Lippai hajdúinak. A hajdúkapitány azonban Basta szavai szerint — olyan értelemben fejtette ki katonái előtt a levél tartalmát, hogy kétségbeesésbe ejtse (értsd szilárd ellenállásra buzdítsa) őket.[99]

Basta még mindig helyesebbnek látta, hogy az ellenséget üldözve Kálló—Várad irányába folytassa a támadást, s csak a Haditanács döntésére változtatta meg — nem szívesen — tervét, s indult Sajószentpéter—Edelény—Szendrő—Kassa irányába.[100]

*

Amikor az osgyáni vereség hírét megvitték Bocskainak, ő már útban volt Kassáról Sajószentpéter felé. A városban visszahagyott 1000 gyalogost és 200 lovast a nemrégen még „levelesített" Sennyei Miklós[101] és Nagy Albert alvezérei parancsnoksága alatt. Jól tudta, hogy a harcon sok minden megeshetik, s nem árt felkészülve fogadni a legrosszabbat is.

Sebtében gyülekeztek mellé az újabb hajdúcsapatok és a „föld népe", akiket nem csüggesztett el az osgyáni vereség híre, s bátor szívvel, nagy bizakodással készültek az összecsapásra.[102] A főurak közül, csak Mágocsy Ferenc volt mellette seregével, Homonnai György követségben járt, Széchi György a gyaloghadával, s Homnnai Bálint a saját seregével, szintén távol voltak. Egymásután érkeztek ellenben a török segélycsapatok, az erdélyi bújdosókkal már korábban is kapcsolatban álló Bektás pasa, a köszvényes Szinán egri pasa és a többiek.[103] Nem nagy örömmel fogadhatta se Bocskai, se a hajdúsereg a török és tatár csapatok érkezését. A török elleni harc szükségessége töltötte be eddig érzelem- és gondolatvilágukat, s e harcokban eltöltött évek emléke oly nehézzé tette most a szövetségesi kézfogást; de hát nem volt mit tenni!

Bocskai erői Sajószentpéternél gyülekeztek. Nehéz lenne megállapítani a pontos létszámot. Az egyesült sereg a török és tatár segély-

99 Uo.

100 Uo.

101 Sennyey Miklós 1596-ban Báthory Zsigmond udvari lovasságában szolgált mint „udvari lovag" (*Merényi L.:* Báthory Zsigmond fejedelem udvari lovassága. HK. 1894. 109. o.) 1601-ben az országgyűlés elítéli, 1064-ben viszont felmenti a „levelesítés" alól. (l. Magyar Törvénytár.)

102 „Bocskai István . . . a földnépét is mind fölvéve és így bízván hadierejében, Bastának eliben szálla Edelinynél." 66. (*Pethő G.:* i. m. 259. o.)

103 Basta 1604. december 18-i levele San Clemente prágai spanyol követhez. (I. m. II. k. 1741. sz.) *Pethő G.:* i. h. *Szamosközy I.:* i. m. 256., 261. o. Bocskai Istvánról szóló históriás ének. (*Geréb L.:* i. m. 274. o.), Bektas pasára vonatkozóan l. Bethlen Gábor 1604. jún. 23-i lev. Bocskaihoz (OL. Eszterházy lt. Rep. 77. fasc. E., Szinán pasára vonatkozóan pedig *Homonnai Bálint:* Naplója 261. o.

csapatokkal együtt 16—18 000 fő körül volt 8 ágyúval.[104] E viszonylagosan nagy létszámú sereg értékéből sokat levont az a körülmény, hogy a csapatok összeszokatlanok voltak és különböző katonai képzettségi fokon álltak. Így Basta még mindig közel 14 000 főnyi serege kétségkívül fölényben volt velük szemben.

November 25-én tűnt fel a császári sereg Sajókaza irányából, amint lassan kígyózó, elnyújtott menetoszlopban vonult Edelény felé.

Bocskai azonnal riadót rendelt el seregének, s átkelve a Sajón a császáriak nyomába eredt. Most már eldőlt, hogy Basta Szendrő—Kassa irányába fordul el, ami azt jelentette, hogy át kell kelnie az Edelényt átszelő patakon és a Bódva folyón. Bocskai úgy határozott, hogy átkelés közben támadja meg a császáriak visszamaradó részét, s így mér vereséget a megosztott ellenségre.

Basta felismerte Bocskai szándékát, s úgy döntött, hogy előre küldi a poggyászt és szekereket, ő pedig 3 gyalogos ezreddel és a lovasság nagyobb részével hátra marad biztosítás végett.

A folyón való átkelés már több mint fél napja tartott, amikor Bocskai úgy látva, hogy kellőképpen megritkultak a visszamaradt császáriak sorai, támadást rendelt el.

A hajdúk és tatárok rohama gróf Mansfeld ezredét érte először, ahol Basta is tartózkodott. A császáriak keményen ellenálltak s így néhány száz főnyi veszteség hátrahagyásával sikerült minden nagyobb zavar nélkül átkelni a Bódván. Nem messzire mentek, csak a mintegy 5—6 km-re húzódó völgybe, Besenyő faluhoz. Itt letáboroztak és a környező dombokon Basta biztosító csapatrészeket helyezett el.

Bocskai amikor látta a császáriak elvonulását, átkelt seregével a folyón és nyomukba eredt. A hegyes, erdős terepen nagyszámú lovasságával nem akart nyílt ütközetet kockáztatni, hanem körülzárással kívánta megadásra bírni az ellenséget.[105]

Az a völgy, amelybe Basta behúzódott, minegy 500 m széles és 2,5 km hosszú terület, amelynek kijáratát a 239-es magassági ponttal megjelölt domb zárja el, s a kijutás déli irányba csak egy szűk szoroson, északi irányba is egy alig valamivel szélesebb völgyön keresztül lehetséges. Bocskai a Bükk hegyen állította fel az ágyúit a gyalogság egy részével, a lovasság pedig az ettől délkeleti irányban ievő sík területen helyezkedett el.

Így néztek farkasszemet egymással egy teljes napon keresztül. A császári hadvezér ugyancsak kutyaszorítóban érezte magát, mint maga

[104] Basta november 23-i id. levelében 10000 főre becsüli Lippai seregét. December 18-i id. levelében 3000 török-tatárról beszél, amihez még 5000 fő érkezett. Hohenlohe György Frigyes november 30-i levelében 25000 főnek mondja az ellenség létszámát (*Marczali H.*: i. m. 99. o.) A nyolc ágyúról *Istvánffy* ír: i. m. 903. o. A császáriak természetesen nagyobbnak mondják Bocskai seregét, mint valóságban volt, s véleményem szerint a 16—18000 főnyi összlétszám közelíti meg leginkább a valóságot.

[105] Basta id. 1741. sz. levele.

írja: „már attól kellett tartanom, hogy vereséget kell majd szenvednem, mivelhogy nem tudtam megmozdulni, sem élelem keresésére menni."[106] Egyes források szerint a zsoldosok már szökdösni kezdtek, Basta pedig 300 kocsiját és a lovakon el nem vihető málháját felgyújtatta.[107]

A kelepcébe szorult Basta, másnap, 28-án kora virradatkor elhatározta, hogy a környéket ellepő sűrű köd leple alatt meglepetésszerű támadást intéz a hajdúk ellen. A tartózkodási helyétől északra húzódó szűk völgyön keresztül megindult seregével, s a ködben sikerült észrevétlenül megközelíteni a 239-es magaslatot, ahol Bocskai ágyúi és a gyalogság egy része volt elhelyezve.

A hajdúk úgylátszik ebből az irányból nem vártak támadást, s elmulasztották a kellő biztosítás megszervezését. A váratlan rajtaütés nagy zavart okozott soraikban s a rendet már nem is sikerült helyreállítani. Ennek ellenére két óra hosszat keményen ellenálltak a kezdeti előnyüket sikeresen kamatoztató császáriak támadásának, s a csata sorsa csak akkor dőlt el véglegesen Basta javára, amikor a szűk terepen a fegyvernemi előnyeit értékesíteni nem tudó, s a gyalogságtól elválasztott lovasság elhagyta a csatateret.

Az ágyúk mellett harcoló magyar és török gyalogosok bátran szembenéztek sorsukkal, s halálukig harcoltak az ellenséggel.

A három napon keresztül tartó harcokban a császáriak — Basta bevallása szerint 240. más források szerint 4—500 főt vesztettek, míg Bocskai seregéből a törökökön kívül mintegy 1000—1500-an estek el.[108]

Az edelényi—besenyői csata értékelésénél több tényezőt kell figyelembe vennünk: 1. A császári sereg, ha létszámban nem is, de harcértékben még mindig erősen fölényben volt a hajdúkból, jobbágyokból, török-tatár seregekből álló ellenféllel szemben. 2. A terep inkább a zömében gyalogos császári seregeknek kedvezett, mint Bocskai nagyszámú lovasságának. 3. Basta, hadseregének számbeli és minőségi erejére, s hadvezéri tapasztalataira támaszkodva, általában mindvégig kezében tudta tartani a kezdeményezést, a harc irányítását. Sikeresen alkalmazta a meglepetést, amelynek kezdeti előnyeit ki tudta aknázni és tovább tudta fejleszteni.

106. Uo. A csata pontos helyét Bastának e jelentéséből, valamint a többi forrásokból következtettem ki a terep részletes vizsgálatával.

107 L. *R. Horváth J.*: i. m. HK. 1893. 597. o.

108 Basta id. 1741. sz. levelén, valamint Hohenlohe György Frigyes id. levelén kívül l. Basta 1604. november 29-i jelentését Mátyás főhercheghez (l. m. II. k. 1721. sz.) ugyanaznapi levelét San Clemente prágai spanyol követhez (i. m. II. k. 1722. sz.) *Sepsi Laczkó M.*: i. m. Szemelvények . . . I. k. 197, o., valamint *Szamosközy I.* i. m. 261. o. *Istvánffy M.* tévesen írja, hogy az edelényi-besenyői csatában részt vett Rákóczi (i. m(902. o.), mert Rákóczy Lajos csak 1605-ben csatlakozott a mozgalomhoz, úgyszintén Rákóczy Zsigmond is. (L. *Szilágyi S.*: I. Rákóczy György. Bp. 1893. 16. o. MOE. XI. k. 121—122. o. *Szamosközy I.*: i. m. 312. o. stb.) A Bocskai Istvánról szóló historiásének, amely különben felsorolja részletesen a csatlakozott nemeseket és vezetőket, szintén nem beszél egyik Rákóczy részvételéről sem.

Bocskai harcászati tervére és harcászati vezetésére erősen rányomta bélyegét az erőviszonyok kedvezőtlen állapota; a csapatok összeszokatlansága, különböző képzettségi foka, a kellő felkészülési idő hiánya, s talán nem utolsósorban Bocskainak néha a kelleténél nagyobb óvatossága is. (Ez megnyilvánult például a császáriak edelényi átkelésénél, amikor már csak későn támadta meg őket.)

A besenyői bekerítés remek harcászati elgondoláson alapult, csak éppen az eredményes megvalósításához szükséges megfelelő számú gyalogság hiányzott. Emellett elhanyagolták a terep felderítését, az éjszakai biztosítást, s hézag mutatkozott a lovasság és gyalogság csatlakozó pontjánál. Túlzottan sötétnek, reménytelennek látták a körülzárt ellenség helyzetét, s ez megbosszulta magát.

Figyelembe véve Bocskai seregének fegyvernemi megoszlását, valamint a terepet, az a vélemény alakul ki bennünk, hogy talán szerencsésebb lett volna Szendrő és Gálvács között útját állni az ellenségnek. Itt a felállított sereg jobb szárnya a hajdúk kezén levő Szendrő várra, valamint a Bódva folyóra támaszkodhatott volna. A lovasság felállítására is sokkal kedvezőbb itt a terep, s a környéket uraló domb a harc áttekinthető vezetésére, az előtte levő dombalja pedig a minden irányba könnyen eljutható tartalékok elhelyezésére kínál kedvező lehetőséget. A Kassa felé igyekvő Basta bajosan kerülhette volna el Szendrőt, s a Bódva menti szűk völgyben előnyomulva nem tudta volna még harcrendbe se állítani seregét.

IV

Kassa ostroma

Basta az Esztergomtól történt elindulása óta már a második győzelmet aratta a felkelők fölött, s november 29-én büszkén jelentette Mátyás főhercegnek, hogy „most indulok tovább Kassa visszavívására."[109] A császári udvarban érthetően nagy örömet okozott a győzelmek híre. Rudolf parancsot küldött, hogy: „a lázadók ingó és ingatlan jószágait foglald le számunkra!",[110] s már utasította a Kassa elfoglalása utáni teendőkre is.[111]

A császár korán ivott a medve bőrére. Az edelényi—besenyői csata tetőpontját jelentette a császári sikereknek, honnan — mint látni fogjuk — lassan lefelé ívelt a Habsburgok szerencsecsillaga, hogy később szikrázva lehulljon a sötét mélységbe. A csatát követő napon ugyan Basta még birtokba vette Szendrő várát, amit Káthay gyáván

[109] Basta 1604. november 29-i jelentése Mátyás főherceghez. (i. m. II. k. 1721. sz.)
[110] Rudolf 1604. november 23-i rendelete Basta részére. (i. m. II. k. 1716. sz.)
[111] Rudolf ugyanaznapi újabb rendelete Basta részére. (i. m. II. k. 1717. sz.)

feladott,[112] vallonjai feldúlták útjukban Jászót,[113] s lemészároltak néhány felkelő jobbágyot Borsiban,[114] de mindez a császári sikereknek már csak a hattyúdala volt.

Basta elmondhatta, hogy jött, látott, és győzött kétszer is, de ennek ellenére sem sikerült megsemmisítő csapást mérnie a szabadságharc hadseregére. Bocskait nem olyan fából faragták, aki pánikba esik két vereség miatt: egy sikerekben és csalódásokban egyaránt gazdag élet állott a háta mögött, melynek rideg iskolája megedzette a csapásokkal szemben. Ami azonban még ennél is sokkal döntőbb: a nép, mely fegyvert fogott a szabadság kivívásáért, egyáltalán nem csüggedt el a vereségen, hanem összeszorított fogakkal, még nagyobb elszántsággal készült a végső leszámolásra. A néptömegek elszánt, áldozatra kész magatartása, a szabadságharc győzelmébe vetett bizalma olyan óriási erőforrást biztosított a mozgalom számára, amellyel szemben elégtelennek bizonyult a császári hadsereg ereje.

Ez a lelkesedés, szilárd helytállás nagy ösztönző erőt jelentett Bocskai számára is. A kíséretében levő török basák igyekeztek rábeszélni őt, hogy vonuljon délre török területre, s csak tavasszal újítsa meg a támadást. Bocskai nem fogadta el a basák javaslatát, s a harc azonnali folytatása mellett döntött, mert volt kikre támaszkodnia és ő mert is építeni arra a nemzetre, amelynek szilárd, következetes, hű fia volt. December 1-én Göncről bátor hangú kiáltványban szólította harcra a nemességet és a népet: „Noha a szerencsétlenség mostan az mi seregünkön megesett" — mondja az edelényi-besenyői csatáról — „de sem oly kár hadunkban nem lött, kit igen könnyen ne szenvedhetünk, sem az ellenségnek oly szívet nem adtunk, kinek mindgyárást ellene nem állhatunk" — nyugtatja meg az esetleges csüggedőket — „Ugyan azon napon mingyárást ismét meg gyülekezvén, ide az ellenség eleibe siettünk, hogy minden akaratjának ellene álljunk". Noha minden hazáját és nemzetét szerető embernek tudni kell most magától is a kötelességét, mégis nehogy bármiféle tisztségéből adódó kötelességében mulasztást kövessen el, követei által hagyja és parancsolja, hogy „minden fegyverfogható községgel, lovaggal, gyaloggal induljanak, se órát, se napot nem várván táborunkban mellénk jőjjenek." „Mi magunk nem vonszuk semmiből hátra magunkat kegyelmetek között, és előttök leszünk, és nemzetünkért, hazánkért halálunkat nem szánjuk."[115]

A felhívásnak meg is lett a foganatja. A lassan szállongó hóhullásban egymásután érkeztek a gönci táborba, a harcrakész jobbágyok, hajdúk. Megjött „szép hadával" a németeket keményen gyűlölő Homonnai Bálint is, ott volt Mágocsy Ferenc szintén seregével és sokan

[112] *Szamosközy I.*: i. m. 253. o., *Bethlen F.*: i. m. 286. o.
[113] *Sepsi Laczkó M.*: i. m. Szemelvények ... I. k. 197. o.
[114] Bocskai Istvánról szóló históriás ének. (*Geréb L.*: i. m. 276. o.)
[115] Bocskai 1604. dec. 1-i kiáltványa (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 90.)

mások.[116] A gönci tábor nem egy megvert sereg gyülekezője volt, hanem az igazsága tudatában győzelemre induló népé.

A hirtelen bekőszöntött tél fehér takaróval borította be a vidéket, amikor a császári zsoldosok december 3-án megérkeztek Kassa alá.[117] Basta még november 29-én a szendrői táborból felszólította a várost a megadásra, s egyben rendelkezett is, hogy a „lázadók" jószágát foglalják le „ő Felsége" számára.[118] Hiába dicsekedett azonban az edelényi győzelmével is, felhívására csak fenyegető, néma hallgatás volt a válasz. Hasonló sors érte december 3-ának éjszakáján írt levelét, amelyben pedig már a „lázadóknak" teljes bocsánatot biztosított és megígérte, hogy a falvakat is kímélni fogja.[119]

Kassa védői között nem lelt talajra a gyáva megalkuvás gondolata! Bíztak erejükben, bíztak az ügyben, amelyért fegyvert fogtak és bíztak a szabadságharc vezetőjében, aki két vereség után sem menekült török földre, hanem állhatatosan kitartott a mozgalom mellett, amelynek élére állott. Talán az egri hősök példája lelkesítette őket, vagy más végvárak bátor védelme, melyekről kóbor lantosok pengették a dicsőítő énekeket. A „bitang-korcsos magyaroknak" nevezett hajdúk, a társadalom törvényen kívül helyezett számkivetettjei újabb fényes bizonyságtételre készültek hazaszeretetből, bátorságból az ügy melletti sziklaszilárd helytállásból. Nem mesebeli hősök, „gáncsnélküli lovagok" voltak ők; múltjukban kegyetlen rablások és pusztítások fonódtak össze nagy hőstettekkel. A szabadságharc folyamán is a zsoldhiányt szorgos zsákmányszerzéssel igyekeztek kárpótolni (amit különben e korban minden hadsereg katonái megtettek), de ha harcról volt szó, nem szánták életüket áldozni az ügyért, amiért fegyvert fogtak. A hajdúk a szabadságharc előtt is félelmes hírű, bátor katonák voltak, akiktől ugyancsak rettegtek a török félhold „igazhitű" harcosai, de most hogy a török elleni harcok után a „nemzeti szabadság" legelső védelmezői lettek a császári elnyomással szemben, harcértékük még csak megsokszorozódott. Bebizonyították, hogy a múltbeli sokszor helytelen magatartásuk dacára a magyar nép egyszerű, hű fiai ők, akik számára amint megcsillant az emberi élet, a törvényen kívüli helyzet megszűnésének első halvány reménysugara, teljes erejükkel és elszántságukkal a szabadság kivívásának szolgálatába álltak.[120]

[116] L. Basta 1604. dec. 4-i lev. Mátyás főherceghez (i. m. II. k. 1729. sz.), továbbá *Szamosközy I.*: i. m. 260—261. o., *Kővári L.*: Erdély története. Kolozsvár. 1860. 4. k. 167. o., „Bocskai Istvánról szóló históriás ének" (*Geréb L.*: i. m. 276. o.).

[117] Basta dec. 3-án éjszaka már a kassai táborból ír levelet (i. m. II. k. 1728. sz.). L. még *Sepsi Laczkó M.*: i. m. Szemelvények . . . I. k. 198. o.. *Kővári L.*: i. m. 4. k. 167. o., továbbá a pozsonyi Kamara 1604. dec. 1-i lev. Bastához. (OL. Pozsonyi Kamara. Exp. 1604. dec. 1. n°8.)

[118] Basta 1604. nov. 29-i lev. Kassa városához (i. m. II. k. 1720. sz.).

[119] Basta id. 1728. sz. levele.

[120] L. Bocskai 1605. máj. 1-i levelét a török szultánhoz (MTT. XIX. 118. o.), valamint Thurzó Kristóf 1604. dec. 17-i levelét Thurzó Szaniszlóhoz (OL. Thurzó cs. lt. fasc. 103.).

Basta nem értette, hogy az általa is jó katonának, de ugyanakkor zsoldért mindenre kaphatónak tartott hajdúk miért nem hajlanak kegyelmet igérő leveleire. Ő hazátlan condottiere volt, aki egész életét, minden tehetségét az elnyomás szolgálatába állította és a szabadságharcot csak gyenge erkölcsi alapokon nyugvó lázadásnak látta, amelynek részvevőit terrorral, megvesztegetéssel meg lehet félemlíteni és árulásra lehet bírni. A cáfolat azonban nem sokáig váratott magára.

A Kassa alá érkezett császáriak a hideg időjárás elől a külváros házaiba húzódtak be. Az új „quartélyt" nem sokáig élvezhették, mert Sennyei Miklós oly mértékben kezdte ágyúztatni a házakat, hogy Basta katonái kénytelenek voltak kitakarodni belőlük. A császári fővezér ekkor újabb felszólítást küldött a védőkhöz, amire azok egy bátor kirohanással válaszoltak. A harcban mindkét fél részéről többen elestek, de a hajdúk elfogták és magukkal vitték Jell Lénárdot, a huszti várkapitányt is.[121]

Három napig táboroztak a császáriak Kassa alatt minden eredmény nélkül.[122] A szabadságharc gyors leverésének ábrándja tovatűnő délibábként illant el Basta elől, s már csak az a kívánsága volt, hogy meghúzódjon „az ország valamely zugában" s ott pihentesse embereit.[123] A néma havas tájon hajdú lovasok keringtek a császári sereg körül, s rá-rácsaptak a zsoldosokra. Az erdők rejtekén, az utak mentén baltás, kaszás jobbágyok vadásztak az elmaradozó, élelemszerzésre induló császári katonákra, s akit kézbe kaphattak, az hamarosan olyan csendes lett, mint a halotti néma táj.[124]

Basta északon keresett menedéket a fenyegetve közelgő vész elől, a szabad királyi városok erős falai között. A kezdetben nagyhangú győző most mindent igérve könyörgött bebocsátásért, s sikerült is engedékenységre bírnia Eperjes polgárságát. Hiába intette Bocskai levélben a polgárokat, hogy Basta eskűi mebízhatalanok, mint bebizonyosodott az erdélyi városok esetében is,[125] hiába írt Sennyei és Nagy Albert Kassáról, hogy Bastának „csak annyi lövő szerszáma sincsen, kivel csak egy kastélyt is tudna megvenni" és Bocskai „minden hadaival, budai, egri és temesvári basákkal, sőt az tatár chánnak fiával is mindgyárást" indul megsegítésükre,[126] mindez semmit nem használt. A négy sz. kir. város tanácskozásra ült össze Eperjesen s elhatározták, hogy a városok jogainak és vallása szabadságának tiszteletben tartása mel-

[121] L. *Istvánffy M.*: i. m. 904. o., *Szamosközy I.*: i. m. 264. o., M. v. v. Abauj-Torna vm.: 114. o., *Bethlen F.*: i. m. 286. o.

[122] *Hain G.*: i. m. 136. o.

[123] Basta id. 1729. sz. levele.

[124] *Benda K.*: i. m. 28. o., *Szilágyi S.* szerk.: A magyar nemzet története. V. k. Bp. 1897. 592. o.

[125] Bocskai 1604. dec. 4-i id. lev. Lőcse városához (*Demkó K.*: i. m. Sz. 1883. 848. o.).

[126] Sennyey Miklós és Nagy Albert ugyanaznapi levele Lőcse városához. (U. o.)

lett bebocsátják a mindezt megigérő Bastát és seregét.[127] Hogy a farkasból nem lesz bárány és a császáriak igérete egy lyukas diót sem ér, erről meggyőződhettek hamarosan, de már későn volt.[128]

Basta december 7-én indult Kassa alól Eperjes felé. Útközben seregét erősen megtizedelték az állandóan támadó hajdúk és jobbágyok, úgyhogy Eperjesre a nagy seregnek már csak az árnyéka vonult be, amely a környéket rabolva, pusztítva, de a szabadságharc további kibontakozását tétlenül szemlélve várta az idő múlását.[129]

Bocskai néhány nap múlva visszatért Kassára[130] és hozzákezdett a sikerekben bővelkedő, a szabadságharc további szempontjából nagy jelentőségű téli hadjárat megszervezéséhez és megindításához.

*

A császári sereg két taktikai győzelme tehát nem fejlődött stratégiai eredménnyé; nem sikerült megsemmisítő vereséget mérni a szabadságharc hadseregére, nem sikerült felszámolni a mozgalmat.

A stratégiai siker elmaradásának a katonai és politikai okai egyaránt megvoltak. Katonai szempontból figyelembe kell vennünk a következőket: Az osgyáni ütközetben a szabadságharc hadseregének csak egy kisebb része szenvedett megsemmisítő vereséget, ami nem gyakorolt döntő befolyást a hadsereg egészére. Az edelényi—besenyői csata után pedig Basta nem üldözte ellenfelét és nem aknázta ki a győzelmet, mert többségében gyalogságból álló hadserege, a környező vidék lakosságának ellenséges magatartása, valamint a Kassa mielőbbi elfoglalására kapott parancs ezt nem tették lehetővé. Kassát, a szabadságharc központját, nem tudták elfoglalni a császáriak, mert a védők bátran helytálltak és hiányoztak a megfelelő ostromszerek is. Nem sikerült biztosítani a császári sereg utánpótlását sem, a helyszíni beszerzés pedig szinte lehetetlenné vált a lakosság ellenséges magatartása és állandó támadásai miatt. Az ellátási zavarok és a hideg időjárási viszonyok között a zsoldos sereg alkalmatlan volt a hadműveletek folytatására.

[127] L. Thurzó Kristóf 1604. dec. 17-i lev. Thurzó Szaniszlóhoz. (O. L. Thurzó cs. lt. fasc. 103.) Basta 1604. dec. 9-i védlevelét Eperjes és a többi szabad királyi városok számára (i. m. II. k. 1730. sz.). *Hain G.*: i. m. 137. o., *Szamosközy I.*: i. m. 261. o., *Demkó K.*: i. m. Sz. 1883. 848. o.

[128] Horánszki János 1605. febr. 5-i levele Thurzó Szaniszlóhoz (O. L. Thurzó lt. fasc. 105.). A császárpárti *Istvánffy* arról ír. Basta katonái oly mértékben rabolnak, hogy még a császár híveit is elidegenítik (i. m. 904. o.). Bártfa város tanácsa 1605. jan. 23-i levelében azt írja Bastának: „. . . Ihre Kriegsleut városunkban iszonyú hatalmaskodást tettek, amiket orvoslását kérjük" (i. m. II. k. 1797. sz.).

[129] Basta 1604. dec. 17-i levelét Mátyás főherceghez: „Nem lévén elég erőm a támadásra, folytatom die angefangene gütige Tractation zur Stillung der Oberhungarischen Rebellion." (i. m. II. k. 1739. sz.)

[130] Bocskai dec. 12-én este, vagy 13-án tért vissza Kassára. Dec. 12-én még Myslén tartózkodik, Kassától 10—12 km-re (EOE. V. k. 362. o.). L. még *Sepsi Laczkó M.*: i. m. Szemelvények . . . I. k. 198. o., *Szalay L.*: Magyarország története. 19. könyv 471. o.

A szabadságharc hadserege nyílt ütközetekben alul maradt a császári sereggel szemben, viszont jellegéből kifolyólag sokkal könnyebben kiheverte az elszenvedett vereséget, mint a zsoldos seregek, s az irreguláris portyázó harcmód alkalmazásával jelentős károkat tudott okozni a nehézkes, lassú császári haderőnek. Vereség után hamarosan összegyülekezett és képes volt újabb akciókra. Ezek az előnyök abból fakadtak, hogy a szabadságharc hadserege a néptömegek aktív támogatását élvezte és a néptömegek részéről létszámpótlást és anyagi segítséget egyaránt kapott. Olyan közel került a kimeríthetetlen erőforrást jelentő néphez, amelyre egyetlen, igazságtalan ügyért harcoló zsoldossereg sem képes.

Politikai szempontból jelentősen esett latba az a körülmény, hogy a császáriaknak nem sikerült maguk mellett aktivizálni az uralkodóosztály többségét, s a néptömegek pedig egyöntetűen ellenséges álláspontot foglaltak el velük szemben. A magyar nemesség többsége passzívan szemlélte az események alakulását, azok a nagybirtokosok pedig, akik már első két hónapban csatlakoztak (mint pl. Homonnai Bálint, Mágócsy Ferenc), a két vereség után is kitartottak a mozgalom mellett, s ezzel nem kis mértékben befolyásolták a felső-magyarországi középnemesség magatartását is.

Így 1604 decemberében a katonai és politikai helyezetben bizonyos holtpont alakult ki, s a győzelem esélyese az volt, aki előbb kezébe tudja venni a kezdeményezést. Erre pedig a szabadságharc hadserege volt alkalmasabb, mert az elnyomott magyar nép állott mögötte, s annak ereje és lelkesedése lendítette előre a győzelem kiharcolása felé.

BUDAVÁR VISSZAFOGLALÁSA 1686-BAN

Dr. Csillag Ferenc ezredes

Ez év szeptember 2-án volt 270. évfordulója annak, hogy a szövetséges hadak Budavárát a töröktől visszafoglalták. Ezen a napon vesztette el a török hatalom örökre az „Iszlám védőgátját". Buda 145 évig volt a magyarországi török tartomány középpontja, támadási és védőrendszerének alapja. A fontos vár elvesztése egyben magyarországi uralmának megrendülését is jelentette.

A vár 1541-ben került a török kezébe, Szolimán szultán fegyver nélkül, csalárd módon foglalta el az ország legerősebb erődítményét. Mint János Zsigmond szövetségese, barátként vonult be a várba, melyet aztán megtartott magának.

A másfél évszázadig tartó török hódoltság alatt több ízben (1542, 1598, 1602, 1603 és 1684) kísérelték meg a vár visszafoglalását, eredménytelenül. Az 1684. évi ostrom a gyenge előkészítés miatt vallott kudarcot, jóllehet már megvoltak a visszafoglalás lehetőségei, a Bécs elfoglalására irányuló 1683. évi hadjárat volt a török hatalom utolsó nagy erőfeszítése. Az elszenvedett súlyos vereség világosan mutatta, hogy a török már nem az a nagyhatalom, ami korábban volt, hadserege legyengült, az ország erejét belső harcok sorvasztották. Erejét gyengítette Thököly oktalan elfogatása is, ezzel nemcsak szövetségesét vesztette el, hanem Thököly serege is a császár pártjára állt.

A gyengülés jelei megmutatták, hogy elérkezett a török visszaszorításának ideje, a kérdés csak az lehetett, hogy ki hajtsa végre a feladatot? A török kiűzése kétségtelenül elsősorban a magyar nép feladata lett volna, ehhez azonban nem volt önálló hadserege.

Azon kevesek közül, akik úgy látták, hogy a törököt magunk erejével kell az országból kiűzni, Zrínyi Miklós volt a legelőrelátóbb. Erős hittel hirdette az önálló nemzeti hadsereg szükségességét. A török kiűzése gondolatának szentelte egész életét, ezért küzdött kardjával és tollával, azonban a politikai események alakulása, majd korai halála miatt célját nem valósíthatta meg.

Nagyobb részt külföldiekből szerveződött az a hadsereg, amely kiűzte a törököt a hazai földről.

A régebbi történetírók főleg a keresztény szolidaritás győzelmének tüntetik fel a császári és szövetséges hadak létrejöttét, a háborút, mint a török elleni keresztes hadjáratot igyekeznek bemutatni.

Ezzel szemben a valóság az, hogy a hadjárat megindításának személyi becsvágy és nem kevés anyagias jellegű okai is voltak.

A szolidaritás gondolatával kapcsolatban elég megemlíteni, hogy XIV. Lajos „a legkeresztényebb király" a pápai diplomácia minden ügyeskedése ellenére is csak semlegességet vállalt, és bár Franciaország rendelkezett ekkor Európa legnagyobb haderejével, a török ellen csapatokat mégsem adott. Őt nem a „kereszténység egyetemes érdekei", hanem a saját hatalmi szempontjai vezették.

A török kiűzésére létrejött „Szent Liga" legfőbb tagját, I. Lipót német—római császárt és magyar királyt, a törökkel való leszámolásra nem annyira Magyarország felszabadítása, mint inkább gyarmatszerzésre való törekvés indította.

János György szász választófejedelem magatartását egyéni becsvágya irányította. Ő hajlandó lett volna akár teljes haderejét is latbavetni, ha engedélyt nyer seregének személyes vezetésére. Hadvezéri babérra vágyott, dicsőséget akart szerezni nevének. Miután az engedélyt nem kapta meg, mindössze 3 gyalogos és 2 lovas ezredet (összesen 4 700 fő) küldött Buda alá.

Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem 7 000 főnyi seregének átengedéséért 150 000 tallért kért. Szabályos szerződésben kikötötte, hogy az összeget akkor is megkapja, ha a hadjárat folyamán I. Lipót a törökkel békét kötne.

Kétségtelen, hogy a szövetséges hadak résztvevői között jelentős számmal voltak olyanok is, akik személyi vagy anyagi érdekeltség nélkül készenálltak életüket is feláldozni a vállalt cél sikeréért.

Súlyos gondként jelentkezett a vegyes összetételű szövetséges haderő vezetésének kérdése. Az egységes vezetés érdekében egy fővezér kijelölése lett volna célszerű, de ezt nem sikerült megvalósítani. Súlyos következményei később, az ostrom idején mutatkoztak meg.

I. Lipót császár és tábornokai Lotharingiai Károlyt óhajtották fővezérnek, viszont Miksa Emánuel bajor választó ehhez nem járult hozzá, mivel a császár veje volt és úgy érezte, hogy tekintélyén esik csorba.

I. Lipót a bajor választóval szemben nem léphetett fel erélyesen, a német—római császári cím lényegében nem jelentett tényleges hatalmat a választók felett, a birodalmi fejedelmek — bár tisztelték a császárt — nem tartoztak neki engedelmeskedni.

Miksa Emánuel kezdetben azt javasolta, hogy egységes hadművelet helyett külön-külön mindenki saját seregével vegye ostrom alá Székesfehérvárt, illetve Egert. Sikeres ostrom esetén egyesüljön a két sereg a további feladatokra.

Hosszú diplomáciai harc után mondott csak le tervéről és járult hozzá, hogy együttesen vegyék ostrom alá a török erő központját — Budavárát. Kikötötte, hogy függetlenségét minden körülmények között megtarthassa és Lotharingiai Károllyal szemben elsőbbség illesse a támadás helyének megválasztásában.

Miután I. Lipót a feltételeket elfogadta, a Buda falai alá vonuló császári és szövetséges seregeknek egymástól független két fővezére lett, Lotharingiai Károly és Miksa Emánuel személyében.

Az egyesült haderő összetételét és létszámát a következőkben összegezhetjük. Megjegyzendő, hogy az összeállítás csak hozzávetőleges, emellett a haderő teljes létszáma — különböző okoknál fogva — egyszerre soha nem vett részt az ostromban.

	Gyalogos	Lovas	Ágyú db	Ágyú- és mozsárgolyó db	Lőpor q	Kézigránát db
Magyarok	3—4 000	10—11 000				
Császáriak	20 100	12 780	186	133 000	10 000	54 000
Bajorok	5 000	3 000	21			
Szászok	3 000	1 700				
Frankok	1 000	2 000				
Brandenburgiak	5 195	2 069	16			
Svábok	2 000	2 000				
Svédek		1 200				
Más önkéntesek		1 000				

Összesen: 70—75 000 fő.

Az egész haderőből Lotharingiai Károly vezérlete alatt 40 878 fő, Miksa Emánul vezérlete alatt 21 050 fő (4 700 szász, 8 350 császári és 8 000 bajor katona) harcolt. Ezekben a számokban nem szerepelnek a magyarok.

Ami a magyarok 13—15 000 fős létszámát illeti, első pillanatban úgy tűnik, hogy a szövetséges sereg létszámához viszonyítva — kevés. Közelebbről vizsgálva a kérdést nyilvánvalóvá válik, hogy az adott körülmények között sokkal több nem is lehetett volna. Az ország háromrészre osztottsága és önálló nemzeti hadsereg hiánya önmagában is elegendő ok ennek indoklására. Figyelembe kell vennünk még, hogy a hosszú harcok és tízezreknek rabságba hurcolása folytán elnéptelenedett az ország. Pestnek és Budának összesen csak 24—25 000 lakosa volt! Nem utolsó sorban a császári udvar nem akart a magyaroknak nagyobb teret engedni, mivel félt és nem bízott bennük. Ezzel magyarázható, hogy a magyarok nem

vehettek részt külön seregrész gyanánt az ostromban, kis egységekre szétszaggatva, más nemzetek fiai közé beosztva küzdöttek.

A szövetséges hadak a Duna két partján vonultak fel Budára. Miksa Emánuel a Duna balpartján június 17-én érkezett Pest alá. Lotharingiai Károly serege a Duna jobbpartján június 18-án jutott el Óbudára.

Pestet a török már korábban kiűrítette, csupán kevés őrséget hagyott hátra. 300 dragonyos a Duna felőli kerítésen átmászva, a török őrség egy részét két ágyúval együtt fogságba ejtette. A bajor sereg ezzel egyidőben a Margitsziget magasságában táborba szállt és hozzákezdett a budai oldalra való átkeléshez.

Miután Miksa Emánuel a vár falait körüljárta, a korábbi kikötés értelmében támadási szakaszt választott csapatainak. Választása a vár déli oldalára esett, 21-én ezzel a szakasszal szemközti gellérthegyi oldalon helyezte el csapatait. Mint később kitűnt, választása nem volt szerencsés, ez volt a támadás szempontjából a kedvezőtlenebb oldal.

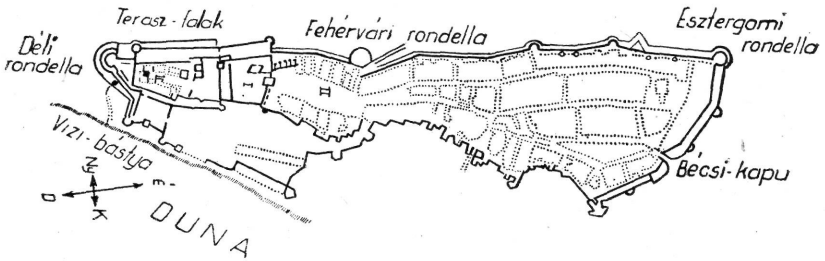

Lotharingiai Károly ezalatt megkezdte a vár bekerítését, amivel június 20-ra elkészült. Ezt a napot tekinthetjük az ostrom kezdeti időpontjának. Saját csapatainak támadási szakaszként a vár északi, keskenyebb oldala jutott. A vár két hosszabb oldala, meredeksége és nyíltsága miatt nem jöhetett tekintetbe.

A vár falai és bástyái kitűnő állapotban voltak, a törököt nem érte váratlanul az ostrom. Az 1684. évi sikertelen támadás után a sérüléseket kijavították és amennyire lehetett egyes bástyákat átépítettek. A vastag és magas falak, nagyméretű rondellák és a falakon, valamint tornyokon levő ágyúk a várat erős erődítménnyé tették.

A déli nagy rondellán 15 ágyú, a palota és a város közti falon 44 ágyú és 4 mozsár. A vízi bástya falai között 11 ágyú volt elhelyezve. A Fehérvári-rondellán és az Esztergomi-rondellán 13—13 ágyú, a Fehérvári-rondella alatt még egy 80 fontos ágyú volt felállítva. Az Esztergomi-rondella és a Bécsi-kapu közti két bástyán és külső falon 31 ágyú állott, a Bécsi kaput 18 ágyú és mozsár védte, köztük egy 200 fontos mozsár is. Ezen a szakaszon a várat — a domb alacsonysága miatt — háromsoros

fal védte, a másik fal mögött 33 ágyú várta a támadókat. A keleti oldalon csak 8 ágyút állítottak be.

A vár őrsége Abdurrahman Abdi Arnaut parancsnoksága alatt 8—10 000 janicsárból és 600 szpáhiból állott. A 70 éves Abdi basa magas kora ellenére mindent elkövetett a vár megtartására, utolsó percig erősítette a vár gyengébb pontjait. Kezdetben azt gondolta, hogy a Duna mellett felvonuló sereg Egert és Székesfehérvárt támadja meg, ezért 1 000 szpáhit Székesfehérvárra rendelt. Eközben érkezett meg az ostromló sereg Buda alá.

A tévedést észrevették, — de már későn. A kirendelt szpáhikból mintegy 500-an vissza akartak jutni a várba, azonban Bottyán János százados, (a későbbi Vak Bottyán) lovasaival lekaszabolta őket.

Az ostromló sereg első hadműveletei az északi oldalon indultak meg. A vár alatt elterülő Víziváros elfoglalásáért június 20-án meginduló támadás 23-án sikerrel ért véget, az ostromlók a városrészt elfoglalták.

Az első siker után Lotharingiai Károly saját kezűleg fizette ki a levágott török fejekért az 1 arany jutalmat. Az ostrom későbbi folyamán az elesetteket már nem számlálták.

A Víziváros birtokba vétele után kezdődött meg a várért folyó harc. Első lépésként a várfalakkal párhuzamosan haladó árkokat ástak, ezeket futóárkokkal kötötték össze. A párhuzamos árokból indult később a gyalogosok támadása.

Július hó első napjaiban elkészült négy párhuzamos árok, ezzel egyidőben a mai Retek-utca területén és a szomszédos lejtőkön lévő ütegek el kezdték „réselni" az Esztergomi-rondellát és a mellette lévő falakat.

A keletkezett rést már július 13-án elég nagynak ítélték a roham megindítására. Este három oszlopban indult a roham a rondella ellen, de a védők a támadást visszaverték. A rövid ideig tartó küzdelemben a szövetségesek 200 halottat vesztettek és 1 200 katona sebesült meg. Itt mutatkozott meg először az egységes vezetés hiánya, a császáriak önállóan támadtak, nem vették figyelembe a bajorok és a brandenburgiak helyzetét.

A déli oldalon Miksa Emánuel csapatai június hó végére szintén kiástak négy árkot, a déli nagy rondella falait a Gellérthegyen és a Naphegyen lévő ütegekkel törették. A török nem nézte tétlenül az előkészületeket, kitörésekkel nehezítette az ostrom-munkálatokat.

Július 22-én az ostrom kimenetelére szerencsés esemény történt. A mai Szebeny Antal tér közepén felállított mozsárüteg egy szerencsés lövése eltalálta a védők egyik lőporraktárát, 8 000 mázsa lőpor felrobbanása az egész várat alapjaiban rázta meg. A robbanás borzalmas ereje a palota egy részét és a mellette húzódó várfalat hosszú darabon teljesen ledöntötte, a szerterepülő kődarabok még Pest területére is hullottak. A robbanás környékén 1 500 török lelte halálát.

Az általános roham — most már gondosabban végrehajtott előkészületek és az együttműködés megszervezése után — július 27-én este indult meg 12 000 résztvevővel. A császáriak ismét az Esztergomi-rondellát rohamozták, a brandenburgiak a Bécsi-kaput és a mellette lévő falat, a bajorok pedig a déli nagy rondella ellen indítottak rohamot. Egy magyar csapat álrohamot intézett a lőporrobbanás által ütött rés irányában. Kisebb magyar egységeket osztottak be a császári csapatok és a brandenburgiak közé is, mivel a magyarok jól ismerték a törökök harcmódját és a lőfegyver ügyes alkalmazásával kitűntek a többiek közül.

A roham megkezdését 12 ágyúlövés jelezte. A négy óráig tartó öldöklő küzdelemben a császáriak elfoglalták az Esztergomi-rondellát, a brandenburgiak pedig a Bécsi-kapu mellettit. Elsőnek egy győri hajdú jutott fel a bástyára és kitűzte a lobogót. Magyar zászló lengett elsőnek az elfoglalt bástyán!

A bajorok szintén némi sikert értek el a vár déli részén, elfoglalták a nagy rondellát.

A sikerért nagy árat fizettek az ostromlók, a roham után 5 100 katona holtteste szinte elborította a küzdelem színterét. A veszteségből 600 a magyarok soraira esett.

A roham után Lotharingiai Károly felszólította Abdi basát, hogy a további vérontás elkerülése végett adja fel a várat. Az ostrom mielőbbi befejezését a felmentő török sereg közeledése is sürgette, Szolimán nagyvezér 10 000 lovasból álló előhada éppen az általános roham előkészületei idején érkezett be Sárvíz tájékára.

Abdi a felmentés reményében a vár feladását visszautasította.

A felmentő török sereg közeledésére az ostromlók a tábor körül védőárkot ástak a felmentők támadásának elhárítására. Az árok védelmére 31 000 embert rendeltek ki. A vár tövében lévő futóárkot 3 000 lovas és 6 000 gyalogos őrizte.

A nagyvezér augusztus 12-én Tétény és Budafok között előnyomult, majd seregét két vonalban támadásra felállította. A várt támadás azonban ekkor elmaradt, este a sereg visszavonult. 14-én reggel a felmentő sereg három oszlopban támadást indított, amit a szövetséges csapatok könnyen visszavertek.

Szolimán még néhányszor megkísérelte a vár felmentését anélkül, hogy teljes erejét latba vetette volna. Augusztus 29-én próbálkozott utoljára nagyobb erővel, 3 000 janicsárt lóra ültetett és megfelelő szpáhi kísérettel Óbuda irányából a várba igyekezett bejuttatni. Az irtózatos lármával és teljes vágtában közeledő lovasokat csakhamar szétverték és 1 200 janicsárt levágtak. Mindössze néhány janicsárnak sikerült átvágnia magát és a Bécsi-kapu felől a várba bejutni. Ezek is mind megsebesültek. A sikertelen kísérlet után a nagyvezér többé nem támadott.

A felmentő csapatok visszahúzódása után ismét teljes erővel megindult egy újabb általános roham előkészülete. A haditanács szeptember

2-ra tűzte ki a roham időpontját, a megindulásra a jelet délután 5 órakor a mai Szabadsághegyen lévő 6 ágyú lövése adta meg. A rohamban résztvettek az alig néhány órával előbb megérkező svédek is. Az északi oldalon a roham több oszlopban ismét az Esztergomi-rondella és a Bécsi-kapu közötti szakaszon történt, délen pedig három oszlopban, egy a Naphegy felőli oldalról, a másik kettő pedig a palota alatti terasz falai felől.

Először az északi oldalon támadó oszlopok nyertek tért, a védők a heves támadásra visszafordultak és a házak között kerestek menedéket. A hátrálókat Abdi basa a hagyomány szerint a következő szavakkal tartóztatta fel: „Ha nem tudtam megvédeni ezt a rám bízott várat, haljak meg itt!" Kíséretének élére állva a Bécsi-kapu tértől nem messze esett el az ostromlók kardcsapásai alatt.

A déli részen meginduló rohamoszlopok nehezebben jutottak előre, többször megismételt rohamok árán sikerült a palota és a déli rondella területét birtokba venni.

Mindössze 2 óráig tartott a harc, a védők ezalatt súlyos veszteséget szenvedtek, az elesettek között sok nő és gyerek is volt, mivel a kemény ellenállás miatt felbőszült szövetségesek kezdetben senkinek sem irgalmaztak. Fogságba került 6 000 török, ezek egy részét két napig a vízi mecsetbe zárták, nehogy az öldöklésnek áldozatul essenek. Később a foglyokat Győrben és Bécsben jó pénzért rabszolgaként eladták.

A vár elfoglalása után a katonák engedélyt kaptak szabad „zsákmányszerzésre". Az olcsó meggazdagodási lehetőségtől tüzelt zsákmányolók a házakat pincétől padlásig átkutatták. Egyesek kincseket kerestek, mások gazdag foglyokra vadásztak.

Akadt olyan katona is, aki másféle értékeket keresett. Marsigli olasz származású katona-mérnök korábban már járt Budán és tudta, hogy Mátyás híres Corvinái évtizedek óta a palota pincéjében halomra hányva hevernek. Az ő útja a pusztító tömegen keresztül egyenesen a palota pincéjébe vezetett és néhány könyvet magához vett. Ezeket később hazájába vitte.

A fosztogatás nem sokáig tartott, szeptember 3-án hatalmas tűz keletkedett a várban, a romok között maradt tárgyak elhamvadtak. Az üszkös romokon kívül nem maradt más, mint a még temetetlenül heverő hullák tömege. Az eltakarításra kirendelt 500 hadifogoly a hullákat összeszedte és a Dunába hordta.

A szövetséges hadak győztes katonáinak egy része néhány napi pihenés után Eszék felé indult, a többiek pedig visszatértek hazájukba, ahol hatalmas ünnepséggel fogadták őket.

A harcokban résztvevő hajdúk és huszárok is szétszéledtek, őket nem ünnepelte senki. Amíg a külföldi csapatok hőstetteit angol, olasz és német krónikások magasztalták, addig alig maradt feljegyzés a magyarok tetteiről. Más csapatok között szétosztva, érdemeikkel más csapatok dicsőségét növelték.

A bécsi kormánynak nem volt célja, hogy a magyar nép részvételét különösebben kidomborítsa. Pedig a magyar nép fiai nemcsak a háború gazdasági terheinek nagyobb részét viselték, a véráldozatban sem maradtak semmivel más népek mögött. Bottyán János huszárai voltak azok, akik még a vár bekerítése idején a Székesfehérvárról visszatérő 500 szpáhit levágták. A július 27-i rohamban 2 000 magyar hajdú támadta a Duna felől a várat, a nehéz terepen átlag minden ötödik elesett vagy megsebesült. Magyar hajdú tűzte ki az első zászlót az északi oldalon elfoglalt bástyára. A török felmentő sereg feltartóztatásában a huszároknak volt jelentős szerepük. A vár utolsó rohamában a hajdúk a támadó oszlopok első soraiban küzdöttek.

A magyar nép hatalmas anyagi és véráldozattal erejéhez képest részt vett Budavár felszabadításában. Küzdött és reménykedett, hogy a török uralom alóli felszabadulás után az ország visszanyeri függetlenségét. Nem úgy történt — a török uralom után német elnyomás következett.

A MAGYAR—DÉLSZLÁV MEGEGYEZÉS ÜGYE 1849 TAVASZÁN

Kovács Endre, a történelemtudomány kandidátusa

A bécsi kormány, felbuzdulva azokon a sikereken, amelyeket a reakció 1848 őszén elért, a következő év tavaszán erőszakos lépésre szánta rá magát. A júniusi prágai barrikádharcok leverése, a bécsi októberi forradalom véres elfojtása és a kedvezőnek vélt hadihelyzet arra bírták a kamarillát, hogy egyszeriben felrúgja mindazokat a terveket, amelyeket a monarchiabeli nemzetiségek liberális burzsoá vezetői szövögettek Ausztria föderatív átalakítására s ezen belül a nemzetiségek polgári jogainak biztosítására vonatkozóan. A morvaországi Kroměřižben 1848. november 22-től ülésezett a birodalmi gyűlés, amelynek ki kellett dolgoznia az új alkotmányt és amelyre az a feladat várt, hogy kielégítse a nemzetiségeket, eleget tegyen ezek polgári, nemzeti követeléseinek. Valójában a bécsi kormánynak nem volt szándékában a jogos igények kielégítése és csak az alkalomra várt, hogy igazi szándékait napfényre hozza. Mihelyt úgy érezte, hogy helyzete mind bel-, mind pedig külpolitikai téren megerősödött, nem is késlekedett az erőszakos lépés megtételével. A február 27-i kápolnai csatát követően, március 4-én feloszlatták a birodalmi gyűlést és március 4-i keltezéssel az egész birodalom részére oktrojált alkotmányt bocsátottak ki.

Az oktrojált alkotmány a Habsburgok uralma alatt álló valamennyi tartományt, illetve királyságot egy egységes birodalomba olvasztotta be és ezen belül alapelvként kimondotta a nemzetiségek egyenjogúságát. Hasztalan foglalták azonban írásba a nemzetiségi egyenjogúság elvét, a gyakorlatban az új alkotmány azt jelentette, hogy az összmonarchián belül a szláv és román országrészek közönséges tartományokká válnak, melyeknek a központi bécsi kormány parancsol. Ismét bebizonyosodott, hogy a kamarilla fokozott centralizációt s nem föderációt akar. Palacky ausztroszláv koncepciója megfeneklett. Csalódtak a cseh liberális burzsoázia politikusai, akik 1848 folyamán a föderatív eszme (s ennek kapcsán a szláv túlsúly) leglelkesebb hirdetői voltak; csalódtak a horvátok, mert nem tudták elfogadtatni Béccsel a horvát nemzeti követeléseket tartal-

mazó karlócai határozatokat; csalódtak a szerbek, mert nem kapták meg az önálló koronatartományt, nem kaptak megnyugtató választ a vajdaság hovatartozására és határaira vonatkozóan. De hozzájuk hasonlóan csalódás töltötte el a román liberális burzsoá politikusokat is, akik a birodalom romjainak egy koronatartományban való egyesítéséről álmodoztak. Természetesen Bécsben nem vették figyelembe a szlovákok autonómista törekvéseit sem!

A Monarchia szláv és román népeinek csalódása a bécsi politikában: új mozgalmak erjesztője lett 1849 tavaszán. Az oktrojált alkotmány kibocsátásával széles tömegek előtt lepleződött le a bécsi kormánypolitika reakciós jellege, s ezzel együtt kompromittálódtak azok a burzsoá politikusok is, akik a Béccsel való alkudozásokban látták a nemzeti-polgári követelések érvényesítésének járható útját. Megerősödtek az egyes nemzetiségi mozgalmakon belül a radikális irányzatok, fokozottabban szóhoz jutott a nemzeti mozgalmak belső ellenzéke. Ez egyben azt is jelentette, hogy fordulat következett be a közhangulatban, a széles néprétegek magatartásában is. A Bécstől való elfordulás szorosan összefüggött a magyarok és a lengyelek iránt táplált rokonszenv fellobbanásával. A radikális politikusok siettek rámutatni a liberális burzsoá elképzelések haszontalanságára és befolyásolni iparkodtak a népet azzal, hogy megvilágították a forradalmi út előnyeit. Márciustól májusig a legtöbb monarchiabeli nép közéletében szóhoz jutottak ezek a forradalmi irányzatok, és a magyarok, valamint a lengyelek iránti rokonszenv figyelemre méltó fokra jutott. Így volt ez a cseheknél, ahol elemi erővel nyilvánult meg a nép megváltozott közhangulata: Prágában nyílt téren elégették Jelačić képét, az utca hangos volt a magyar és a lengyel forradalmárok éljenzésétől, Kossuth, Bem, Dembiński nevétől. A cseh politikai életben ezidőtájt jutnak előtérbe azok a radikális demokrata felfogású politikusok, akik a Béccsel való forradalmi szakítást követelik s 1849 májusában egy magyar—lengyel—német-barát összeesküvés szálait szövögetik.[1]

A márciusi oktrojált alkotmány mélységes csalódást keltett a horvát és a szerb politikai élet vezetőiben is. Jelačić és Rajačić eleinte nem is akarták kihirdetni az új erőszakolt alkotmányt és nyomban bizottságot menesztettek Bécsbe, hogy ott elérjék a vajdaság határainak megállapítását. A szerbek bizottsága április 11-én közölte Stadion belügyminiszterrel azt a körülményt, hogy a szerbeket nem elégíti ki az új alkotmány. De a haladóbb körök elégületlensége nemcsak Béccsel szemben nyilvánult meg, hanem a Béccsel paktáló, ennek szekerét toló szerb és horvát politikusok is rövidesen a támadások kereszttüzébe kerültek. A horvát ellenzéki lapok nem haboztak Jelačićot és báró Kulmert, a reakció e két

[1] A cseh politikai életben végbement változásokról *Arnošt Klima*, Rok 1848 v Čechách 1848 136—7 o.; *Václav Žáček*, Čechové a Poláci roku 1848 II. 1948, 347—351. o.

jól látható fejét, hazaárulónak nyilvánítani.[2] Mažuranić Iván horvát kiküldött Bécsben nyíltan kijelentette, hogy Kossuth győzelmét óhajtja, mert a horvátok vele könnyebben meg tudnak egyezni.[3] A horvát és a szerb ellenzéki sajtó 1849 tavaszán sorozatos támadásokat indított a márciusi oktrojált alkotmány és ennek pártfogói ellen. „Keserűen csalatkoztunk az oktrojált alkotmányban, úgy bánnak majd velünk, mint a rebellis magyarokkal és olaszokkal", írta az Agramer Zeitung.[4] A szerb lapok rámutattak arra, hogy a szerbek a föderatív alapon létesülő nemzeti önállóságukért harcoltak és nem az osztrák—német centralizációért, és hogy a nemzeti egyenjogúság elvének kimondása nem elégítheti ki őket.

A szerb és horvát politikusokat már ekkor eltöltötte az a jogos félelem, hogy Bécs nem fogja respektálni érdemeiket, hanem a magyarokkal és olaszokkal egyenlő bánásmódban fogja őket részesíteni. „Attól tartok, hogy a szlávok annyi szolgálatait a császárság érdekében rosszul fogják jutalmazni és a régi rendszer megmarad", írta Bán Mátyás a szerb kormány boszniai emisszáriusa már február 16-án Knićaninnak. Éles támadásokat intézett a kormány ellen a Napredak c. haladó szerb lap, de támadta az oktrojált alkotmányt a mérsékelt irányzatú Vjestnik is. A belgrádi félhivatalos szerb lap, a Srbske Novine ezeket írta: „Azt gondoltuk, hogy a magyarokat leráztuk, most itt az új ellenség. Mi önálló vajdaságot akartunk, föderációt az osztrák birodalomban és az osztrák kormány centralizációra törekszik; a dráma már végére jár, a szerbek ebben a komédiában sírva fognak végezni."[5] Követelték a lapok, hogy Jelačić vonassa vissza az oktrojált alkotmányt. Rajačić patriarcha felterjesztést tett Bécsbe az új alkotmány ellen s utalt arra, hogy a szerb nép elégedetlensége a forradalom veszélyét hordozza magában. A felíratnak azonban semmiféle eredménye sem lett. A bécsi kormány — melyhez Mayerhofer belgrádi osztrák konzul terjesztette fel a szerbek követeléseit — március 15—16-i ülésén megvizsgálta a vajdasági privilégiumok kérdését, de nem talált köztük olyant, amely igazolná a szerbek követeléseit. (Önálló politikai igazgatás, külön koronatartomány stb.) Hasztalan volt a szerbek minden felháborodása, a vajdaság határainak megállapítását nem sikerült elérniök. Mayerhofert, a belgrádi konzult tábornokká és katonai főparancsnokká nevezték ki, a polgári részek igazgatását pedig Rajačićra bízták. Az ő feladatuk volt többek között az is, hogy az elégedetlen katonaságot és a polgári lakosságot megtartsák a császár iránti hűségben és letörjék az elégedetlenek mozgalmait. A szerb lapok nem mulasztották el rámutatni arra, hogy Rajačić polgári biztossá történt kinevezésével a Délvidék gyakorlatilag Windischgrätz hatáskörébe került.[6] Április hónap-

[2] *Thim József*, A magyarországi 1848—49-iki szerb fölkelés története. I 343. o.
[3] *Thim*, I. 344. o.
[4] *Thim*, I. 345. o.
[5] *Thim*, I. 346. o.
[6] *Thim*, I. 351. o.

ban a szerb és horvát politikusok minden eredmény nélkül folytatták a bécsi kormánnyal való alkudozásaikat.

A szerb és a horvát lakosságnak ez a mélységes elégedetlensége adott újabb tápot a lengyel emigráció működésének és a magyar—délszláv megegyezéshez fűződő korábbi lengyel terveknek. Bystrzonowski Lajos — Czartoryski Ádám belgrádi ügynöke — a legélénkebb figyelemmel kísérte a szerb és a horvát közvéleményben beállott változásokat és a Bécshez fűződő kapcsolatok megromlásából messzemenő következtetéseket vont le a magyar—délszláv viszony megjavítását illetően.

Az oktrojált alkotmány kihirdetésének időszakában Bystrzonowski helyzete Belgrádban megerősödött. Látta maga körül a megrökönyödött politikusokat és észrevette, hogy az egész szerb és horvát társadalmat átjárja az a belső izgalom, amelynek főtartalmát a csalódottság és az új, reálisabb utak keresésének vágya alkotta. Március 17-i jelentésében például arról ír Czartoryski hercegnek Párizsba, hogy hatalmas mozgolódás érezhető a horvát határőrezredekben és Windischgrätz szláv katonasága között általában. A szerbek olyannyira elégedetlenek, hogy megakadályozzák a tisztán császári közigazgatás bevezetését s nyíltan kifejezik a magyarok iránti rokonszenvüket. Sőt, mint Bystrzonowski írja, egy hallgatólagos szövetség érezhető a magyarokkal. A szerbek a Maros folyót a vajdaság határaként emlegetik, a csapatok, a Maroshoz érkezve megtagadták, hogy azon túllépjenek, nem hajlandók nyugtalanítani a magyarokat, akik hasonlóképpen nem fenyegetik őket. Ugyanott azt jelenti a lengyel ügynök, hogy Rajačić nagyon rossz viszonyba került Béccsel és nincs kizárva, hogy a két fél között kenyértörésre kerül sor. A szerb—horvát—magyar megegyezésre vonatkozó reményeket csak fokozta az olyan hír, mely szerint a románok kijelentették, hogy sem a magyarok, sem az osztrákok ellen nem hajlandók küzdeni, ami azután arra vezette Rukavinát, a bánsági parancsnokot, hogy a román nemzetőrség lefegyverzésére tegyen előkészületeket.[7]

Március közepén az örvendetesen bontakozó terveket megzavarta az a hír, hogy Kossuth elismerte a szerb palatinátust és már ki is nevezte Stratimirovićot szerb nádornak és horvát bánnak. Köztudomású volt, hogy Stratimirović nagyon rossz viszonyban állt a patriarchával. Czajkát, a lengyel emigráció sztambuli főügynökét valósággal lesújtotta a hír: a szerbek saját nemzetiségükért küzdenek s most Magyarország jogot formál arra, hogy főnököt adjon nekik, s méghozzá milyen főnököt! A karlócai patriarcha ellenfelét, olyan embert, akit azzal gyanúsítanak, hogy kapcsolatban áll az orosz pánszlávokkal és az Obrenovićokkal.[8]

Ezekben a márciusi napokban Bystrzonowski, a lengyel emigráció fáradhatatlan ügynöke, a magyar—délszláv baráti megegyezés lelkes híve,

[7] Bystrzonowski jelentése 1849. márc. 17. Czart/5369 Krakkó, Áll. Lt.; Czajka-Czajkowski jelentése Konstantinápolyból 1849. márc. 24. Czart/5370.
[8] Czajka jelentése 1849. márc. 24. Czart/5370.

arra gondolt, hogy Rajačićcsal és Garašanin belgrádi belügyi főnökkel egyetértve érintkezést keres Dembińskivel. Dembińskiről ugyanis köztudomású volt, hogy Magyarországra jövetelének legfőbb programpontjai közt szerepelt a magyar—szláv kiegyezés megvalósítása. A lengyel tábornok, mielőtt Magyarországra elindult, honfitársaihoz írott levelében külön kifejtette magyarországi küldetésének célját és a Czartoryskival folytatott előzetes tárgyalásai során is teljes egyértelműséggel bontakozott ki Dembiński egyeztető, békítő szerepe a magyarok és a szlávok között. Mindenről pontos értesüléseket kapott Bystrzonowski is.[9]

A Czartoryski-féle diplomácia ugyanakkor lépéseket kívánt tenni Bemnek a bevonása érdekében is. Bemmel a kapcsolat megteremtése nem ment egyszerűen, Dembiński azonban megértőbbnek mutatkozott a Czartoryski-féle politika s ennek képviselői irányában és április elején felajánlotta Kossuthnak a lengyelek közvetítését a nemzetiségekkel való vitában. Kossuth a lengyel vezér ajánlatát visszautasította.[10] A magyar középnemesség, a parlament és a kormány a nemzetiségi kérdés megítélésében lényegében nem jutott túl az 1848. évi áprilisi törvényeken, habár kétségtelen, hogy éppen március hónap folyamán a magyar sajtó egy részében feltűnően haladó hangokkal is találkozunk. A baloldali lapok, köztük a Marczius Tizenötödike a nemzetiségekkel való megegyezést olyan kérdésnek tekintik, amelyet lehetetlen tovább semmibe venni. Meg kell a nemzetiségekkel alkudni és jobb, ha ez előbb történik meg, mint később. A Marczius Tizenötödike 1849. március 6-i száma pedig már egyenesen a föderatív megoldás eszméjét veti fel. Bizonyos, hogy az ilyen állásfoglalás csak fehér hollónak számít abban a Magyarországban, amelyben a nemzetiségekkel való kiegyezésnél az ország területi sértetlenségének a megóvása a szabadságharc folyamán szakadatlanul a legfőbb vezérlő elv maradt.

Márciusban a délszláv—magyar kiegyezés tervének lelkes hirdetője jelentkezik a korabeli magyar politikai élet kiemelkedő alakjában, a Párizsban tartózkodó Teleki Lászlóban. Teleki a nemzetiségi kérdés szemléletében messzebbre jutott előre, mint abban az időben a magyar politikusok közül bárki más. Eléggé megmagyarázza ezt az a körülmény, hogy mint a magyar kormány képviselője, Párizsban érintkezésben állott a haladó politikai élet számos kiváló alakjával, köztük lengyelekkel, franciákkal és olaszokkal. Tárgyalt ezenkívül a román demokrata mozgalom franciaországi képviselőivel (Bratianu, Golescu), kapcsolatban állt Herkalović szerb emisszáriussal és más emigránsokkal.[11] 1848 őszén és telén Párizsban Teleki részvételével magyar—lengyel—olasz tárgyalások folytak a magyar forradalom megsegítéséről, egy piemonti magyar légió meg-

[9] Dembinski magyarországi küldetésére *Danzer*, Dembinski in Ungarn nach den hinterlassenen Papieren des Generals. Bécs, 1874. I, 21. sk. l.; Czartoryski utasítása Bystrzonowskinak 1848. dec. 7. Czart/5369.

[10] *Danzer*, II. 7., 152. o.

[11] *Lengyel Tamás*. Gróf Teleki László. é. n. 60—61., 70 o.

alakításáról. Párizsban Teleki jól látta, hogy a nemzetiségekkel való áldatlan viszony mekkora tehertétele a magyar szabadságharcnak. Azt is látnia kellett, hogy a piemonti kormány éppen a magyarországi nemzetiségi ellentétek miatt vonakodott szövetségre lépni a magyarokkal, akiket gyenge partnerekként tekintett. Teleki — akit a turini kormány álláspontjáról báró Splényi Lajos, Guyon sógora, a magyar kormány turini diplomáciai képviselője értesített — emlékiratban kérte fel a turini minisztériumot, hogy hozza létre a megegyezést a magyarok, a horvátok és a románok között.[12]

A nemzetiségi kérdés kiküszöbölésének vágya végülis Czartoryski herceggel hozta közelebbi érintkezésbe Telekit, aki jól tudta, hogy a lengyel emigráció vezető alakjának programjában a magyarok és a szlávok kibékítése főkövetelményként foglal helyet. Teleki a magyar kormány felfogását Szarvady Frigyes követségi titkáron keresztül ismertette a herceggel s a március 9-én Zamoyskihoz írott levélben már komoly eredményeket helyez kilátásba a megbékélés érdekében.[11] Megtalálunk itt még bizonyos illúziókat, például azt, hogy a magyar kormány a nemzetiségek egyenlőségét a múltban mindig szem előtt tartotta és kész volt például a szerbeknek minden engedményt megadni — Teleki azonban ekkor már túljutott a politikai nemzet fogalmának és az ezzel járó önáltatásnak a fokán és a területi autonómia eszméjét tette magáévá, minden bizonnyal nem teljesen a lengyel befolyástól mentesen.

1849. március 7-i Kossuthhoz írott levele olyan hangot üt meg, amely egyedülállónak mondható az egész akkori magyar politikai életben s amely a Czartoryski által felfektetett konföderációs terv szellemét tükrözi. Ezt írja benne többek közt: „Én azt hiszem, nem annyira az osztrákokkal, mint a szerbekkel, horvátokkal s oláhokkal kellene egységre lépni, mi szerintem nem igen nehéz dolog volna, mert volt alkalmam több illy fajú emberekkel találkozni és mind sokkal inkább kívánnak velünk egyezkedni, mintsem Ausztriával, ezt a magyarhoni események is bizonyítják. Csak az istenért egy szép proclamatiót hozzájok, adjatok nekik mindent, mit csak lehet. S ha Ausztriát nem lehet különben megbuktatni s tönkre silányítani, mint ha Magyarhont a confederatio basisán reconstruálják, s ha annál jobbat, kielégítőbbet talál nálunk, diadalunk s jövőnk biztosítva lesz, s hatalmunk a Fekete-tengerig terjedend. Czartoryski agensei a szerbek közt is jó szellemben működnek, legalább ő úgy állítja. A lengyelek nagyobb része még mindig nagy simpathiát mutat irántunk.[14]

Teleki az egyetlen magyar politikus 1849-ben, aki magáévá teszi a föderatív megoldás gondolatát s ilyen értelemben javasolja Kossuthnak a kiegyezést. Benne volt ebben a szerb vajdaság elismerése, ami egyszeri-

[12] *Lengyel*, 76. o.

[13] Szarvadynak Zamoyskihoz írt levelét közli A Háborús Felelősség 1929. I. 3. sz. 238—240. o.

[14] Teleki László Kossuth-hoz 1849. márc. 7. Közli a Háborús Felelősség 1929. I. 4—5 sz. 430. o.

ben megoldotta volna a szerb—magyar kérdést s ennek nyomán más fordulatot vett volna a magyar—horvát és a magyar—román viszony is. Teleki nem állt meg az elméleti elképzeléseknél, hanem Czartoryskival egyetértve, maga is hozzálátott, hogy a konföderáció elvét valósággá változtassa. A lengyel emigrációs kormány s ennek feje, Czartoryski széleskörű akciót indítottak el 1849 márciusában a magyar—délszláv viszony rendezése végett. Ennek egyik láncszeme Szarvadynak, Teleki helyettesének, tervbevett belgrádi kiküldetése volt. A terv szerint Szarvady idegen névre szóló útlevéllel készült Párizsból Belgrádba azzal, hogy odaérkezve felfedi kilétét a szerb kormány előtt és mint hivatalos megbízott tárgyal a belgrádi kormánnyal a magyarokkal való kiegyezésről.[15] Útjának sikerét igérte az a körülmény, hogy ugyanabban az időben Lenoir—Zwierkowski (Czartoryski belgrádi ügynöke) azt jelentette, hogy a magyar—szláv megegyezés egyre közelebb van, mert a megbékélés szükségét mindkét oldalon erősen érzik. Hasonlóan derülátó jelentést küldött Cerutti, a piemonti kormány belgrádi konzulja is, aki szerint a szláv lakosság napról-napra ellenségesebb érzülettel viseltetik Ausztriával szemben, a katonák több helyen megtagadták az engedelmességet, a sajtó pedig mind barátibb hangot üt meg a magyarok és az olaszok iránt.[16]

Czartoryski jó szemmel ismerte fel, hogy a magyar—délszláv megegyezés legfőbb akadályozója horvát részről Jelačić bán, a bécsi kamarillának ez az engedelmes eszköze. Éppenezért a herceg arra törekedett, hogy Zágrábban megerősítse a Jelačić-ellenes tábort és az ottani ellenzék útján megbuktassa a bánt. A Jelačić helyébe kerülő új bánnak olyan embernek kellett lennie, aki a horvát politikát a magyarokkal és Piemonttal való megegyezés szellemében irányította volna és magával ragadta volna a szerbeket is. Horvátországban az ottani hazafiak előtt nem volt ismeretlen az a körülmény, hogy Jelačićnak az európai közvéleményben a lehető legrosszabb híre van. A zágrábi politikusok emisszáriusokat küldtek nyugatra, hogy ellensúlyozzák azt a képet, amely az európai demokratikus közvéleményben Jelačićról kialakult vagyis meggyőzzék a világot arról, hogy Jelačić nem annyira reakciós, mint amilyennek látszik. A Párizsban élő horvát emisszáriusok között kiemelkedő szerepet töltött be egy fiatal teológus és író, Andria Torquat Brlić, akinek családja közeli rokonságban állott Jelačićcsal.[17] Brlić 1848 júniusában résztvett a prágai szláv kongresszuson, harcolt Windischgrätz katonái ellen a prágai barrikádokon és résztvett Hurbanék felsőmagyarországi betörésében. 1848 de-

[15] Czartoryski Czajkának 1849. márc. 27. Czart/5369.

[16] *Peter Hanak*, Ugnyetyennije narodi avsztrijszkoj imperti i vengerszkaja revoljucija 1848—1849. gg. Bp. 1953. 48. o.

[17] Brlić tevékenységére lásd naplóját. Az egyik részét kiadta *Ivan Brlić—Mažuranić*, A. T. Brlić u Slovačkom ustanku i Banovi taboru, Zágráb, 1953., a másikat A. T. Brlić kao banov emisar u Parižu. Obzor és klny. Zágráb, 1935., *Vaso Bogdanov*, Društevne i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49. Zágráb, 1949; *Vaso Bogdanov* Hrvatska Ljevica Revolucije 1848/49. Zágráb, 1949. *H. Batowski*. Chorwacy, Polacy i Wegrzy w. r. 1848., 1937.

cemberében Csehországon, Drezdán keresztül Párizsba utazott, hogy ott, mint a bán ügynöke kapcsolatot teremtsen a francia kormánnyal és a lengyel emigrációval. Párizsba érkezve kapcsolatba lépett a lengyel arisztokrata táborral Wladyslaw Mamoyski, Adam Sapieha, Sanguszko, stb.), de a demokratákkal, köztük Mickiewiczcsel is. Tárgyalt a cseh, a szerb, a bolgár, a román emigránsokkal és kapcsolatba került Telekiékkel is. Brlić Jelačić szószólójaként érkezett Párizsba, meg akarta cáfolni azt a nézetet, hogy a bán a reakció vak eszköze. Jelačić programját Brlić úgy jellemezte, hogy ennek jelszava a „szlávság-szabadság!" Brlićet, aki a Béccsel való megegyezés útján akarta elérni a szabad szláv nemzetek föderációját, a lengyel emigránsok kioktatták afelől, hogy Bécsnek nem lehet hinni, ehelyett a szlávoknak a magyarokkal kell kiegyezniök. Brlić hajlott erre a tervre, kijelentette, hogy ha Horvátország megkapja Boszniát, a horvát ezredek visszavonulnak Olaszországból és ezesetben ki lehet egyezni a magyarokkal is. A lengyel diplomaták nem tehettek ígéretet Boszniára vonatkozólag — már csak a törökökhöz fűződő jóviszony fenntartása miatt sem! —, mire Brlić hagyta magát meggyőzni a lengyelek által és ezután nem kért garanciákat Boszniára vonatkozólag.[18] Párizsi tartózkodása végén már a magyar diplomatákkal és a szárd követtel folytatott tárgyalásokat.

Brlić meggyőződéssel és teljes őszinteséggel védte Jelačićot a nyugati közvélemény előtt s ennek lehet következménye, hogy Czartoryski változtatott eredeti álláspontján s már nem akarta elmozdítani a bánt helyéről. Március 7-én azt írta Bystrzonowskinak, hogy a bán megbuktatása korai s talán káros is lenne. A bán még nem mondta ki az utolsó szót, nem szűnt meg szlávnak lenni s minden arra látszik mutatni, hogy az ausztriai minisztérium erős ellenféllel áll szemben s bármely pillanatban bekövetkezhetik a szakítás Jelačić meg az udvar között.[19] Nem sok időnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a herceg rájöjjön, mennyire téves volt ez a felfogása.

Brlić 1848 decemberében Jelačić kritikátlan magasztalójaként érkezett Párizsba, de egy-két hónap elég volt ahhoz, hogy megértse, az osztrákbarát politika nem hozhat jót a szlávoknak. Elfordul tehát Ausztriától és kapcsolatokat keres a magyarok, az olaszok és a románok felé. 1849 február 23-án Mickiewicz akkoriban meginduló lapjának („La Tribune des Peuples") bankettjén Horvátország nevében Brlić mondott beszédet. Naplójában ezeket örökítette meg erről a napról:

„Az este Chojeckinél gyűlést tartottak a Tribuna des Peuples szerkesztői. Koccintottam Pulszkyval, ellenfelemmel. Beszélgettem a megegyezésről Szalayval, akinek megmondtam, hogy a bán és a katonaság nem annyira feketesárga és császári-királyi, mint ahogy látszik. Telekivel: a megegyezés és konferedáció fontosságáról... Mickiewiczcsel ked-

[18] *Batowski*, 8—9. o.
[19] Czart/5425.

vezően a bánról, a magyarokkal való előzetes megegyezés lehetetlenségéről."[20]

Brlić ezután Mickiewicz lapjában, a La Tribune des Peuplesben írt cikkében igyekezett megmagyarázni a horvátok helyzetét, a magyarokkal való viszályt. E cikkében kijelenti, hogy a horvátok kénytelenek voltak fellépni a magyar soviniszták kal szemben, de hívek maradnak a szabad nemzetek föderációjának elvéhez és szembe mernek szállni az osztrák uralommal.[21]

Párizsban, a lengyel diplomácia közelségében vált Brlić a föderatív megoldás lelkes hívévé olyannyira, hogy másokat is mozgósítani tudott e terv mellett. 1848 telén ismerkedett meg Párizsban Tommaseóval, aki ott akkoriban a velencei köztársaság követeként tartózkodott. Talán éppen Brlić hatásának köszönhető, hogy Tommaseo 1849 elején visszatérve Velencébe erélyes akciót kezd az olasz—szláv megegyezés érdekében. Gajhoz és Mickiewiczhez intézett leveleiben a horvátok, az olaszok és a magyarok szövetsége mellett tör lándzsát. Tommaseo Turinban egy olasz—szláv szövetséget alakít s ennek felhívása testvéri együttműködést hirdet az olaszok és a szlávok között és baráti viszony kialakítására hívja fel a magyarokat és a szlávokat.[22]

Március 16-án indult el Brlić küldetésére. Czartoryski nagy reményekkel tekintett az út elé. Megírta Bystrzonowskinak, hogy Brlić feladata rábírni a bánt az Ausztria elleni fellépésre, lebeszélni őt arról, hogy a horvátok Olaszországba induljanak, tekintettel arra, hogy a márciusi oktrojált alkotmány eléggé megmutatta, hogy a bécsi kormányt a nemzetiségek tönkretételének szándéka és a német szupremácia gondolata vezérli. A herceg kétezer frankot utalt ki Brlić költségeire.

Brlić március 29-én találkozott Jelačićcsal Cegléden. A bán kijelentette, hogy annyira el van foglalva a háborúval, a „stratégiá"-val, hogy nincs ideje a háború okairól gondolkozni, nem foglalkozhat politikával. Brlić szerette volna átadni Czartoryski levelét, de Jelačić Kulmer báró és Windischgrätz leveleit kezdte előtte olvasgatni világosan kifejezve ezzel álláspontját. Egy április 1-i feljegyzés szerint Brlić az előző napokban felkereste Trifunacot és Nedeljković jelenlétében a magyarokkal való kiegyezésről folytattak beszélgetést. Brlić ismertette a párizsi lengyel emigráció munkáját a horvátok érdekében, elítélték a cseh liberális burzsoá politikusok magatartását és a bán megnyeréséről tárgyaltak.[23] Április 2-án Brlić ezeket jegyezte fel naplójában: „Igen keserű beszélgetésem volt vele (ti. a bánnal), mert egymagam vagyok sokak ellen. A bán a lengyelekről úgy nyilatkozott, hogy Czartoryskitól a legutolsóig

[20] A. T. Brlić kao banov emisar ... 44. o.
[21] „Tendences du Slaves du Midi". Aláírás A. T. Berlitch (Croate). La Tribune des Peuples 1849. márc. 17.
[22] *M. Jászay*, L'Italia e la Rivoluzione Ungherese 1848—49. 1948. 104.; *Batowski*, Legion Mickiewicza a slowiańszczyzna w r. 1848. 71. o.
[23] *Brlić*, Dnevnik II. 98—99. o.

egy sem ér semmit, mind hitványak és őrültek."[24] Azokban a napokban történt ez, amikor Bem tábornok katonái az utolsó osztrák és orosz katonát is kiűzték Erdélyből és az országnak ez a része felszabadult az ellenséges nyomás alól. A magyar hadsereg március második felében megindult támadása éppenúgy rontotta a megegyezésre irányuló kezdeményezések sikerét, mint ahogyan elkedvetlenítően hatott Piemont bukása (a novarai vereség, 1849. március 24.) vagy a szárd—osztrák egyezmény. Gregorowicz, a herceg zágrábi ügynöke megírta Párizsba, hogy jelenleg nem lehet tárgyalni s alkalmasabb időre kell várni.[25]

Perczel áprilisi és májusi délvidéki hadjárata nemcsak a hadihelyzetben hozott lényeges változást, hanem a kiegyezési törekvések számára is merőben új feltételeket teremtett. A magyar hadsereg előretörése, a császári és szerb hadvezetésnek ezzel szemben tanúsított ügyetlenségei, de különösképpen az a humánus magatartás, amely Perczel eljárását jellemezte a lakossággal való érintkezésben, nem tévesztették el hatásukat és végső soron a kiegyezési szándékot érlelték mindenekelőtt a szélesebb néprétegekben. Az új helyzet ismét napirendre tűzte a tárgyalások eszméjét.

Perczelt március 15-én nevezte ki a kormány Hadik helyébe a déli hadsereg parancsokául. Legelső törekvései közé tartozott, hogy visszaszorítsa a Tisza és a Maros szögében lévő szerb csapatokat, áttörjön a Ferenc-csatornán és felmentse Péterváradot. Sikeres és gyors előnyomulássa — Szőreg, Szentiván, Deszk, Kiszombor, Ókanizsa, Zenta, Kula és Verbász elfoglalásával — március 27-én érkezett Péterváradra. Innen Szenttamás ellen indult s ezt elfoglalta. Ezután a középbácskai községek sorra meghódoltak Perczel serege előtt.

A magyar sereg gyors előnyomulása nyomán a szerb táborban az anarchia jelei mutatkoztak. Bystrzonowski március 31-i jelentésében a horvátországi helyzet jellemzéseként azt olvassuk, hogy mozgásban van az egész horvát lakosság, egyes helyeken bátran ki lehet tűzni a magyar zászlót.[26] Április 5-én Brlić az alábbiakat jegyezte fel naplójába: „Kívántam, hogy leverjék Windischgrätzet, hogy megszégyenüljön az egész világ előtt és győzzön az igazság."[27] Április 6-án Brlić bejegyzése az alábbi utalást tartalmazza: „Jobb az igazságos ellenség, mint a ravasz barát, a mai helyzetről, és a megegyezésről."[28] A Trifunaccal folytatott beszélgetésben Brlić azt a nézetét fejtette ki, hogy vereség esetén a bán vonuljon vissza Horvátországba és szakítson Béccsel.[29] A bánnal folytatott beszélgetés során felmerült az a gondolat, hogy a horvátok ok nélkül verekszenek a magyarokkal, mert „semmit sem lehet várni ennek a harcnak a kimenetelétől.[30]

[24] *Batowski*, Chorwacy . . . 12. o.
[25] Gregorowicz jelentése. Zágráb, 1849. ápr. 3. Czart/5370.
[26] *Bystrzonowski jelentése.* 1849. márc. 31. Czart/5370.
[27] *Brlić*, Dnevnik. II. 102. ol
[28] *Brlić*, Dnevnik. II. 103. o.
[29] *Brlić*, Dnevnik. II. 103—104. o.
[30] *Brlić*, Dnevnik. II. 106. o.

A magyar hadsereg magatartása nem adott okot különösebb panaszra, mivel maga a parancsnok, Perczel, a humanitás elvét kívánta alkalmazni a meghódolt községek és az elfogott katonák irányában. Csurog elfoglalása után írta Perczel Kossuthnak április 10-én: „A nép örülve a katonai rendszer alól való felmentésén, hű ragaszkodást mutat irántunk, újabb szabadsága és a békés kilátások iránt."[31]

Perczel április 9-én kiáltványban fordult a szerb lakosokhoz s felszólította őket, hogy válasszanak a szabadság és a kárhozat között. Stratimirović azonban védőállást foglalt el a titeli fennsíkon és fegyveres ellenállásra szólította fel a csajkásokat. Stratimirović mellett Rajačić — akit a császár április 2-án nevezett ki császári biztosnak — ugyancsak ellenállásra szólította fel a lakosságot. E felhívásokra nagy szükség is volt, mert a határőrezredekben általánossá vált a forrongás, a szerb katonák nem voltak hajlandók engedelmeskedni sem Todorović tábornoknak, sem az osztrák tiszteknek. Rajačić patriarcha április 6-án kétségbeesetten fordult a Bukarestben tartózkodó Lüders cári tábornokhoz és gyors segítségét kérte. A segítség nem érkezett meg. A csajkás kerületben a hadsereg tagjai már megkezdték egyes tisztek legyilkolását és Rajačić minden bizalma most már Knićaninban összpontosult, akire nemcsak a magyar támadás feltartóztatása várt, hanem a hadseregen belül a rend visszaállítása is.[32]

Jelačić ezekben a hetekben annyira elvesztette minden népszerűségét a lakosság soraiban, hogy nem merészelt a Vajdaság felé közelíteni. Mint Brlićnek Jelačić táborából írott jelentéséből kiderül, ellentétek mutatkoztak a bán és Windischgrätz között is. Brlić kénytelen arra a megállapításra jutni, hogy az ellenforradalmi tábornokok rosszabbak a magyar hadsereg tábornokainál, bár a horvát katonaság — mint írja — jobb a magyarnál. Az általános békülési vágyra vetnek fényt Brlićnek ezek a sorai: „Hálaistennek, minden szláv ellene van a magyarokkal vívott harcnak!"[33] Bystrzonowski is úgy látja, hogy a megbékélés igen közel van, csak valami véletlen balszerencse akadályozza, hogy a szerbek és a magyarok megértsék egymást. Mindkét oldalon kívánják a megegyezést, csak a megvalósításnál jelentkeznek akadályok. A horvátok már tisztában vannak azzal, hogy a bán egyszerűen Bécs eszköze, népszerűsége éppen ezért már nem a régi, még egy kis idő kell és a kiegyezés feltételei megérnek.[34] Egy április 14-i Bystrzonowski-jelentés arról számol be, hogy a Bánátban a katonák között óriási az anarchia, a katonák fellázadtak tisztjeik ellen, mert úgy látják, hogy ezek schwarzgelbek. A lengyel ügynök mint pozitív tényt említi, hogy a szerb hadsereg ezidáig még nem támadta meg a magyarokat, csak határait védte, félő azonban, hogy Mayerhofer tábor-

31 *Thim*, I. 360. o.
32 Bystrzonowski jelentése 1849. ápr. 7. Czart/5370.
33 *Brlić* Zamoyskinak Pestről 1849. ápr. 13. Czart/5370.
34 Bystrzonowski jelentése 1849. ápr. 3. Belgrádból. Czart/5370.

nok a Maroson túlra hajszolja a szerb katonaságot.[35] Bystrzonowski számára most — miután a patriarcha orosz segítségért folyamodott s ennek elmaradása után minden reménye Knićaninhoz fűződött — különösen az vált fontos kérdéssé, hogy milyen lesz a szerbiai segítőhad főparancsnokának a magatartása a magyar—délszláv megegyezés kérdésében. Az volt az általános vélemény, hogy Knićanin hajlik a magyarokkal való kiegyezésre. A lengyel ügynök tehát arra igyekezett rábírni Garašanin belügyi főnököt Belgrádban, hogy Knićaninhoz egyengesse számára az utat. A terv szerint Knićanin maga köré gyűjti az erőket s azután mint kikiáltott vajda megkezdi a tárgyalásokat a magyarokkal; ezesetben Bystrzonowski vállalja a közvetítő szerepét. Knićaninról úgy tudták, hogy szívesen lenne magyar tábornok, ha a magyar kormány elfogadná feltételeit. Ekkor merült föl első ízben az a gondolat, hogy Bystrzonowski a magyar kormányhoz utazzék.

Közben Perczel részéről megtörténtek az első intézkedések az elfoglalt terület újjászervezésére. A parancsnok nem sokat törődött Batthyány kormánybiztossal és a kormánnyal, egészen önhatalmúlag járt el, akárcsak Erdélyben Bem. Április 9-én megszüntette a csajkás kerület császári katonai területi jellegét s azt, mint szabad polgári kerületet, Magyarországhoz csatolta. Elrendelte, hogy a bírák és esküdtek szerb nyelven gyakorolják az igazgatást és gondoskodott az egész kerület szerb nyelvű adminisztrációjáról. Intézkedéseket tett, hogy a községek szabadon válasszák képviselőiket, akikre az a feladat várt, hogy megválasszák a szerb követeket a magyar országgyűlésbe. Perczel egyben rendeletileg eltörölte az összes hadiszolgáltatást és tartozást.[36] A nagylelkű politika nem nyerte el sem Batthyány, sem Kossuth tetszését s ez utóbbi április 14-én megírta Batthyánynak, hogy Perczel intézkedéseit nem helyesli, elrendelte a csajkás kerület katonai szervezetének megszüntetését, a lakosság lefegyverzését és a kerületnek Bács megyéhez való visszacsatolását, de ugyanakkor állást foglalt a rendkívüli törvényszékek felállítása és a bűnösök kivizsgálása s megbüntetése mellett.[37]

Időközben azonban egy pillanatra sem szüneteltek a harcok. Perczel elkövette azt a hibát, hogy — miután április 7-én Goszpodincénél áttörte a szerbek védelmi vonalát — nem üldözte azonnal a Titel felé menekülő szerb csapatokat, hanem Földvárt és Óbecsét kívánta előbb elfoglalni, amiáltal módot adott arra, hogy Stratimirović kitűnően kiépítse védőállását a titeli fennsíkon. Április 13-án Perczel megtámadta Vilovót és Mosorint, de véresen visszaverték.

Perczel és a szerb csapatok között véres harcok folytak s ez kétségtelenül nem kedvezett a tárgyalások gondolatának. Súlyosbította a helyzetet, hogy sem szerb—horvát, sem magyar részről nem akadt ebben az

35 Bystrzonowski jelentése 1849. ápr. 14. Czart 5370.
36 A rendeletet közli *Thim*, III. 630. o.
37 *Thim*, III. 645. o.

időben olyan politikus, aki felkarolta volna a lengyel terveket és melléje állott volna a békülés eszméjének. A patriarcha — a vajdaság császári biztosa — maga is népszerűtlen ember volt s ezen felül teljesen Mayerhofer osztrák konzul és tábornok befolyása alatt állott. Stratimirović és Knićanin, valamint Garašanin egytől-egyig számításba jöhettek, mint tárgyaló felek és valóban, Bystrzonowski elsősorban rájuk alapozta terveit. Magyar részről viszont Perczel kínálkozott a legalkalmasabbnak a békéltető tárgyalások aktív részesének, különösen miután már megmutatta, hogy nagylelkűen bánik a meghódított területek lakosaival és nem vezeti semmilyen gyűlölet a szerbek és a horvátok ellen.

Április közepén Bem tábornok a kormány utasítására elhagyta Erdélyt és a Bánátnak vette útját. Karánsebes és Orsova felé tört előre s ezzel egyszeriben magára vonta a széles körök figyelmét. Ismertté vált, hogy Perczelnek súrlódásai vannak a kormánnyal s így a lengyel emigráció hamarosan Bemben látta az alkalmas embert, aki a magyar kormány felé közvetíteni tudna. Felfigyelt Bem sikereire Czajka is Sztambulban és e sikerekben látta a kiegyezés egyik fő biztosítékát. Czajka, aki korábban szláv rokonszenvétől vezettetve a magyaroktól kissé távolabb állt, most, felbuzdulva Bem sikerein, a magyar kormánnyal való tárgyalásokban látja a fő tennivalót. A Bemmel és Dembińskivel való kapcsolat megteremtése most már nem sokáig várathatott magára. Czajka és mellette Czartoryski is Dembińskivel lépnek levelezésbe és megtörténnek az első lépések a Bemmel való kapcsolat fölvételére is.[38]

A lengyel emigráció terveire és nemzetközi kapcsolataira jól rávilágít a Bystrzonowskinak küldött április 14-i utasítás, mely magában foglalja az angol és francia külpolitika kritikáját is. Czartoryski itt beismeri, hogy a francia és angol kormányoktól semmit sem lehet várni, ezek tétlenül hagyják, hadd folyjanak a dolgok. A herceg bízik abban, hogy a Bécs és Piemont között várható békekötés semmiesetre sem fogja megnyugtatóan rendezni Olaszország sorsát, s ezért szükséges volna Piemont és Magyarország között egyezményt létrehozni. Emellett kettőzni kell az erőfeszítést a magyar—szláv megegyezés érdekében. Bystrzonowski maradjon Belgrádban, ha ott sikerrel tud dolgozni, de ha jobbnak gondolja, menjen Magyarországra akár Dembiński, akár Kossuth oldalára. Bystrzonowskinak figyelmébe ajánlják, hogy a lengyel diplomáciának minden oka megvan arra, hogy Kossuthtal szemben ne viseltessék bizalommal. „Okunk van hinni" — mondja az utasítás, — „hogy Kossuth egyike lehet azoknak az akadályoknak, amelyek gátolják a szlávok és magyarok közti közeledést." E figyelmeztetés szerint Kossuth nem annyira magyar, mint inkább szlovák (!?) és ezért a szlávok úgy tekintenek rá, mint renegátra és ezen a ponton már annyira megsértették Kossuthot, hogy alkalmatlanná vált a békés megegyezés feladatának megvalósítására.[39]

[38] Czart 5370.
[39] Czartoryski Bystrzonowskinak 1849. ápr. 14. Czart 5370

A lengyel diplomácia Kossuthtal szemben már csak azért is bizalmatlan volt, mivel Kossuth képviselte legerőteljesebben azt az intranzigens álláspontot, hogy az ország területi épségének fenntartása minden megegyezés szükségszerű előfeltétele és ebből a felfogásából 1848 folyamán semmit sem volt hajlandó engedni. Czartoryski és a lengyel emigráció viszont egy bizonyos hajlékonyságot várt a magyar kormánytól és hovatovább Kossuthban látta ennek a taktikusabb, diplomatikusabb álláspontnak az akadályozóját. Brlić áprilisi horvátországi jelentései arról szóltak, hogy a szlávok között a magyarok nagyon népszerűek, a feketesárgák minden hitelüket elvesztették és ha a magyarok most okosak és politikusok, akkor a dunai konföderáció már nem sokáig marad pium desiderium! Az ilyen jelentések hatása alatt írta a herceg Tommaseónak, hogy elérkezett a pillanat, amikor a magyarok megnyerhetik a szlávokat, de a magyaroknak nem 1848 márciusának horvátjait és szerbjeit kell keresniök, akik akkoriban a szláv öntudat nélkül képviselték népüket Pesten, hanem azokat a horvátokat és szerbeket kell megnyerniök, akik időközben résztvettek a harcokban, hogy megóvják nemzetüket a magyarosítás és németesítés ellen, kivonják magukat a magyar szupremácia alól éppúgy, mint a feketesárga kamarilla befolyása alól.[40] A Telekivel való érintkezés arról győzte meg a herceget, hogy a magyarok mégis csak visszatérnek az igazság útjára a nemzetiségi kérdésben. Ilyesmit vélt kiolvasni a magyar kormánynak Párizsba küldött utasításaiból. Egyben Párizsban is felfigyeltek Bem és Dembiński magyarországi szereplésére és az ebből fakadó lehetőségekre. Bem erdélyi sikerei még egy kombinációt vetettek fel: a román—magyar megegyezés csábító lehetőségét.[41]

Április közepén Czartoryski párisi központja, a Hôtel Lambert egész sor akciót tervez a magyarországi helyzet rendezése érdekében.

Nagyjelentőségűnek ígérkezett a Bemmel kapcsolatos terv. Bem Nagyszeben elfoglalása után ajánlatot tett a románoknak, hogy alakítsanak légiót a magyar szabadságharc támogatására. A havaselvei forradalmi demokratáknak tetszett a terv. Ghica megbeszélte a dolgot Konstantinápolyban Czajkával és arra az elhatározásra jutottak, hogy ezt a javaslatot a lehető leggyorsabban el kell fogadni. Úgy döntöttek, hogy Balcescu és Balaceanu indulnak Iliński (álnéven Haj) lengyel ügynök társaságában Bemhez. Ha Viddinből nem tudnak a Bánátba eljutni, akkor Szerbián, sőt egyenesen Belgrádon át mennek. Értesítették erről Lenoirt is, a belgrádi lengyel ügynököt. A román forradalmárok már értesültek arról a humánus magatartásról, amelyet Bem erdélyi harcai során a román nép irányában tanúsított s így nagy bizalmat tápláltak iránta. Konstantinápolyban Golescu odaérkező anyja beszélte, hogy Erdélyben sikerrel folyik a közigazgatás szervezése, a lakosság lelkesedik Bemért, a szebeni utcákon egyebet sem hallani, mint hogy Éljen Bem! Általános

[40] Czartoryski Tommaseonak 1849. ápr. 30. Czart/5370.
[41] Czajka jelentése 1849. ápr. 14. Czart/5370

volt a vélemény, hogy Bem nem áll meg a határokon, hanem Erdély után a Bánát, majd Bukovina és Galícia következnek. Canning úgy nyilatkozott, hogy Bem nem a magyarok eszköze, hanem elsősorban lengyel tábornok, aki végre megtalálta igazi területét. Lengyelország számára szervez sereget s európai háború esetén igen komoly szerepe lesz.[42] A lengyel emigrációt ilyen körülmények között joggal nyugtalanította, hogy mindezideig nem sikerült kapcsolatot teremtenie Bemmel. Most a belgrádi ügynök is felszólítást kapott erre azzal a megjegyzéssel, hogy működjék együtt Garašaninnal és Knićaninnal, az ő hozzájárulásukkal történjék a kapcsolat felvétele.

A magyar—szláv kiegyezés programjának a megvalósításán a lengyelek mellett ebben az időben olaszok is tevékenykedtek. Monti és Cerutti, a piemonti kormány két belgrádi kiküldöttje érintkezésben állottak a szerb kormánnyal és minden befolyásukat a magyar—délszláv megegyezés érdekében vetették latba. Herkalović szerb ügynök azt jelentette Czartoryskinak, hogy a szlávok három millió francot kérnek azért, hogy kivonuljanak az ausztriai hadseregből és a románokkal egyesülve Bécs ellen fordítsák fegyvereiket. Az akció céljaira a herceg 50 ezer francot bocsátott Cerutti rendelkezésére. Czartoryski véleménye az volt, hogy a délszlávok esetleg ne a románokkal, hanem a magyarokkal fogjanak össze és fegyvereiket ne az osztrák, hanem az orosz ellen fordítsák. Törökország és Piemont is járuljanak hozzá a költségekhez.[43] A magyar hadsereg győzelmes tavaszi ellentámadása azt a reményt keltette Párizsban, hogy a megvert osztrákokat üldöző magyar sereg talán előbb érkezik Bécsbe, mint a cári intervenció bekövetkezése. Egyszeriben felmerült Bécs gyors elfoglalásának s az ebből eredő nagyszerű perspektívának a jelentősége. „Hogy ez bekövetkezhessék és hogy Bécs elfoglalása komoly következményekkel járjon, meg kell indítani a magyarok és a szlávok közti tárgyalásokat", hangzott a Hôtel Lambert utasítása.[44] Ha a Herkalović által felvetett pénzügyi támogatás sikerrel járt volna, akkor ez nemcsak Ausztria vereségét vonja maga után, hanem ebben az esetben a cári intervenció sem lett volna túlságosan veszélyes. Ausztria ezesetben kénytelen kivonni katonáit Olaszországból, ami jó Piemontnak, Törökországnak és a lengyeleknek. Így kevés költséggel megmenekülhet Piemont, Törökország és Lengyelország.

Az olaszok között közvetítő szerep várt Montira, aki Kossuthhoz, Rajačićhoz és Petroniević szerb miniszterelnökhöz vitt levelet Miloradi márki társaságában. Monti feladatai közé tartozott a kapcsolat megteremtése Bemmel és Dembińskivel.[45]

A magyar—délszláv megegyezés elősegítése volt egyik feladata Splényi bárónak is, akit Teleki László küldött Konstantinápolyba. Splényi

[42] Czajka jelentése 1849. ápr. 24. Czart/5370.
[43] Czartoryski Czajkának 1849. máj. 7. Czart/5402.
[44] Czart/5402.
[45] Czart/5402.

báró missziójának feladatait Czartoryski május 7-én közölte Czajkával. Eszerint Splényi feladata, hogy kapcsolatot teremtsen a Porta és a magyar kormány között, valamint az, hogy megkönnyítse a megértést a magyarok és a szlávok között.

Áprilisban egy P. Supan nevű fiatal zágrábi hazafi Párizsban felkereste Czartoryskit s azt a tervet adta elő, hogy a horvátok 29 ezer fegyverrel — a magyaroktól függetlenül — szembe akarnak fordulni az osztrákokkal és az oroszokkal. A fiatal horvátot Lenoir és Gregorowicz ügynökök küldték a herceghez, de ajánló levelükben elmulasztották megírni, hogy melyik csoport adta a megbízást Supannak. Pedig ezt feltétlenül tudnia kellett a hercegnek ahhoz, hogy intézkedhessék.[46]

Perczel és Bem sikerei április végén és május elején derűlátással töltötték el a lengyel diplomáciát. Czartoryski május elején úgy látta, hogy a szlávok most sokkal inkább hajlanak a megegyezésre, mint a magyarok. Erre mutattak a belgrádi és zágrábi jelentések. Szerbiában az ifjak körében erős oroszellenes hangulat uralkodott, várható volt, hogy a szerbek kedvezően fogadják a magyar ajánlatokat. Nagy feltűnést keltett, hogy Garašanin visszautasította a Bécsből küldött kitüntetést, melyet Mayerhofer hozott neki. A vajdaságból érkező lesújtó hírek valósággal elkeseríttették Kulmert. Május 11-i, Jelačićhoz intézett levelében teljes tanácstalansággal ír arról, hogy a vajdaságban széltében úrrá lett az Ausztriaellenes hangulat. Óva inti Jelačićot attól, hogy seregével rendcsinálás végett a vajdaság felé közeledjék, hiszen ott semmit sem segíthet, sőt kiteszi magát annak, hogy a horvát csapatokat is magával ragadja a szerbek soraiban folyó „demoralizálódás". „Az Isten őrizze meg Horvátországot a szerbekkel való egyesüléstől", sóhajt fel a bécsi reakció e fő képviselője.[47]

Horvátországban is szakadatlanul tartottak a nyugtalankodások. A jelentések arról számoltak be, hogy a hangulat itt is erősen a megegyezés felé hajlik. Egy terv is született ezzel kapcsolatban: küldöttséget kívántak meneszteni a bánhoz, hogy felhasználva Bem közvetítését, lépjen kapcsolatba Kossuthtal. De, mint Gregorowicz jelentette Zágrábból, a kezdeményezés megfeneklett, mert a horvát hazafiak féltek a bán boszszújától. Érzik az emberek, hogy amerre ő halad, ott valami rossznak kell bekövetkeznie, ő a legnagyobb akadály az úton, melyen járni kellene, de senki sem meri ezzel kapcsolatban nekiszegezni a kérdést, hogy mit is akar valójában.[48]

A szerb és horvát kezdeményezések erélytelensége mondatja Czartoryskival, hogy a belgrádi helyi ügyek helyett legokosabb lesz Pest felé fordítani a figyelmet. Május 7-én türelmetlenül kérdezi, van-e már va-

[46] Czartoryski Czajkának 1849. máj. 7. Czart/5370.
[47] Kulmer báró levele Jelačićhoz, Bécs 1849. máj. 11. *Bogdanov*, Društvene i političke borbe u Hrvatskoj 1848/49. 244—245. o.
[48] Gregorowicz jelentése Zágrábból 1849. máj. 2. Czart/5370.

laki Kossuth mellett a lengyel ügynökök közül s egyben nyomatékosan felhívja Bystrzonowskit a magyar—délszláv tárgyalások megindítására.[49]

A magyar—szláv megegyezés most csakis Pesten érhető el! Ecélból Bystrzonowskinak kellene Kossuthhoz, Budzyński—Bibersteinnek pedig Bem táborába mennie. Az emigráció a magyar sereg tavaszi sikereit véglegeseknek és teljeseknek látta, meg volt győződve arról, hogy ha a magyarok Bécs alá érkeznek, akkor tetszés szerint rendezhetik be hazájukat. Teleki László levele arról biztosította a herceget, hogy a magyar kormány az egyenlőség alapján kívánja rendezni a dolgokat. Az április 24-én összeülő országgyűlés volt hivatva tárgyalni a nemzetiségi kérdést. A pesti országgyűlés döntésétől függ tehát nemcsak Magyarország felemelkedése, de az Ausztria által elnyomott valamennyi nép sorsa, sőt esetleg valamennyi elnyomott nép jövője. A herceg gyors tevékenységre serkenti ügynökeit, mert most egyidejűleg kell dolgozni Karlócán, Zágrábban, Pesten és a harctéren. Az elszigetelt akciókat koordinálni kell! A diplomáciai erőfeszítések központja csakis Pest lehet és ez a felismerés adja az ötletet, hogy oda egy fontos embert kell küldeni a magyar kormány meggyőzésére. Ez a fontos ember Władysław Zamoyski, a herceg unokafivére, az arisztokrata emigráció kiemelkedő képviselője, aki ebben az időben még Turinban tartózkodik.[50]

Tárgyalásokra bíztatta a legyel emigráció a horvátokat is abban a válaszban, melyet Czartoryski a horvát hazafiaknak arra a tervére adott, amely szerint önállóan kívánnak fellépni Ausztria ellen. A P. Supannak átadott válasz utalt arra, hogy maguk a magyarok is szükségét érzik a tárgyalásoknak. Legjobb tehát, ha a horvátok közvetlenül a magyarokkal keresik a kapcsolatokat. Egyetértett a horvátok felfegyverzésével Teleki gróf is, persze azzal a feltétellel, hogy a horvátok a fegyvereket ne a magyarok ellen használják fel.[51] Teleki beszélgetést folytatott Drouin de Lhuys-szal, a francia külügyminiszterrel, kijelentette előtte, hogy a magyarok készek kiegyezni az osztrák uralkodóházzal, de ebben az esetben nemcsak a magyaroknak kell biztosítani jogaikat, hanem a többi monarchiabelieknek is. Teleki azzal próbált nyomást gyakorolni a francia kormányra, hogy hozzátette: ha a magyar felkelés a környező országokban mindenütt felszítja a forradalmi mozgalmakat, ezért nem a magyarok viselik a felelősséget, hanem Európa magára vessen érte. Mire a francia miniszter kijelentette, hogy ilyen forradalmakra nem kerül sor.[52]

A horvát hazafiak kiegyezésre hajló csoportját kellemetlenül érintette a hír, hogy a magyar országgyűlés április 14-én trónfosztottnak nyilvánította a Habsburgokat. Brlić Zamoyskinak írott levelében arról pa-

[49] Czart 5370.
[50] Czartoryski Zamoyskinak Turinba 1849. máj. 2. Czart 5370.
[51] Czartoryski Zamoyskinak 1849. máj. 10. Czart 5370.
[52] Bystrzonowski Czajkának 1849. máj. 9. Czart 5370.; A Háborús Felelősség II. 1—2. sz. 85. o.

naszkodik, hogy ezzel a megbékélés majdnem lehetetlenné vált a magyarok és a horvátok között akkor, amikor a béke már valószínűnek látszott. A dolgok napról-napra veszélyesebbek és bonyolultabbak lesznek, írja. A magyarok mindent elrontanak „ostobaságukkal", amikor a magyar nemzetisget, mint valami *una salvificát* ajánlgatják, kikáltják a köztársaságot, állati kegyetlenkedéssel szomorítják el a szerbeket s törvényeket hoznak, *de nobis sine nobis.*[53] Brlićnek ezt a május elejei felháborodását megértjük akkor, ha tudatában vagyunk annak, hogy április második felében Brlić Bécsben nagy propagandát fejtett ki a magyarokkal való kiegyezés gondolata mellett. Tanúskodnak erről az időből való naplófeljegyzései, melyekből kiderül, hogy Brlić Bécsben Windischgrätz ellen keltett hangulatot, dicsérte a magyarok erélyét, a magyar oldalon küzdő lengyel gyalogságot, a lengyel tábornokokat és a bécsi kávéházban nyíltan a magyarokkal való megegyezés mellett foglalt állást.[54] A magyarokkal való megegyezésről tárgyalt Czegović-csal is, Kraljnak pedig azt a tanácsot adta, hogy keresse fel Kossuthot, hadd lássák, hogy vélekedik a szlávságról.[55]

A Délvidéken Perczel csapatai szétverték Todorović tábornok szétzüllött seregét és Perczel május 10-én elfoglalta Pancsovát. A bánsági szerb lakosság nagy része Todorović visszavonuló hadtestének nyomába eredt, majd éhezve, rongyosan nyomorgott az erdőkben. Perczel és Bem emberségesen bántak ezzel az elmenekült lakossággal, az éhezőket élelmiszersegélyben részesítették, Perczel amnesztiát adott mindazoknak a szerbeknek, akik nyolc napon belül visszatértek. Ugyancsak amnesztiát hirdetett Bem tábornok. Felhívására a lakosság nagy része visszatért lakóhelyére és mint Bem jelentette „meghódolva bámulnak barátságos viselkedésünkön."[56] Bem és Perczel a lakosság megnyerésére foganatosított intézkedéseik mellett arra is gondoltak, hogy a szerb kormány tagjaival is érintkezésbe lépjenek. Garašaninnak küldött levelükben arra kérték őt, hogy hívja vissza a titeli fennsíkon lévő kétezer főnyi katonaságot. Garašanin nem válaszolt Perczel ilyentárgyú levelére, ami azonban nem jelenti azt, hogy végleg lemondott a magyarokkal való tárgyalásokról. Bystrzonowski úgy látta, hogy Garašanint végtelenül elkeserítette a vajdaság katonai eleste, de véleménye az volt, hogy a magyaroknak a saját érdekükben engedményekkel kell magukhoz fűzniük a szerbeket. Bystrzonowski a szerb kormánynál ilyen értelemben iparkodott előkészíteni a talajt és hasonló feladat várt Iłaj lengyel ügynökre és Montira Bem táborában.[57] Bystrzonowski Dudley Stuartnak küldött levelében bejelenti, hogy az osztrák biradalmat el kell tüntetni s helyére szabad fö-

[53] Brlić Zamoyskinak 1849. máj. 8. Czart/5370.
[54] *Brlić*, Dnevnik II. 107. o.
[55] *Brlić*, Dnevnik II. 115. 117. o.
[56] *Thim*, I., 375. o.
[57] Czajka jelentése 1849. máj. 14. Czart/5370.

deratív államalakulat kerül. Ausztriának, mint birodalomnak a fennmadása immár lehetetlen, mert minden csapatát megverték és kiűzték Magyarországról.[58]

A meghódított területeken Perczel olyan politikát kívánt űzni, amelytől idegen volt a bosszúállás gondolata. Ebben a tekintetben felfogása teljesen megegyezett Bemével. Május 2-án Zsombolyán találkozott a két győztes tábornok, összehangolták haditerveiket és kicserélték véleményeiket. E találkozás hatása alatt írta meg Perczel május 3-i jelentését, amelyben közli Kossuthtal, hogy milyen magatartást kíván tanúsítani a legyőzöttekkel szemben. Akiket fegyverrel a kézben fognak el, azokkal szemben a legszigorúbb eljárást helyezi kilátásba, de politikai vélemény miatt senkit sem szabad perbe fogni vagy vagyont elkoboztatni. „Sőt még azt is kijelentem, hogy gonosz és politikátlan cselekvés lészen oly egyéneket is üldözni, kik polgári hivatalt viselének az ellenséges uralom alatt."[59] Május 5-én arról értesíti Kossuthot, hogy az éhező népnek megengedte a kisebb mennyiségű gabona- és marhakivitelt és a lakosság visszatér a falvakba. Említést tesz arról is, hogy „a szerb hadak alkudozási lépéseket kezdenek Ausztria ellen; majd meglátom, tenni fogom azt, mit hazánk érdeke — mely mindig veszélyeztetve — s mit a humanitás parancsol, természetesen az integritás óvása mellett".[60]

Perczelnek ez a levele alkalmul szolgált Kossuthnak arra, hogy kifejtse nézetét a nemzetiségi kérdésben. Május 21-i levelében elutasítja a külön szerb vajdaság felállításának gondolatát. Eszerint valamely nemzetiségnek külön hatóságokat adni csakis úgy lehet, ha az illető nemzetiségnek kiszabott területe van. „De szerb territórium a magyar államalomban nincs és én azt hiszem, a nemzet sem fogna soha reá állhatni, hogy az ország területe akár nationalitások szerint, akár másképen dismembráltassék, — mert ez annyit tenne, mint Magyarország státus életének halálát aláírni. Tegyük fel, hogy Bács-Bánát szerb vajdasággá deklaráltatnék: mivé lenne az ott lakó magyarok, németek, oláhok nemzetiségi joga és micsoda joggal kívánhatnának a szerbek ez alapon szupremáciát? Szerb vajdaság tehát, szerb provinciális gyűlés és minden hasonló ábrándok, a praxisban tökéletes képtelenségek. Horvátországnak lehet bánja, tartományi gyűlése, mert horvátországi territórium van, de szerb vajdaság, szerb provinciális gyűlés nem lehet; mert Magyarországban Szerbia nincs, hanem vannak az egy és oszthatatlan ország földjén vegyesen elszórt szerb nyelvű lakosok, kik azt kívánhatják, hogy ráiok nézve is, az országnak minden joga, törvénye, szabadsága közös legyen; de mert külön tartományuk nincs, azt nem kívánhatják, hogy az ország az ő nemzetiségök kedvéért földaraboltassék, és számukra egy külön tar-

[58] Bystrzonowski Dudley Stuartnak 1849. máj. 16. Czart/5370.
[59] *Thim*, III. 695. o.
[60] *Thim*, III. 700., Kossuth Összes Munkái. XV. 276. o.

tomány alkottassék, mely aztán legfeljebb olyan viszonyban álljon a magyar kormányhoz, mint áll Szerbia Konstantinápolyhoz... Minden nationalitási túlhaitott teóriák tehát vagy ábrándok vagy a status egység felbontására és Bács-Bánátnak és Szerémségnek Szerbiához csatolására intézett pártütések. S ha az elsők: úgy lehetetlen életbe léptetniök; ha a második: úgy lehetetlen megengedniök."[61]

Kossuth ugyanitt megszabja a nemzetiségekkel való tárgyalások elvi alapjait. A megbékélés eszerint csakis az alábbi elvek alapján következhetik be:

1. Közös jog, törvény és szabadság, nyelv- és valláskülönbség nélkül.

2. A szerb nyelvnek szabad használata nemcsak a magánéletben, hanem iskoláinkban és amely községben többséget képeznek, a községi administrációban is.

3. Ha az esküdtszék s a nyilvános és szóbeli eljárás behozatik, természetesen mindenki azon a nyelven védelmezi magát, amelyet tud... panaszát úgy terjeszti elő, amint tudja.

4. Vallási és egyházi ügyeket minden felekezet a kormány felügyelete alatt szabadon administrál. A görög nem egyesültek képviseleti alapon szinódusokat tartanak, papjaik egyházi ügyeiket, anyakönyveiket a saját nyelvükön vezetik; a népiskolákban a tanítás a nép nyelvén történik; papjaik, iskoláik ugyanolyan államsegélyben részesülnek, mint akármilyen más nyelvű honpolgárok.

Ennél messzebbmenő engedmények meghozatalára Kossuth nem volt hajlandó. A határőrvidéket illetően nézete az, hogy az örökös katonai szolgálatnak, a határőri szervezetnek meg kell szűnnie, a határőri lakosok között be kell vezetni a polgári közigazgatást, megyei, községi szervezetet s az egykori határőrök vagyonukkal szabadon rendelkezzenek, kereskedést, mesterséget szabadon válasszanak. Kossuth élesen állást foglal a szerbiai csapatok betörése ellen. Az ismertetett feltételek alapján azonban nyitva hagyja a megegyezés számára az ajtót. Mi nem fenyegetjük Szerbiát, sőt örömest nyújtunk neki barátságos kezet; ha ő nekünk erre fegyverrel felel, mi is fegyverrel válaszolunk."[62]

Kossuth ezzel félreértést nem tűrő módon kifejezésre juttatta azt az elhatározását, hogy a vajdaság kérdésében nem ismer engedményeket.

1849. május 16-án Bystrzonowski már Pancsován van, a magyar táborban. Első benyomása eléggé lesújtó; most látja csak, hogy könnyebb beszélni a szláv-magyar megbékítésről, de nehezebb a dolgot a helyszínen megvalósítani. A trónfosztás lehűtötte a szerb és horvát köröket és a küszöbön álló cári intervenció előjelei is megmutatkoztak már. Megfordult Bystrzonowski agyában a terv, hogy Kossuthhoz utazik, meg-

[61] Kossuth levele Perczelhez 1849. máj. 21. *Thim*, III. 752. sk. 1., Kossuth Összes Munkái, XV. 369—372. o.

[62] *Thim*, III. 755., Kossuth Összes Munkái, XV. 371—2. o.

próbálja vele tisztázni a tárgyalások kérdéseit, de azután letett e tervéről, mert Perczel megértést tanúsított elgondolásai iránt és késznek mutatkozott arra, hogy javaslatokat tegyen a szerbeknek. Perczel terveinek Kohlmann ezredes, ez a a rendkívül művelt, sok nyelvet beszélő tiszt lesz a végrehajtója. Kohlmann a legrövidebb idő alatt lelkes híve lett a megegyezés eszméjének s késznek mutatkozott arra, hogy együttműködjék a lengyel ügynökkel.

A béketárgyalások Kohlmannak Garašaninhoz írott levelével kezdődtek meg. Ebben az ezredes közli a szerbekkel, hogy eltörölték a vámhatárt s szabaddá tették az áruforgalmat. Katonai erőfeszítéseket tesznek, hogy a katonaság és a polgári lakosság között semmiféle súrlódásra ne kerülhessen sor. Kohlmann, aki a Bánátban egész sor község lakosságát mentette meg a pusztításoktól, Lenoirnak írott levelében mint „az elnyomottak jogainak védelmezője" mutatkozik be. Különösen a tűzvész áldozatainak sorsa nyugtalanítja. Garašaninnak írott levelében arra kéri a szerb kormányt, hogy küldje vissza lakóhelyükre az elmenekült embereket, könnyítse meg útjukat. A szerb kormány részére gabonát ajánl fel a segítségre szorulók támogatására. Igéri levelében, hogy a magyar kormány teljes biztonságot nyújt mindazoknak, akik hazatérnek tűzhelyeikhez. Kohlmann levelének másolatát elküldték Kossuthnak is. Bystrzonowski boldogan írta Lenoirnak Belgrádba, hogy „az ezredesnek szíve van, akárcsak nekünk, vagy Hajnak."[63]

Perczel táborában feléled Bystrzonowskinak a közeli tárgyalásokba vetett reménye; úgy látszik, a magyarok meg fognak adni a szerbeknek mindent, amit csak azok kívánnak. Ezekben a sikerrel biztató napokban Belgrádból puskákat kér, az ottani ügynökök vásároljanak Belgiumban, Franciaországban, Angliában és Olaszországban fegyvereket. Hajlandó egy 1772-es gyártmányú jó puskáért 30 francot fizetni. A fegyvert hajón szállítsák Konstantinápolyba, onnan angol hajó hozza fel a Dunán. Azt írja, hogy Perczelt Kohlmann irányítja s ő teljesen a lengyelek szándékai szerint dolgozik.[64] A lengyel intenciók szellemét tükrözi Kohlmannak Garašaninhoz intézett levele is, melynek többek között az is feladata volt, hogy jóvátegye Perczel egy korábban elkövetett hibáját. Perczel ugyanis ezt megelőzően elhamarkodott és sértő hangú levelet küldött Garašaninnak s ez nem szolgálta kedvezően a tárgyalások ügyét. Ezt követően azonban Kohlmann a lengyel emigrációval egyetértésben kimagyarázta Garašanin előtt Perczel levelének hangját (azzal érvelt, hogy a kérdéses levelet Perczel távollétében írták) s hivatkozott arra, hogy Perczel is őszinte híve a tárgyalásoknak és a magyar—délszláv megegyezésnek. Kohlmann olyan messzire ment el ezen az úton, hogy egy szerb önkéntes csapat megszervezésének tervét is komolyan mérlegelte. A leg-

[63] Bystrzonowski Lenoirnak Pancsováról 1849. máj. 17. Czart/5370.
[64] Bystrzonowski jelentése 1849. máj. 19. Czart/5370.

alább 500 főből álló szerb csapat megalakulásának az alábbi feltételeket szabta:

1. Nem fognak testvéreik ellen harcolni, hanem a császári seregek ellen vetik őket harcba.

2. Parancsnokaik velük együtt jött szerbek lesznek.

3. A vezényleti nyelv szerb lesz. Az alakulat neve: „Szerb önkéntesek szabad segédcsapata." Zsoldjuk napi egy forint, a parancsnoké nyolcezer forint, a többi fokozat ezzel arányban.[65]

A magyar tábor fő figyelme Garašanin személyére összpontosult, a szerb kormányon belül az ő álláspontja bírt legnagyobb súllyal. A szerb fejedelemség kormányának kedvező állásfoglalása nyomban kihatott volna Knićaninra, a magyarországi szerb csapatok főparancsnokára.

Kohlmann a Garašaninhoz intézett levélben — a magyar kormány nevében, valójában azonban Perczel megbízásából — hat pontban terjesztette elő a szerb kormány elé a megbékélés feltételeit. Íme a pontok:

1. A vajdaság kihirdetése általános népszavazás útján később megállapítandó határok között.

2. Nemzeti megyei és községi igazgatás.

3.. Ugyanolyan politikai jogok, mint amelyek Magyarország többi nemzetiségeit megilletik.

4. A szerb nyelv elismerése belső használatban és a saját országgyűlésükön.

5. A magyar nyelv használata a központi kormánnyal való érintkezésben és a központi országgyűlésen, melyen a vajdaság lakosságának arányában vesz részt, mint a többi tartomány.

6. A saját országgyűlés választja meg a patriarchát és a vajdát, akiknek hasonló jogaik lesznek, mint a zágrábi érseknek és a horvát bánnak. Kinevezésüket a magyar központi kormány hagyja jóvá.

Ez a tervezet tehát elsősorban azzal tért el a Kossuth által megszabott irányelvektől, hogy magáévá tette a vajdaság felállításának szerb részről hangoztatott követelményét és csak a határok kérdésében hagyta nyitva az ajtót a további tárgyalások számára. A Perczel-féle tervezetet kiegészítette egy formai rész, amely a tárgyalások lebonyolítására vonatkozott. Kohlmann arra kérte Garašanint, hogy nevezze meg valamelyik megbízható emberét, akivel szót értenének arról, „hogyan kell biztosítani a magyarországi szerb nemzetiség jogait." Hogy magyar részről bebizonyítsák jószándékukat, közölték a szerbekkel, hogy a magyar kormány nevében Bystrzonowski lesz a tárgyaló fél.[66] A magyar javaslatokat tartalmazó levél éppen azon a napon kelt, amikor Kossuth Perczelhez írott

[65] Bystrzonowski Lenoirnak 1849. máj. 19. Czart/5370.

[66] 1849. máj. 22. Czart/5370. Kohlmann levele Garašaninhoz 1849. máj. 21. Czart/5370.

levelében szigorúan állást foglal a vajdaság gondolata ellen (máj. 21.). Perczel, Kohlmann és a legyel emigráció képviselői e kérdésben tehát a saját elképzeléseik alapján jártak el és javaslataikkal egyenesen szembekerültek a kormány és Kossuth álláspontjával. A szerbek jóindulatának megnyerését volt hivatva szolgálni az a körülmény, hogy tárgyaló partnerként nem magyart, hanem lengyelt küldenek a szerbek táborába.

A magyar—szerb tárgyalásra május 23-án került sor Knićanin mosorini táborában. Bystrzonowski — Perczel megbízásából — az alábbi javaslatot vitte magával:

1. A Szerémség és Szlavónia szerb vajdaságot alkotnak.

2. A csajkás kerületet és a bánáti határőrvidéket, melyek lakossága többségében szerb, külön kerületekké nyilvánítják, külön közigazgatással, de megilleti őket a szerb nemzetiség minden joga.

3, A.vajdaság, a vajda és a patriarcha a jövőben ugyanolyan jogokkal bírnak, mint Horvátország, ennek bánja és a zágrábi érsek.

4. Valamennyi tisztet jelenlegi rangjuk meghagyásával átvesznek és besorozzák a Knićanin tábornok parancsnoksága alatt álló Szabad Szerb Légióba.[67]

Első tekintetre látható, hogy a vajdaság kérdésében ez a javaslat már óvatosabb a Garašaninhoz intézett levél tervezeténél. A vajdaság területe itt már kifejezetten csak a Szerémségre és Szlavóniára értendő s kizáratik belőle a Bánát és Bácska. A területi integritás gondolata győzött tehát Perczelben, aki egyébként ennek megóvására már korábban ígéretet tett Kossuthnak. A megbékélés ügye azonban ezzel lényegében visszaesett a régi mederbe s ezen semmiféle hajlékony diplomácia nem segíthetett.

Nem meglepő tehát, hogy a Knićaninnal folytatott tárgyalás nem hozta meg a kívánt eredményt. Előzőleg ugyanis Knićanin Garašanintől arra kapott utasítást, hogy ne kössön megállapodást a magyarokkal és a lengyelekkel, mivel a magyarok úgy sem állnak helyt ígéreteikért.[68]

Bystrzonowski előterjesztette a magyar javaslatokat, mire a szerbek közölték azt a kívánságukat, hogy magyar részről ismerjék el a vajdaságot az egész Bánát és Bácska területére, tehát ott is, ahol csak relatív szerb többségű lakosság él. A vajdaság határainak a Marosig való kiterjesztése annyit jelentett, hogy a szerbek a Duna kétoldalán egy nagy független szerb államot akartak kialakítani, ami együtt járt volna törökországi és magyar területek elcsatolásával. Knićanin e kérdésben nem akart alkudozásokba bocsátkozni. Ezzel viszont lehetetlenné vált az egyezség megkötése. Hasonló fogadtatásra talált a Bystrzonowski-féle terv Belgrádban, a szerb kormánynál, ahol Garašanin is kitartott amel-

[67] 1849. máj. 23. Czart/5555.

[68] Garašanin Knićaninnak 1849. máj. 13. G. *Jakšić*, Prepiska Ilije Garašanina 1950. 402. o.

lett az álláspont mellett, hogy az egész Bácskát és Bánátot a Marosig kiterjedően a vajdasághoz kell csatolni.

Bystrzonowski tehát eredménytelenül járt el a kényes feladatban. Pedig az élete is veszélybe került. Knićianin táborában az osztrák katonák felismerték őt, magyar ügynöknek mondták s csak Knićanin gyors közbelépésének volt köszönhető, hogy a lengyel politikus életben maradt.

Ebben a helyzetben a magyar—délszláv közvetítők számára nem maradt más vigasztalás, mint az örvendetesen meginduló kereskedelmi kapcsolatok ápolása. Amióta a magyar csapatok a Bánátban megjelentek, ott eltöröltek minden vámot és a kereskedelem szabadságának elve lépett életbe. Perczel hozzájárult, hogy a török kereskedők szabadon látogathassák a Bánátot és ezt a kedvezményt a szerbek is szerették volna elérni. Egy találkozó jött létre magyar és szerb részről, a pasa jelenlétében. Ott volt Garašanin is, midőn leszögezték a kereskedelem szabadságát az egész fejedelemség területén. Garašanin ez alkalommal kijelentette, hogy megparancsolja Knićaninnak, térjen vissza csapataival s amennyiben nem tesz eleget a felszólításnak, sorsára hagyják és nem engedik meg az új önkéntesek kiáramlását Magyarországba.[69] Szerb részről nagy elismeréssel fogadták a magyar kormánynak a katonai övezet megszüntetésére vonatkozó rendeletét. Hasonlóképpen jó benyomást tett a lakosság körében az is, hogy a magyar hatóságok kiírták a választásokat. A viszonyok konszolidálása következtében sok elmenekült lakos visszatért lakóhelyére.

Czartoryski Párisban, nem tudván a magyar—délszláv egyezkedési kísérlet kudarcáról, május 27-én változatlanul a magyarok és szlávok összebékítésére bíztatja ügynökét. Elsőrendű feladatnak tekinti a Bemmel való együttműködést: Bem jól érzi a nemzetiségek jelentőségét, s ahogyan meg tudta magának nyerni a románokat, ugyanúgy meg tudja nyerni a szerbeket is. Czartoryski elképzelése az volt, hogy Bystrzonowski Knićanin táborából egyenesen Bemhez siessen és vele közölje a szerbek békefeltételeit.[70] Időközben azonban Bystrzonowski már pontos értesüléseket szerzett arról a találkozóról, amely május 16-án zajlott le Mehádián Bem, Balcescu és Iliński között. Kiderült, hogy Bem távol akarja tartani magát a politikai kérdésektől és erre való hivatkozással Balcescut is Kossuthhoz utasította. Bystrzonowski is felkereste Bemet, de minden kérdésére hallgatás volt a felelet.[71]

Május hónapban a Czartoryski-féle politika jelentős lépést tett a dunai konföderációban érdekelt államok körének kibővítése körül. A herceg nagy tekintélyének sikerült Párisban bevonni a Monarchia kérdé-

[69] Bystrzonowski Czajkának Pancsováról 1849. máj. 31. Czart. 5370.
[70] Czartoryski Bystrzonowskinak 1849. máj. 27. Czart/5370.
[71] Bystrzonowski jelentése Pancsováról 1849. máj. 31. Czart/5370.

seinek megvitatásába Riegert, a cseh liberális burzsoázia egyik igen tekintélyes politikusát és létrehozták azt a cseh—lengyel—magyar találkozót, amelynek határozata a Czartoryski-féle politika egyik legfőbb tengelyévé vált a következő hetekben. A május 18-i megbeszélésen Teleki, Szarvady, Pulszky képviselték a magyar kormányt. Azokról az intézkedésekről tárgyaltak, amelyeket magyar részről és a magyarországi nemmagyar népek részéről kell megtenni, hogy biztosítsák ennek az országnak belső békéjét és egyesítsenek minden erőt Ausztria és Oroszország hadseregeivel szemben. Az értekező felek egyetértettek abban is, hogy az Osztrák Monarchiát alkotó népek egy része (csehek, morvák sziléziaiak, illírek, de nem a galíciaiak!) föderatív alapon nyugvó államot alkosson Magyarországgal. A föderációra való felhívás a magyarokat illeti meg.

A tárgyaló felek a magyarországi népeket két csoportba osztották: 1. amelyek az ország határai s egy elkülönített lét hagyományai alapján vannak elhatárolva és 2. amelyek nem ennyire fejlettek. Az első csoportba a horvátok, a szerbek, a románok, a másodikba a szlovákok és németek tartoznak. A magyar tárgyaló felek kijelentették, hogy az első csoportba tartozó népeknek hajlandók a magyarok teljes autónómiát adni s ezeket csak föderatív kapocs kötné a magyar koronához. A második csoportba tartozók külön közigazgatást és igazságszolgáltatást kapnának, szabad nyelvhasználatot, önálló községi szervezetet, szabad vallásgyakorlatot.

A Czartoryski—Teleki—Rieger találkozón elhatározták azt is, hogy az egyezményt a magyar kormány hivatalosan és ünnepélyesen tegye közzé, hogy ezeket a nem-magyar lakosság megelégedéssel és bizalommal fogadhassa s ezentúl fegyvereit a közös ellenség, az osztrák—orosz koalíció ellen fordíthassa. Ezzel megszületett Párisban az a tárgyalási alap, amelynek eredményessége nem is lett volna vitás, ha az érdekelt felek a továbbiakban a párisi egyezmény szellemében jártak volna el. Sajnos a találkozón hozott határozatot a három fél közül kettő: a magyar és a cseh hamarosan dezavuálta. Rieger messzemenően igyekezett magát kivonni a párisi tárgyalások határozatai alól és a magyar kormány sem tette magáévá a Teleki-féle föderatív elképzeléseket.

A Czartoryski-politika azonban a május 18-i megállapodásokat mindvégig komolyan vette s minden erőt megmozgatott, hogy a magyar kormány is lekösse magát e határozatok mellett s ezen az alapon létrejöjjön Magyarországon a nemzetiségi béke. A Teleki—Rieger találkozót követő hetekben megélénkült a lengyel diplomácia. A megegyezés most már a magyar kormányon és a nemzetiségi vezetők akaratán múlik. Czartoryski várja a magyar kormány ünnepélyes nyilatkozatát, de addig is iparkodik ügynökei révén engedékenységre bírni a szláv vezetőket is. Bystrzonowski jelentései rámutattak ennek komoly akadályaira: a szer-

beknél nincs olyan nemzeti párt, amelynek vezetői felismernék a nép igazi érdekeit. Az egyedüli nemzeti politikus Garašanin, ő azonban elégedetlenül fogadta a magyarok által megszabott feltételeket és keserűen látja, hogy dédelgetett eszméje, a vajdaság létrehozása szertefoszlik. A másik oldallal — Rajačiccsal, aki teljesen Mayerhofer befolyása alá került — ebben az időben már Bystrzonowski sem akar tárgyalni, mert jól tudja, hogy céltalan volna. A lengyel emigráns kormány arra utasította Lenoirt, hogy bírja rá a szláv vezetőket, legyenek engedékenyebbek a magyarok iránt, értsék meg, hogy most Moszkva és Bécs az igazi veszély.[72] A szláv túlsúly egy győzelem esetén úgyis érvényesül. Bystrzonowski jelentéseiből az is kiderült, hogy a magyaroknak a bánáti szerb lakosokkal szemben tanúsított magatartása továbbra is kifogástalan.[73] Ezzel tehát a kiegyezés egyik fontos feltétele biztosítottnak látszott.

Czartoryski Zamoyskihoz intézett május 21-i levelében konkrét lépések megtételét javasolja, mintegy előkészítésként a magyar országgyűlés állásfoglalásához. Javaslatai közt szerepel fegyver szerzése a horvátoknak, továbbá javasolja, hogy százezer francos befektetéssel szervezzék meg Horvátországban és a Vajdaságban a horvát nemzeti pártot és alakítsanak lengyel légiót Horvátországban. Számításba veszi itt a herceg a szárd kormányt is: szép alkalom kínálkozik arra, hogy a szárd kormány azt a 80 milliót, amellyel Ausztriának adósa, helyes célra fordítsa.[74]

Ennek az időszaknak a tervei között kap ismét szerepet Bem tábornok, akit a Czartoryski-féle külpolitika mindezideig nem volt képes a maga hatósugarába bevonni. Bem politikai kérdésekben önállóan járt el, Czartoryski ügynökeinek közeledése nem keltette fel érdeklődését, terveiket közönnyel hallgatta. Czartoryski most fontosnak tartotta, hogy a magyar—szláv megegyezésre irányuló politikáját külön is ismertesse Bemmel, figyelmébe ajánlja Bystrzonowskit és valamiféle együttműködést próbáljon teremteni Bem és a lengyel emigráció arisztokrata szárnya között. Közölte vele a herceg, hogy a trónfosztást elhamarkodott intézkedésnek tartja s egyben kifejezte aggodalmát afelett, hogy Magyarország esetleg a „júniusi anarchia" útjára kerülhet. Magyarországnak nem szabad erre az útra lépnie és hogy ez a veszély nem áll fenn, arról helyes volna Bemnek értesítenie Dudley Stuartot. Ez jó hatást tenne angol politikai körökben.[75] Czartoryski azonban ennél többet kívánt Bemtől: egy találkozót szeretett volna megvalósítani Jelačić és Bem között. Lenoir feladata volt, hogy ezt a megbeszélést megszervezze.[76] Czartoryskitól függetlenül, Czajka agyában merült fel Bem horvát bánná való kikiáltásá-

[72] Az emigráns kormány Czajkának 1849. jún. 7. Czart/5370.
[73] Bystrzonowski Lenoirnak 1849. jún. 9. Czart/5370.
[74] Czart/5370.
[75] Czartoryski Bemhez 1849. jún. 7. Czart/5370.
[76] Czajka jelentése 1849. jún. 14. Czart/5370.

nak gondolata. A sztambuli főügynök megbízta Lenoirt, hogy ilyen értelemben agitáljon. Czartoryski azonban nem értett egyet ezzel a tervvel s így ez lekerült a napirendről.

Délszláv részről a magyarokkal való megegyezés legfőbb akadálya Jelačić volt, s ezzel magyarázhatók azok a tervek, amelyek az ő eltávolítására irányultak. Bystrzonowski június elején már úgy látta ezt a kérdést, hogy a szlávok még megvert állapotban sem hajlandók immár egy más politikai irányzatot választani, mert Jelačić telepszik rájuk s ő a császár támogatásáról tudja meggyőzni a kevésszámú szláv politikust. A lengyel emigráció lendülete itt alábbhagy. Czartoryski ügynökei józan számítással látják már, hogy a lengyel diplomáciának nincs meg az a vonzóereje a szláv népekre, mint amilyent ők kezdetben reméltek.[77] A bizalom tehát érthetően a magyar oldalra tevődik át: Bemre ugyan nem lehet számítani, és úgyanúgy az egyébként jószándékú Dembińskire sem, akinek nincs semmi befolyása az eseményekre. Így tehát a lengyel remények Perczelben és ennek tehetséges tisztjében, Kohlmannban összpontosulnak. Perczel távozása esetén Kohlmann az egyetlen ember, akinek szívügye a magyar—délszláv kiegyezés. Így merül fel a terv, hogy Kohlmann legyen a horvátok megválasztott bánja.[78] Bystrzonowski pedig a magyar déli hadseregbe kívánja felvétetni magát, hogy mint Perczel vezérkari tisztje, vezesse a délszlávokkal a megegyezési tárgyalásokat.[79]

Június elején a magyar kormánytól várták Párisban a döntő szó kimondását a nemzetiségi kérdésben. Teleki kezességet vállalt, hogy a magyar országgyűlés ünnepélyes nyilatkozatban teszi magáévá a dunai konföderációt s ha ez megtörténik, nincs akadálya annak, hogy megindulhanak a konkrét tárgyalások az érdekelt népek vezetői között. Hogyan foglalt állást ebben a nagy horderejű kérdésben a magyar kormány s maga a kormányzó, Kossuth? Ez volt a legizgalmasabb kérdés.

Kossuth hamarosan tudomást szerzett a május 18-i tárgyalásokról. Buda és Pest visszafoglalásának napjaiban jutott el hozzá Teleki levele és Kossuth az új külügyminiszter, Batthyány Kázmér útján hamarosan tiltakozást juttatott el a párisi és londoni magyar képviselőkhöz. Batthyány június 10-én hivatalosan értesítette a francia és az angol kormányt a magyar álláspontról, hangsúlyozta, hogy a magyar állam a jelenben is és a jövőben is a nemzeti függetlenség, a szomszédokkal való béke, a nemzetiségekkel való megbékélés alapelvein áll. A nemzetiségekkel kapcsolatban említi ezek szabad nyelvhasználatát a saját (egyházi, iskolai, községi) ügyeikben, de az országgyűlés és a hivatalok nyelve a magyar. Batthyány levele is említi egy Oroszország és Ausztria ellen irá-

[77] Bystrzonowski jelentése Pancsováról Czajkának 1849. jún. 7. Czart/5370.
[78] A lengyel ügynök azt remélte, hogy ehhez Perczel és Kossuth is hozzájárul. Bystrzonowski jelentése 1849. jún. 6. Czart/5370.
[79] Perczel Bystrzonowskit ezredesi rangban akarta átvenni. Zamoyski Brüknek 1849. jún. 5. Czart/5370.

nyuló konföderáció szükségét, de az ebben résztvevő országok függetlenek lennének, csak néhány ügy lenne közös. Utasította a magyar külügyminiszter a kormány párisi és londoni megbízottját, hogy „a lázadásban" lévő nemzetiségek képviselőivel szigorúan ezen az alapon folytassanak tárgyalásokat. Végleges szerződés megkötésére nem hatalmazta fel őket, mert ez a kormány joga.[80]

Kossuth és Batthyány tehát a legfőbb kérdésben ezalkalommal sem voltak hajlandók engedni. A Teleki—Rieger találkozó eredményeit ezzel nemcsak cseh, de magyar részről is elejtették. Kossuth a leghatározotabban képviselte azt az elvet, hogy Magyarországon a nem-magyar népek nem igényelhetnek maguknak külön státust. „Ezen az alapon vagy szertebomlik Magyarország vagy pedig a kard éle határoz, hanem azt vegyük, hogy Magyarország egységének alapján minden ember jogban, szabadságban, törvényben, kötelességben egyenlő legyen: de ha külön status existenciát követel magának rác, tót, oláh, nem lehet egység."[81]

Az állami egység, a területi integritás gondolata volt az a szikra, amelyről a megegyezésre törekvő erők minden újabb akciója visszahullott. A Czartoryski—Teleki—Rieger találkozónak közvetlen gyakorlati hatása tehát nem lehetett. A három tárgyaló fél közül kettő nem vállalta az egyezményben foglaltakat, a harmadik azonban — a lengyel fél — nem mondott le ezután sem arról a tervéről, hogy összefogja az ellentétes erőket s megvalósítsa az Ausztriaellenes magyar—szláv—román koalíciót.

[80] *Horváth Jenő*, A szabadságharc magyar diplomáciai levelei. 511.
[81] *Thim*, I. 383. o.

A HONVÉDSEREG STRATÉGIAI ELLENTÁMADÁSA ÉS A SZABADSÁGHARC NEMZETI EGYSÉGFRONTJÁNAK FELBOMLÁSA 1849 TAVASZÁN

(II., BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY)

Spira György
a történettudomány kandidátusa

A TRÓNFOSZTÁS ÉS A BALOLDAL KISZORULÁSA A HATALOMBÓL

Kossuth mindazonáltal elégségeseknek vélte az eddigi katonai sikereket ahhoz, hogy megkísérelje a belpolitikai nehézségek megoldását úgy, amint azt már március 24-én jelezte a baloldal vezetőinek. Ezért Gödöllőről visszasietett Debrecenbe azzal az elhatározással, hogy ha nem fog is fellépni a békepárt szétzúzásának célkitűzésével, az április első hetében aratott győzelmekből — feltevése szerint — ismét elszántságot merítő országgyűlési többség támogatásával meg fogja fékezni a békepártot, egyszersmindenkorra lehetetlenné téve számára az ellenforradalommal való béketárgyalások megindítását. Terve az volt, hogy mindenekelőtt a győzelmekre hivatkozva rábírja az országgyűlést egy nyilatkozat elfogadására, amely kimondja Magyarország függetlenségét és a Habsburg-háznak a magyar tróntól való megfosztását. „... Nemzetünknek s nemzetünk becsületének érdekében le kellett a gyáva árulás hídját égetném végképp a függetlenségi nyilatkozattal," vallotta s úgy gondolta, hogy a függetlenségi nyilatkozat erre megfelelő is lesz, hogy a nyilatkozat elfogadása meg fogja gátolni bármely békealku felvételét a Habsburgok és az országgyűlés tagjai között. A következő teendőt pedig abban látta, hogy a nyilatkozat elfogadása után, arra hivatkozva, hogy a független Magyarország kormányzását nem végezheti többé egy országgyűlési bizottság, keresztülvigye miniszteriális kormány megalakítását, majd pedig a kormány élén — alkotmányozó nemzetgyűlés összehívásának szüksége címén — feloszlassa az országgyűlést és új választásokat irasson ki.

A függetlenségi nyilatkozat

Kossuth tervének megvalósítása azonban már a kezdet kezdetén igen nagy nehézségekbe ütközött. Hiába vetette fel, Debrecenbe visszaérve, nyíltan a kérdést: „...Nem kötelességünk-e nekünk megtenni azon lépéseket, mellyek magukban foglalják a biztosítást, hogy valamint az érettünk vérző vitéz hadsereg, úgy az anyagi áldozatokat hozott nép el fogja venni méltán gyümölcsét áldozatainak s hogy a harcnak vége nem alku leszen egyesek javának vagy dicsvágyának számára, hanem győzelem, a szabadság győzelme a nép és a nemzet számára," — erre a kérdésre — Kossuth számításaitól eltérően — nemcsak a békepárt, hanem az egész képviselőház tagjainak többsége tagadóan válaszolt magában, mert a nemesség zöme az előző napok hadieseményeiből — Kossuth várakozásával ellentétben — nem azt a tanulságot merítette, hogy nincs többé helye a békealkudozások gondolatának, hanem éppenséggel azt, hogy most jött el csak igazán a béketárgyalások felvételének ideje. Hiszen most a honvédsereg főerői végre olyan győzelmeket arattak, amelyek minden bizonnyal gondolkodóba fogják ejteni a Habsburgokat, de most sem arattak olyan győzelmeket, amelyek az ellenséget megadásra kényszeríthetnék. „Seregeink visszanyomták ugyan az ellenséget — hangoztatta még az ekkoriban győzelemre számító Nyáry Pál is —, de döntő csatában nem győzték le..." És ennek megfelelően nemcsak a békepártiak gondolkodtak — a *Marczius Tizenötödike* találó szavaival — most is úgy, hogy „a hidat nem kell elvágni magunk háta megett, mert hiszen mód nélkül jó, ha az ember tudja, hogy van még egy gyáva retiráda dicsőségére kinézés," — így gondolkodtak ekkor többségükben a békepárttól balra álló nemesi körök is.

Ilyen körülmények között, nem csodálatos, hogy amikor Kossuth április 12-én este a Honvédelmi Bizottmány, másnap reggel pedig az országgyűlés két házának közös titkos ülése elé terjesztette a függetlenségi nyilatkozat tervét, a jelenlévők tekintélyes része mindkét alkalommal tervezete ellen foglalt állást. Midőn azonban Kossuth továbbra sem tágított s április 14-re nyilvános ülésre hívatta egybe a képviselőházat, a helyzet egyszerre megváltozott. A nyilvános ülésen, amelyet Kossuth kívánságára — a szokástól eltérően — nem a református kollégium nagytermében, hanem a debreceni nagytemplom hatalmas épületében tartottak meg s amelyen — amire Debrecenben eddig nem volt példa — többezer főnyi ujjongó néptömeg vett részt, az előző nap még oly hajthatatlan ellenszónokok részben nem mertek megjelenni, részben nem mertek véleményt nyilvánítani, s így a képviselőház *és a nép* most egyhangúlag kimondotta, hogy Magyarország „szabad, önálló s független európai statusnak kinyilatkoztatik", hogy „a Habsburg-Lotharingiai ház trónvesztettnek tekintessék és örökre a nemzet nevében száműzessék" s hogy az országot a jövőben, a kormányforma végleges megállapításáig „egy kormányzó-elnök fogja maga mellé veendő ministe-

rekkel" kormányozni, majd kormányzó-elnökké megválasztotta Kossuthot, egyben megbízva őt az új kormány megalakításával is, és egy bizottságot küldött ki a függetlenségi nyilatkozat megszövegezésére.

Ezek a határozatok képezték azután az alapját *A magyar nemzet függetlenségi nyilatkozatának*, amelyet a kirendelt bizottság Kossuth vezetésével tüstént kidolgozott, az országgyűlés két háza pedig április 19-én hitelesített.

A függetlenségi nyilatkozat megszületése tehát döntő részben a debreceni nép fellépésének volt köszönhető. A debreceni nép mozgósításának érdemét pedig a baloldal vívta ki magának. A baloldal ugyanis április első felében — kénytelenségből — magáévá tette Kossuth taktikai tervét, s mivel megértette, hogy forradalmi diktatúra bevezetésére az adott időpontban nincs lehetősége, most minden erejével azon volt, hogy legalább a függetlenségi nyilatkozat elfogadását és az új kormány megalakítását biztosítsa. Ennek érdekében a baloldal messzemenő kísérleteket tett a liberális nemesség balszárnyához fűződő kapcsolatainak megszilárdítására is. A baloldal nevében Ujházy László Sáros megyei főispán, a felsőház egyetlen radikális tagja és Irányi Dániel április első napjaiban tárgyalásokat folytatott Szacsvay Imrével, a liberális nemesség balszárnyának kiemelkedő képviselőjével s megállapodott vele abban, hogy mindazok a liberális politikusok, akik maguk is az ellenforradalom teljes megsemmisítését tekintik a szabadságharc legfőbb céljának, közös pártban fognak egyesülni a radikálisokkal.

Április 5-én azután meg is alakult a Radical Párt, s rövid idő alatt belépett a pártba a képviselőház tagjainak mintegy harmadrésze, köztük Szacsvayn kívül olyan tekintélyes liberális politikusok, mint Luzsénszky Pál, Berzenczey László, Horváth Boldizsár, Sillye Gábor, Batthyány István, Vörösmarty Mihály, Antun Josipović és még sokan mások. De a baloldal mégsem könyvelhette el a Radical Párt megalakulását egyértelmű sikernek, mert az új párt megalakulásával együttjárt a baloldal önálló szervezetének, az Egyenlőségi Társulatnak a megszűnése; mert az új párttól Szacsvayék kívánságára távol kellett tartania magát a baloldal fejének, a rágalmak hálójába font Madarász Lászlónak, s ez, bár a Radical Párt elnöke a radikális Ujházy László lett, mégis azt juttatta kifejezésre, hogy az egyesült párton belül a vezetés nem maradhat a radikálisok kezében; mert az új párt programja egyedül Magyarország független köztársasággá alakításának követelését tartalmazta (hiszen liberális és radikális tagjai csupán ebben az egyetlen alapkövetelésben voltak valamennyien egységes álláspontón), s ez azt jelentette, hogy a radikálisok mindaddig, amíg nem kívánják megkockáztatni a Radical Párt felbomlását, nem léphetnek fel újabb követelésekkel a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztését illetően, nem tehetnek tehát újabb kísérletet tömegbázisuk olyannyira szükséges kiszélesítésére; s mert az új párt harcát ennek megfelelően pusztán

parlamenti küzdőtéren vívhatta meg, ezen a téren pedig kedvezőtlen erőviszonyok közepette kellett síkraszállania, hiszen ekkor már bizonyosra volt vehető, hogy akik a képviselők közül nem csatlakoztak a Radical Párthoz, noha ez csak az ország teljes függetlenségének célkitűzését vette fel programjába, azok a függetlenség kérdésében szükségképpen a békepárt támogatóinak tekinthetőek. Márpedig a többség mind a képviselőházban, mind országszerte az egész nemesség körében ehhez a csoporthoz tartozott.

Hogyan mozgósíthatták a radikálisok mégis Debrecen népét április 14-én? Semmi nyoma nincs — és nem is lehet — annak, hogy a mozgósítás során akár csak egyetlen paraszti követelést is hangoztattak volna. De az adott esetben erre nem is volt szükség. Egyrészt azért nem, mert az április 14-én megmozduló néptömeg nem annyira a tanyákon dolgozó szegényekből, mint inkább a város belterületén tartózkodó gazdákból, mesteremberekből és kishivatalnokokból tevődött össze. Másrészt pedig azért sem, mert szeptember óta az alig egy éve még oly mélységesen királytisztelő parasztság zömének is volt alkalma kiábrándulni a Habsburgokból. Sokszázezer parasztra volt jellemző, amit a kiskőrösiek állapítottak meg, hogy t. i. „midőn hónapok előtt a nép hallotta, hogy az ország és király egymás ellenében állnak, szívében ápolt fejedelme iránti pietás következtében borzadott a gondolattól: királya ellen harcolni", „de most... igen is általlátja azon gaz játékot, mellyet... az ármányos udvar, a camarilla visz — általlátja, hogy ama gaz latrok határtalan uralkodás vágyuknak készek milliók boldogságát, szabadságát feláldozni". A függetlenségi nyilatkozat támogatására tehát pusztán a teljes függetlenség jelszavával is mozgósíthatták a radikálisok április 14-én a népet. A békepárt elleni további harcra azonban pusztán ezzel a jelszóval nem lehetett mozgósítani a paraszti tömegeket; mert a békepárt a függetlenség célkitűzésének kárhoztatásával sohasem lépett nyíltan ország-világ elé; s ezért a baloldal a békepárt ellenében csak akkor mozgósíthatta volna a paraszti tömegeket, ha következetesen nyilvánosság elé tárja a békepárt és önmaga parasztpolitikája közötti különbséget. Erre azonban — láttuk — a Radical Párt létrejötte után a baloldalnak egyelőre nem volt többé lehetősége.

Az új kormány megalakulásának előzményei

Pedig, ha valaha, hát most lett volna szükség igazán arra, hogy a baloldal minden erejét összeszedje, mert bár a békepártiak először kétségbeesetten, fejvesztve fogadták a függetlenségi nyilatkozatot s úgy érezték, hogy április 14-én jóvátehetetlen vereséget szenvedtek, csakhamar kitűnt, hogy a nyilatkozat elfogadtatása — Marx szavaival — „politikátlan és káros volt",[10] hogy ez a lépés, noha — Kossuth elkép-

[10] Marx levele Engelshez. London, 1852. máj. 6. Karl Marx—Friedrich Engels: Briefwechsel I. Berlin, 1949. 424. o.

zelése szerint — a békepárt megfékezésére kellett volna hogy szolgáljon, a valóságban éppenséggel a békepárt malmára hajtotta a vizet. A trónfosztással Kossuth — láttuk — fel akarta égetni a hidat a békepárt és az ellenforradalom között. A valóságban azonban a békepártiak, első zavarukból felocsúdva, megnyugvással állapították meg maguk között, hogy „a mi a detronisatiót illeti: mindkét oldalon történt elég esztelenség; ha a kibékülésre végkép rés nyílik, ez olyan kevéssé képezhet áthághatatlan akadályt, mint Windischgraetz hg. feltétlen megadása". S ennek megfelelően a békepárt vezetői közül tizennyolcan a tárgyalások útjának egyengetése céljából tüstént feliratot intéztek Ferenc Józsefhez, s ebben „protestáltak a dinasztia száműzetése ellen és őfelségét dinasztikus érzelmeikről biztosították".

Ami meg a belpolitikai fejleményeket illeti: a trónfosztással Kossuth ahelyett, hogy a békepárt szétzúzására tett volna kísérletet, megkísérelte a forradalom táborában való megmaradásra kényszeríteni a forradalom táborából szökni készülő békepártiakat. De akiknek politikai meggyőződésük mást diktál, azokat a kényszerítő körülmények sem tehetik tényleges szövetségesekké. A békepártiakat megnyerni többé nem lehetett, megfékezni pedig csupán erő mutatásával lehetett volna. Április 14-én azonban a békepártiak megint csak arra figyelhettek fel, hogy Kossuth és a baloldal nem érzi magát elég erősnek a velük való kérlelhetetlen leszámolásra. Ennek pedig a valóságban nem hogy megfélemlítő, hanem ismét ösztönző hatással kellett lennie rájuk: ösztönözni kellett őket arra, hogy most még kitartóbban folytassák a baloldal ellen márciusban megindított támadásukat, amely végső soron — tudjuk — a hatalom megszerzésére irányult.

És a békepárt valóban nem érte be többé a Madarász László elleni rágalomhadjárattal. Most közvetlen formában megindult a harc a főhatalomért is. S Kossuthnak rövidesen tapasztalnia kellett, hogy amint a trónfosztást a baloldal által mozgósított tömegek támogatásával keresztülvihette, úgy a terve szerint soronkövetkező lépést, az új kormány megalakítását is megteheti, csakhogy ez a lépés már nem vezethet célra, mert az új kormány elkerülhetetlenül a békepárt szájaíze szerint való lesz, — a harmadik lépés megtételére, az országgyűlés feloszlatására pedig többé nem is gondolhat, mivel a két utóbbi akcióban már nem élvezheti a tömegek tevékeny támogatását. Az országgyűlés feloszlatása nélkül viszont a trónfosztás még Kossuth elképzelése szerint sem érhetett sokat, hiszen a trónfosztásnak és a miniszteriális kormány megalakításának lényegileg mind csak ürügyül kellett volna szolgálnia az új választások kiírásához.

A békepárt éppen ezért most mindenekelőtt az országgyűlés kérdésében támadott. Már április 14-én, amikor Kossuth, az új kormány hatásköréről szólva, egyszerűen azt a javaslatot tette az országgyűlésnek, hogy „annak tagjai bírjanak a kellő hatósággal és hatalommal a nemzet javát eszközölni", a békepártiak, akik a trónfosztás ellen nem merészeltek tiltakozni, sietve leszögezték, hogy — amint egyikük mondta — valóban „azon kormány mind azon tulajdonokkal bírjon, mellyekkel egy erélyes kormánynak bírnia kell mindig, mind azáltal a mostani körülmények között egy kivételnek kell lenni, t. i. az országgyűlés eloszlatását nem akarom azon kormányra bízni, hanem azon jogot a jelen körülmények között az országgyűlési testületnek kívánom feltartani". És az országgyűlés nagy többsége messzemenően támogatta ezt az álláspontot mind a kormányra, mind a kormányzó-elnökre vonatkozólag. Ezzel pedig nyilvánvalóvá lett, hogy még ha a kormányzóelnök nem fog is felelősséggel tartozni tevékenységéért az országgyűlésnek, akkor sem helyezkedhetik szembe az országgyűléssel, mert ellentét esetén nem oszlathatja fel azt. Vagyis Kossuth általában kénytelen lesz alávetni magát az országgyűlési többség akaratának, azaz — az adott helyzetben — a békepárt akaratának.

A békepárt azonban nem elégedett meg ezzel az eredménnyel. Miután azt már biztosítottnak látta, hogy Kossuth nem lesz képes többé szembefordulni az országgyűléssel, azt is biztosítani kívánta, hogy a megalakítandó kormány viszont teljes hűséggel kövesse az ő — a békepárt — nézeteit. Ezért először is lehetetlenné akarta tenni, hogy a kormányban a radikálisok közül akár csak egyetlenegy is helyet foglaljon. Sietve napirendre tűzette tehát a képviselőházban már április 20-án annak a bizottságnak a jelentését, amelyet a Madarász László ellen emelt vádak megvizsgálásával bíztak meg. S a békepárt most is elérte célját, mert bár a bizottság megfelelő leltárak híján még csak azt sem tudta bebizonyítani, hogy Zichy Ödön lefoglalt ékszerei közül valóban hiányoznak egyes darabok, és így kénytelen volt pusztán annak a gyanújának kifejezésére szorítkozni, hogy „azon pontosság és gondoskodás, melly az álladalmi javakra nézve múlhatatlanul igényeltetik, sem az átvételben, sem a Debrecenbei szállításban a rendőrség által meg nem tartatott", s amellett a „gondatlan kezelésért" is csak közvetve tehette felelőssé Madarászt mint a rendőrség vezetőjét: az országgyűlés többségének ekkor már annyira elege volt a szabadságharc következetes végigküzdéséhez állhatatosan ragaszkodó baloldallal való szövetségből, hogy ennek az üres gyanúsításnak az alapján is kész volt erkölcsi halottnak tekinteni Madarászt, aki viszont természetesen egyetlen szót sem szólhatott a rábízott hivatali titokról: az ékszerek valóságos sorsáról. Amikor tehát a békepártiak most azt kezdték hangoztatni, hogy „Madarásznak eddig a kormányban léte tisztán calamitás volt", a képviselők többsége zajosan helyeselt szavaiknak, nem

mintha meg lett volna győződve Madarász bűnösségéről, hanem azért, hogy értésére adja Kossuthnak: az országgyűlés nem tűr meg többé egyetlen radikális minisztert sem az új kormányban. És Kossuth, aki kezdetben még olyan terveket forgatott fejében, hogy Teleki Lászlót fogja kinevezni külügy- és Perczel Mórt földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi miniszterré, rövidesen kénytelen volt is elejteni ezeket a terveket, mert meg kellett értenie, hogy miután az országgyűlés továbbra is helyén maradt, nem helyezkedhetik szembe az országgyűlés többségével, hogy a békepártiak most az egyszer igazat mondanak, mikor azt hangoztatják, hogy az új kormány, „ha megállni akar, a ház szellemét kell hogy kövesse".

Arra persze Kossuth most sem volt kapható, hogy egyenesen békepártiakat nevezzen ki miniszterekké. De a békepártnak erre nem is volt szüksége. Hiszen a liberális nemesi centrum többsége — tudjuk — engedett a békepárt megbékélést hirdető jelszavainak, az ő soraiból kikerülő miniszterek sem folytathattak tehát a békepártétól eltérő politikát, akármennyire őszintén szerették is volna elérni különben Magyarország teljes függetlenségét — ha láttak volna erre szerintük is reális lehetőséget. Nem csodálatos hát, hogy a nyilvánosság előtt éppen az *Esti Lapok* javasolta elsőül az új kormány elnökévé Szemere Bertalant, azt a Szemerét, aki 1848 augusztusában és szeptemberében határozottan támogatta Kossuthot az ellenforradalom fegyveres támadásának elhárítására irányozott intézkedéseiben s aki most, 1849 tavaszán is eredményesen szervezte a Felvidéken az ellenállást, de aki képtelen volt megérteni, hogy az ország függetlenségét a baloldal közreműködése nélkül lehetetlen megvédelmezni, s aki ennek megfelelően már 1848 márciusában jelentős erőfeszítéseket tett a pesti népmozgalom felszámolására, 1848 novemberében pedig mindenkit felülmúlt a Madarász László tervezett belügyminiszteri megbízatása elleni fellépésben. És Kossuth maga sem gondolhatott más miniszterelnökre mint Szemerére, bár Szemere saját személyében éppúgy a liberális „középpárt" és a békepárt összefogásának volt kifejezője, amint Kossuth saját személyében a liberális „középpárt" és a baloldal összefogását testesítette meg, mivel a liberális nemesség többsége ekkor már végképp eltökélte magát a baloldallal való szakításra s végképp a békepárt szirénhangjainak visszhangozójává süllyedt.

Szemere persze az adott helyzetben nem maradhatott puszta jelképe a liberális nemesség többsége és a békepárt között kialakuló együttműködésnek, hanem tényleges fenntartójává, szervezőjévé lett. „Mihelyt Szemere Debrecenbe érkezett, — jegyzi fel a békepárti Kemény Zsigmond — minket keresett fel, s... a maga nézeteit a miénknek föláldozván, tőlünk ment a miniszteri conferentiákra, s elbeszélvén az ottan folyt dolgokat, megegyezésünket kérte ki teendői iránt." S hogy milyen kérdésekről tanácskozott a békepártiakkal? „Kossuth

jogainak szorítása": ez képezte megbeszéléseik legfőbb tárgyát; mert a békepárt most, meggyőződvén arról, hogy a kormány élére kedvére való politikus fog kerülni, ismét továbbment egy lépéssel s mindent elkövetett annak érdekében, hogy a kormányzó-elnök tevékenységi körét a kormányéhoz viszonyítva minél szűkebbre szabják, hogy „Kossuthnak a közigazgatásban egyenes befolyása ne legyen, hanem a ministerium kormányozzon". Ugyanazok a békepártiak tehát, akik alig néhány napja még váltig hirdették, mennyire szükséges, hogy a kormányzó-elnök felségjogokat ne gyakorolhasson (ne oszlathassa fel az országgyűlést), most nem kisebb buzgalommal hangoztatták, mennyire szükséges, hogy a kormányzó-elnök csak felségjogokat gyakoroljon, azaz ne kormányozzon, hanem az ország kormányzását bízza az országgyűlésnek felelős — s ezáltal szükségképpen az országgyűlés többségének akaratát képviselő — miniszterekre.

Kossuth és a baloldal persze hevesen tiltakozott az ellen, hogy a kormányzó-elnök kezéből így utóvégre minden hatalmat kivegyenek. Szemere azonban, akiben jókora hatalomvágy is dolgozott, a békepárt álláspontjára helyezkedve, a miniszterelnöki tisztségtől való visszalépésével fenyegetőzött s ezzel sikerült Kossuthot arra kényszerítenie, hogy ebben a kérdésben is alávesse magát a békepárt akaratának. Kossuth tehát kénytelen volt belenyugodni abba,

„1-ször. Hogy a kormányzó bármely rendeletei, parancsai, határozatai, kinevezései csak úgy érvényesek, ha a ministerek egyike által is aláíratnak; következőleg

2-szor. Hogy a kormányzó csak a ministerek által kormányozhat".

S ezekután nem volt többé akadálya annak, hogy hivatalba ne lépjen a békepártra támaszkodó, liberális Szemere-kormány, szeptember óta az első olyan hatalmi szerv, amelyben a baloldal egyáltalán nem rendelkezett képviselettel. Ezzel pedig végleg kifejezésre jutott a liberális nemességnek a baloldallal való szakítása, megpecsételődött a baloldalnak a hatalomból való kiszorulása.

A TAVASZI HADJÁRAT MÁSODIK SZAKASZA: A KOMÁROMI CSATA

Abban, hogy a liberális nemesség zöme többé végképp hallani sem akart a baloldallal folytatandó együttműködésről, ismét jelentős szerepük volt a katonai eseményeknek, különösen a főhadszíntéren április második felében lezajló harcoknak.

Az isaszegi győzelem után végrehajtandó további hadműveletek tervét a honvédsereg főerőinek tábornokai még április 7-én Gödöllőn, Kossuth Debrecenbe történt visszautazása előtt, az ő közreműködésével dolgozták ki. Kossuth látva, hogy a sereg legfőbb feladatát, az ellen-

ség főerőinek megsemmisítését az eddigi hadműveletek során nem volt képes megoldani, változatlanul ebben jelölte meg a további hadműveletek legfőbb célját is, s rendületlenül hangoztatta, hogy a „megvert ellenségnek semmi pihenést sem engedhetünk — nekünk előre kell nyomulnunk" mindaddig, amíg ezt a célt nem sikerült elérni. A legcélravezetőbb eljárásnak pedig Kossuth azt tartotta, ha most az egész sereg haladék nélkül nyomonköveti a fővárosig hátrált ellenséget s Pest alatt vagy Pest falai között mér rá megsemmisítő csapást.

Ez a terv azonban, bármennyire helyes volt is alapgondolata: az ellenséges főerők megsemmisítésének változatlan célkitűzése, az adott körülmények között kivihetetlen volt. A honvédsereg nem tudott felvonultatni akkora erőket, hogy arcban támadva, szemközt a budai vár félelmetes ágyúparkjával, esetleg utcai harcok során is képes legyen megsemmisíteni az ellenséget. Éppen ezért a haditanácsban részt vevő tábornokok valamennyien ellenezték Kossuth javaslatát s azt az ellenjavaslatot terjesztették elő, hogy Pest ellen arcban csak a II. hadtest és Asbóth hadosztálya intézzen tüntető támadásokat az ellenséges főerők foglalkoztatása céljából, a sereg zöme pedig eközben a Duna balpartján nyomuljon előre, s felszabadítva az ostom alól a szorongatott helyzetben lévő Komáromot, egyesüljön a vár védőivel. A tábornokok legfőképpen azzal érveltek, hogy Komárom felmentése esetén az ellenség harc nélkül is kénytelen lesz kiüríteni a fővárost, nehogy a magyar sereg a Dunántúlon a hátába kerülhessen.

Kossuthot azonban ez az érvelés még nem bírta rá kezdeti álláspontjának feladására, mert őt nemcsak s nem is elsősorban a főváros felszabadításának erkölcsi jelentősége ösztönözte indítványának megtételére, hanem — ismételnünk kell ezt az igen elterjedt tévedések ellenében — mindenekfölött az ellenség megsemmisítésének kívánalma, az ellenjavaslat viszont eredeti alakjában nem az ellenség megsemmisítésében, csak elvonulásra kényszerítésében jelölte meg a további hadműveletek legfőbb célját. De a hosszantartó vita végén mégis engedett. Engedett azért, mert a tábornokok is engedtek: elismervén, hogy a hadműveletek legfőbb céljául most is az ellenséges főerők megsemmisítését kell kitűzni, s megállapítván, hogy erre van is lehetőség: hogy ha Pesten huzamosabb időn át sikerül lekötni az ellenséges erők zömét, Komáromot pedig elég gyorsan sikerül felmenteni, akkor a magyar sereg nemcsak fenyegetheti azzal az ellenséges főerőket, hogy a Dunántúlon a hátukba kerül, hanem ténylegesen a hátukba is kerülhet s megerősítve sorait Komárom védőseregével, jóváteheti a Gödöllőnél mulasztottakat, itt is megsemmisítő csapást mérhet rájuk. Annak kilátásba helyezése, hogy „ily sikeres előnyomulás mellett... kevés napok alatt tönkrezúzzuk az osztrák seregeket", bírta rá Kossuthot arra, hogy lemondjon eredeti tervéről. S így jött létre végül közmegegyezéssel az

új haditerv, amely nem Pestben, de nem is Komáromban, hanem Komáromon át a Dunántúlban jelölte meg a főcsapás irányát s nem az ellenség elvonulásra kényszerítésében, hanem megsemmisítésében állapította meg a további hadműveletek legfőbb célját is.

A váci győzelem

Az új haditerv végrehajtása már a haditanács ülését követő napokban megkezdődött. Aulich a II. hadtest csapatait széles körben felvonultatta Pest határába, a III. hadtest pedig, majd nyomában az I. és ezt követően a VII. is megindult a Duna balpartján Vác felé. Vácott azonban ekkor már 8 ezer főnyi ellenséges sereg állott: Ramberg hadosztálya, amelyet Windischgraetz mindjárt isaszegi veresége után iderendelt Balassagyarmatról s amelyet most — Ramberg betegsége miatt — Christian Götz tábornok vezényelt. A III. és az I. hadtest tehát, hogy szabaddá tegye a Komárom felé vivő utat, április 10-én parancsot kapott Görgeytől a Vácot megszállva tartó ellenség megtámadására.

Damjanich javaslatára a két hadtest parancsnoka megállapodott abban, hogy megkísérlik Vácott körülzárni és megsemmisíteni az ellenséges hadosztályt (amire meg is volt a lehetőségük, hiszen több mint kétszer akkora erőkkel rendelkeztek, mint Götz) s ennek érdekében csak Damjanich fog a Pestről Vác felé vezető országút mentén arcban támadni, Klapka egyik dandára viszont már a támadást megelőzően, a Váctól keletre húzódó hegyek által takarva, az ellenség hátába fog kerülni s Verőcénél elvágja Götz visszavonulási vonalát. Ezt az észszerű tervet azonban nem hajtották végre megfelelőképpen, Klapka kirendelt dandára megkésett, a kitűzött időpontban még nem érkezett meg rendeltetési helyére, az ellenség viszont közben megkezdte visszavonulását, s így Damjanich, hogy a császáriak végképp el ne illanhassanak, kénytelen volt főerőivel az átkaroló mozdulat végbemenetele előtt megindítani a támadást. Igaz, az ütközet így is fényes győzelemmel végződött — a 3. zászlóalj, élén Földváry Károly alezredessel, a „legvitézebb magyar harcfi"-val, aki alól az ütközet során kétszer is kilőtték a lovat, ellenállhatatlan szuronyrohammal bevette az országutat a várostól délre keresztező patak egyetlen, rendkívül megerősített hídját s ezzel megnyitotta az utat a hadtest számára a város belsejébe, majd Damjanich katonái, véres utcai harcokat vívva, teljesen kiverték az ellenséget a városból s a halálra sebzett Götz tábornokot is foglyul ejtették —, a rémülten menekülő császáriaknak azonban sikerült Verőcénél kibújniok az egérfogóból, s még az éjszaka folyamán Párkányig futva, elkerülniök a fogságot.

Egy haszonnal mégis járt az a körülmény, hogy a váci ütközetben magyar részről végül is mindössze egy hadtest vett részt: öregbítette az ellenségnek azt a tévhitét, hogy a honvédsereg főerői továbbra is

Pest alatt állanak, pedig Pest alatt — tudjuk — ekkor már csupán Aulich csapatai tevékenykedtek, igaz, hogy páratlan művészettel, szakadatlan mozgással a valóságosnál sokszorta nagyobbnak tüntetve fel saját erőiket és így hosszú ideig csakugyan teljes bizonytalanságot keltve az ellenségben a magyar sereg zömének hollétét illetően. Ennek következtében pedig a császáriak egyelőre elégségesnek vélték, hogy a Nyitra vonalának védelmét egyedül Ludwig Wohlgemuth altábornagy újonnan szervezett 12 ezer főnyi (IV. számú) hadtestére és a Vácról megmenekült csapatokra bízzák.

A nagysallói győzelem és Komárom felmentése

A váci ütközet után a magyar sereg zöme (mintegy 26 ezer ember) Ipolyságon és Léván át folytatta előrenyomulását a Garam felső folyása felé s április 16-án, Óbars és Zsemlér között elhelyezkedve, megkezdte a Garam jobbpartjára történő átkelés előkészületeit. Az északnyugati irányban végrehajtott nagy kerülőt az tette szükségessé, hogy a honvédsereg nem rendelkezett megfelelő hadihídkészletekkel a megáradt Garam alsó folyásán való átkelés biztosításához. A meglévő készletek azonban valójában a Garam felső folyásának áthidalásához sem voltak elégségesek. S mivel Görgey mégsem gondoskodott menet közben a kellő készletek előteremtéséről, az első híd Kálnánál csak a 18-ra virradó éjszakán készült el. 18-án azután átkelt ugyan ezen a hídon a jobbpartra az I. és a III. hadtest, a VII. hadtestnek azonban Görgey nem adott utasítást a másik kettő haladéktalan követésére, hanem meghagyta azt zsemléri állásában azzal, hogy csak akkor lépje át a Garamot, ha Zsemlérnél is megépül a híd. Így a VII. hadtest csupán 19-én délután kezdte meg a jobbpartra való átkelését. Addig azonban a másik két hadtestnek magáramaradottan kellett megütköznie a szembenálló ellenséges erőkkel.

Wohlgemuth ugyanis 18-án, értesülve arról, hogy jelentős magyar erők tűntek fel a Garam jobbpartján, Nagymálas és Bese között, a Garam felső folyásának vidékéről Komáromba vezető két út mentén állította fel csapatainak zömét, majd 19-én saját jobbszárnyát előretolta Nagysalló felé. Itt ütközött bele Klapka és a Klapkát követő Damjanich hadtestébe, amelyek a Nagymálason át vezető út mentén iparkodtak előre. A szembenálló erők nagyjából egyenlőek voltak, de mindkét oldalon nagymértékben hiányzott az ellenfél erőviszonyairól való megfelelő tájékozottság s mindkét harcoló felet meglehetősen váratlanul érte a találkozás. Maga Görgey, aki most is csapataitól jókora távolságra, Léván tartózkodott, csak az ágyúdörgésből értesült az ütközet megkezdéséről, bár meg kell hagyni, hogy ekkor sem indult el a csatatérre s még ekkor sem látta szükségesnek, hogy siettesse a VII. hadtest átkelését.

Damjanich azonban, aki Görgey távollétében az ütközetet vezényelte, nem várakozott erősítésekre, hanem visszaverte az ellenség előretörő alakulatait, majd maga ment át támadásba, házról házra folyó kíméletlen közelharcban kiűzte az ellenséget Nagysallóról s végül is rendetlen menekülésre kényszerítette Wohlgemuth jobbszárnyát. Ennek következtében azután az ellenséges sereg balszárnyát képező dandárok, amelyek Wohlgemuth hibájából igen messzire helyezkedvén el, bele sem tudtak avatkozni az ütközetbe, szintén meghátráltak, s a császári hadtest, amely vagy 2 ezer főnyi veszteséget szenvedett, másnapra egészen Érsekújvárig vonult vissza, teljesen feladva a Nyitra balpartján elfoglalt állásait.

És ezzel megnyílt az út Komárom felé! 21-én létrejött az érintkezés a támadó honvédcsapatok és a vár sok megpróbáltatáson keresztülment védői között, másnap pedig, míg a komáromiak túláradó örömmel ünnepelték az I. és a III. hadtest bevonuló harcosait, az ostromló seregek eltakarodtak a Csallóközből is.

Pest felszabadulása és a komárom-szőnyi eldöntetlen ütközet

Komárom felmentése után az egész hadjárat eredményessége már csak azon múlott, sikerül-e a támadó magyar seregnek idejében átkelnie a Duna jobbpartjára, sikerül-e elvágnia a főváros területén elhelyezkedő ellenséges zöm Bécs felé vezető fő visszavonulási útvonalát. De erre a Garam felső folyásánál elszenvedett kétnapos időveszteség ellenére is még mindig volt lehetőség. Igaz, a Duna balpartján fekvő vár és a Duna jobbpartján magyar kézen lévő erőd között felállított hadihidat az ellenséges tüzérség néhány nappal korábban elpusztította, a komáromi molnárok azonban készek voltak az erőd által fedezve egyetlen nap alatt 10 ezer honvédet átszállítani hajóikon a jobbpartra. Ez az erő pedig kétségkívül elegendő lett volna ahhoz, hogy az erőd őrségével egyesülve előzze a császáriak ostromló seregének a Duna jobbpartján elhelyezkedő mindössze 6 ezer főnyi csoportját s ezzel biztosítsa az egész magyar sereg számára a jobboldalra való zavartalan átkelést. Csakhogy Görgeynek, aki nem az ellenség megsemmisítésére, csupán béketárgyalások kikényszerítésére törekedett, kevésbé volt sürgős az átkelés, mint a komáromi nép egyszerű fiainak, akik pedig távolról sem ismerték a honvédsereg haditervét. Görgey ragaszkodott ahhoz, hogy az átkelés céljából előbb hidat építsenek, s bár a hídépítők felülmúlhatatlan lelkesedéssel dolgoztak, 24-ig tartott, amíg munkájukat befejezték. Görgey pedig még ekkor sem indult meg azonnal: a honvédsereg zöme csak a 25-ről 26-ra virradó éjszakán kelt át a jobbpartra, s ez a késedelem elegendő volt az ellenségnek a megmenekülésre.

Április 19-én ugyanis a császáriaknak végül felnyílott a szemük. Ezen a napon Jelačić és Schlick támadást intézett Aulich hadteste ellen, s Aulichnak a jelentős erőkülönbség miatt végrehajtott gyors visszavonulásából az ellenség kiolvashatta, hogy Pest alatt a honvédseregnek csak kislétszámú erői állanak. Nagysallónál pedig ugyanezen a napon az is kiviláglott, hogy a honvédsereg főerői Komáromtól északkeletre helyezkednek el. Éppen ezért Welden főhadiszállásáról már másnap Pestre sietett s elrendelte a főváros azonnali kiürítését, hogy a honvédsereg egérfogóba ne szoríthassa a következő napokban. S csakugyan: a II. és a III. hadtest már 21-én megkezdte elvonulását nyugat felé, hogy egyesülve a Komárom alatt tanyázó ostromsereggel, Győrön át egészen Pozsony vidékéig hátráljon. S miután e két hadtest elvonulása 23-án befejeződött, 24-én Jelačić is megindult a Duna jobbpartján Eszék felé, hogy legalább a Délvidéken igyekezzék erősíteni az ellenállást a honvédcsapatokkal szemben, amelyek ekkor már a Bácska nagyrészét is felszabadították. Közben pedig 22-én és 23-án két polgári személyekből (a császáriakat kiszolgáló tisztviselőkből, arisztokratákból, főpapokból, politikai foglyokból stb.) összetevődő karaván is útnak eredt Budáról Sopron felé. Ezzel végetért a főváros kiürítése; ellenséges katonaság a főváros területén csak a budai várban maradt, amelynek parancsnokává Welden most Heinrich Hentzi tábornokot, a Honvédelmi Bizottmány által áruló magatartása miatt még az ősszel elcsapott volt pétervárади várparancsnokot nevezte ki; 23-án és 24-én pedig Aulich katonái a lakosság leírhatatlan örömrivalgása közepette bevonultak az ismét szabaddá lett Pestre.

Pest tehát, amint azt a gödöllői haditanács kitervelte, kardcsapás nélkül felszabadult. Az ellenséges főerők átkarolása a Dunántúlon azonban Görgey késedelmeskedése miatt nem történt meg, mert mire Görgey seregének első alakulatai 26-án hajnalban átértek a Duna jobbpartjára, a fővárosból nyugat felé visszavonuló császári csapatok már egyesültek a Komárom alatt állókkal, sőt egy részük már Győr felé közeledett. De veszve még ekkor sem volt minden. Hiszen Welden jelentősen meggyengítette seregét azáltal, hogy Jelačić 15 ezer katonáját dél felé különítette ki, Hentzit pedig 4 ezer emberrel Budán hagyta. Ha Görgey legalább most habozás nélkül átdobja seregét és Komárom védőinek zömét is a Duna jobbpartjára, még mindig megsemmisítő csapást mérhetett volna az ellenségre. Görgey azonban most sem járt el úgy, amint azt a forradalom érdeke megkövetelte. Legnagyobb létszámú s egyben legkedveltebb, november óta maganevelte hadtestét, a VII-et, amely sem Isaszegnél, sem Vácnál, sem Nagysallónál nem vett részt a küzdelemben, mintha csak meg akarta volna kímélni valamiféle távolabbi tervének kivitelezésére, most sem vetette harcba, hanem a Duna balpartján hagyta. Fogytán lévő lőszerkészletét pedig az ütközet előtt nem egészítette ki a komáromi vár hatalmas tartalékaiból. Így

azután a komárom-szőnyi ütközetet a magyar sereg 26-án nagyjából egyenlő erőkkel volt kénytelen megvívni, a koradélutáni órákban pedig döntés nélkül félbe kellett hogy hagyja lőszerkészletének kiapadása miatt. Igaz, az ellenség nem használta ki ezt a ránézve kedvező fordulatot, hanem megelégedett azzal, hogy napnyugtáig kitartson elfoglalt állásaiban, az éj leszálltával pedig elvonult nyugat felé, de hát a császáriaknak nem is volt más céljuk az ütközet vállalásával, mint hogy biztosítsák akadálytalan elvonulásukat. És ezt a céljukat döntés kicsikarása nélkül is elérték.

Így a váci és a nagysallói fényes fegyvertények ellenére is a tavaszi hadjárat második szakasza sem hozta meg a szükséges eredményt: az ellenséges főerők teljes megsemmisítését. Az ellenséges megszállás alól felszabadított területet azonban a honvédseregnek újból jelentősen, csaknem a Dunántúl egész északi felével sikerült kibővítenie. S április—május folyamán a mellékhadszíntereken vívott harcok is mindenütt az ellenségnek a határszélekig való visszaszorítására vezettek.

A STRATÉGIAI ELLENTÁMADÁS FÉLBEHAGYÁSA ÉS ÁTMENET A TAVASZI HADJÁRAT HARMADIK SZAKASZÁRA: BUDA OSTROMÁRA

Csaknem az ország egész területének felszabadítása: ilyen katonai helyzet képezte tehát a hátterét a Szemere-kormány megalakulásának. S valóban, az ellenség kiűzése: ez képezte — a pénzügyminiszterré kinevezett áruló, Duschek kivételével — az új kormány tagjainak legfőbb célkitűzését is. Ezért a célért harcolt a Dunántúlon, majd Görgey táborában s végül Erdély teljhatalmú országos biztosaként a becsületben megőszült, a haza iránti hűségét egész életével tanúsító Csányi László, aki most közmunka- és közlekedésügyi miniszter lett. Ezt a célt tartotta mindig szeme előtt a két délvidéki kormánybiztos, Vukovics Sebő, az új igazságügyminiszter és Batthyány Kázmér, akit Kossuth a külügyminisztérium — és ideiglenesen a földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi minisztérium — vezetésével bízott meg. E cél elérésére lelkesítette a népet a szószékről is, írásaiban is Horváth Mihály, aki a vallás- és közoktatásügyi tárca irányítását vette át; mert Szemerével az élükön (aki egyébként megtartotta magának a belügyminisztériumot is) az új miniszterek — az egyetlen Duscheket nem számítva — valamennyien őszinte hívei voltak Magyarország függetlenségének.

És mégis: ez az elszánás önmagában nem biztosíthatta, hogy az új kormány képes is legyen megvédelmezni az ország függetlenségét; mert az új kormány tagjai nem értették meg, hogy az ország függetlenségét az ellenség kiűzése még nem tette megdönthetetlenné. Mert az új kormány tagjai nem értették meg, hogy a harcnak még mindig nem lehet végét vetni, nem lehet mindaddig, amíg az ellenség meg-

semmisítő vereséget nem szenved; mert így az új kormány — tagjainak elvhűsége ellenére is — szükségképpen a békepárt járószalagjára kellett hogy kerüljön.

A kormány egész tevékenységének ugyanis az a Szemere által megfogalmazott — s mondani sem kell, milyen végzetesen elhibázott — feltevés képezte alapját, hogy „eljött az idő, s kimondhatjuk bátran, hogy Magyarország szabad". S ebben a feltevésében Szemere egyszerűen csak követte a nemességnek kormánya mellett felsorakozó többségét, amelynek tagjaiból a fényes — bár még mindig nem eldöntő — katonai győzelmek mind gyakrabban váltottak ki olyan hangokat, hogy „ditső hazánkat meg mentve" tudhatjuk, hogy „a haza veszélyen kívül van" stb. Hiába emelte fel intő szavát Kossuth: „... A szerencse által ne hagyja magát senki tétlenségre szenderítetni. Ha valaha, most van ideje sem nyugodni, sem aludni, hanem mindenkinek tettre feszíteni erejét." — Szemere és kormánya — az egyetlen Csányi kivételével, aki azt vallotta, hogy „a harc még csak most fog nagyobb formatumban megkezdődni", — váltig kitartott amellett a nézet mellett, hogy „a harc és ellenség távoztával s a lázas állapot enyészetével a béke és csend kezd visszatérni".

Igaz, Kossuth még elszigeteltségében is igen sokat tett azért, hogy legalább a legfontosabbat, a honvédsereg további fejlesztését biztosítsa. Azt azonban most még kevésbé tudta biztosítani Kossuth, mint korábban, hogy ezt a szakadatlanul erősödő nemzeti hadsereget a lehető legeredményesebben használják fel a harcmezőn; mert — amint Marx rámutat — „forradalmi időkben a hadsereg sorsa a polgári kormányzat igazi természetét még jobban visszatükrözi, mint békés korszakokban".[11] S a Szemere-kormány igazi természetéből a honvédseregnek tétlenségre kárhoztatása következett: a kormány, abból a feltevésből indulva ki, hogy a szabadságharc már elérte célját, hogy az ország önállóságát a szükséges mértékben már a szabadságharc eddigi eredményei is biztosították, ennél többet pedig úgysem lehet elérni, arra az álláspontra helyezkedett, hogy a honvédseregnek „alig van már teendője". Holott a honvédseregnek éppen most kellett volna minden erejét megfeszítenie a döntő összecsapásra.

Bécs helyett Buda mint a további hadműveletek iránya

A tavaszi hadjárat első két szakaszának eredményei ugyanis még a komárom-szőnyi ütközetben adódott alkalom elszalasztása után is lehetővé tették, hogy a honvédsereg főerői megsemmisítő vereséget mérjenek Welden csapataira. „Ausztriát megbénította a magyarok győzel-

11 *Marx Károly:* A spanyol kérdés, Marx és Engels Válogatott Tanulmányai II. Bp. é. n. [1947.], 34. o.

mes előnyomulása...[12] Az ellenséges főerők az áprilisi harcokban olyan kegyetlen vérveszteségeket szenvedtek, hogy tényleges létszámuk (ha a betegeket, álbetegeket stb. mind leszámítjuk) — a IV. hadtest felállításának ellenére is — 45 ezer főre olvadt. Jelačić és Hentzi különválásával pedig ez a létszám még tovább apadt: mindössze 26 ezer főre zsugorodott össze. És — ami még sokkal fontosabb — ez a 26 ezer ember testben-lélekben egyaránt elcsigázva, züllötten, fegyelmet alig ismerve többé s teljességgel a győzelem reménye nélkül jutott vissza oda, ahonnan alig néhány hónapja diadalittasan elindult: az osztrák-magyar határszélre. A hadseregnek ezek csak „roncsai, amelyek éppenséggel nincsenek birtokában semmiféle ellenállóképességnek," írta róluk a *Neue Rheinische Zeitung.*[13] S ezzel teljesen egybehangzóan maga Welden is azt állapította meg, hogy „a hadsereg ebben az állapotában egyáltalán nem harcképes". De az általános csüggedés nemcsak katonáit, hanem őt magát is ugyanannyira hatalmába kerítette. „Nekem magamnak sincsen már egyéb reményem, mint romok alatt eltemetve lennem," valotta meg szégyenkezés nélkül ez a nemrég még oly magabiztos hadfi. S maga látta legvilágosabban, hogy ennek a csüggedésnek nagyon is nyomós okai vannak: „Nem szabad tovább a képzelődés világában élnünk, a főváros és ezzel a monarchia sorsa forog kockán... A mentőeszköz nincsen az én kezemben..." A magyarok „kedvök szerint északi tartományaink, különösen pedig Bécs felé indulhatnak",

És Bécs fel is készült a honvédsereg bevonulására. A székvárosába olomouci menedékéből éppen ezidőtájt visszaérkezett Ferenc Józsefet Schönbrunnban nyolc század katona és három ágyú őrizte, hogy szükség esetén fedezhesse futását. A bécsi nép tömegeiben pedig ismét fellángolt a harcikedv, s Bécs utcáin éjszakánkint ismeretlen kezektől elesett császári tisztek holttestei tanúsították, hogy október hatodika eltiport hőseinek szívéből a hatalomnak nem sikerült kiölnie a forradalmi szenvedélyt. De ugyanígy számított a honvédsereg újabb előretörésére az európai közvélemény is. Torinóban már a nagysallói ütközet napján, Párizsban április végén és május elején több alkalommal is elterjedt az az — úgy látszik — erősen várt hír, hogy „a mieink már Bécsben vannak". „...Napról napra várható volt — jegyezte fel utóbb maga Engels is —, hogy (a magyarok) Bécset rohammal bevesszik."[14] S mellyikünknek a szívét nem dobogtatja meg, ha a *Neue Rheinische Zeitung* akkori számait lapozgatva, látja, hogy Marx és Engels lapja még utolsó szavával is annak a reménynek adott kifejezést: „Még néhány rövid nap, és a győzedelmes magyar hadsereg a

[12] *Engels Frigyes*: Forradalom és ellenforradalom 1848-ban. Új Könyvtár 4., Bp. é. n. [1948.], 185 o.

[13] Köln. 18. Mai Neue Rheinische Zeitung 19. Mai. 1849. Nr. 301. Karl Marx Album, Berlin, 1953. 93. o.

[14] *Engels*, Forradalom és ellenforradalom 181. o.

hatalmas osztrák seregek roncsait maga előtt űzve, diadalmenetben bevonult Bécsbe és örökre megsemmisítette az osztrák monarchiát'.[15]

A főcsapás irányát Bécsben jelölni meg: most valóban az egyedül helyes haditerv lehetett a honvédsereg főerői számára, amelyek ekkor már pusztán létszámukat tekintve is kétszeresen felülmúlták a főhadszíntéren álló ellenséget. Az ellenség szétzilált hadait, ha a határon még egy súlyos vereséget szenvednek el, többé semmi sem menthette volna meg a teljes felbomlástól. Bécs elfoglalása s a testvéri bécsi néppel való egyesülés pedig csakugyan a szabadságharc győzelmes befejezését jelenthette volna. Tisztában is voltak ezzel a magyar forradalom táborában mindazok, akiket nem kápráztattak el a honvédsereg eddigi sikerei, akik nem lovalták bele magukat abba a hitbe, hogy a szabadságharc máris elérte célját. Táncsics például már alkotmánytervezetében ezt a célkitűzést állította a honvédsereg főerői elé. Ugyanezen a véleményen volt a honvédsereg legkiválóbb hadvezére, Bem is, aki azt írta: „Miután Görgey tábornok győzelmes előnyomulásában Komáromot felmentette, nyomon kell követnie az ellenséges hadsereget, nem szabad nyugtot engedni neki,... feltartóztathatatlanul Bécs ellen nyomulni... Ha egyszer Bécsben van, ő *diktálja* a békét." És ugyanez a meggyőződés tüzelte a harcoló hadsereg egyszerű katonáit is. „... Milyen jó volna most — írta egyikük a táborból —, ha mi is előremenve, a többi hadtestekkel egyesült erővel a cudarokat mindenestül tönkre tennők..."

Görgey azonban nem vetette magát egész seregével Welden nyomába, hanem megelégedett azzal, hogy a VII. hadtestnek alig kétharmadrészével (mindössze 10 ezer emberrel) „üldözze" az ellenség elvonuló főerőit — ezt is csak Győrig —, Komárom körül csoportosuló seregrészének zömét (mintegy 30 ezer embert) pedig Buda alá vezette, hogy kifüstölje onnan a hátrahagyott — s mint tudjuk, alig 4 ezer főnyi — várőrséget. Pedig Görgey nagyon is tisztában volt azzal, hogy a budai várnak semmiféle stratégiai jelentősége nincs. Weldennek egy elfogott jelentéséből tökéletesen ismerte az ellenség nyomorúságos állapotát, s szakképzett katona lévén, a kormány tagjaitól eltérően azt is világosan látta, hogy a szabadságharc még korántsem fejeződött be. Maga írta alig néhány nappal Buda alá történt elvonulása előtt: „Sokan vannak köztünk, akik már kivívottnak hiszik hazánk óhajtott jövendőjét; de ne ámítsátok magatokat..." Görgey azonban nem kívánt Ausztria földjére lépni, nem kívánt egyesülni a bécsi néppel, a haza általa óhajtott jövendőjét most sem az ellenség megsemmisítésével akarta elérni, hanem továbbra is béketárgyalások útján, és arra számított, hogy a Habsburgokban eddigi katonai vereségeik hatására most már végre valóban meglesz a készség ilyetén tárgyalások felvételére. Buda ostro-

[15] Köln. 18. Mai. i. h.

mára egyszerűen azért indult el, hogy ürügye legyen a Habsburgok békeajánlatainak bevárására, s a béketárgyalásokat hátráltató tényezőket egyedül Kossuthban és a függetlenségi nyilatkozatban vélte felfedezni úgyannyira, hogy saját teendőit illetően legfeljebb azon gondolkodott, hogyan kényszerítse szükség esetén fegyveres erővel Kossuthot lemondásra, az országgyűlést pedig a függetlenségi nyilatkozat visszavonására.

De hiába vesztegetett el így oly sok időt, semmivel sem került közelebb kitűzött céljához, a Habsburgokkal való megbékéléshez, mert ezt az ajándékba kapott lélegzetvételi szünetet az osztrák kormány — amint várható is volt — nem béketárgyalások megindítására, hanem a cári kormánnyal régóta folytatott szövetségi tárgyalásainak befejezésére, nem a magyarországi háború megszüntetésére, hanem a magyar forradalom ellen intézendő minden korábbinál hatalmasabb roham előkészítésére fordította. S a magyar forradalomnak még soha, még decemberben sem kellett annyira elszigetelten vennie fel a rákényszerített harcot, mint most. Ezért állapíthatjuk meg Engelsszel, hogy amikor Görgey Bécs helyett Buda ellen fordult, „ezzel a hadmozdulattal Magyarország megmentésének utolsó lehetősége is elveszett." s „így Buda ostroma az 1848—49-i magyarországi háború fordulópontját jelentette".[16]

A tavaszi hadjárat sikereinek és félbemaradásának hatása a külföldi forradalmi mozgalmakra

Pedig a magyar forradalomnak április végén, május elején még lett volna lehetősége arra, hogy az európai erőviszonyokat éppenséggel a maga javára változtassa meg. A római, a toscanai és a velencei köztársaság még állta a harcot az ellenforradalom zsoldosseregeinek ellenében. Németországban, ahol a reakciós fejedelmek a Hohenzollernek és a Habsburgok kezdeményezésére egymás után megtagadták az elismerést a frankfurti parlament vitái során nagysokára tető alá hozott liberális alkotmánytól, bármennyire veszélytelen volt is az rájuk nézve, május elején Drezdában, Badenben és más helyeken kispolgári csoportok által vezetett munkásfelkelések robbantak ki az alkotmányban körülírt demokratikus jogok védelmére. Csehországban a radikálisok Frič irányításával szintén fegyveres felkelést készítettek elő s jelentős szervezőmunkát fejtettek ki a munkás- és a paraszttömegek körében. És Lengyelországból is a forradalmi elégedetlenség fokozódásáról érkeztek hírek.

A magyar forradalomnak tehát újból alkalma nyílott kitörnie magáramaradottságából. S annál is inkább, mivel e külföldi forradalmi mozgalmak részvevői közül sokan egyenesen számítottak a magyar for-

[16] Buda, The New American Cyclopaedia X. New York, 1858. 60. o.

radalom támogatására. Lengyelországban türelmetlenül várták, mikor vonul be hadtestének élén Dembiński (akit Kossuth még áprilisban az északkeleti országrészek védelmére újonnan szervezett IX. hadtest parancsnokává nevezett ki s aki Kossuth jóváhagyásával csakugyan galíciai betörésre készült). Drezdában úgy tudták, hogy a szabadságot hozó honvédsereg már Csehország területén nyomul előre. Sőt Csehországban is — s nemcsak a nép, hanem a nemrég még kérlelhetetlenül magyarellenes radikálisok körében is — számtalan hír járta a honvédsereg és Kossuth közeledéséről, és a magyar forradalom iránt most kibontakozó rokonszenv több ízben nyílt magyarbarát és Habsburg-ellenes tömegtüntetésekben, valamint egyes cseh származású császári katonáknak a magyar honvédsereg oldalára való átállásában is kifejezésre jutott.

Ha ebben a helyzetben a honvédsereg főerői bevonulnak Bécsbe, szétzúzzák a Habsburgok hatalmi gépezetének központját s egyesülnek a bécsi nép tízezres tömegeivel, ezzel a magyarok méltán kiérdemelték volna „a 19. század franciái"-nak címét, amellyel a *Neue Rheinische Zeitung* tisztelte meg őket,[17] mert újabb forradalmi fellendülésnek vethették volna meg az alapjait a szomszédos országokban: ösztönzést adhattak volna a német forradalmároknak, sőt a Habsburgok fegyveres erőinek egy részét elvonták volna az olasz hadszíntérről és Csehországból s így megkönnyítették volna az olasz és a cseh népnek is, hogy végezzen elnyomóival. És ha ezzel egyidőben Dembiński is betör Lengyelországba, a feltétlenül kirobbanó lengyel felkelés — legalább is egy darabig — teljesen leköthette volna a cár figyelmét s elvehette volna a kedvét attól, hogy a Habsburgok segítségére siessen. Vagy pedig az történt volna, hogy „az orosz beavatkozás, ahelyett, hogy a magyarokra nézve veszélyessé válnék, a magyar háborút európaivá változtatja".[18] Joggal írta hát ekkor Mickiewicz: „Magyar honpolgárok! Kezetekben a világ jövője. Ha sikerül letépnetek a győzelem gyümölcsét, mint ahogy ki tudtátok érdemelni ennek babérjait, győzelmetek az európai szabadság győzelme lesz. Bár csak mentene meg benneteket a szabadság szelleme... minden cselvetéstől, minden kompromisszumtól az igazságosság és a jog örök ellenségeivel." „Semmiféle egyezkedést!" „Előre! Magatokért, a szlávokért, a németekért, az olaszokért! Előre! A nemzet hálája kísér benneteket, reményeik mutatják nektek az utat!"

Görgey azonban — mint tudjuk — nem folytatta előrenyomulását Bécs felé. Dembińskinek a lengyelországi betörésre vonatkozó tervét pedig a Szemere-kormány mindjárt megalakulása után elvetette, többek

[17] *Weerth, Georg:* Proklamation an die Frauen, Neue Rheinische Zeitung 19. Mai 1849. Nr. 301., i. h. 92. o.

[18] *Marx, Karl* und *Engels, Friedrich:* Gesammelte Schriften III. Stuttgart. 1913. 292. o.

között arra hivatkozva, hogy egy ilyen vállalkozás kedvezőtlen hatást gyakorolna az érdekelt hatalmakra, holott azokat valójában éppenséggel nem csupán ez az akció fordította volna szembe a magyar forradalommal. S még áprilisban elbukott a toscanai forradalom. Április végén az ellenforradalmivá lett francia kormány csapatai partra szállottak Olaszországban, és két hónapon belül végeztek a Giuseppe Garibaldi vezetése alatt hősiesen ellenálló római köztársasággal is. Drezdában a porosz király csapatai május elején négy nap alatt vérbefojtották a felkelést. Prágában az osztrák hatóságok május 10-én leleplezték a radikálisok földalatti szervezetét és a mozgalom lefejezésével elejét vették a felkelés kirobbanásának. A Badenben küzdő húszezer főnyi felkelő sereg ellen pedig (amelynek a soraiban Engels mellett ott harcolt a magyar Türr István is) százezer zsoldost vezényeltek a reakciós német kormányok, s így két hónapos elkeseredett ellenállás után itt is elbukott a forradalom. Egyedül Velence tartotta még magát, augusztus végén azonban ez az osztrák csapatok által mindenfelől körülzárt kicsiny városállam — az európai szabadság utolsó szigete — is kénytelen volt letenni a fegyvert.

A magyar forradalomnak tehát — jelentős részben saját hibájából — most sem sikerült kiszélesítenie elszigetelt állását. 1849 tavaszán megint csak nem jött létre a forradalmi népek nemzetközi együttműködése. Sőt, ezekben a hónapokban éppen az európai ellenforradalom tudta egyesíteni erőit a legnagyobb erőfeszítést tanúsító forradalmi mozgalom, a magyar szabadságharc felszámolására.

JEGYZETEK

A trónfosztás stb. Kossuth az árulás hídjának leégetéséről vidini levelében ír, közli Kacziány Géza, Magyarország 1915. aug. 26., 237. sz. Ezt a formulát azonban már a trónfosztás előtti napokban is alkalmazta, erről *Horváth Mihály*, II. 520. o. Hogy a trónfosztást Kossuth elképzelése szerint nemcsak új kormány alakításának, hanem új országgyűlési választásoknak is követniök kellett volna, erről a korábbi irodalom vagy nem vesz tudomást, vagy jelentőségének felismerése nélkül tesz futó említést. Pedig április első napjaiban Kossuth ezt világosan és nyomatékosan megírta Csányinak (Eger, 1849. ápr. 1. KLÖM XIV. 783—784. o.) s elmondta Vukovicsnak is (Vukovics 457. o.).

A trónfosztás történetét legalaposabban *Révész Imre* dolgozta fel: Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat, Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára, I. Kossuth kérdésfelvetése a képviselőház ápr. 14-i ülésén: Közlöny, 1849. ápr. 17., 81. sz. 297. o. A *Marczius Tizenötödike* a híd elvágásáról: Mákvirágok, MT. 1849. ápr. 21., 59. sz. 226. o. Az OHB. ápr. 12-i üléséről *Steier Lajos:* Az 1849-i trónfosztás előzményei és következményei, h. és é. n., 200—202. o. Az országgyűlés ápr. 13-i két titkos üléséről tudósít a MT. idézett cikke; *Kossuth Lajos:* Értekezés Magyarországról, Kossuth Lajos Iratai II. Bp. 1881. 274—275. o.; *Horváth Mihály*, II. 495—497. o.; *Mészáros Lázár* Emlékiratai II. Pest, 1867. 174—176. o. *Pálffy János:* Magyarországi és erdélyi urak Bp. 1940. 262. o.; *Hunfalvy* 50—52. o.; *Tóth Lőrincz:* Gróf Batthyány Kázmér és emlékiratai, Budapesti Szemle. LXXV. 1893. 55. o. stb.; ír továbbá *Steier* az idézett helyen; *Varga Zoltán:* A trónfosztás. A szabadságharc fővárosa — Debrecen, 1849 január-május, Debrecen. 1948. 446—450. o.: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés (szerk. Beér János), Bp. 1954. 543—546. o. stb. A képviselőház ápr. 14-i határozatai: KLÖM. XIV.

884—885. o. A függetlenségi nyilatkozat szövegének kritikai kiadása: KLÖM. XIV. 894—912. o.

A baloldal döntő szerepét kiemeli az ápr. 14-i eseményekben *Táncsics Mihály:* Életpályám, Bp. 1949. 267. o. A Radical Párt létrejöttéről *Irányi Dániel—Chassin, Charles-Louis:* Histoire politique de la révolution de Hongrie 1847—1849. II. Paris, 1860. 398—399. o. és *Varga Zoltán* 441. o. A Radical Párt célkitűzései és tagjainak névsora kitűnnek tagjai által aláírt programjából, 1849. ápr. 5. OL. 1848—1849-i iratok. A kiskőrösi előljárók levele: MT. 1848. dec. 15., 235. sz. 948. o. Hasonló királyellenes hangulatváltozásról tanúskodó cikkek: MT. 1848. okt. 27. 193. sz. 776. o. és 1848. nov. 2. 198. sz. 797. o. Ugyanezt a hangulatváltozást erősíti meg *Horváth Mihály* is, II. 6—8. o.

A békepártiak megnyugvásáról a trónfosztással kapcsolatban *Kovács Lajos,* 89. o. Ferenc Józsefhez intézett feliratukról *Andics,* 127. o. (Az idézet ugyanonnan.) A képviselőház ápr. 14-i vitája a megalakítandó kormány hatásköréről: Közlöny, 1849. ápr. 17., 81. sz. 297—298. o. A békepártiak álláspontját tükröző idézet Szász Károly felszólalásából. A Madarász-ügy sürgős napirendre tűzésének okairól *Kemény,* 114—115. o. A bizottsági jelentés: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés 853—856. o. A békepártiak felszólalásai a képviselőház ápr. 20-i ülésén: Közlöny, 1849. ápr. 24., 87. sz. 321. o. Az idézet Szunyogh Rudolf felszólalásából. Kossuthnak Teleki és Perczel miniszteri kinevezésére vonatkozó terveiről *Vukovics,* 453—454., 493—494. o. A békepártiaknak a kormány és az országgyűlés viszonyával kapcsolatos álláspontját ismerteti *Kovács Lajos,* 89. o.

Az *Esti Lapok* javaslata Szemere miniszterelnökségére: Organisatio. EL. 1849. ápr. 25., 53. sz. A békepártiak és Szemere tanácskozásairól *Kemény* 127—128. o. Erről és Szemere hatalomvágyáról ír *Horváth Mihály* is, III. Pest, 1872. 110—111. o. Kossuth kényszerhelyzetéről Szemere kinevezésével és a kormány hatáskörének megállapításával kapcsolatban: Kossuth levele Szemeréhez. Debrecen, 1849. ápr. 30. KLÖM. XV. 174. o.; *Kemény,* 129—130. o.; *Kazinczy Gábor:* Szerepem a forradalomban, Hazánk, 1884. 102—103. o. A Kossuth hatáskörét korlátozó megállapodás Kossuth tudósításában, Debrecen, 1849. máj. 2. KLÖM. XV. 183. o.

A tavaszi hadjárat második szakasza. Hogy az április 2., 3. és 4. hetében lezajló hadieseményeket mint a tavaszi hadjárat második szakaszát különválaszszuk április első hetének eseményeitől, az indokolja, hogy ezek a fejlemények teljesen új operációs terv alapján jöttek létre. Hogy a váci, a nagysallói és a komárom-szőnyi ütközetet, valamint a Pest alatti harcokat szintén mint egyetlen csata mozzanatait foglaljuk össze, hasonló okok indokolják, mint a gödöllői csata esetében. A csatát pedig azért nevezem komárominak, mert bár a gödöllői haditanács terve szerint a döntő összecsapásra a hadműveleteknek ebben a szakaszában nem Komáromnál, hanem valahol a Dunántúlon, Komárom és Buda között kellett volna hogy sor kerüljön, a valóságban a döntő összecsapás e tervtől eltérően mégis Komárom körzetében ment végbe.

Kossuth szavai a további szakadatlan előrenyomulás szükségességéről Bemhez intézett levelében, Debrecen, 1849. ápr. 12., Kossuth Lajos Levelei 1848/49. (szerk. Makray Aladár), h. és é. n. [1870.], 30. o. Magát a gödöllői haditanács kimenetelét az eddigi feldolgozások a haditanács részvevőinek tolláből fennmaradt két emlékirat (Görgey Arthur, II. 11—13. o. és Klapka 130—131. o.) nyomán teljesen elferdítve tárgyalják. E két emlékíró u. i. Kossuthnak, illetve a haditanácsban helyetfoglalt tábornokoknak csak a megbeszélés kezdetén kifejtett álláspontját ismerteti a valósághoz híven s mindkettő úgy tünteti fel, mintha a megbeszélés további során Kossuth egyszerűen feladta volna eredeti álláspontját s teljesen magáévá tette volna a tábornokok eredeti álláspontját. Hogy azonban a valóságban Kossuth nem elégedett meg azzal, ha a honvédsereg Komáromnál csupán fenyegetni fogja az ellenség hátrálási vonalait, hanem ezeknek a hátrálási vonalaknak a Duna jobbpartján történendő tényleges elvágásában állapodott meg a tábornokokkal, az kitűnik *Görgey István* munkájából, II. 138—139. o., valamint *Kossuthnak* már említett Bemhez intézett leveléből, i. h. 28—29. o. S hogy Kossuth legfőbb feladatnak ápr. 7-én is az ellenség megsemmisítését jelölte meg, ez kiviláglik ugyanaznap Perczelhez intézett leveléből, KLÖM. XIV. 840—841. o. Ebből származik a szövegben közölt idézet is.

A váci ütközet leghasználhatóbb leírását adja *Rubint Dezső:* A váci ütközet 1849. április 10., Hadtörténelmi Közlemények, 1925. és *Nagy Kálmán,* HK. 1954. 3—4. sz. 242—246. o. A Garam áthidalásához szükséges készletek elégtelenségéről és Görgey ezzel kapcsolatos felelősségéről *Gelich,* III. 255. o. A IV. császári hadtest

ápr. 19-i felállításának észszerűtlenségéről *Rüstow*, I. 343. o. Komáromnál a Duna jobbpartjára hajókon való átkelés lehetőségéről és arról, hogy a hadihíd, amelyen Görgey csak ápr. 26-ra virradóra kelt át, már 24-én elkészült, bőven ír a szemtanú (akkor a komáromi vártüzérség parancsnoka) *Krivácsy József:* Görgey és Klapka vagy az 1848/49-ki önvédelmi harcz. Bp. 1881. 12—13. o. A komárom-szőnyi ütközetet — az eléggé elterjedt szokással ellentétben — azért nem minősítettem a honvédseregre nézve győzelmes ütközetnek, mert az ütközet végeztével a szembenálló felek mindegyike megtartotta állásait s ez éppenséggel a császáriakra nézve volt előnyös. A VII. hadtestnek a komárom-szőnyi ütközetből való távolmaradásával elkövetett mulasztást bírálja *Vukovics*, 479—480. o.; *Klapka*. 140. o.; *Horváth Mihály*, II. 457—458. o., stb.

A stratégiai ellentámadás félbehagyása. Szemere Magyarország szabadságának elérkeztéről máj. 22-i képviselőházi beszédében, Közlöny, 1849. máj. 23., 112. sz. 420. o. A liberális nemesek optimista nézeteit tükröző idézetek: Bekény János levele Kossuthoz, Túrócszentmárton, 1849. máj. 1., OL. Belügyminisztérium, Rendőri 1849—1—39; továbbá Bencze Ignác felszólalása a képviselőház máj. 8-i ülésén, Közlöny, 1849. máj. 10., 101. sz. 375. o. Kossuth figyelmeztetése ápr. 26-i képviselőházi beszédében, KLÖM. XV. 134. o. Csányi a harc fokozódásáról Kossuthoz intézett levelében, Kolozsvár, 1849. máj. 8. OL Kormányzó-elnökség 1849.: 6848. Szemere a béke visszatértéről: Közlöny, 1849. máj. 16., 106. sz. 393. o. Szemere a honvédsereg teendőinek hiányáról már idézett máj. 22-i beszédében.

Welden adatait közli a császári hadsereg létszámának csökkenéséről *Steier*, Az 1849-i trónfosztás 240. o. Welden panaszos kijelentései (az idézetek sorrendjében) u. o. 356. o.; u. o. és *Rédvay István:* Az 1849. április 28-i komáromi haditanács történelmi jelentősége, Hadtörténelmi Közlemények, 1934. 73. o.; *Steier*, Az 1849-iki trónfosztás 363. o.; u. o. 355. o. Ferenc József őrizetéről u. o. 365. o. Császári tisztek elpusztításáról Bécsben *Károlyi Árpád:* Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre I. Bp. 1932. 22. o. A Torinóban elterjedt hírekről Wladyslaw Zamoyski számol be egy ápr. 19-én kelt levelében (Kovács Endre szíves közlése), a Párizsban elterjedtekről pedig Teleki László két Pulszky Ferenchez intézett levelében, Párizs, 1849. ápr. 30. A forradalom és szabadságharc levelestára, III. 272. o. és Párizs, 1849. máj 9., u. o. 320. o.

Táncsics a Bécs elleni támadás szükségéről: Új alkotmány-javaslat 19. o. Bem véleményét idézi *Nagy Balázs* kéziratos tanulmánya: Bem, a forradalmi hadvezér, amelyet a szerző szívességéből használhattam. A honvédek hangulatát tükröző idézet Müller György III. hadtestbeli honvédnek az érsekújvári táborban kelt leveléből, MT. 1849. jún. 16. 50. sz. 199. o.

Rédvay, 74. o. azzal az állítással igyekszik mentegetni Görgeyt, hogy azért nem nyomult Bécs ellen, mert nem ismerte az ellenség valóságos helyzetét, s ezt írja: „Meg lehetünk róla győződve, hogyha a szerencsés véletlen Welden levelei közül csak egyetlen-egyet juttat kezei közé, habozás nélkül vetette volna rá magát az osztrák hadseregre." Rédvay nyilván azért kockáztatta meg ezt a könnyelmű kijelentést, mert nem sejtette, hogy éppen ezzel leplezi le leginkább Görgey mulasztását. Görgey u. i. (akinek persze különben is kellett ismernie a császári csapatok értékét) a valóságban birtokába jutott Welden egyik legtöbbet mondó jelentésének, amelyet a honvédsereg előőrsei kerítettek kézre, mint az kitűnik Pálffy előadásából, 168—169. o., aki maga is olvasta ezt a jelentést. — A Görgey-idézet a hadsereghez intézett ápr. 29-i szózatából, Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez, 1848—1849. II. (szerk. Pap Dénes), Pest, 1869. 422. o. Hogy Görgey elsősorban a béketárgyalások útjának egyengetése érdekében ment Buda alá, maga ismeri el, Görgey Arthur, II, 54—58. o. Hogy ezen még Bécsben is csodálkoztak, mert ott is Bécs elleni támadást vártak, erről igen érdekesen tájékoztat J. A. Blackwell levele Eddisbury lordhoz, Bécs, 1849. júl. 14. *Haraszti Éva:* Az angol külpolitika a magyar szabadságharc ellen, Bp. 1951. 312—313. o.

A csehországi magyarbarát megnyilatkozásokról részletesen ír *Arató Endre:* A cseh és magyar nép összefogásának hagyományai 1849-ben, Századok, 1952. különösen 745—751. o. A drezdai várakozásokról u. o. 749. o. Cseh katonáknak a honvédsereghez való csatlakozásáról *Vukovics*, 440—441. o. és Kossuth levele a hadügyminisztériumhoz, Szeged. 1849. júl. 25. KLÖM. XV. 780. o. A Mickiewicz-idézet „Felhívás a magyarokhoz" c. cikkéből (La Tribune des Peuples 1849. ápr. 22.), Szabad Nép. 1955. nov. 26. 327. sz. A Szemere-kormány határozatát a lengyelországi betörés tervének elejtéséről s e határozat indokolását ismerteti Kossuth levele Dembinskihez, Debrecen, 1849. máj. 6. KLÖM. XV. 219—221. o.

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG HADIGAZDASÁGA

(II., BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY)

Dömötör Gergely százados

A napról napra emelkedő létszámú Vörös Hadsereg *ruhaellátása* nagy gondot okozott, bár elég jelentős készletek álltak rendelkezésre. A hadügyi népbiztosság becslése szerint rendelkezésre álló mennyiség március 25-én a következő volt:[69/a]

I. Budapesten:

1. a volt közös ruharaktárban:
kb. 5 000 főre új ruházat (sapka, zubbony, nadrág, köpeny),
kb. 80 000 főre új lábbeli (bakancs, hegyi-cipő, és csizma),
kb. 10 000 főre géppuskás mente, atilla és ulánka,
kb. 20 000 főre nyári zsávoly ruházat (zubbony és nadrág),
kb. 5 000 főre köpenybélés és
kb. 8 000 főre szőrmés mellény,
kb. 50 000 főre szerelvény cikkek,
kb. 77 000 db alsónadrág, és
kb. 4 000 db ing.

2. a szerződött szállítóknál 2—3 napon belül rendelkezésre áll:
kb. 15 000 főnyi új ruházat (zubbony, nadrág, köpeny),
kb. 20 000 főnyi munkászubbony, és pantalló katonakelméből készítve.
3. a visszatérő hadifoglyok részére készülő ruházat, melyből:
kb. 20 000 készlet már elkészült, és
kb. 30 000 készlet pedig feldolgozás alatt áll.

69/a HIL. Hünb. 12 Közli: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához H. I. 1955. II. 344. o.

II. Vidéken:

a debreceni, nagyváradi és ceglédi ruharaktárakban, illetve anyaggyűjtő állomáson rendelkezésre áll:

kb. 5000 főre új ruházat (sapka, zubbony, nadrág, köpeny),

kb. 4000 főre viselt, de használható ruházat és

kb. 5000 főre javításra szoruló ruházat...

Fehérnemű előállításra rendelkezésre áll 220 000 db lepedő... E lepedő-készletből kb. 180 000 rendbeli fehérnemű (ing, gatya, kapca) előállítása várható...

Az elvonuló csapatok a hűvös éjjeli időjárásra való tekintettel 1—1 takaróval is ellátandók volnának.

E célra rendelkezésre áll a budapesti ágyraktárban 150 000 db takaró, azonkívül az 52. osztály által polgári fogyasztás céljaira... átengedett kb. 6000 db takaró. Utóbbi takarókészlet az elvonuló csapatok javára lefoglalandó volna."

Mindez azonban nem volt elegendő, hiszen számolni kellett a ruházati anyag nagyfokú elhasználódásával. Ezért igyekeztek felhasználni a bevonulók tulajdonába lévő katonai ruházati cikkeket. Ezt a különféle ruhaváltságok, viselési jutalmak rendszerével igyekeztek előmozdítani.

A további pótlások biztosítására megszervezték a kereskedőknél és magánosoknál lévő egyenruházati cikkek gyűjtését, [70] a hadügyi népbiztosság pedig szigorú rendeleteket bocsátott ki a ruházat kímélésére.[71] Ezzel együtt igyekeztek megszervezni a ruházati cikkek gyártását is. A hadsereg ruhaszükségletének biztosítását a szociális termelés népbiztosságának textilcsoportja végezte. E csoport vezetője április végén a következőképpen jellemezte a helyzetet:[71/a]

„Mi intézzük a Vörös Hadsereg ruházati cikkekkel való ellátását s minden intézkedést megtettünk az ellátás sikere érdekében. Az Orosz- és Olaszországból hozott textilgépeket már felállítottuk. A pestszenlőrinci Northrop-gyárat nagy pamutfonódává alakítottuk át, ahol már eddig is 18 000 orsóval dolgozunk. Kibővítettük a Czakó-féle textilgyár gyapjúszövő osztályát. Pakson és Veszprémben gyapjúszövődét létesítettünk és üzembehelyeztük a komáromi Friedler-féle lenfonodát.

Pamutanyaggal símán el tudjuk látni a szükségletet. Gyapjúszövetben arra való tekintettel, hogy gyáraink nagy része a megszállott területeken fekszik, behozatalra szorulunk, ugyan, de még elég tekintélyes készletek állanak rendelkezésükre. Kenderben és lenben egyenesen ked-

[70] 7554/eln. Szabályrendeletek 21. sz. 94. o., április 2.
A hadügyi népbiztosság 7. H. N. számú rendelete. Tanácsköztársaság. Hivatalos lap, április 24.

[71] 7981/eln. Szabályrendeletek 23. szám. 103. o., április 12.
101032/42. sz. Szabályrendeletek 26. szám. 115. o., április 18.

[71/a] Vörösújság, április 23. Közli: Szemelvények II. 364. — A textilcsoport Ruházati Hivatallá alakult.

vező a helyeztünk, van elég nyersanyagunk, és rendelkezésünkre állanak a feldolgozáshoz szükséges gyárak is. A termelés legfőbb előfeltétele természetesen az, hogy megfelelő mennyiségű szén álljon rendelkezésre. Szerencsére ebben az irányban nincs okunk aggodalomra, mert bányamunkásaink, akiket mi ruházati cikkekkel látunk el, önfeláldozó buzgalommal sietnek segítségünkre.

Egyebekben hadseregszállítási gépezetünk könnyen áttekinthető. A hadügyi népbiztosság velünk szemben mint rendelő, a mi osztályunk pedig vele szemben mint szállító szerepel. A hadügyi népbiztosság mint megrendelő, belefolyik abba, hogy az egyes cikkeket hol rendeljük meg, milyen minőségben és kivitelben, és mi megadjuk neki a technikai lehetőséget arra, hogy az egész termelési folyamatot a saját szakembereivel ellenőriztesse. Az egyes helyeken átvevő közegei vannak, amelyek a gyártott anyag átvételéről és elszállításáról gondoskodnak".

Bár e kissé túlzottan derűlátó nyilatkozat szerint elengedő nyersanyag volt, a gyártás szükségletének zavartalan biztosítására, okos előrelátással május elején mégis zárolták a meglévő textilkészleteket.[72]

Ezzel az intézkedéssel a hadsereg részére hatalmas mennyiségű ruhát tudtak biztosítani, bár a román burzsoá csapatok támadásakor a debreceni és nagyváradi készletek jelentős része veszendőbe ment. A ruházati helyzet május végéig a következőképpen alakult:[72/a]

	március 27—30 között kiadva	központi ruhatárba ápr. 20-án	legyártva		
			ápr. 30-ig.	máj. 15-ig.	máj. 31-ig.
sapka	35 000 készlet	17 000	33 000	—	16 900
zubbony		24 000	7 000	—	7 800
köpeny		2 000	10 200	11 600	7 200
nadrág		8 000	7 000	15 900	15 500
ing		19 000	24 000	14 400	10 000
alsónadrág		1 500	9 500	10 400	7 000

[72] 65 SzN. Hivatalos lap, május 6.
[72/a] HIL. Hünb. iratai 421/259. 40.

Ezenkívül április 20-ig Budapesten a lakosságtól sikerült beszedni kb. 5 000 egyenruha készletet, a vidéki anyaggyűjtő állomásokon pedig volt:

26 000 sapka
10 000 zubbony
8 000 nadrág és
850 köpeny.

Mind ez, valamint a további gyártás, a szükségletek kielégítésére elegendőnek bizonyult, így áldozatos munkával sikerült elérni azt, hogy bár a hadsereg az Osztrák—Magyar Monarchia legkülönfélébb egyenruha típusaival volt ellátva, ruházata — a szemtanúk egyöntetű megállapítása szerint — felülmúlva a cseh és román burzsoá hadseregeket — kifogástalan volt.

A korszerű háború napról-napra hatalmasabb mennyiségű és egyre jobb minőségű fegyvert, lőszert, élelmiszert és egyéb hadianyagot követel meg. A fegyveres erő egyre növekvő szükségletét csak a termelés és *haditechnika szüntelen tökéletesítésével*, korszerűsítésével lehet kielégíteni. Ezért nagyjelentőségű a Tanácsköztársaságnak az a rendelkezése, amivel már április 24-én ipari kísérleti állomás szervezését kezdte meg.[73] Ezt kiegészítette a laboratóriumok köztulajdonba vétele,[74] *a* Népgazdasági Tanács mellett működő Tudományos Műszaki Tanács létrehozása,[75] majd a találmányok és titkos gyártási eljárások birtokba vétele.[76] Ezzel megteremtették a technika minden ága, közöttük nem utolsó sorban a haditechnika rohamos növelésének előfeltételét. Természetesen ezen rendelkezések jótékony hatása csak hosszabb idő múlva lett volna érezhető, a Tanácsköztársaság ideje alatt azonban nem érvényesülhetett.

De némi kezdeti eredmények azért itt is voltak. A tanácshatalom eredményesen folytatta a világháború alatt megkezdett, de félbemaradt kísérleteket a világ egyik legelső légvédelmi lőelemképzőjével. A lőelemképző Forbáth Ernő magyar mérnök találmánya volt. A Tanácsköztársaság Forbáth rendelkezésére bocsátotta a találmánya tökéletesítéséhez szükséges anyagi eszközöket, laboratóriumot, sőt kísérleti légvédelmi szakaszt is állított fel. A lőelemképző prototípusait a főváros légvédelmének megszervezésénél fel is használták.[76/a]

Időközben a Tanácsköztársaság rendeletei hatalmas központosított, egységes akarat szerint működő termelési apparátust létesítettek, mely nélkül a magyar Vörös Hadsereg nemcsak támadó hadjáratokra nem vállalkozhatott volna, de még védelmi képességei is teljesen meg lettek volna bénítva. Ilyen központosított népgazdaság nélkül a magyar fegy-

73 48 SzN. Hivatalos lap, május 21.
74 84 SzN. Hivatalos lap, május 21.
75 29 NT. Hivatalos lap, június 19.
76 52—53 NT. Hivatalos lap, június 21.
76/*a* HIL. Hünb. iratai. 222 222/50. 29.

veres erő egy pillanatig sem vehette volna fel siker reményében a harcot a nyomasztó túlerőben lévő, az antant országok kimeríthetetlen anyagi támogatására támaszkodó, intervenciós csapatokkal szemben.

A termelés központosításánál azonban voltak hibák is. Túlzás volt, és gyakran a termelés csökkentésével járt, a nem hadifontosságú törpe üzemek nyombani köztulajdonba vétele. A rendelet ugyan csak a húsz munkásnál többet foglalkoztató üzemek államosítását mondta ki, de a gyakorlatban az egyes népbiztosságok, helyi tanácsok sokkal tovább mentek. Gyakran lefoglalták az alig néhány munkást, sőt a bérmunkást nem foglalkoztató üzemeket is, zömmel olyanokat, melyeknek a haditermeléssel semmi kapcsolata nem volt. Amennyire fontos volt a hadsereg részére dolgozó üzemek államosítása munkáslétszámra való tekintet nélkül, annyira hibás volt az előbbi jelenség. Az árutermelés nagyméretű deficitje mellett, mikor a köztulajdonba vett gyárakban a munkafegyelem lazulása és a termelés esése ellen kellett küzdeni, mikor nem tudtak elég árut biztosítani a falunak, cserébe a mezőgazdasági termékekért, ez a hiba káros eredményekre vezetett. De hiba volt politikailag is, mert a dolgozó kisiparosok jelentős részét az ellenség soraiba taszította, ezzel csökkentette a honvédő háború ipari és emberanyag bázisát.

Az ipar általános problémáinak tárgyalása mellett külön figyelmet érdemel a közvetlenül a hadsereg szükségletei ellátására dolgozó ipar, a szorosan vett *hadiipar*. Természetesen ez nem szakítható ki a népgazdaság egyéb ágai közül, mert hiszen azok látják el szénnel, acéllal, vegyi és egyéb alapanyaggal, félkészáruval, stb.

A Károlyi rezsim alatt szétzüllött hadiipari termelés újrafelvétele igen nagy munkát igényelt. Ezért az első időben főleg az imperialista háborúból visszamaradt anyag összegyűjtésével kellett a szükségleteket biztosítani. Az ország területén számos anyaggyűjtő állomást szerveztek és ezek segítségével sikerült hatalmas mennyiségű hadianyagot összegyűjteni. Tevékenységükre jellemző, hogy csak a pestszentlőrinci anyaggyűjtőnek 205 vagon német hadianyagot sikerült összegyűjteni.[77] Az anyaggyűjtő állomások munkájának kiegészítésére elrendelték a magánosok vagy cégek birtokában lévő optikai cikkek, gépkocsik, gépkocsialkatrészek, kerékpárok, távbeszélő és rádióanyag, valamint az egyéb katonai felszerelési tárgyak azonnali beszolgáltatását.[78] Ezzel azonban csak a legszükségesebb mennyiséget tudták biztosítani. Ezért egymást érték az anyagtakarékosságra felszólító intézkedések.

A szűkös készletekre jellemző, a hadseregparancsnokságnak július 12-én, a tiszai támadás előtt kiadott rendelete: „A hadsereg a küszöbön álló hadműveletekre való tekintettel az egyes, ezen operatiókban részes magasabb parancsnokságokat a lehetőségekhez képest oly mértékben kí-

77 HIL. Hünb. iratai 116. o. 29.
78 A Hünb. 9., 10., 11., 12. HN. számú rendelete. Hivatalos lap, április 24. 9771/eln. b. 1919. sz. Kisközlöny 34. sz., május 24 M. M. I. szám nélkül A/II/2/248.

ványa autóabroncsolási anyaggal dotálni, hogy legalább egy-két megbízható túragépkocsi álljon a parancsnokságok rendelkezésére.

Megjegyzi azonban a hadseregparancsnokság, hogy a rendelkezésre álló készletek egész minimálisak, és pedig kb. *80 köpeny és 120 tömlő az egész hadsereg számára*".[79]

Hasonló volt a helyzet a többi anyaggal is. Jellemző, hogy egy-egy távcsövet közvetlenül a hadseregparancsnokságtól kellett igényelni, híradó anyag pedig olyan szűkösen volt, hogy a hadsereg-távírófőnök már június 6-án, tehát a dicsőséges északi hadjárat elején kénytelen volt az előbbihez hasonló rendeletet kibocsátani.[80]

A hadseregparancsnokság mindezen úgy igyekezett segíteni, hogy a támadó hadjáratoknál a legfeszesebben megszervezte a zsákmány és egyéb feltalálható anyag összegyűjtését.[81]

A szűkös készletek még jobban sürgették a *hadianyaggyártás* megszervezését. A hadügyi népbiztosság ezért már április 24-én elrendelte mindazon gyárak, üzemek nyilvántartásbavételét, melyek a háború alatt hadianyagot gyártottak. Be kellett jelenteni a gyártásból visszamaradt nyersanyagokat, félkész- vagy kész gyártmányokat is.[82]

Már a rendelet megjelenése előtt működött a zurányi „Magyar robbanóanyag gyár RT." Ez az üzem nemcsak a hadianyag gyártáshoz, hanem a bányászathoz szükséges robbanóanyagot is gyártott. Átlagos termelése április elején napi 1622 kilogramm Dynammon M. volt. Az április 6—13-ig terjedő héten a termelés a következőképpen alakult:[83]

	kg. Dynammon M.
Készlet április 6-án	10 312
Hünb.-nek leszállítva	8 112
Gyártás	6 000
Ipari célokra leszállítva	3 500
Készlet április 13-án	8 924

Valószínű azonban, hogy a hadműveletek megindulása után az üzem termelését jelentősen emelték.

Április közepén a gyár robbantáshoz szükséges elektromos gyújtókészlete — mert röviddel előb még sikerült Ausztriából az „Aktien

79 M. M. I. 712/461. A/II/2/221. Kiemelés tőlem: D. G
80 M. M. I. Hds. távírófőnök. 1309. A/II/2/249.
81 M. M. I. 719/623. M. I. A/II/2/284.
82 A Hünb. 11 H. N. számú rendelete. Hivatalos lap. április 24.
83 HIL. Hünb. iratai 113. 636. 29.

Gesellschaft Dynamit Nóbel" cégtől 40 ládával behozni — 65 000 darabra emelkedett[84]

A hadianyaggyártás gerincét a csepeli gyár képezte, amely folyamatosan gyártotta a burzsoá kormány által a lengyel ellenforradalmárok megsegítésére szánt lőszert. Ezeket a készleteket a Vörös Hadsereg lefoglalta, majd rövidesen újabb mennyiséget, főleg tüzérségi lőszert rendelt meg. Így rendeltek:[85]

megrendelt mennyiség	lőszerfajta	napi gyártás
8 500 db	13 M. 15 cm-es gránát	300 db
10 000 db	13 M. 8 cm-es srapnell töltény	500 db
10 000 db	8 cm-es 1. e. gránát átszerelése 14 M. 8 cm-es gránáttá	500 db

E gyár munkásainak köszönhető, hogy a Vörös Hadsereg lőszerellátásában nagyobb zökkenők már kezdetben sem voltak, sőt jelentős központi készleteket tudtak felhalmozni. Már április 20-án rendelkezésre állt:[86]

lőszer oszlop	db lőszer oszloponként	db lőszer össz.
85 hegyi ágyús	480	40 800
56 tábori ágyús	2 160	123 960
50 tábori tarackos	1 440	70 000
50 tábori tarackos (gáz)	1 440	70 000
130 nehéz	360	43 680
23 gyalogsági	14 150	16,4 millió

A tábori tarackos lőszer fele kék keresztes gázzal töltött gránát volt. A Tanácsköztársaság — bár a feltüntetett mennyiségen kívül is jelentős mennyiségű gáz lőszer állt rendelkezésére[87] és komoly vegyivédelmi kész-

[84] HIL. Hünb. iratai. 116 000 29.
[85] HIL. Hünb. iratai. 90 997/50. 29.
[86] HIL. Hünb. iratai. 421/259. 40.
[87] Szolnokon április közepén 400 vagon gázlőszer, Pestszentlőrincen és Ostffyasszonyfán nagymennyiségű harcgáz készletek voltak. HIL. Hünb. iratai 116 027. 29.

letei voltak,[88] elítélte a gázháborút és a rendelkezésre álló gázgránátokat robbanógránátokká szereltette át, a harcgázkészleteket pedig megsemmisítette.

A honvédő háború azonban mind nagyobb és nagyobb mennyiségű lőszert igényelt. Mind több és több üzem bekapcsolása vált szükségessé. Először a „Magyar lövőszergyár" kapcsolódott be. Ez a gyár már április 4-én 500 darab 12 kg-os és 400 db 50 kg-os repülőbombát szállított a repülőanyag szertárnak,[89] de teljes üzemét csak április 23-án kezdte meg.[90]

Főleg gyalogsági lőszert és repülő bombát gyártott. De mindez kevésnek bizonyult, a hadügyi népbiztosság kénytelen volt április hó 29-én elrendelni minden üzemnek, mely a háború alatt „muníció és munícióalkatrészek" előállításával foglalkozott, a gyártás felvételét.[91] Ezzel a legszükségesebb mennyiséget általában biztosítani tudták. A lőszerellátásban komoly zökkenő csak a tiszai támadásnál mutatkozott, mikor a belső árulók aknamunkája már szinte gátlás nélkül érvényesülhetett. Túl kevés lőszert vontak össze a támadás biztosítására, az is csak az utolsó pillanatban érkezett meg. Előfordult, hogy a gyalogsághoz tüzérségi lőszert szállítottak és fordítva. Ezek a zavarok azonban nem a lőszergyártás nehézségei miatt, hanem az ellenség tudatos aknamunkája eredményeként következtek be.

A lőszerellátásnál sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött a *fegyverzet* biztosítása. A hadügyi népbiztosság becslése szerint, március 25-én a szervezés alatt álló erők fegyverzetén kívül mintegy 120 000 puska állt rendelkezésre.[91/a] Ez a becslés némileg túlzott volt, mert bár itt is összegyűjtötték a feltalálható mennyiséget, központi készletben április 20-án csak a következő mennyiség volt.[92]

[88] Április 17-én a csapatoknak kiadott mennyiségen kívül központi készlet ben volt. HJh. Hünb. iratai. 99. 960. 29.

gázálarc	25 619
szűrőbetét	31 640
készültségi doboz	5 502
auxilator önmentő	117
aknamentő készülék	3
szellőztető készülék	13

[89] HIL. Hünb. iratai. 52 334. 29.
[90] HIL. Hünb. iratai. 113 012. 29.
[91] Vörös Újság. 1919. május 1.
[91/a] HIL. Hünb. 12. Közli: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához II. 344. o. HI. 1955.
[92] HIL. Hünb. iratai. 2421/259. 40.

3 000	használható puska és karabély,
35 000	javítandó puska,
3 500	javítandó karabély,
54	javítandó géppuska.

Ez a mennyiség később az erőteljes gyűjtési rendszabályok következtében némileg emelkedett. A gyalogsági fegyverhiányt úgy próbálták enyhíteni, hogy a Vörös Őrséget és a hátországi alakulatokat régebbi mintájú Werdl és Wenzl típusú puskákkal látták el, míg a tőlük bevont 95. M. puskákkal, karabélyokkal és géppuskákkal a frontcsapatokat szerelték fel.

Megszervezték a gyalogsági fegyverek javítását is. Április végén a központi fegyverraktár már napi 1000 puskát és 10 géppuskát javított ki. Ugyanakkor a Fegyver- és Gépgyár, mely kb. 712 munkással dolgozott,[93] napi 700 puskát és karabélyt gyártott. Ugyancsak ez az üzem állította elő a javításhoz szükséges puskaalkatrészeket is. Itt a hadügyi népbiztosság már március végén 5000 db 95 M. ismétlőpuskához való csövet, alsó- és felsőágyat rendelt meg.[94] A Fegyver- és Gépgyár április 12-ig 2000 db 7,65-ös Frommer ismétlőpisztolyt is szállított a hadseregnek, amiből rövidesen még 3000 darabot rendeltek.[95]

A szuronyok, kardok gyártását kisebb üzemeknek adták ki. Így pl. „Pacholek György kard és vívófelszerelés gyártól" 2816 darab lovassági kardot rendeltek, amiből az 2000 darabot április 19-ig le is szállított.[96]

Nehézségekbe ütközött a géppuskák és géppuska alkatrészek gyártása, ezekre magyarországi üzemek előzőleg berendezkedve nem voltak, úgy, hogy egyelőre meg kellett elégedni az összegyűjthető mennyiséggel.

A lövegek gyártását, javítását az 500—600 munkást foglalkoztató „Győri ágyúgyár" végezte. Ez a termelést már április 4-én megkezdte.[97] Többek között e gyár munkásainak önfeláldozó munkája tette lehetővé, hogy a Vörös Hadsereg löveganyagának mennyisége napról napra nőtt. Míg május 15-én csak 63 db 5/8 M. 8 cm-es ágyú, 5 db 15. M 7,5 cm-es hegyiágyú, 81 db 14 M. 10 cm-es tábori tarack és 6 nehézlöveg[98] volt, addig május 30-án már 81 db ágyú, 11 hegyiágyú és 107 tarack,[99] július 20-án pedig már 129 ágyú, 43 hegyiágyú, 158 tarack és 35 nehéz-

93 HIL. Polg. forr. iratai 29.
94 HIL. Hünb. iratai. 91011/50. 29.
95 HIL. Hünb. iratai. 100 369. 29.
96 HIL. Hünb. iratai szám nélkül. 29
97 HIL. Hünb. iratai. 106 970. 29.
98 HIL. VHP. iratai. 515/19. 61.
99 HIL. VHP. iratai. 530/51. 61.

löveg állt a hadsereg rendelkezésére.[100] A lövegmennyiség ilyen hatalmas arányú növekedése annál csodálatosabb, mert a hadügyi népbiztosság szerint március 25-én löveganyag csak a szervezés alatt álló egységek számára állt rendelkezésre.

A komplikáltabb harceszközök gyártását is sikerült megoldani. A MÁV Északi Főműhely szükséganyagokból több páncélvonatot rögtönzött, ugyancsak ez az üzem végezte a megsérült páncélvonatok javítását is.[101]

Még április elején egy rögtönzött páncélvonatot Diósgyőr munkásai is elkészítettek. Így ebből a hatalmas tűzerővel rendelkező mozgékony harceszközből, már az északi hadjárat kezdetén 12 darab állt a magyar Vörös Hadsereg rendelkezésére. A zömmel ipari munkásokból toborzódott, kommunista befolyás alatt álló legénység kezében a páncélvonatok a magyar fegyveres erő legfélelmetesebb, legmerészebb fegyvernemévé váltak. A diósgyőriek találékonyságát bizonyítja az is, hogy rögtönzött páncélgépkocsikat is tudtak készíteni a Vörös Hadsereg számára.[103] Nagyrészt az ő munkájuknak köszönhető, hogy a tiszai támadásnál már öt páncélgépkocsi volt a hadosztályok között szétosztva.[104]

A légierő repülőkkel való ellátását a rendelkezésre álló készletekből biztosítani lehetett. Május 31-én például a repülőgépszertárnak 257 repülőgépe volt (105 motorral), ebből 87 volt jó, 127 gyengén, 43 erősen sérült. Rendelkezésre állt, a beépítetteken kívül, még 169 motor. Ebből üzemképes, azonnal beépíthető volt 37, a többi 25—100 százalékos javítást igényelt.[105] Hátrányos volt, hogy a gépállomány a legkülönfélébb, jórészt elavult típusokból állt.[106] De az állandó javításokkal mégis sikerült elérni, hogy a hadihasználható repülőgépállomány 23—37 között mozgott.

A repülőgépmotorok javítását a „Ganz-Fiat" gyár, a sárkányok javítását a „Magyar Lloyd Repülőgép- és Motorgyár" és az albertfalvai javítóüzem, a motorbeépítéseket pedig a „Mátyásföldi Repülőgépgyár" végezte.

A Lloyd repülőgépgyár új gépeket is gyártott. Így április elején jelentette, hogy a hadügyi népbiztosság utasítására tíz darab együléses Berg típusú vadászgépet készített el.[107] A gyárak, javítóüzemek termelése könnyen fokozható lett volna, de nem volt rá szükség, mert a

100 HIL. VHP. iratai 720/53. 61.
101 M. M. I. Távirat. A/II/2/246.
103 M. M. I. III. hdt. 4/16. A/II/2/248.
104 M. M. I. I. hdt 297/72. A/II/2/221, HIL. VHP. iratai 717/57. és 720/53. 61.
105 HIL. VHP. iratai. Re. ag. szertár jelentései 100.
106 Megtalálhatók voltak a Brandenburgi és Berg típusú osztrák, LVGC VI., Pfalz CI., AWSD 5/a., Fokker D VII., DFWC V., Rubild c VI. típusú német és Anatra típusú orosz gépek.
107 M. M. I. Lloyd repülőgépgyár távirata. A/II/2/221.

légierő alkalmazását az üzemanyag és a megbízható pilóták hiánya egyaránt korlátozta.

Az optikai anyag javítását az „Elektrotechnikai-Mechanikai-Fémipari telep különlegességi gépműhely"[108] végezte. Ugyancsak itt és a „Telefongyárban" gyártották, javították a híradó anyagot is. Bár különösen az utóbbi terén szép eredményeket értek el, a szükségleteket mégis csak a legszűkösebben tudták kielégíteni.

A hadügyi népbiztosság megpróbált néhány hadifontosságú árut Ausztriából beszerezni, amelyik eleinte nem csatlakozott a blokádhoz. Így június első napjaiban nehéz hadihídanyag beszerzését kísérelték meg.[109] Fáradozásuk azonban nem járt sikerrel, mert az osztrák kormány az antant parancsára határzárt rendelt el.

Az amúgy is igen szűkös ausztriai beszerzési lehetőségek végső bezárulásával még ilyen, aránylag kis problémát jelentő hadianyagok előállításánál is csak a hazai hadiipar teljesítőképességével lehetett számolni. A szűkebb értelemben vett hadiipar munkássága — mint ahogy az előbbiek bizonyítják — megtette a magáét. De nem volt ilyen rózsás a helyzet az egyéb ipar területén. A Röck gyárban 25, az Egyesült Izzóban 26—30, a Láng Gépgyárban 30, a Ganz Vagongyárban 36, a Wörner gyárban 50 és a Friedrich István felvonógépgyárban 75 százalékkal csökkent az egyéni munkateljesítmény.[110]

A munkateljesítmény csökkenésének, mely súlyosan érintette a Tanácsköztársaság gazdasági életét, több oka volt. Ezek közül a legfontosabbakra Varga Jenő népbiztos, a Népgazdasági Tanács elnöke, a következőképpen mutatott rá: „...a munkateljesítmény elvtársaim, általában erősen csökkent... Ha kérdezzük, hogy mi az oka ennek a szomorú dolognak... akkor a következő okokat kell itt felhoznom: az első a kapitalista munkafegyelem megszűnése. Ne tessék elfelejteni, hogy a kapitalista termelésben hajcsárrendszer volt, és az a munkás, aki a megfelelő munkateljesítményt nem szolgáltatta, egyszerűen kirepült az üzemből. Ez a hajcsárrendszer egycsapásra megszűnt a burzsoá osztály bukásával. A politikai osztály bukásával a munkafegyelmi rendszer is megbukott és az új munkafegyelem eddig még nem alakult ki, de elvtársaim — hogy ezt is közbevetőleg megállapítsam — kialakulóban van. Van javulás, de még borzasztóan nagyok a bajok. A másik, ami ehhez a dologhoz tartozik, az akkordbérek megszüntetése és itt a következő az eset. Az akkord-rendszer megszüntetése és az időbérre való áttérés folytán a legjobb munkások teljesítménye csökkent. Az akkordmunka eltörlése igen nagy termeléscsökkentéssel járt, olyannyira, hogy be kellett látnunk azt — és ez már folyamatban van —, hogy vissza kell térnünk a munkateljesítmény megszabásához, bizonyos

108 HIL. Hünb. iratai. Szám nélkül. 29.
109 HIL. Hünb. iratai. 129. 032/1. 49.. 28.
110 M. M. I. Varga J. és Hevesi Gy. beszámolói a Tanácsok Országos Gyűlése (továbbiakban TOGy.) 3. ülésén. Jegyzőkönyv. A/II/14/30.

minimális munkateljesítményhez és ezen felül külön jutalmat kell adnunk annak, aki többet dolgozik. Másutt pedig szükséges az akkord-rendszerhez való visszatérés."[111]

A munkásság legjobbjai követelését fejezte ki a Népgazdasági Tanácsnak a teljesítménybérezés újbóli bevezetésére irányuló terve. Mutatja ezt az a hatalmas tetszés, mellyel a Tanácsok Országos Gyűlése Varga Jenő erre vonatkozó bejelentését fogadta. De a legöntudatosabb munkások ennél továbbmentek. „A fémmunkások sok üzemben önként visszatértek az akkord-rendszerhez. A munkásság elitje magasabb munkateljesítményeivel akarta magával ragadni a kevésbé öntudatos tömegeket."[112]

Sajnos azonban a gyárakban aránylag kevés volt az öntudatos munkás, mert a „hadsereg... maradéktalanul igénybe vett minden félig-meddig alkalmas kommunistát. Mindenkinek a frontra kellett menni. Ezáltal a frontmögötti országrészeket rendkívüli módon meggyengítették, a legjobb, legöntudatosabb munkások és bizalmi emberek bevonultak."[113] Ezért nem válhatott tömegméretűvé az előbbi mozgalom és ezért kellett az önkéntesség elvét rendeletekkel helyettesíteni. De már az a jelenség, hogy ez a mozgalom egyáltalán létezett, óriási jelentőségű, mert megmutatta, hogy az új szocialista erkölcs, öntudat születőben volt és csak idő kérdése, hogy teljesen kialakuljon.

A termelés megszervezésében, a szocialista munkafegyelem kialakításában igen nagy szerepe lett volna a szakszervezeteknek. A szakszervezetek feladata volt a termelés feltételeinek biztosítása, a munkafegyelem megszilárdítása, a munkateljesítmények ellenőrzése[114] és a fiatal, talpasztalatlan munkásigazgatás támogatása. De a kommunisták, akiknek a szakszervezeteket és a munkásigazgatást egyaránt kézbe kellett volna tartani, bevonultak a hadseregbe. A szakszervezetek így továbbra is a nagyrészt megalkuvó, sőt néha munkásáruló vezetők kezében maradtak, akik új feladataik végrehajtása helyett továbbra is folytatták a kapitalista rend alatti harc taktikáját.[115] A megcsontosodott bürokrata szakszervezeti vezetőknek a tanácshatalom ellen vívott aknamunkájának egyik legfőbb módszere volt, hogy egyre több bér követelésére és a munkatempó lassítására bújtogatták a munkásokat. A nagyobb bérek követelésével, a munkafegyelem lazításával züllesztették a termelést,

111 M. M. I. Varga J. beszámolója TOGY. 3. ülésén. A/LI/14/30. A munkateljesítmény csökkenésre jellemzők Fenyő Miksa, némileg túlzott adatai. Egy fővárosi gépgyárban 1918 júniusában 444 munkással 1870 q., 1919 júliusában pedig ugyanannyi munkással csak 400 q árut gyártottak. Az önköltség is jelentősen emelkedett, egy puska ára a háború alatti 70—80 korona helyett 1400—1500 korona volt. A proletárdiktatura Magyarországon. Bp. 1920. 1220.

112 *Varga J.*: Die Wirtschaftspolitischem probleme der proletarischen Diktatur. Hamburg. 1921. 83. o.

113 Rákosi M. jelentése a Kommunista Internacionale II. kongresszusához. 1920. jún. 23. Dokumentumok a magyar Párttörténet tanulmányozásához. II. Szikra. 1954. 208. o.

114 M. M. I. szám nélkül. A/II/15/30.

115 *Varga J.* TOGy. 9. ülésén M. M. I. A/II/15/30.

gyengítették a munkásigazgatást és megingatták a Tanácsköztársaság pénzügyi egyensúlyát.

Aknamunkájuk a legöntudatosabb elemek távollétében annál is könnyebbé vált, mert az üzemi ellenőrző munkástanácsokba igen sok helyen sikerült saját embereiket bejuttatniuk, akik fegyelmezetlenségükkel, nemtörődömségükkel, élvezetek hajhászásával rossz példát mutattak és ezzel fokozták a nehézségeket.

Nekik köszönhető az is, hogy sok üzemben a szakértelem ürügyével a régi tőkés tulajdonos vagy igazgató lett a termelési biztos, akinek természetesen legfőbb gondja nem a termelés megszervezése, hanem éppen akadályozása volt.

A magyar proletariátus első állama mindezen nehézségekkel bátran felvette a harcot. A termelékenység növelésének egyik legfontosabb eszközét a munkástömegek osztályöntudatának, áldozatkészségének növelésében látták. Ennek emelése érdekében hatalmas méretű propagandamunkát fejtettek ki. „Proletárok dolgozzunk! — Magunknak dolgozunk!" ez volt a jelszó, és ha lassan is, de mind szélesebb és szélesebb tömegek értették meg a jelszó értelmét.

De nemcsak jelszavakkal, hanem adminisztratív rendszabályokkal is igyekeztek a munkatermelékenységet és a munkafegyelmet emelni. Többek között ezt a célt szolgálta a Forradalmi Kormányzótanács március 26-án kiadott rendeletének az a része, melyben a köztulajdonba vett üzemekné] bevezette a munkásellenőrzést.[116] Így a munkásság — az általa választott munkástanács útján — felelőssé vált az üzem termeléséért. A munkástanácsok, ott ahol a szakszervezeti bürokratáknak sikerült híveiket bejuttatniuk, nem állták meg a helyüket, másutt azonban valóban betöltötték hivatásukat.

A termelés emelését szolgálta a Szociális Termelés Népbiztosságának 12. Sz. N. számú rendelete,[117] amely az ország szénellátása érdekében elrendelte, hogy a bányamunkásoknak munkahelyeiket elhagyni és a Vörös Hadseregbe belépni tilos, szabadságolások is csak rendkívüli esetben lehetségesek. Az élet azonban e rendelet megszegésére kényszerítette az északi iparvidék bányászait és munkásait. Majdnem másfél hónapon keresztül fegyverrel a kézben kellett harcolniuk munkahelyeik megvédéséért, illetve felszabadításáért.

Azért, hogy a hadseregbe bevonuló munkástömegek kiesése a termelés folytonosságát ne gátolja, a Forradalmi Kormányzótanács elrendelte: „a háború tartama alatt sem köz-, sem magánüzem munkása nem szabadságolható, kivéve betegség esetét".[118]

A termelés területén júniusban a Tanácsköztársaság már túljutott a holtponton. Ettől az időtől kezdve lassú javulás mutatkozott. A Ta-

116 IX. FK. Hivatalos lap, március 27.
117 Közli: *Rákos:* Állam és alkotmány a Magyar Tanácsköztársaságban. Jogi kiadó. 1954. 62. o.
118 A FK. CII. sz. rendelete. Tanácsköztársaság. Hivatalos lap, május 22.

nácsok Országos Gyűlésének határozatai, és az ezek nyomában született rendeletek még jobban meggyorsították ezt a folyamatot. Sok helyen bevezették a teljesítménybérezést. Ez részint az akkordrendszer visszaállítását jelentette, ott, ahol azt a termelés érdeke megkívánta, másutt pedig, ahol az időbérezés megmaradt, bevezették az ú. n. „termelési jutalékot". Ez annyit jelentett, hogy bizonyos normán felül termelt érték 15—20 százalékát jutalékul kapták a túlteljesítő üzemrész munkásai.[119]

A munkafegyelem fenntartására külön munkásbíróságok alakultak. Ezek felelősségre vonhatták a fegyelemsértőket, vagy azokat, akik a normákat rendszeresen nem teljesítették, büntetésül súlyosabb esetben elbocsátást, szakszervezetből való kizárást mondhattak ki.

A Népgazdasági Tanács ezenkívül intézkedéseket tett az egyszemélyi vezetés és az egyéni felelősség megteremtésére is. Ugyanakkor felszámolt egyes túlzásokat, pl. helyesbítették azt a rendeletet, ami az ipari tanulók munkaidejét — az elméleti oktatással együtt — heti 36 órában szabta meg.

A dolgozók szervezett felvilágosításának és a termelés fokozására irányuló intézkedéseknek meg is volt az eredménye. Sikerült megakadályozni a termelés további bomlását. A vegyiiparban, a malomiparban és a ruházati iparban fenn tudták tartani az eddigi szintet.[120] Más üzemekben még nagyobb eredményeket értek el. A „Schlick" gyár híd-építő osztálya, a „Fegyver- és Gépgyár", a „Weiss Manfréd" gyár, a „tábori távbeszélő készítők" és néhány faáru gyár[121] munkásai nemcsak fenntartották, de a nehézségek és a fel-felburjánzó szabotázs ellenére is jelentős mértékben fokozták a termelést. A Tanácsköztársaságnak már nem volt ideje arra, hogy intézkedései gyümölcsét élvezhesse, de ezek mégis megteremtették a szocialista termelés és ezzel együtt a honvédő háború alapját.

A munka termelékenységéhez szorosan hozzátartozik a *munkaerőgazdálkodás* kérdése. Itt is igen nagy gonddal és körültekintéssel kellett eljárni. Az október után keletkező hatalmas munkanélküliséggel szemben a Tanácsköztársaság rövidesen munkaerőhiánnyal küzdött. Ez egyrészt a Vörös Hadsereg felállításából és a termelés újjászervezésére irányuló hatalmas erőfeszítésekből adódott, de igen nagy szerepe volt ebben, hogy a tisztviselők nagy része, de sok nem elég öntudatos munkás is minden eshetőségre készen igyekezett régi munkahelyén meghúzódni, akkor is, ha ott nem volt rá szükség. Egyes, főleg lumpenproletár elemek pedig a munkanélküli segélyt biztos jövedelmi forrásnak tekintették és nem akartak dolgozni. Így történt, hogy egyes munkaterületeken égető munkáshiány keletkezett.

[119] Salgótarjáni acélgyár iratai. Szám nélkül M. M. I. A/XV/1/1917/2.
[120] Varga J. TOGy. 3 ülésén H. M. I. A/II/14/30.
[121] *Bőhm:* Két forradalom tüzében. Népszava. 278. o.

Magyarország lakossága 1920-ban 7 986 875 fő[122] volt. Ha leszámítjuk a jugoszláv és francia intervenciósok által megszállott Szeged—Pécs vonaltól délre eső terület, az 1919. augusztus 1. után hazatért hadifoglyokat és az április végén megszállt Tiszántúlt, hozzászámítjuk Burgenland 210 000 lakosát, úgy hozzávetőleg 6 000 000 fő állhatott a tanácskormány rendelkezésére.

Az első imperialista világháború statisztikai adatait általánosítva leszögezhetjük, hogy ebben az időben az össznépesség 15—20 százaléka volt igénybe vehető, a fegyveres erő számára (pótlásokkal együtt), további 5—10 százalék a hadigazdálkodásra, 4—5 százalékot pedig tartalékként kellett kezelni. Tehát az össznépesség 24—25 százaléka volt belekapcsolható a háború céljaira.

A Tanácsköztársaság lakosságából így 900 000—1 200 000 főt lehetett igénybe venni a fegyveres erőbe, 300 000—600 000-et a hadigazdálkodásra, 240 000—300 000-et pedig tartalékként kellett számításba venni. Ez összesen 1 440 000—2 100 000 embert tett volna ki.

Ezzel az elméleti lehetőséggel szemben a valóságos igénybevétel hozzávetőleg a következő volt:

a Vörös Hadsereg maximális létszáma[123]	284 727 fő
a harcok folyamán kiküldött pótlás[124]	52 500 fő
a vörösőr alakulatok[125]	kb. 20 000 fő
a fegyveres erő összesen:	357 227 fő
ipari munkás[126]	kb. 177 850 fő
bányász[127]	kb. 44 000 fő
közlekedés, központi szervek stb.	kb. 95 000 fő
a hadigazdálkodás összesen:	316 850 fő

122 *Mód:* 400 év küzdelem az önálló Magyarországért. Szikra, 1954. 718. o.

123 1919 július 20-án. — Ebből a hadrakelt sereg létszáma 111 089 fő volt. *Bőhm:* I. m. 329. o.

124 A hadrakelt sereg létszáma 1919. ápr. 16-án 49 000 fő volt, május-június folyamán 200 000 körül mozgott, míg július 20-án 111 089 fő volt. A hadrakelt sereg átlagos létszáma tehát 150 000 főre tehető. A hadrakelt sereg vesztesége (halottak, sebesültek, foglyok, betegek) Bőhm szerint 40%-os volt, de a világháborús tapasztalatok szerint ennek fele rövidesen visszatért az arcvonalba, úgyhogy a veszteség kb. 30 000 főre tehető. Bőhm a TOGy. 8. ülésén (jún. 21) tartott beszámolóján a május végétől kiküldött pótlást a hadrakelt sereg 7%-ára becsüli. Ha ezt általánosítjuk, akkor a húsznaponkénti 7% pótlás a harcok folyamán (ápr. 16—júl. 30) az átlagos hadilétszám 35%-ára emelkedett.

125 Csak a harcokban részt nem vett alakulatok.

126 A következő adattal együtt, mindkét szám a Tanácsköztársaság 1919 május 30-i területére vonatkozik. Az adatokat valószínűsíti, hogy 1921-ben, tehát a kezdődő válság miatt már csökkentett munkáslétszám az iparban 150 487, a bányászatban 35 000 volt.

127 Varga J. TOGy.-én tartott referátumában a szocializált bányászatban és iparban dolgozók létszámát több mint 100 000 főre becsülte. Ezenkívül adatai szerint a szénbányászatban 27 000, egyéb bányászatban, vasfeldolgozóiparban, hadianyag, gép és szerszám gyártásnál 20 000, a faiparban 8000 munkás dolgozott. M. M. I. A/II/14/30.

Így a Tanácsköztársaság honvédő háborújához összesen kb. 674 087 főt vett igénybe, amihez hozzá kell számítani a mezőgazdaság minimális munkaerőszükségletét — ami egyúttal a haderő és a hadigazdaság tartalékául is szolgált — mintegy félmillió főt. Ez végeredményben kereken 1,2 millió embert jelentett az igénybevehető 1,44—2,1 millióval szemben. Ez a néhány százezernyi különbség, annál súlyosabban esett a latba, mert zöme elsősorban a hadseregben lett volna alkalmazható. A helyzet, a nagyon is hozzávetőleges számításnál még súlyosabbnak mutatkozott, mert igen nagy volt az üzemeken, főleg a hivatalokon belüli munkanélküliség. A szakszervezeti bürokraták és a régi rend hívei a túlzott létszámok fenntartásával, a felesleges munkaerő bújtatásával is igyekeztek akadályozni a magyar proletáriátus harcát.

A tanácskormány tehát a rendelkezésre álló emberanyagot a szükséghez mérten nem aknázta ki, de itt is a kibontakozás felé haladt. Már március 26-án leszögezte a Forradalmi Kormányzótanács rendelete, hogy „a proletár államban csak annak van joga élni, aki dolgozik, vagy testi vagy szellemi munkát végez a társadalom fenntartására. A Tanácsköztársaság elrendeli tehát az általános munkakényszert, ezzel szemben megállapítja a munkára való jogot".[128] Ugyanezt az elvet szögezte le a Tanácsköztársaság alkotmányának 6. §-a is.

Az általános védkötelezettség bevezetése,[129] majd annak kiterjesztése a burzsoáziára, mely szerint „a nemdolgozók (burzsoázia) védkötelezettsége munkakötelezettségben áll",[130] az előző rendeletekkel együtt lehetővé tette az emberanyag fokozottabb kihasználását.

Az általános védkötelezettség alapján elrendelték a sorozást, először csak Budapestre és környékére. Ez a sorozás sajnos csak június 21-én fejeződött be, úgyhogy hatása a hadműveletekre már nem nagyon érvényesülhetett.

A munkaerőgazdálkodást is tervszerűbbé akarták tenni. Varga Jenő a Tanácsok Országos Gyűlése 3. ülésén leszögezte: „egy országos munkáselosztást kell szerveznünk, úgy, hogy mindenütt az emberi munkaerő ott álljon rendelkezésre, ahol arra legsürgősebb szükség van".[131] A munkanélküli segélyből élősködők lába alól pedig a Népgazdasági Tanács[132] rendelete húzta ki a talajt, mely szerint 18—45 év közötti férfiak munkanélküli segélyt csak igazolt munkaképtelenség esetén kaphatnak. E rendeletek jótékony hatása csak lassan érvényesülhetett, teljes kibontakozásukra már nem volt idő.

A mezőgazdasági termelés problémája szorosan összefonódott a föld tulajdonjogának kérdésével. Az alig néhány hónapja alakult, és az

[128] XI. FK. Hivatalos lap. március 27.
[129] CIX. FK. máj. 31. HIL. VHP. iratai 170/1.
[130] CXX. FK. Hivatalos lap. júl. 12.
[131] TOGy. 3. ülésének jegyzőkönyve jún. 16. M. I. A/II/14/20.
[132] 27 NT. jún. 3. M. M. I. A/II/18/15.

évtizedes bürokratikus szociáldemokrata szervezetbe beolvadt Kommunisták Magyarországi Pártja ideológiailag nem volt elég erős, nem ismerte és nem értette meg tökéletesen a parasztpolitikára vonatkozó lenini tanokat. Néhányan e téren is helytelen nézeteket képviseltek. Ellenezték a földosztást, mert szerintük a föld-magántulajdonhoz jutott parasztság a szocializmus ellensége lesz. A parasztságot tehát nem a munkásosztály szövetségeseként, nem a forradalom hatalmas tartalékaként, hanem reakciós, legjobb esetben semleges osztályként kezelték. A parasztkérdés szerintük nem más, mint a városok élelmezésének kérdése. Elsősorban az ő bűnük volt a földosztás elmulasztása.

A Forradalmi Kormányzótanács április 3-án leszögezte „minden közép- és nagybirtok minden tartozékával, élő és holt felszerelésével, valamint mezőgazdasági ipari üzemeivel együtt minden megváltás nélkül a proletárállam tulajdonába megy át". De ugyanezen rendelet a továbbiakban kimondta „sem a köztulajdonba átvett földbirtokok, sem azoknak felszerelése egyesek vagy csoportok között nem oszthatók fel. A köztulajdonba átvett földbirtokok szövetkezeti kezelésre a földet művelő mezőgazdasági proletárságnak adatnak át".[133]

A 100 holdon felüli földbirtokokat ennek a rendeletnek alapján kisajátították, de nem osztották föl. Így, bár ez a nagyjelentőségű rendelet megsemmisítette a nagybirtokosok uralmát, a földkérdést mégsem oldotta meg. Azokat a kommunistákat, akik a földosztás hívei voltak, megtévesztette a termelőszövetkezeti mozgalom gyors terjedése a Tanácsköztársaság létrejötte előtti hetekben. Pedig akkor a termelőszövetkezeti forma csak kompromisszumos megoldás volt. A szegényparasztság március 21-e előtt *még* nem volt elég erős, hogy felossza a földet, amit a földbirtokosok *már* nem tudtak megvédeni. De a tanácshatalom létrejötte egycsapásra megváltoztatta az erőviszonyokat. A proletárhatalomtól a parasztság elsősorban évszázados földéhségének kielégítését várta. A földosztás érdekeltté tette volna a parasztságot a Tanácsköztársaság megvédésében, megteremtette volna a szilárd munkás-paraszt szövetséget.

De így a parasztság — mely nálunk is olyan földosztást remélt, mint Szovjetoroszországban volt — csalódott. A szövetkezetek csak a volt mezőgazdasági cselédeknek voltak előnyösek, mert szervezeti szabályzatuk — mely évi 145 munkanapot követelt — majdnem teljesen kizárta a közép-, de részben a törpebirtokos parasztságot is. Ezeknek nem volt ennyi fölösleges munkanapjuk. Így ezek a paraszti rétegek nem részesültek a forradalom gazdasági vívmányaiból, de terheit nekik is viselni kellett. A középparasztság nálunk átmenetileg sem vált a Tanácsköztársaság olyan támogatójává, mint Oroszországban. E paraszti rétegek csalódottsága következtében a munkás-paraszt szövetség

[133] XXXVIII. FK. Hivatalos lap. április 4.

bázisa leszűkült, a tanácshatalom gyengült, nem kapott elég politikai támogatást, élelmiszert, harcost, igásállatot stb.

Így a hibák az ellenség malmára hajtották a vizet. Súlyosbította a helyzetet, hogy az elkövetett hibát nem ismerték fel. Hamburger még a Tanácsok Országos Gyűlésén is örömmel jelentette ki, hogy „a földbirtokreformot kommunisztikus szempontokból sokkal mélyrehatóbban, sokkal előrelátóbban és sokkal céltudatosabban"[134] valósították meg, mint az orosz proletáriátus.

Június közepére a föld köztulajdonba vétele befejeződött. Ezidőre már több mint hétmillió katasztrális holdat szocializáltak, míg magántulajdonban 6,3 millió hold maradt. Az előbbiben kb. 3 millió hold szántó, 2 millió hold erdő, több mint 1 millió hold legelő, félmillió hold rét, 200 ezer hold szőlő, kert stb. és kb. félmillió hold terméketlen terület volt.[135] Mindez hatalmas munkát jelentett, annál is inkább, mert ezeket a volt nagybirtokokat a Károlyi rezsim uralma alatt a szabotáló birtokosok igyekeztek tönkretenni, így a termelés újjászervezése mérhetetlen erőfeszítést igényelt, de legtöbb esetben sikerrel járt.

Pedig itt is akadtak hibák. Sok helyen a régi tulajdonost mint termelési biztost hagyták meg. Az ilyen „termelési biztosnak" persze mindenre volt gondja, csak a termelés megszervezésére nem. Sok helyen sikerült is nekik a kulákság és a nem eléggé öntudatos egyéb paraszti rétegek segítségével nagyarányú szabotázsmozgalmat szervezniük. Ez a mozgalom nemcsak a termelés újjászervezését, de a meglévő készleteknek a városok élelmiszerellátására való felhasználását is akadályozta. A tanácshatalomban rejlő hatalmas erő még így is megmutatkozott.

A hadsereg és a hátország élelem ellátásának biztosítása a Tanácsköztársaság egyik legégetőbb problémája volt. A Kormányzótanács ennek megoldására a tervszerűbb, arányosabb *élelmiszerelosztás* megszervezésére, lefoglalta az élelmiszerkészleteket,[136] később pedig az egyes újonnan termelt élelmicikkeket is igénybe vette. Így az 1919. évi termésű gabona,[137] olajosmag[138] és burgonyatermést,[139] de feloldotta a friss gyümölcs és zöldség forgalmát.[140]

A zárolt élelmicikkek elosztását a közélelmezési (ápr. 9-től közellátási) népbiztosság, illetve az alárendelt szervek, az „Országos Állat- és Húsforgalmi Központ", „Burgonya- és Zöldségközpont", valamint a „Takarmányközpont" végezte. Ennek a bonyolult szervezésnek a Népgazdasági Tanács megalakulása vetett véget, mikor mindezeket beolvasztotta az V. főosztályba.

134 Hamburger J. TOGy. jún. 17. M. M. I. A/II/14/30.
135 Varga J. TOGy. jún. 16. M. M. I. A/II/14/30.
136 LXXIV. FK. ápr. 17. M. I. A/II/14/11.
137 Az élelmezési diktatúra 2. sz parancsa. Hivatalos lap. jún. 24.
138 73 NT. Hivatalos lap. júl. 4.
139 104 NT. Hivatalos lap. júl. 29.
140 82 NT. Hivatalos lap. júl. 12.

Az egységes irányításnak meg is lett az eredménye. A tanácskormány egyes élelmicikkekben fel tudta emelni az arcvonalszolgálatot teljesítő katonák,[141] a mezőgazdasági munkások és egyes munkáskategóriák élelmiszer adagját. Nagy szerepe volt ebben a mezőgazdasági üzemek köztulajdonba vételének is. Mert míg pl. a budapesti malmok februárban a legnagyobb liszthiány idején 800 000 q gabonából csak 108 000 q-t őröltek meg, addig májusban már több mint kétszer annyit, 246 000 q-t dolgoztak fel.[142]

Ügyes szervezéssel sikerült megoldani, a legalább is nagy vonalakban, a főváros és a hadsereg élelmezését is. Budapest ellátása a polgári forradalom idejéhez képest jelentősen javult. Az élelmiszerfelhozatal a következőképpen alakult:[143]

		1918. okt. 31.—márc. 21. *(négy és fél hónap)*	1919. márc. 22.—jún. 1. *(két és fél hónap)*
liszt		969 573 q	241 000 q
kukorica		48 000 q	12 000 q
hízott sertés		18 900 db	18 000 db
sovány sertés		20 000 db	36 000 db
zsír és szalonna		1 300 q	3 000 q
vágómarha		63 300 db	23 000 db
zöldség	konzerv	124 000 q	99 000 q
	friss	32 000 q	
burgonya		1 166 000 q	400 000 q
tej		3 643 000 liter	4 000 000 liter

Tehát a tanácshatalom két és fél hónap alatt nemcsak, hogy nem csökkentette a főváros számára szánt élelmiszermennyiséget, hanem sok tekintetben többet tudott biztosítani, mint a Károlyi rezsim kétszer-

141 41123/52. HIL. Hünb. iratai 31. a fejenkénti főzelék adagot napi 140 gr.-ról 220 gr.-ra, a zsírt 10 gr.-ról 15 gr.-ra, a cukrot 12 gr.-ról 15 gr.-ra.
142 Hevesi Gy. TOGy. 5. ülése. jún. 18. M. M. I. A/II/14/30.
143 Erdélyi M. TOGy. 7. ülése. jún. 20. M. M. I. A/II/14/30.

annyi idő alatt. Különösen kiemelkedő a tej-, a sertés- és zsírfelhozatal. Ha hozzászámítjuk azt, hogy az adatok az aratás előtti időszakra vonatkoznak, mikor az élelmezés megoldása a legnehezebb, nyugodtan állíthatjuk, hogy a helyzet egyáltalán nem volt olyan tragikus, mint ahogy az ellenség igyekezett beállítani, sőt rövid időn belül jelentős javulás lett volna várható.

A hadsereg élelmezése még biztosítottabb volt. A Tanácsköztársaság dédelgette fegyveres erejét s havonként 200 000—280 000 ember és 25—30 000 ló élelmezését minden körülmények között biztosítani akarta A harcok folyamán a következő élelmicikkeket szállították le:[144]

	április	május	június	július
kenyérliszt	43 000 q	35 500 q[145]	18 500 q	55 700 q
főzőliszt		8 000 q		2 500 q
tarhonya	3 200 q	2 000 q	2 000 q	
fehéráru	167 q	250 q		
búza (tengeri) dara	2 700 q	4 000 q	3 000 q	7 000 q
köleskása (árpagyöngy)	3 100 q	1 120 q	1 200 q	5 700 q
burgonya		3 500 q	3 000 q	
szárazfőzelék		3 000 q		
káposzta		2 500 q	1 800 q	
paradicsom		1 100 q	1 800 q	
lekvár		1 400 q	800 q	
zsír		400 q	380 q	
húskonzerv	5,25 mill. db	4,5 mill. db		1,4 mill. db
kávékonzerv		17,7 mill. db		2 mill. db
cukor		1 840 q		

144 HIL. 128 976/52. Hünb. iratai. 31.
145 HIL. 128 975/52. Hünb. iratai. 31.

Ez a kimutatás korántsem teljes. A hadseregnek ezenkívül is jelentős készletek álltak rendelkezésére. Így már április 20-án saját tartalékaiból fedezni tudta a kenyérliszt-szükségletet május 15-ig, a főzőlisztet augusztus 31-ig, szárított főzeléket május 15-ig, cukrot, kávét június 30-ig, zsírt pedig április 30-ig.[146] Igen jelentős volt a helyeszíni beszerzés is. A zöldfőzelék- és vágóállatszükségletet teljes mértékben így kellett biztosítani.

A hadsereg ellátása az ország élelmiszertartalékait igen jelentős mértékben igénybe vette. A Kormányzótanács a mindenkori készletek 40 százalékát a fegyveres erő rendelkezésére bocsátotta. A hadsereg élelmezésénél nem is volt nagyobb zökkenő, de különös, hogy július 18-ra, a döntő támadás előtt álló csapatoknál hústalan napot rendeltek el.[147] Bár a húshiány nyomasztó volt, nem tartom lehetetlennek, hogy a rendelet is a szabotázs egyik formája volt, hiszen ebben az időben a belső ellenforradalmi erők már minden eszközt megragadtak a hadsereg ütőképességének csökkentésére. De ha nem is volt szabotázs, minden esetre súlyos hiba volt, mert a támadás előtt álló csapatok szükségletét minden áron, esetleg a hátországi alakulatok rovására is biztosítani kellett volna.

Összevetve, az élelmezési helyzet a hadseregben és a hátországban bár szűkös, de megfelelő volt. Nagyobb nehézségek csak a hús- és főleg a zsírellátás területén voltak.

A négyéves háború fokozott fogyasztása általában csökkentette az állatállományt. A hizlalásra alkalmas kukorica emberi táplálkozásra való nagymértékű igénybevétele pedig a sertéshizlalást a minimumra csökkentette. A földesurak szabotázsa, a Károlyi rezsim korlátolt gazdaságpolitikája fokozta a bajt. Az ország zsírellátása egyelőre megoldhatatlannak látszott, bár június közepén egyedül Budapesten 60 000 sertés volt összegyűjtve, de hizlalásuk hosszabb időt igényelt. A kormány „zsírtalan ciklusok" elrendelésével és a növényi olaj fokozott felhasználásával igyekezett a bajon segíteni. Ez utóbbi érdekében a földművelésügyi népbiztosság még májusban kötelezővé tette a napraforgó termelést[148] szegélynövényként utak, vasutak, kerítések mellett, táblák szélén stb. De ennek az intézkedésnek a hatása csak később érződhetett, a zsírhiányt pillanatnyilag nem csökkenthette.

A hússzükségletet elsősorban a szarvasmarhaállományból kellett biztosítani. A Tanácsköztársaság területén a szarvasmarhaállomány 1 680 000 db volt, ebből két éven felüli, tehát élelmezés céljaira igénybe

146 HIL. 44 829/V. a. Hünb. iratai. 31.
147 I. hdt. rendelete júl. 17. M. M. I. A/II/2/222.
148 A földművelésügyi népbiztosság (továbbiakban FN.) 44. F. N. sz. rendelete. Hivatalos lap. máj. 7

vehető 900 000 db, még ebből is le kell számítani a terhes és tejelő állatokat. Az állatállomány 75 százaléka az egyénileg dolgozó parasztok tulajdonában volt, akik a tanácshatalom nem éppen szerencsés parasztpolitikája miatt nem siettek állataikat áruba bocsátani. Úgyhogy a Tanácsköztársaság kénytelen volt elrendelni a szarvasmarhaállomány 5 százalékának igénybevételét.[149] Emellett bevezették a húsjegyeket,[150] és időnként hústalan heteket rendeltek el. A húshiányt az egyéb állatállomány fokozottabb kihasználásával, intenzívebb halászattal is sikerült némileg csökkenteni.

Igyekeztek biztosítani az állatállomány növelésének feltételeit is. A rendeletek a tejelő, növendék, terhes állatok fokozott védelmét írták elő, a halászatnál és a vadászatnál pedig a kíméleti idő szigorú betartását. A városok ellátásának javítására a vasútvonalak mentén mindenütt tehenészeteket szerveztek. Így a tej és tejtermékek gyorsabban és sokkal nagyobb mennyiségben jutottak el a városokba, mint 1914 óta bármikor.

Az ország szükséglete búzából vetőmagra kb. 2 millió q, fogyasztásra kb. 8 millió q volt, az előző évi termésből rendelkezésre álló majdnem 10 millió q a szükségleteket gondos elosztás esetén fedezte. Nagyjából ugyanez volt a helyzet a többi terménynél is, úgyhogy a fejadagokat az új termésig csökkenteni nem kellett, de a készletek felhasználását szigorúan meg kellett szervezni.

Az új terméssel kapcsolatos számítások nem voltak a legkecsegtetőbbek. A parasztság magasabb gabonafogyasztása, a parasztpolitikában elkövetett hibák és a mezőgazdasági munkások felemelt természetbeli szolgáltatása miatt a közellátásra jutó terményfelesleg a háború alatti holdankénti 201 kg-al szemben csak 90 kg lett volna. Ez a mennyiség a begyűjtés során reálisan 50—72 kg-ra csökkent volna.[151]

A tanácshatalom a közellátásra igénybevehető mezőgazdasági terménymennyiséget minden eszközzel igyekezett növelni. Elsősorban a termelés területén akarták pótolni a polgári kormány mulasztásait. Gyors ütemben igyekeztek elvégezni az elmaradt mezőgazdasági munkákat, szorgalmazták a termőterület teljes kihasználását, igyekeztek gondoskodni a nagybirtokosok által szándékosan parlagon hagyott földek bevetéséről. Mindehhez lefoglalták és központilag elosztották a rendelkezésre álló vetőmag-készleteket,[152] számbavették a mezőgazda-

[149] 5 NT. Hivatalos lap. május 28.
[150] A közellátási népbiztosság (továbbiakban Ke. N.) 28. Ke. N. sz. rendelete. Hivatalos lap. ápr. 26. A húsfejadag heti 75 dg.-t nem haladhatta meg.
[151] Hamburger J. TOGy. 4. ülése. jún. 17. M. M. I. A/II/14/30.
[152] Hivatalos lap. április 5.

sági gépeket,[153] és felhasználásukról, üzemanyag-ellátásukról, alkatrészeik pótlásáról egységesen gondoskodtak.

Másrészt az emberi táplálkozásra és takarmányozásra alkalmas termények más célra való felhasználását szigorúan megtiltották,[154] ezzel párhuzamosan igyekeztek biztosítani a mezőgazdasági munkaerőszükségletet. Azoknál, akik mezőgazdasági munkára képesek voltak, beszüntették a munkanélküli segélyt, azokat pedig, akik dolgoztak ugyan, de szakmájukban nélkülözhetők voltak — illetmények megszüntetése mellett — a sürgős mezőgazdasági munkák idejére szabadságolni kellett.[155]

Ezzel akarták biztosítani a munkaerőfelesleg átirányítását a mezőgazdaságba. Az aratási munkák segítésére aratószázadokat akartak felállítani, melyek szükség esetén bárhol alkalmazhatók.

Ugyanakkor a hadseregfőparancsnokság engedélyezte, hogy a hadrakelt sereg 10 százaléka és a hátországi alakulatok 20 százaléka aratási szabadságra menjen.[156] De igyekeztek a tudomány segítségét is igénybe venni és messzemenően megkönnyítették a mezőgazdasági szakemberképzést. Mindezek az intézkedések — melyek közül nem egy a tanácshatalom előrelátó gondoskodását bizonyítja — jótékony hatásukat a Tanácsköztársaság ideje alatt nem érvényesíthették, de a jövőre nézve biztosítékul szolgálhattak volna.

Fontos volt az egyéb *árugazdálkodás* megszervezése is. A szűkös árukészletek, az egyre inkább elértéketlenedő pénz, a közszükségleti cikkek ki nem elégítő termelése és az imperialista hatalmak blokádja mellett a szabadkereskedelem fenntartása nem lett volna célravezető. Gondoskodni kellett az árukészletek számbavételéről és arányos elosztásáról. A tanácshatalom ennek végrehajtására köztulajdonba vette a nagykereskedéseket és a 10 munkásnál többet foglalkoztató kiskereskedelmi üzleteket.[157] Később, mivel a magánkézben lévő üzletek a spekuláció és az áruuzsora bázisai lettek, a tanácskormány felhatalmazta a közellátási népbiztosságot, hogy egyes esetekben kiskereskedéseket megszüntessen vagy állami kezelésbe vegyen.[158] Ugyanakkor igyekeztek a legmagasabb termelői, nagykereskedelmi, (viszonteladói) és kiskereskedelmi (fogyasztói) árak rögzítésével az áralakulást helyes mederbe terelni. Ezeket az alapvetően helyes intézkedéseket a helyi szervek a gyakorlatban sokszor rosszul hajtották végre. Így nem tartották be a fokozatosság elvét és egycsapásra felszámolták a kiskereskedelmi

153 4. FN. 6 FN. 12 FN. 8 SzN. 11 NT. Hivatalos lap. ápr. 2., 4., 5., 7., május 29.
154 25 FN. Hivatalos lap. április 16.
155 70 NT. júl. 2. M. M. ü. A/II/18/15.
156 Szabályrendeletek. 41. szám. júl. 5. 167. o. 13.118
157 XXXI. FK sz. Hivatalos lap. április 3.
158 LXXVIII. FK. Hivatalos lap. ápr. 28.

hálózatot. Ez növelte az áruellátás nehézségeit és elidegenítette a tanácshatalomtól azokat a kispolgári rétegeket, akiket helyes politikával meg lehetett volna nyerni.

A lakosság áruellátása a hibák miatt még jobban akadozott. Főleg a só-, fa-, textil- és bőráru-, valamint a petróleumhiány volt égető és a megélhetési költségek is gyorsan emelkedtek.[158/a] A nehézségeket fokozta a *pénzügyi helyzet*. Pedig a tanácshatalom e téren is hatalmasat alkotott.

A Tanácsköztársaság a szocializálást a pénzintézetek ellenőrzés alá vonásával kezdte meg.[159] Ezt gyors ütemben követte a biztosító intézetek köztulajdonba vétele, a felesleges pénz-, és biztosító intézetek megszüntetése, illetve összevonása,[160] a bankok páncélrekeszeinek felnyitása,[161] az ékszerüzletek igénybevétele, végül az aranytárgyak, drágakövek és valuták beszolgáltatásáról szóló rendelet.[162]

A tanácshatalom ezen lépései a burzsoázia fellegvárára mértek csapást. Az ország gazdasági életét öt nagybank: a Hitelbank, a Kereskedelmi Bank, a Magyar Bank, a Leszámítoló Bank és a Pesti Hazai Takarékpénztár tartotta kezében. Ezeknek a bankoknak a befolyása alatt álltak a pénzintézetek és a legkülönfélébb gazdasági szervek százai s közvetve, vagy közvetlenül az egész magyar ipar. A Kormányzótanács első rendelete az öt nagybankon kívül 29 különféle pénzintézetet vett ellenőrzés alá, majd június 20-ig ezeknek a száma 800-ra növekedett. Ezekben az intézetekben nyolcmilliárd korona névértékű betétet és kb. ugyan-

158/a. Két felnőttből és három gyerekből álló munkáscsalád heti élelmezési költségei koronákban és indexszámokban 82 806 kalóriát képviselő élelmiszerekben a következőképpen alakultak:

Időpont	Korona	Index szám
1914. jún.	20.05	100.00
1914. dec.	45.60	227.40
1916. dec.	66.53	231.80
1917. dec.	84.83	423.10
1918. dec.	107.38	535.60
1919. márc.	112.50	561.10
1919. ápr.	138.49	690.70
1919. máj.	146.47	730.50
1919. jún.	170.03	848.00
1919. júl.	221.40	1404.2
1919. aug.	425.23	2120.8

M. St. É. XXVII.—XXIX. Athenaeum 1925. 100—102. o

159 XII. FK. Hivatalos lap. márc. 27.

160 LXXXII. FK. ápr. 30. M. M. I. A/II/14/11.

161 XXIII. FK. Hivatalos lap. márc. 27.

162 XXV. FK. márc. 30. M. M. I. A/II/14/11.

annyi értékű kötvényt, részvényt és egyéb értékpapírt foglaltak le.[163] Az értékpapírok és értéktárgyak az állam tulajdonába mentek át, míg a mindenkori betétnek havonta 10 százalékát, de legfeljebb 2000 koronát ki lehetett venni. Ugyanakkor megtorló rendszabályként a tanácskormány kimondta, hogy mindazokat, akik ellenforradalmi mozgalomban vesznek részt, teljes vagyonelkobzással kell sújtani.[164]

Ezekkel a rendelkezésekkel a Tanácsköztársaság megfosztotta a burzsoáziát gazdasági erejének jelentős részétől, megakadályozta, hogy tetszés szerinti pénzmennyiséggel rendelkezzék. Ezzel egyidejűleg a tanácshatalom biztosította a gazdasági élet és a hadsereg pénzszükségletét is. Pedig a honvédő háború hatalmas pénzmennyiséget igényelt. A hadsereg pénzszükséglete az első négy hónapban a következőképpen alakult:[165]

március	163 000 000 korona
április	258 000 000 korona
május	450 780 000 korona
június	600 000 000 korona

A júliusi hadikiadások Lorc Viktor szerint[165/a] 1265 millió koronát tettek ki. A Tanácsköztársaság hadikiadásai eszerint összesen 2741 millió koronára rúgtak. Ez az adat eltér Lorc összegétől, aki a hadikiadásokat 3132 millió koronára becsüli. Ez utóbbi adat vagy szándékosan túlzott, vagy beszámította a közvetett hadikiadásokat is, amire nézve nekem adat nem állt rendelkezésemre.

Ezeknek a mindenképpen hatalmas összegeknek aránylag kis százalékát tette ki a csapatok, intézetek, magasabb parancsnokságok javadalmazása. Fizetésekre és helyszíni beszerzésre június 11—31-ig terjedő időben pl. 48 437 500 koronát fordítottak. Ugyanezen idő alatt 30 milliót a hadügyi népbiztosság közvetlen kiadásaira, míg 371 562 500[166] koronát

[163] Varga Jenő TOGy. 3. ülése jún. 16. M. I. A/II/14/30.
Érdekes megjegyezni, hogy a nagybankok és a köréjük csoportosult kisebb pénzintézetek tőkeereje 1913-ban a következő volt:

Bankcsoport	Korona
Hitelbank csoportja	1 356 718 604
Kereskedelmi Bank csoportja	1 479 081 674
Leszámítoló Bank csoportja	2 105 438 011
Pesti Hazai Bank csoportja	2 230 560 046
Magyar Bank csoportja	524 494 005
Összesen:	7 696 292 340

Berend—Ránki: Magyarország gyáripara. Szikra 1955. 69. o.
[164] XCVIII. FK. Hivatalos lap. május 20.
[165] 133.411/44., 123.2030/44., 133.453/44., 108.511/44. HIL. Hünb. iratai. 27.
[165/a] A proletárdiktatúra Magyarországon. Bp. 1920. 38. o.
[166] 135.897/44. HIL. Hünb. iratai. 27.

előre nem látott kiadásokra" tartottak fel. Ez utóbbi összegből fedezték a hadi megrendeléseket, élelmezési és egyéb kiadásokat.

Ezeknek a hatalmas improduktív kiadásoknak ellenére a Tanácsköztársaság erélyes pénzügyi intézkedései meghozták a maguk gyümölcsét. A tőkés világ legérzékenyebb pénzügyi szerve, a genfi tőzsde ingadozása mutatja ezt leginkább.

A korona árfolyamának alakulását 1918—19 folyamán a 215 oldali grafikon mutatja.[167]

E szerint a tanácshatalom a korona árfolymának gyors zuhanását meg tudta lassítani, sőt a korona értéke május folyamán, átmenetileg még emelkedett is. Jellemző, hogy erre sem a Károlyi rezsim, sem a Horthy-féle diktatúra nem volt képes.

Sajnos azonban az ország pénzügyileg nem volt független, és ez nagymértékben gátolta a stabilizációt. Még mindig az Osztrák-Magyar Monarchia bankjegyeit használták. A pénz fedezetét képező aranykészletek és a bankjegynyomda pedig Bécsben volt. A háború folyamán az Osztrák-Magyar bank tömegesen bocsátotta ki a bankjegyeket, úgy, hogy 1919-ben már 40 milliárd bankjegy volt forgalomban, pedig az aranyalap csak 200 milliót tett ki.

A tanácskormány kísérletet tett a régi bankjegyek fokozatos bevonására és újakkal való helyettesítésére.[168] Ez azonban a kispolgárok, kis- és középparasztok ellenállásába ütközött, akik mivel elegendő árut érte nem kaptak, az új pénzt fizetőeszközül vonakodtak elfogadni. Elősegítette ezt az a helytelen politika, hogy hosszú ideig a két pénz párhuzamosan volt forgalomban és a hivatalos kifizetéseket is bizonyos arányban „kék", illetve „fehér" pénzben teljesítették.

Az ellenforradalmi elemek egyre nyíltabbá váló propagandája és erősödő szabotázsa még jobban fokozta a nehézségeket. A Tanácsköztársaság, hogy a szabotázst legalább az új pénzkibocsátó-helyeken megszüntesse, hadiüzemekké nyilvánította a bankjegynyomdákat, valamint az Osztrák-Magyar bank intézeteit.[169] Ezzel azonban az ellenséges kártevést csak egész szűk területen korlátozta, a pénzügyi kérdés egészében megoldatlan maradt.[169/a]

A *közlekedés* megszervezése már sokkal jobban sikerült. A közlekedés elsőrendű fontosságú a honvédelem szempontjából, hiszen ez az arcvonal és a hátország közötti összeköttetés legfontosabb eszköze. A hátország által termelt hadianyag hasznavehetetlen tömeg marad, ha a közlekedés időben nem juttatja el a frontra. De a közlekedésnek kell biztosítani a hadsereg manőverezését, mozgékonyságát, valamint a ha-

167 M. St. É. XXVII—XXIX—1919—22. 123. o. Athenaeum 1925.
168 CXI. FK. Hivatalos lap. jún. 6.
169 Hünb. 26. HN. sz. rendelete. Hivatalos lap. jún. 29.
169/a. Korányi Frigyes szerint a Tanácsköztársaság bevételei 9127 650 000 koronára rúgtak, ebből mintegy 6,5 milliárdot tett ki a bankoktól igénybevett összeg. Ezzel szemben a kiadások 8 695 523 000 koronát tettek ki. — A proletárdiktatúra Magyarországon. Bp. 1920. 67. o.

digazdaság és a hátország élete szempontjából szükséges személyi és anyagmozgatást is.

A csapatok és magasabb egységek anyagának szállítását 1919-ben főleg fogatolt járművekkel kellett biztosítani. Itt a legnagyobb problémát a lóállomány előteremtése jelentette. Az ország lóállományát a világháború igen kimerítette, Károlyiék ezenkívül a belgrádi fegyverszüneti egyezmény értelmében több ezer lovat adtak át az antantnak. A hadsereg szükségletét lórekvirálásokkal[170] igyekeztek biztosítani, ami azonban a parasztság közömbössége miatt nem járt kielégítő eredménnyel, úgyhogy kénytelenek voltak többször megismételni.[171] Ezenkívül a meglévő lovak helyes átcsoportosításával és fokozott kímélésével igyekeztek az égető lóhiányt csökkenteni, de nem sok eredménnyel. A rendelkezésre álló lómennyiség 25 000—30 000 db volt, ez a szükségletnek csak 50—60 százalékát tette ki. Így a mozgóharchoz feltétlenül szükséges lovasalakulatokat csak igen kis számban tudtak felállítani, a csapathadtáp szállítószolgálata pedig szinte megoldhatatlan probléma előtt állott.

A hiányokat a gépjárművek sem tudták pótolni. Bár a hadviselés érdekében az országban található gépkocsiállomány zömét igénybe[172] vették, mégis hadosztályonként csak egy gépkocsiszázadot tudtak felállítani. Ennek a létszáma elméletben elég magas volt, a gyakorlatban azonban a meghibásodások miatt legtöbbször csak 1—2 gépkocsi működött. A gépjárművek javítása is igen hosszú ideig tartott, mert bár elrendelték a gépkocsialkatrészek[173] beadását, elegendő tartalék soha sem állt rendelkezésre. Ez okok miatt a gépkocsiszállítás mindvégig jelentéktelen maradt.

Sokkal fontosabbnak bizonyult a vasúti szállítás, melyet nemcsak a front és a hátország közötti összeköttetésre, illetve ez utóbbi belső forgalmának lebonyolítására, hanem hadműveleti, sőt harcászati csapat- és anyagszállításra is felhasználtak.

A vasút feladatainak megoldását az aránylag sűrű, mintegy 8141 km[174] hosszú, Budapestről sugárszerűen szétágazó vasúthálózat és a rendelkezésre álló aránylag nagy gördülő anyag — 1702 mozdony, 790 poggyász, 2621 személy, 69 termes, 55 816 teher és 2379 tartálykocsi[175] — tette lehetővé. A hadvezetőség a vasutakat messzemenően és minta-

170 5183/eln. HIL. Hünb. iratai. 27.
171 9507/eln. 38., 9639/eln. 38., 10720/eln. 38., 10758/eln. 38., 11438/eln. 38. HIL. Hünb. iratai. 27.
172 LII. Fk. Hivatalos lap. ápr. 12.
173 Hünb. 13 HN. (ápr. 26) 17 HN. (máj. 10) 25 HN. (jún. 17) sz. rendelete. Hivatalos lap. Jellemző a gépkocsi alkatrész hiányra, hogy a hadseregparancsnokság június elején repülőgépen akar „autóabroncsolási" anyagot vagy nyersgumit behozatni. Az okmány szerint „a hadsereg első szükséglete 1 000 köpeny és 2 000 tömlő" lett volna. 609/462 HIL. VHP. iratai. 52.
174 M. St. É. XXVII—XXIX. Athenaeum 1925. 114. o.
175 *Vásárhelyi:* A MÁV. fejlődése. MKSz. 1935. 4. 151. o.

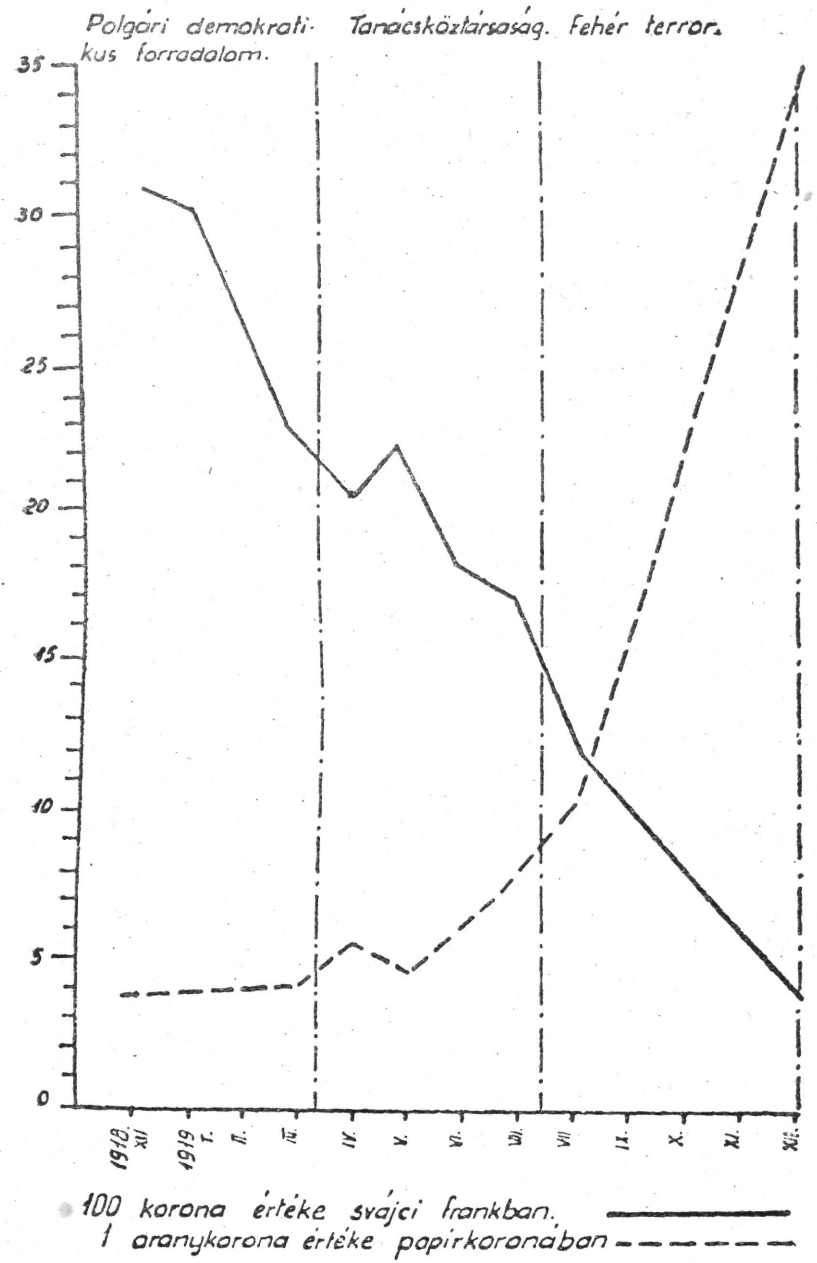
Polgári demokratikus forradalom.
Tanácsköztársaság.
Fehér terror.
35
30
25
20
15
10
5
0
1918. XII
1919. I.
II.
III.
IV.
V.
VI.
VII.
VIII
IX.
X.
XI.
XII.
100 korona értéke svájci frankban.
1 aranykorona értéke papírkoronában

szerűen kihasználta. A Vörös Hadsereg a jól működő vasút segítségével rövid idő alatt új erőket tudott az egyik frontszakaszról a másikra átcsoportosítani. A vasút oldotta meg a folyamatosan szükséges hadműveleti anyagi szállítást és a vasút pótolta a csapathadtáp szállítóeszközeinek hiányát. A hadosztályok hadtápját két hatvan tengelyes vasúti szerelvény szállította,[176] melyek szükség esetén befutottak egészen a peremvonalig. Ezenfelül a hadseregfőparancsnokság mozgó élelmiszer és lőszertartalékot képezett, ami vasúti szerelvényekbe berakva központilag volt elhelyezve és amit bármikor útba lehetett indítani.[177]

A szénhiány azonban szükségessé tette a vasúti szállítások korlátozását, e célból külön engedélyhez kötötték a személyforgalmat,[178] csökkentették a különvonatok indítását[179] és központilag irányították az egyéb vasúti szállítást.[180] Ezekkel az intézkedésekkel a vasúti forgalmat mindvégig sikerült a szükséges mértékben biztosítani.

A hírközlés minden fajtája, annak megbízható működése, a központi államigazgatásnak és a hadműveletek vezetésének egyaránt elengedhetetlen feltétele. A Tanácsköztársaság ezért igen nagy gondot fordított a posta, távíró és távbeszélőhálózat megszervezésére.

Már április elején központi irányítást és ellenőrzést vezettek be a postánál, valamint a távirdánál,[181] majd az ellenséges kártevés akadályozására szigorú megtorló rendszabályokat léptettek életbe a távbeszélő és távíró vonalak megrongálóival szemben.[182]

Az ellenség azonban a vezetést szolgáló hírközlés és az összeköttetést biztosító közlekedés területén támadva mégis igyekezett a Tanácsköztársaság központi irányító tevékenységét dezorganizálni. Éppen akkor, amikor a magyar Vörös Hadsereg támadása a cseh burzsoa csapatok ellen kibontakozott, amikor a legnagyobb erőfeszítésre volt szükség, szervezték meg a Délivasút sztrájkját, ami több napon keresztül késleltette a dunántúli 8. hadosztály arcvonalba való kiszállítását. A tanácskormány az ilyen esetek megakadályozására az egész Dunántúlt hadműveleti területté nyilvánította és kimondta az ország egész területén a vasútra, postára, és a távirdára az ostromállapotot.[183]

Az ellenség nemcsak ilyen nagyobbszabású megmozdulások segítségével igyekezett akadályozni a Tanácsköztársaság hadigazdasági tevékenységét, hanem számtalan egyéb eszközzel is. Ilyen volt a gazdasági

176 515/406. HIL. Hünb. iratai. 29.
177 417/251/62. HIL. Hünb. iratai. 40.
178 A belügyi népbiztosság 9 BN. sz. rendelete. Tanácsköztársaság, Hivatalos lap. jún. 13.
179 Hünb. 5. HN. sz. rendelete. Hivatalos lap. ápr. 18.
180 HIL. Hünb. iratai. 414/258. 40.
181 A belügyi népbiztosság 2. BN. sz. rendelete. Hivatalos lap. ápr. 10.
182 63. SZN. sz. Hivatalos lap, máj. 4.
183 Hivatalos rész. Hivatalos lap. jún. 7.

élet minden területén szervezett és önmagában nézve jelentéktelen, de összességében pusztító hatású apró-cseprő szabotázsok, kártevések, árdrágítások egész sora. Ehhez csatlakozott a rémhírterjesztés, a suttogó propaganda, mellyel igyekeztek bizalmatlanságot kelteni a tanácshatalommal szemben. A Tanácsköztársaság ennek megakadályozására elrendelte a tőkés és egyéb nem dolgozó elemek eltávolítását a fővárosból. Ez a rendelet a belső ellenség tevékenységét legalább Budapesten némileg csökkentette.

A belső aknamunka tulajdonképpen csak kiegészítette az antant által a magyar Tanácsköztársaság ellen viselt gazdasági háborút. Ennek leghatásosabb eszközét a blokád képezte. A tanácshatalom, míg a blokád nyilvánvalóvá nem vált, nagy mennyiségben rendelte a semleges államokból, főleg Ausztriából és Svájból a különféle gépeket, szerszámokat, létfontosságú nyersanyagokat. Az illető államok előzetes fizetést követeltek s mikor a pénzt már folyósították, az antant hatalmak parancsára a leszállítást megtagadták.[184] Így kezdődött a blokád, mely mind szigorúbbá és szigorúbbá vált, végül majdnem légmentesen elzárta az országot külföldtől.[185]

A gazdasági háború módszeréhez tartozott az is, hogy az intervenciósok megkísérelték birtokba venni az ország iparilag legértékesebb területeit, a Mátra és Bükk vidékét. Ózdot, Miskolcot rövid időre sikerült is elfoglalniuk, Salgótarján közvetlen körzetében pedig majdnem egy hónapon keresztül dúltak a harcok. Ezzel természetesen nagy mértékben tudták gátolni az itt levő fontos bánya- és kohóipari üzemek munkáját.[186]

184 Hamburger Jenő TOGy. 7. ülése. jún. 20. M. M. I. A/II/1430.

185 Ausztriában még a közös hadianyag felszámolásából származó, a Hünb. megbízottja által már átvett 292 teher- és 50 személygépkocsi kiszállítását is megakadályozták. Pedig erre a gépkocsimennyiségre égetően szükség lett volna. HIL. VHP. 609/462. 52.

186 A termelés kiesésére jellemzők az alábbi nyilatkozatok:

Bata elvtárs, a bányászszövetség salgótarjáni kiküldöttje a széntermelés helyi vezetője, az első cseh támadással kapcsolatban a következőket mondta:

„Bányászaink egy hétig valóban kemény munkát végeztek. Ez idő alatt a bánya szünetelt. Május 8-án azonban teljes apparátussal ismét megindult a munka, úgyhogy 9-én már 162 vagon szenet tudunk termelni. Tegnap ez a szám 265-re emelkedett, és naponta fokozódik, úgyhogy remélem, rövidesen eléri a 280 vagonos maximumot. A salgótarjáni bányák, amelyek sokáig a tűzvonalban voltak, most már szintén megkezdték a munkát és normális fokot érnek el a termelésben. Az északmagyarországi bányaterületre eső bányák szintén dolgoznak már, és napi 100 vagon szenet termelnek, úgyhogy most már naponta körülbelül 400—500 vagon szén kerül ki az itteni bányákból Budapestre."

Vörös Újság 1919. máj 18. Közli: Szemelvények. II. 378. o. HI. 1955

A Salgótarján elleni második cseh támadásról Dovcsák népbiztos helyettes a következőket írta:

„A (második) cseh támadást megelőzőleg a szénbánya elérte már a napi 259 kocsi termelést és (május) 19-én tisztán a nyugtalanító hírekre ez a mennyiség 172 kocsira süllyedt le, 20-án pedig már csak 76 kocsi volt a termelés. A csehek visszaszorítása következtében a termelés felemelkedett 21-én 144 kocsira, 22-én pedig már 151 kocsira, és amennyiben a helyzet állandó szilárdságot fog mutatni, úgy a termelés fokozása napról-napra várható." — HIL. VHP. 50.

Sokkal kisebb jelentőségű volt az ellenséges légitevékenység, amelylyel szintén megkísérelték zavarni a hadiipar munkáját. 1919 június folyamán több vasútállomást, az almásfüzitői kőolajfinomítót és a győri ágyúgyárat bombázták, de ezzel komoly kárt okozni nem tudtak.

Összefoglalva megállapítható, hogy a Magyar Tanácsköztársaság a honvédő háború gazdasági alapjának megteremtése terén sokat tett. Intézkedéseiben a szovjet példát követte. A föld, a gyárak, a bányák, a bankok köztulajdonba vétele, a központosított gazdasági igazgatás létrehozása nemcsak a proletariátus hatalmának, gazdasági bázisának, hanem a hadigazdaság alapjainak megteremtését is jelentette. A harc kitörésekor pedig az ország egész lakosságát és minden anyagi forrását a honvédő háború szolgálatába állították, sajnos azonban nem olyan következetesen, mint Szovjetoroszországban. Egyes vonásaiban azonban sikerült megvalósítani a „hadikommunizmust". Így a nagyiparon kívül ellenőrzés alá helyezték a közép- és kisipart, bevezették a gabonakereskedelem monopóliumát, és a felesleg kötelező beszolgáltatását. Az ellenforradalmi mozgalom elfojtására az ország egyes vidékeit hadműveleti területté nyilvánították. Rátértek az általános védkötelezettségre és bevezették az összes osztályok általános munkakötelezettségét. Mindezek a szovjetorosz példára tett intézkedések megmutatták a magyar tanácshatalom erejét, életképességét, hazaszeretetét. Lehetővé tették a nyomasztó túlerőben levő ellenség ellen vívott majdnem négyhónapos honvédő háború összes terheinek viselését és oly kimagasló sikereket, mint az északi hadjárat.

Bár elegendő nyersanyagforrással nem rendelkezett és majdnem légmentesen el volt szigetelve, a tanácshatalom hadigazdasága még továbbra is kitarthatott volna. A Tanácsköztársaság gazdasági berendezkedése — habár óriási nehézségekkel, erejének végső megfeszítésével —, de még néhány hónapon keresztül elbírta volna a honvédő háború hatalmas teherpróbáját. Annál inkább, mert 1919 júliusában, a felvidéki terület kiürítése után, a tanácshatalom lélekzetvételi szünethez juthatott volna, csak nem lett volna szabad engedni, hogy a belső árulók kiprovokálják a tiszai támadást. Ha csak néhány hetes is lett volna ez a szünet, a Tanácsköztársaság mind katonai, mind gazdasági téren megerősödhet. Így esetleg biztosíthatta volna a végső győzelmet, hiszen rövidesen jelentősen változott a nemzetközi helyzet. 1920 júliusában a szovjet Vörös Hadsereg már Lvov alatt volt. Ekkor a Tanácsköztársaság könnyen kiléphetett volna elszigeteltségéből. A Magyar Tanácsköztársaság tehát nem volt „gazdasági erőtlensége miatt" eleve bukásra ítélve, létrejötte nem volt felelőtlen kaland, mint ahogy azt egyes szociáldemokraták húsz éven keresztül szajkózták.

Bukását elsősorban nem a gazdasági tényezők okozták, hanem az ellenség hatalmas túlereje, az ellenforradalom aknamunkája, a helytelen parasztpolitika. A Tanácsköztársaságnak nem volt olyan harcokban edzett, szilárd szervezettel rendelkező megingathatatlan vezető pártja, mint a Bolsevik Párt. Aránylag kis területén nem volt elég tér a manőverezésre. Az ellenség csekély előnyomulása is már a forradalom szívét, az ország fővárosát veszélyeztette. Területileg el volt szigetelve a testvéri szovjet köztársaságoktól, így azok közvetlen támogatását nem élvezhette. Mindezek miatt a hatalmas túlerőben lévő ellenség csapásai alatt el kellett buknia, de hősi harca, a haza védelmére tett emberfeletti erőfeszítéseinek dicső példája követendő tettekre ösztönöz.

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK

AUGUST WILHELM ANTONIUS NEITHARDT VON GNEISENAU

(1760—1831.)

125 évvel ezelőtt halt meg a Napoleon elleni felszabadító háború egyik szervezője, a német egységért folytatott küzdelem kimagasló hőse, Gneisenau tábornagy. Életével és működésével foglalkoznunk kell a Hadtörténelmi Közlemények hasábjain, annál is inkább, mert kora egyik legjelentősebb katonai egyénisége volt, aki nagy kortársaival Scharnhorsttal[1] és Clausewitz-zel[2] együtt nemcsak sikeres hadvezér, hanem egyike a kor legnagyobb katonai gondolkodóinak is, és mint ilyen, hatalmas érdemeket szerzett a modern katonai gondolat kialakításában. Gneisenau katonai tevékenységének jelentősége, életének maradandó eredményei elsősorban abból a felismeréséből adódnak, hogy helyesen értékelte a népfelkelés döntő erejét és ennek az eszmének első katonai teoretikusává vált. Hivatásos katona létére meglátta a népfelszabadító mozgalmakban, a szabadcsapatokban rejlő óriási, addig kellően fel nem használt lehetőségeket és Scharnhorsttal együtt éppen ezekre az önkéntes népi ellenállási mozgalmakra támaszkodva építette fel azt a hadsereget, melynek végül is fontos szerepe volt Németország felszabadításában. Engels Gneisenaut „a szabadcsapatok teoretikusának, filozófus franktiőrnek"[3] nevezte.

Ez a rövid megemlékezés természetesen nem foglalkozhat Gneisenau elméleti és katonai tevékenységének teljes értékelésével. Még kevésbé merülhetünk bele a porosz hadsereg újjászervezésének a hadtörténész számára még oly érdekes kérdéseibe sem, csupán annyit tehetünk, hogy Gneisenau életének és tevékenységének vázlatos ismertetése mellett — ez is szükséges, mivel a lexikonok gyér adatain kívül egyáltalán nem jelent meg magyarnyelvű ismertetés — elsősorban a szabadcsapatok és a néphadsereg szerepének problémáit vetem fel röviden.

Mielőtt Gneisenau életének és tevékenységének vázolásához hozzálátnánk, pillantást kell vetnünk a korabeli porosz hadsereg helyzetére.

[1] Scharnhorst, Gerhardt (1755—1813) porosz tábornok, a porosz hadsereg újjászervezője, az 1813-as felszabadító háború egyik szervezője és végrehajtója.
[2] Clausewitz, Carl von (1780—1831) porosz tábornok és hazafi, a modern katonai elmélet egyik megteremtője. Főműve: A háborúról.
[3] *Marx—Engels—Lenin—Sztálin*: Zur deutschen Geschichte. Berlin 1954. 2. köt. 26. o.

Poroszország ekkor — legalább is látszólag a legerősebb, „a legkatonásabb" európai nemzetek egyike. A hadsereg szervezete és felépítése teljesen a nagyfrigyesi hagyományokon alapszik. Poroszországban a hadsereg irányítja az államot. „Poroszország" — írja 1788-ban Mirabeau[4] „nem állam, melynek hadserege van, hanem egy hadsereg, amely meghódította az államot".[5] Az államon belül akárcsak a hadseregben a földbirtokos osztály, a junkerek játsszák a vezető szerepet. Polgári származású tisztek csak a tüzérségnél szerepeltek nagyobb számban (Scharnhorst). A katonákat toborzással, kényszerrel, vásárlással, stb. gyűjtötték össze. Ilyen hadseregben természetesen a vakfegyelemnek kellett uralkodnia. A szellemre jellemző II. Frigyes mondása: „A katona jobban féljen a káplár botjától, mint az ellenség golyójától".[6] Természetesen ez a hadsereg csak merev, zárt alakzatban tudott harcolni. Nyíltabb formációk esetén fennállt a szökés veszélye, az erőszakkal egyenruhába bújtatott, agyon botozott katonák minden alkalmat megragadtak arra, hogy megszabaduljanak a szolgálattól.

Európa az ancien régime alkonyatának fényében sütkérezett. Mint minden társadalmi és kulturális jelenségre, a háborúkra is rányomta bélyegét a kor szelleme. A hadviselést a tiszta matematika szabályai alakították. Bülow porosz tábornok például a háborút egyszerűen alkalmazott matematikának tekintette, melynek célja nem az ellenség megsemmisítése, csak — lehetőleg ütközet nélkül, pusztán manőverek segítségével — olyan helyzetbe való kényszerítése, hogy ez belássa ellenállásának értelmetlenségét.

Ebben az „idillikus" világban született 1760. október 27-én August Wilhelm Neithardt von Gneisenau. Érdekes, hogy mint a többi nagy porosz reformer és hazafi, ő sem porosz származású. Elszegényedett osztrák nemesi családból származik. Atyja, Von Neithardt a szász hadsereg tüzér hadnagya[7] volt. Anyja 1761-ben — egy menekülés viszontagságai következtében életét veszti. Sokkal több eseményt nem tudunk az ifjú Gneisenau életéből. Első megbízható adatunk 1777-ből adódik, amikor beiratkozik az erfurti egyetemre, de ismeretlen okokból hamarosan félbeszakítja tanulmányait. Nem sokkal ezután atyja példáját követve, maga is katona lesz; egyelőre az osztrák hadseregbe lép be. 1779-ben véget ér a bajor örökösödési háború, a fiatal kadett feleslegessé vált az osztrák hadseregben, ezért egy törpe fejedelemség, az ansbach—baireuthi őrgróf szolgálatába áll. Ez több korabeli német fejedelem példáját követve, katonáit „albérletbe" adja az angoloknak az észak-amerikai háborúba. Gneisenau is megjárta ezt az utat, mely bár rövid ideig tartott, mégis mély benyo-

[4] Mirabeau, Gabriel Honoré de (1749—1791) francia politikus, a francia forradalom egyik legnagyobb szónoka.
[5] *Görlitz,Walter*: Der deutsche Generalstab. Franfurt 1950. 10. o.
[6] Uo. 19. o.
[7] A Gneisenau nevet csak később vették fel. Gneisenau felsőausztriai várról, amely egyidőben a Neithardt-család birtoka volt.

mást tett a fiatal katonára. Ez volt az első alkalom életében, hogy szabadságát, függetlenségét védő néphadsereggel találkozzon. Ez a találkozás egész életére meggyőzte őt arról, hogy a népfelkelés erejével a legképzettebb zsoldosok sem tudnak hathatósan szembeszállni. Megismerte Gneisenau az amerikai hadsereg új, lazább, hajlékonyabb harcalakzatát is, mely előfutárja volt a nagy francia forradalom tömeghadseregé szabadabb, kötetlenebb harcmódjának. Ez a rugalmas, könnyen irányítható harcrend természetesen jobban alkalmazkodott a terep nehézségeihez és döntő fölényben volt a vonaltaktika mértani szabályai alapján küzdő angol csapatok felett.

Ezeket a tanulságokat azonban Gneisenau még sokáig nem hasznosíthatta. Németországból hazatérve memorandumban foglalkozik az amerikai háború tapasztalataival, az uralkodó azonban válaszra sem méltatja. Az irat másolatát II. Frigyes porosz királynak is elküldi. II. Frigyes neve még olyan vonzóerőt jelentett, a porosz hadsereg nimbusza még olyan fényében ragyogott, hogy Gneisenau is szívesen állt porosz szolgálatba (1785.). Abban is reménykedik, hogy II. Frigyes fel fogja majd használni az ő javaslatait a porosz hadsereg megreformálásában.

Keservesen csalódik. Nem kerül vezérkari beosztásba, gyalogos hadnagy, majd kapitányként nyomorúságos anyagi körülmények között kis porosz városok helyőrségeiben kénytelen életének jelentős részét eltölteni. 1793-ban résztvesz a lengyel hadjáratban, majd 1796-ban megnősül, felesége Caroline von Kottwitz, egész életében hűséges társa lesz. Egyre nyomorúságosabb anyagi körülmények közé jut — számos gyermeke születik — de ennek ellenére sem süllyed a szokásos porosz tiszti élet unalmas kilátástalan mocsarába. Állandóan foglalkozik katonai, politikai és művészeti kérdésekkel, mintegy felkészül életének „nagy időszakára".

Ez a húsz év döntő változást hoz a történelemben, és forradalmasítja a háború és a hadvezetés alapelveit is. A XVIII. század dinasztikus hadijátékai megszűnnek. A francia nép már nem uralkodója szeszélyeiért harcol, hanem saját hazáját védi a rátámadó ellenséggel szemben. Ez természetesen döntően befolyásolja az egész hadviselést. Az új francia hadsereg népfelkelés volt, mely „rugalmasan tudott feltámadni olyan vereségek után is, melyek egy zsoldos hadsereg halálát jelentették volna".[8] A Nagy Frigyes iskolájában nevelkedett tábornokok nem tudtak evvel a hadsereggel mit kezdeni. „Békét kell kötni a franciákkal, bolondokkal az ember sohasem készülhet el, jelentette ki 1793-ban rezignáltan a porosz hadsereg parancsnoka, Hohenlohe-Ingelfingen herceg".[9]

A francia forradalom szelleme Poroszországra is áthat. Számos tiszt, így elsősorban Scharnhorst sürgős reformokat javasol, hogy a porosz hadsereg is felvehesse a versenyt a franciákkal. 1797-ben maga a király, III. Frigyes Vilmos is leszögezi, hogy a francia forradalom-

[8] *Görlitz:* i. m. 26. o.
[9] Uo.

nak hatással kell lennie a porosz hadsereg újjászervezésére. A hadsereg szerinte beteg, legyengült szervezet, melyet meg keli erősíteni. Lépéseket tett a jobbágyság eltörlésére is. Ezek a tervek azonban a reakciós körök ellenállása miatt nem valósulhattak meg. Ugyanígy kudarcot vallottak Scharnhorst és Massenbach[10] tervei is. A porosz társadalom és a hadsereg is tehetetlenül sodródott az 1806-os katasztrófa felé.

1806-ban Jena és Auerstedt mezőin teljesen elpusztult a porosz hadsereg. Napoleonnak ezután már könnyű dolga volt Poroszországgal szemben. Az ütközetben Gneisenau is résztvett. A vereség után hosszú emlékiratban foglalkozik a katasztrófát előidéző okokkal, a legfigyelemreméltóbb megállapítása talán az, hogy a vereség után is lehetséges a további ellenállás úgy, hogy a győztes francia sereg háta mögött a lakosság támogatását felhasználva, „új Vendée"-t[11] kell szervezni és ezzel lehetővé tenni a porosz csapatok ellenállását.[12] Ebből a kijelentéséből nyilvánvaló, hogy Gneisenau helyesen értékelte a partizánmozgalom, a népfelszabadító harcok jelentőségét.

Bár gyakorlatilag Poroszország már elvesztette a háborút, ez azért tovább folyik. A nemzeti erők Kelet-Poroszországban gyülekeznek. Gneisenaut őrnaggyá léptetik elő és kinevezik Kolberg parancsnokává. A várat hősiesen védi a túlnyomó francia sereggel szemben és ezzel neve egész Németországban híressé válik. Kolberg védelménél is hű marad régi alapelveihez, szorosan együttműködik a hazájukat védő városi polgárokkal és segítségükkel sikerül is a város megvédése. Itt tűnik fel a német szabadcsapatok későbbi legendás vezére, Schill. Gneisenau a város hősies védelméért alezredesi rangot és a „Pour le Mérite rendet kapja.

Az 1807-es tilsit-i béke területileg és gazdaságilag egyaránt súlyos csapást jelentett Poroszország számára. Lenin így ír a béke következményeiről: „Amikor I. Napoleon 1807-ben Poroszországot rákényszerítette a tilsit-i békére, a Hódító szétverte a németek seregeit, elfoglalta a fővárost és a nagyobb városokat, megszervezte saját rendőrségét, kényszerítette a legyőzötteket, hogy kisegítő hadtesteket adjanak nekik újabb rablóháború viselésére, szétdarabolta Németországot, szövetséget kötött egyes német államokkal, más német államok ellen. S a német nép mindennek ellenére még az ilyen béke után is állta a sarat, össze tudta szedni erejét, talpra tudott állni és ki tudta vívni a jogát a szabadságra és önállóságra."[13]

[10] Massenbach, Christian (1758—1827) porosz ezredes és katonai író. Az 1806-os jenai vereséget részben az ő téves intézkedései idézték elő, ezért kegyvesztett lesz és a hadseregből is eltávolítják.

[11] Vendée — nyugat-franciaországi megye. A francia forradalom idején ellenforradalmi megmozdulások színhelye.

[12] *Hauer:* Blücher, Jorck, Gneisenau. Berlin 1932. 428. o.

[13] Lenin művei 27. köt. 151. o.

Poroszország Stein,[14] majd Hardenberg[15] vezetése alatt rálépett a polgári haladás útjára. A porosz nemesség egyes képviselői jól látták, hogy csak bizonyos reformok árán vehetik fel a versenyt Franciaországgal, csak ezek segítségével nyerhetik meg maguknak a porosz népet a Napoleon elleni harcra. Reformjaik között a legjelentősebb a jobbágyság felszabadítása volt. Természetesen a hadsereg is gyökeres átalakításra szorult. Scharnhorst, Boyen és Gneisenau a reformtörekvések lelke. Scharnhorst a hadsereget nem a király szolgájának, hanem a nemzet támaszának tekintette. Első reformtervezetében még olyan forradalmi intézkedések szerepeltek, mint a tisztségek választás útján történő betöltése. Ezt természetesen a porosz társadalom adott körülményei között nem lehetett megvalósítani. A véderőreformok azonban így is rendkívül jelentősek. Az abszolút monarchia állandó hadseregéből, amely kis létszámú, jól kiképzett zsoldosokból tevődött össze, a francia forradalom népfelkelésének mintájára, a porosz hadsereg is a reformok hatására sorozáson alapuló, általános védkötelezettség alapján álló hadsereggé vált, és ezzel mintájául szolgált a későbbi hadseregeknek is. Itt nem szabad figyelmen kívül hagyni a porosz társadalom speciális adottságait. Jóllehet ez a hadsereg a népből tevődött össze, az általános védkötelezettség alapján állt és fennállásának első szakaszában haladó volt, mivel hazája felszabadításáért harcolt, később éppen szervezettsége és magas harckészültsége folytán a reakciós porosz államvezetés hódító terveinek engedelmes eszközeivé vált. Ennek ellenére azt kell mondanunk, hogy a nagy porosz patrióták, Scharnhorst és Gneisenau azzal, hogy a francia forradalom haladó eszméinek hatására átalakították és modernizálták a porosz hadsereget, feltétlenül haladó szerepet játszottak a történelemben.

Helyesen ismerte fel Gneisenau a népfelkelés és a partizánháború fontosságát is. Ő volt a partizánháború első katonai teoretikusa is. Nézeteit részletes emlékirat formájában juttatta el az uralkodónak, terve azonban a reakció ellenállása következtében nem valósulhatott meg. Jelentős mértékben újjászerveződött a vezérkar is. Mivel ezidőben, mint tudjuk, Poroszország francia ellenőrzés alatt állt, szükséges volt, hogy az átszervezést titokban tartsák. Ezért a vezérkar funkcióit betöltő szerv a hadügyminisztérium egyik alosztályává vált. Maga a minisztérium egyébként két osztályból tevődött össze: az általános hadügyi osztályból (Allgemeines Kriegsdepartment) mint a hadvezetés és a katonai gazdasági osztály, (Militärökonomie-department); mint a katonai közigazgatás legfőbb szerve. Az általános hadügyi osztály három

[14] Stein, Karl (1757—1831) porosz államférfi, a porosz reformok megteremtője. Francia nyomásra számüzik. Oroszországba emigrál. 1808 után már nem játszik aktív politikai szerepet.

[15] Hardenberg, Karl August (1780—1822) porosz államférfi, Stein reformpolitikájának folytatója. Nem olvan következetes mint elődje, inkább a nemesség érdekeit szolgálja.

alosztályra tagozódott: 1 személyügyi alosztály,[16] 2. a tulajdonképpeni vezérkar, 3. a haditechnikai alosztály,[16] ennek az élén állott Gneisenau. Az általános hadügyi osztály Scharnhorst irányítása alatt dolgozott, aki így gyakorlatilag a hadügyminiszter szerepét töltötte be.

Gneisenau Kolberg hősies védelme után egyre nagyobb szerepet játszik a porosz hadsereg újjászervezésében. 1809-től az erődítések felügyelője, majd a műszaki csapatok parancsnoka lesz. 1810-ben megbízták a sziléziai felkelő parasztok „lecsendesítésével", ezt a kényes feladatot sikeresen és a parasztság érdekeinek szem előtt tartásával oldja meg.

1809-ben a francia—osztrák háború úgy látszott meghozza a felszabadulás lehetőségeit Poroszország számára is. A reformpárt hívei — így Gneisenau is — az osztrákokkal való szövetséget sürgetik. Schill őrnagy még ennél is tovább ment, szabadcsapatot szervezett és saját kezdeményezésére felvette a harcot a franciák ellen. A túlnyomó erő azonban hamarosan leveri és Stralsundban kivégzik a porosz szabadsághőst. Az időpont még nem jött el Poroszország felszabadítására. Ausztria túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy Napoleon hatalmával szemben megállhassa a helyét és Poroszország maga sem volt még abban az állapotban, hogy eredményesen meg tudott volna küzdeni Franciaországgal. A német nép még nem állott egységesen a Napoleon ellen küzdők táborában. Itt nem szabad egy tényt figyelem nélkül hagyni; bár Napoleon hadjáratai hódító jellegűek, végső fokon akadályozói Németország egységesítésének, a francia megszállás mégis bizonyos könnyítéseket jelentett a német nép számára is. A francia hadsereg ugyanis sokkal haladóbb, modernebb társadalmi rendet, reformokat hozott magával az elavult feudális német államokba. Ezekben az első években még a gazdasági nehézségek (blokád) sem éreztették annyira hatásukat, mint később. Napoleon sem kívánt még egyelőre túlságosan sok német segédcsapatot hódító hadjárataiban. Mindezek az ellentmondások csak később, különösen az 1812-es oroszországi hadjáratban csúcsosodtak ki. Ezért nem volt meg a lehetősége annak, hogy Németországot egységesen szembeállítsák a napoleoni hódító politikával.

Az osztrák háború győzelmes befejezése után Napoleon Poroszországban is „rendet" akart csinálni, és ezért arra kényszerítette a királyt, hogy száműzze a franciák ellenségeit. A legtöbben, így Stein és Clausewitz is Oroszországban keresett menedéket, amely mint a leghatalmasabb szárazföldi hatalom, egyedüli méltó ellenállása volt Franciaországnak.

Gneisenaunak is távoznia kell. Titkos diplomáciai küldetésben beutazza Angliát és a skandináv államokat. Meg akarja nyerni ezeket egy Franciaország elleni szövetség és egy európai partraszállás gondolatának. Ez a küldetése nem járt sikerrel, Napoleon ellenfelei még

[16] *Görlitz*: i. m. 1. táb.

nem merik megkockáztatni a kontinens elleni támadást. Poroszországba visszatérve a közügyektől távol, visszavonultan él. Anyagi nehézségei és személyes biztonságának hiánya állandóan súlyos helyzeteket teremtenek számára. Minden percben várja letartóztatását.

Időközben Napoleon felkészül legnagyobb méretű hódító hadjáratára Oroszország ellen. Európa csaknem minden népét összefogja óriási hadseregében. Poroszországnak is segédcsapatokat kellett adni a vállalkozáshoz. A porosz junkerek nagyrésze szívesen vette a hadjáratot, mert területi és egyéb nyereségekre akart szert tenni. Az igazi patrióták azonban — mint Gneisenau is jól látták, ha Napoleon győz, az utolsó remény is elvész Németország felszabadítására. Gneisenau is elhagyja Poroszországot és Kutuzov hadseregéhez csatlakozik. Tevékeny szerepet játszik az 1812-es honvédő háború haditerveinek kidolgozásában. Terve nem tökéletes, az oroszországi viszonyok hiányos ismerete következetében számos téves megállapításra jut. Így pl. a Düna vonalán akarta a francia hadsereget feltartóztatni, ami azonban az akkori erőviszonyok mellett lehetetlen feladat volt.

Oroszországot elhagyva Svédországba, majd ismét Angliába utazik, hogy szövetségeseket keressen, akik egyesült erővel Észak-Németországban partraszállnának és ezzel elvágnák Napoleon utánpótlási vonalait. Ez a terve is kudarcot vallott; sem az angolok, sem a svédek nem voltak hajlandók Napoleont a kontinensen megtámadni.

Az 1812-es honvédő háborúban az orosz nép döntő győzelmet aratott Napoleon hadserege felett. Ezzel teljesen megváltozott a nemzetközi helyzet is. Lehetségessé vált Németország felszabadítása és Napoleon teljes legyőzése is. Ezt a tényt még Yorck tábornok, a porosz reakció egyik tipikus képviselője is kénytelen volt elismerni, aki 1813 januárjában, mint az Oroszországban harcoló porosz hadtest parancsnoka, saját kezdeményezésére fegyverszünetet köt az oroszokkal. Kelet-Poroszország is felkel Napoleon ellen és nemsokára orosz és porosz csapatok együtt kelnek át a Visztulán. 1813 elején felvetődött egy, az oroszok oldalán harcoló, porosz légió felállítása is, ennek a vezetője Gneisenau lett volna. Ez a terv a körülmények másirányú változása következtében nem valósul meg.

Eljött az idő Németország felszabadítására. A porosz király és a feudális nemesség kénytelen engedni annak az egyre általánosabbá váló sürgetésnek, hogy fegyverrel szabadítsák meg az országot, a napoleoni iga alól. Gneisenau ismét katonai szolgálatba lép. Először a svédekkel együttműködő Észak-Németországban felállítandó hadtest parancsnokává szemelik ki, ez a hadtest azonban akkor még nem volt meg és később sem állították fel. Gneisenau ezt a megbízást nem fogadta el, helyette Blücher hadseregéhez került. Itt gyakorlatilag a vezérkari főnöki teendőket látta el, mivel Scharnhorst tulajdonképpen — ha nem is hivatalosan — hadügyminiszter szerepét töltötte be.

1813 ragyogó győzelmeinek tervét Scharnhorst és Gneisenau közösen dolgozta ki. Alapelvük a „megosztott felvonulás és egyesített csapás" napoleoni elve volt, melyet később Moltke is döntő sikerrel alkalmazott.

Az 1813-as hadtest részletes leírásával természetesen nem foglalkozhatunk. Gneisenau szerepléséről is csak egész röviden emlékezhetünk meg. Scharnhorst halála után (1813 június) Gneisenau veszi át a szerepét. Ő lesz a Napoleon elleni harc egyik fő mozgatóereje. Most végre olyan helyzetbe került, hogy képességei maradéktalanul érvényesülhettek. Blücher tábornok jó lovas tiszt, de elméletileg teljesen képzetlen katona volt, aki teljesen szabadkezet biztosított Gneisenau lángelméjének. Gneisenau taktikai és stratégiai elképzelései kora legmagasabb katonai színvonalán mozogtak. Ha nem is érte el Napoleon zsenialitását, ennek ellenére szívós, kitartó, alapos munkájával, széleskörű katonai ismereteivel gyakran sikerült Napoleon fölé kerekednie. Sokat tanult Napoleontól is. Sikeresen ismerte fel annak a napoleoni mondásnak lényegét, hogy „a háború alapelvei ugyanazok, mint az ostromé. A tüzet egy pontban kell koncentrálni és mihelyt az áttörés megvan, az egyensúly (az ellenségé) megtört és a többi már semmi."[17] Gneisenau helyesen ismerte fel a döntő ponton való támadás lényegét, ez különösen a lipcsei és a waterlooi csatáknál szembetűnő. Gneisenau Napoleon tanítványának bizonyult a döntés minden eszközzel való keresésében is. Ez különösen az 1814-es franciaországi hadjáratban mutatkozott meg, amikor szinte elsősorban az ő erélye és kitartása vette rá a habozó, bizonytalankodó uralkodókat, hogy hadseregeik keljenek át a Rajnán és törjenek be Franciaországba. A hadjárat, mint tudjuk, döntő sikert hozott, Napoleon vereséget szenvedett és trónját is elvesztette.

Döntő szerepet játszott Gneisenau Napoleon visszatérési kísérletének leverésében is. A waterlooi ütközetet nagyrészt az ő erélyes intézkedései nyerték meg. Bár a franciák Lignynél súlyosan megverték a porosz csapatokat, Gneisenau a visszavonulás irányát úgy szabta meg, hogy az közel legyen a Waterloonál állást foglaló angol csapatokhoz, és így a porosz csapatok a döntő pillanatban az erősen szorongatott Wellington segítségére mehettek. Az angol és porosz hadsereg együttműködése azután döntő győzelmet eredményezett.

A háború győzelmes befejezése nem oldotta meg a problémát. Gneisenau és a porosz hazafiak nagy része arra számított, hogy a király belátva az abszolút kormányforma tarthatatlanságát, alkotmányt fog adni népének. Ez azonban nem következett be, az 1815 utáni évek a „Szent Szövetség" korszaka a reakció győzelmét jelentette az európai politikában. Természetes, hogy ilyen körülmények között a „jakobinus" Gneisenaura már nem volt szükség. Igyekeztek az udvarból el-

[17] *Liddei Hart, B. H.:* A strategy of indirect approach. London 1946. 109. o.

távolítani, szavának már nem volt jelentősége. Az újonnan szerzett rajna-westfáliai terület katonai parancsnokává nevezték ki. Ez mintegy számüzetés volt Gneisenau számára. A porosz udvarban félig gúnyosan, félig félve Gneisenau koblenzi főhadiszállását „Wallenstein táborának" nevezték. Féltek attól, hogy ő is az uralkodó ellen támad. Ez a félelmük azonban alaptalan volt. Gneisenau nem volt forradalmár, nem akarta az államot fegyveres erővel megdönteni. Tettereje sem volt a régi. 1816-ban csalódott, megtört emberként befejezi aktív katonai szolgálatát. Jóllehet grófi címet kapott és 1825-ben — a waterlooi csata tizedik évfordulóján tárbornaggyá nevezeték ki, ez nem jelentette számára a teljes rehabilitálást. Életének hátralevő éveit sommerschenburgi birtokán töltötte. Utolsó éveiről nem sokat tudunk, több, inkább közvetett bizonyítékuk van arról, hogy kapcsolatot tartott fenn az orosz dekabrista mozgalommal. Nézetei egyébként is számos pontban megyeztek a dekabrista mozgalom nemesi forradalmárainak elveivel. Sem ő, sem ezek nem voltak forradalmárok a szó mai értelmében, nem ismerték a nép erejét, céljaik elérésében nem is támaszkodtak rá. Ez volt a fő oka annak, hogy Gneisenau életének utolsó éveiben magára maradt, elszigetelődött. Célja nem a királyság megdöntése, hanem ennek haladóbb polgári demokratikus alapra való helyezése volt.

1831-ben — utoljára ismét aktív szolgálatba lép. A lengyel felkelés, mely az oroszok ellen irányult, megmozgatta Poroszországot is. Gneisenaut nevezték ki a keleti határon felvonuló porosz hadsereg főparancsnokává. Vezérkari főnöke Clausewitz. Katonai beavatkozásra nem került sor, Gneisenau nem is sokáig viselte ezt a tisztséget: 1831 augusztus 23-án kolerajárvány áldozatául esett.

Gneisenau egyénisége mély benyomást tett kortársaira és az utókorra egyaránt. Gyors felfogóképessége, világos, tiszta ítélőképessége erős akarattal és viharosan heves vérmérséklettel párosult. Töretlen erélye minden nehézségen átsegítette. Meg volt benne a vezérkari tiszt „kötelező" szerénysége is. Nem az volt számra a fontos, hogy előtérbe kerüljön, hanem az, hogy az általa képviselt ügy diadalmaskodjék. Ezért vonul nyugodtan háttérbe pl. Blücherrel szemben is, aki pedig elismerte érdemeit. Amikor az oxfordi egyetem díszdoktorává választották, Blücher így szólt: „ha én doktor vagyok, akkor Gneisenau legalábbis patikus, ő készítette a porokat."[18]

Tehetsége elsősorban szervezőképességében nyilvánult meg, ő a modern vezérkari tiszt típusának egyik megtestesítője. Kitűnő stratégiai érzéke volt. Felvonulási tervei és ezek végrehajtásai is mintaszerűek. Mint hadvezér minden idegszálával a döntést kereste, mert kockáztatni, elgondolásai — pl. a bekerítés gyakori alkalmazása ma is

[18] Gneisenau. Neithardt von. Schriften von und über Geneisenau Berlin. 1954.

sok tanulságot rejtenek magukban nemcsak a hadtörténész, hanem a katona számára is. Legnagyobb hibája politikai tájékozatlanságában volt. Bár a reformok őszinte híve és jól látja azt, hogy Németország sorsa azon fordul meg, sikerül-e a polgári átalakulást végrehajtania, sokszor nem látja tisztán a feladatokat. Nem ismeri fel pl. azt, hogy 1812-ig nincs lehetőség Napoleon elleni sikeres fellépésre. Túlbecsülte a saját királyának és porosz nemességének reformszándékait is. Ez a tévedése később egész életére, s pályafutására visszahatott. Egyéni sége, bár lényegesen kisebb mértékben, magában hordozta a későbbi német katonák legnagyobb hibáját, politikai közömbösségét és az uralkodó rendszer iránti túlságos ragaszkodást is.

Gneisenau egyénisége, becsületes, kitartó ragaszkodása hazája és népe érdekeihez, bátor, tetterős szelleme kivívta magának nemcsak a kortársak, hanem az utókor elismerését is. Ezért méltán sorolhatjuk Gneisenaut nemcsak a német, hanem az egyetemes hadtörténelem kimagasló, követésre méltó alakjai közé.

Rázsó Gyula

VITA

1848 EGYES KÉRDÉSEI

*(Válasz Spira György viszontválaszára.)**

A Hadtörténelmi Közlemények 1955. évi 3—4. számában Spira György elvtárs az opponenseknek adott válaszomra viszontválaszt jelentetett meg „Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén" című disszertációmmal kapcsolatban. Írásának részben örülök, részben azonban nem. Örülök, mert a történetírás területén hosszú esztendők óta jóformán ez az első eset, hogy a történelem egyes kérdéseiről vita folyik egy folyóirat hasábjain és meggyőződésem az, hogy az annyira nélkülözött viták közelebb viszik a történettudományt a történeti valóság igazi megismeréséhez. Spira utat törő bátorságának jelen terméke azonban bizonyos csalódást is okozott. Nem azt veszem zokon tőle, hogy újabb észrevételeit nem a nyilvános szóbeli vitán tette meg, hanem az ott lefolyt diszkusszióval egyidejűleg küldte a sajtógép alá. Nem is azt fájlalom — bár természetesen nem közömbösen hatott rám —, hogy fából vaskarikának bélyegzi érvelésemet; majd káros gondolatok hirdetésével, majd a kritikától való félelemmel vádol; végül az olvasó félrevezetését, sőt a történelem meghamisítását veti a szememre. A viszontválaszból az érintett kellemetlenül, hogy Spira a vitában olyan módszereket alkalmaz állításainak igazolására, amelyek az elmúlt esztendőkben történetírásunk fejlődésének legfőbb kerékkötői voltak, bőségesen kimerítik a dogmatizmus, sematizmus stb. fogalmát és éppen ezért már önmagukban is a történeti valóság elferdítésére vezethetnek. Ha tehát most szót emelek Spira megállapításai ellen, és az egyes kérdéseknél nem utolsósorban a módszerekkel szemben támasztok kifogást, erre nem a sértett fél önérzete, hanem a történeti igazságnak az a szenvedélyes keresése ösztönöz, amely mindenkit, akinek bármily kevés köze is van a történetírás művészetéhez, egyaránt kötelez.

A másodízben is kifogásolt kérdésekkel abban a sorrendben szeretnék foglalkozni, amilyen sorrendben Spira elvtárs kétségbe vonja vagy legalábbis vitatottá teszi megállapításaimat.

* A Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőbizottsága ezzel a vitát a maga részéről lezártnak tekinti.

Először is a Kossuth Hírlapjában megjelenő, a parasztkérdéssel foglalkozó cikkek nyomán levont következtetéseimről van szó. Én abból a nézetből kiindulva, hogy e cikkek *Kossuth újságjának* vezércikkeiként láttak napvilágot, azt vallom, hogy Kossuth azonosította magát velük. Spira ezt tagadja azzal az indokolással, hogy „Kossuth tevékenységének iránya egyáltalán nem esett egybe a közölt cikkek vonalával" és ennek alapján az én állításomat a kossuthi parasztpolitika szépítgetésének kiáltja ki. Állítása azonban nem felel meg a valóságnak és így téves a belőle levont következtetés is. Mindenekelőtt én soha, egyetlen szóval sem mondtam, hogy Kossuth parasztpolitikája kielégítő és így minden tekintetben helyes lett volna. Sőt az opponenseknek adott válaszomban arra is rámutattam, hogy a parasztok ellen rendelt haditörvényszékek létrehozásában nem utolsósorban Kossuthot is felelősség terheli. (Erre a kérdésre egyébként a későbbiekben még visszatérek.) Másrészt azonban most is hangsúlyozni kívánom — és ebben Spira érvei ezideig cseppet sem ingattak meg — hogy Kossuth igenis többízben felemelte szavát 1848 nyarán és őszén a parasztság érdekében. Teszem ezt most is, mint disszertációmban is, annak erőteljes és egyidejű leszögezése mellett, hogy a kossuthi javaslatok „távol álltak a radikalizmus végső fokától". (1. 11. o.) Úgy érzem, hogy a Kossuth Hírlapjával kapcsolatban felhozott tények az állítás mindkét részét teljes mértékben igazolják. Mit javasolnak a fenti lap vezércikkei? A regálék kötelező megváltását, a zsellérek kármentesítés nélkül történő felszabadítását, a maradványföldek és üres telkek zsellér- vagy kisbirtokoskézre adását állami kárpótlás mellett. Mindez egyfelől a jobbágyfelszabadító törvények bizonyos továbbfejlesztését jelenti; de semmiképpen sem egyenértékű a parasztkérdés radikális megoldásával vagy akárcsak a baloldal ezirányú messzebbmenő javaslataival. És mit csinál Kossuth? Egyrészt már akkor megbélyegzi a paraszti helyzet alulról történő megjavítását célzó törekvéseket és mozgalmakat, éppúgy, mint a neve alatt megjelenő hírlap is. Másrészt szeptember 11-én — tehát még Jellasics támadásának hírülvétele *előtt* — maga jelenti ki, hogy a kármentesítéssel egyidejűleg törvényjavaslatot fog előterjeszteni „az úrbéreikkel nem egynemű", de hasonló nyomasztó természetű súlyos praestatioknak eltörlése iránt", szeptember 14-én elfogadtatja a képviselőházzal a nincsteleneknek kincstári földekre való telepítéséről beterjesztett javaslatot, a szőlődézsma körül folyó vitában pedig a baloldallal együtt veszi ostrom alá a képviselőházat a szőlődézsma eltörlése érdekében. Ha mindezekhez még azt is hozzávesszük, hogy Kossuth 1848 nyarán sehol sem foglalt állást a parasztkérdés további *törvényes úton* való rendezése ellen, viszont elvben már az ellenforradalom támadása *előtt* kiállt a paraszttörvények továbbfejlesztése *mellett*, a támadás bekövetkezésekor pedig *gyakorlatilag* is erre az útra lépett, joggal merül fel az a kérdés: van-e alapja Spira elvtársnak ama indokolatlan állítás védelmezésére, hogy Kossuth tevékenységének iránya nem esett egybe az idézett lap vo-

nalával? Hiszen a Kossuth Hírlapja sem valami nagyhorderejű javaslatokkal állt elő — amint a fentiek alapján ez világosan kiderül — csak olyanokkal, amelyekkel a személyesen Kossuthtól kiinduló javaslatok teljesen egyenértékűek. Az már azután más kérdés, hogy Kossuth miért nem tulajdonított a parasztkérdésnek olyan jelentőséget, amilyent szükséges lett volna és miért mereven és nemegyszer fenyegetően utasította vissza a parasztok fellépéseit a feudalizmus maradványai ellen. (Megjegyzem, hogy Kossuth a kérdéssel 1848 nyarán nem foglalkozott behatóbban, annak részben — persze hangsúlyozom: csak *részben* és nem alapvetően — az is oka volt, hogy a várható önvédelmi harc pénzügyi alapjainak megteremtése energiájának nagy részét lefoglalta.)

Spira elvtárs változatlanul kétségbe vonja bizonyos, a radikális lapokban napvilágot látott levelek paraszti eredetét is. Igaz, hogy saját bevallása szerint csak puszta *gyanút* és nem *tényeket* tud felhozni hitelességük ellen. Egyetlen érve abban merül ki, hogy stílusukat és hangjukat összeegyeztethetetlennek találja más parasztlevelekével, például — mondja Spira — azokéval, „amelyeket írójuk nevének és lakóhelyének pontos feltüntetésével a *Munkások Újsága* tett közzé sorozatosan". Vegyük a stílus és hang szempontjából vizsgálat alá az általam közölt parasztleveleket, amelyek a disszertáció 263—266. lapján találhatók. Az idézett *hat* parasztlevél közül *hármat* éppen a Munkások Újságából iktattam be a szövegbe; egy a Fejér megyei levéltár kéziratai közül való (ennek hitelességét remélem Spira sem vonja kétségbe), egyet a Nép Barátjából vettem át, amely alatt ott áll a beküldő neve és lakhelyének feltüntetése, tehát megvan az a kritérium, amelyet Spira a hitelesség bizonyítékának tart. (Megjegyzem, hogy én a név és cím pontos feltüntetését — Spirától eltérően — nem tartom a hitelesség perdöntő bizonyítékának, hiszen mi sem egyszerűbb, mint valamilyen, nemcsak az országban, hanem ugyanabban a faluban is tucatszámra található, általánosan elterjedt neveket jegyezni a kérdéses levelek alá.) A fennmaradó egyetlen levelet a Marczius Tizenötödike közli, tehát azoknak a baloldaliaknak a lapja, akik éppen Spira erre vonatkozó tanulmányának (Kossuth Emlékkönyv II. k.) tanúsága szerint az összekötő szerepét játszották Kossuth és a nép között. Ezért nem is értem, hogy Spira miért kételkedik annak lehetőségében, hogy a parasztok e laphoz is küldhettek be leveleket, ha már a Munkások Újságában közölt leveleket minden további nélkül hiteleseknek fogadjuk el. Én magam azt sem merném állítani, hogy a Munkások Újságának parasztleveleit többségükben a szó szoros értelmében parasztok írták, mert meggyőződésem az, hogy egyes kivételektől eltekintve, a parasztok felkérésére az íráshoz jobban értő emberek, elsősorban értelmiségiek vetették papírra azokat. Ebből viszont következik, hogy akkor a stílus és hang alapján nem is nagyon lehet az egyik levelet parasztinak, a másikat pedig értelmiséginek nevezni. De beszéljenek a tények. Olvassa el bárki Putnoki György neve alatt a Nép Barátjában közölt, Szabó György nevében

a Munkások Újságához beküldött, valamint a Márczius Tizenötödikében névtelenül megjelent leveleket disszertációm 263—265. lapjain. (Sajnos, a levelek szövegének ideiktatására nincs terem.) Ha nem elfogultan hasonlítja össze őket, akkor aligha talál köztük olyan stílusbeli és hangbeli különbséget, amely a levelek eredetét tekintve perdöntő momentum lehet. Mindent egybevéve tehát: vagy el kell vetnünk a parasztlevelek összehasonlíthatatlanul nagy többségét — függetlenül attól, hogy újságok hasábjain vagy levéltári forrásanyag formájában maradtak-e ránk — azon az alapon, hogy megformulázójuk *nem* a parasztok közül került ki, vagy pedig teljes joggal felhasználhatjuk őket történetírásunkban olyan megfontolásból kiindulva, hogy e levelek mégiscsak a parasztok felfogását, nézeteit, vágyait, álláspontját tükrözik, függetlenül attól, hogy megszövegezőjük milyen hangon és milyen stílusban dolgozta fel a gondolati tartalmat. Meggyőződésem szerint csak az utóbbi felfogásnak van létjogosultsága, mert ha nem ezt az utat járnánk, akkor — figyelembe véve, hogy egyfelől a parasztság nagy része az írás mesterségét csak a 19. század második felétől kezdve sajátította el, másfelől az előbbi ellenére még a közelmúlt évtizedekben is nagyon gyakran környezetének intelligenciájával iratta meg a maga kérvényeit és beadványait — olyan forrásanyagtól fosztanánk meg a történetírást, amely a parasztság igazi szemlélete és gondolkodása megismerésének szinte napjainkig a legmegbízhatóbb forrása. Vonatkozik ez a reformkor és a szabadságharc történetére is. Aki nem sajnálja a fáradságot a levéltárak ilyen irányú forráscsoportjainak áttanulmányozására, az nem egyszer találhat teljesen paraszti hangúnak tartott levelek végén olyan megjegyzést, amilyen például Bagamér (Bihar m.) parasztjainak 1848. december 27-én kelt kérvényén olvasható: „A folyamodók ellenállhatatlan sürgetésére megírta Fodor Ferenc jegyző" (Kossuth-Polizei-Akten 526).

A harmadik forráskritikai kérdés, amelyet Spira immár másodízben előhoz, az, hogy én foglyul ejtett horvátok nyilatkozatait használom fel Jellasics magyarellenes propagandája csődjének igazolására. Bevallom, én is hibás vagyok abban, hogy nem fordítva elég gondot ennek az először csak félmondatként odavetett megjegyzésnek a visszautasítására, újra alkalmat adtam nemcsak a vád felelevenítésére, de elmélyítésére is. Mi ebben a kérdésben az igazság? Amint ezt az opponenseknek adott válaszomban is elismertem, valóban kevesebbet törődtem a magyarellenes propagandának a horvát népre gyakorolt hatásával és — bár lényegében helyesen — mégis kissé egyoldalúan beszéltem e propaganda csődjéről. Csakhogy én e propaganda kudarcát egyetlen esetben sem *fogoly* horvátok nyilatkozataira alapoztam. Hivatkozom itt disszertációm 95—98. lapjaira, ahol részben arról írok, hogy Jellasics emberei, akiknek nagy részét kényszerrel hajtották a magyarországi hadjáratra, nem értették a harc célját, nem érezték annak igazságosságát és ez a körülmény a ferde ösztönök feléledéséhez adott tápot, részben pedig azt fejtegetem, hogy a

támadás bekövetkezése után az a felismerés, hogy a horvátok tekintélyes része csak *kényszernek* engedve indult meg Magyarország ellen, a báni sereg katonai értékének alábecsülését eredményezte. Mindezek dokumentálására egy sor adatot közlök, amelyek a fentieknek megfelelően valóban erőteljesen hangsúlyozzák a hadjárat kényszerű jellegét és nem egyszer a magyarellenesség *hiányáról* vallanak.

Csakhogy ezen idézetek egyike sem elfogott horvátoktól, hanem *magyar szemtanúktól*, megfigyelőktől, katonai és polgári vezetőktől származik. Egyetlen helyen iktattam disszertációm szövegébe fogoly horvátok nyilatkozatait: az ozorai események ismertetésénél. De bárki, aki elolvassa munkám erre vonatkozó 197—199. lapjait, meggyőződhetik arról, hogy e magyarbarát kijelentéseket eszem ágában sem volt a magyarok iránt érzett rokonszenv bizonyítékainak feltüntetni, ezt nemcsak hogy nem mondom, de jelen esetben még a megfogalmazás precízségének hiányát sem lehet szememre vetni. A fenti helyen egyszerűen csak elbeszélem, hogy miként zárult le az ozorai bekerítés utolsó aktusa és hogyan viselkedtek a póruljárt ellenség tisztjei és közkatonái. Jellemző, hogy ezt a szót: *horvát*, én magam e három oldalon egyetlen egyszer sem írom le, csupán a Honvédelmi Bizottmánynak abban az idézett rendeletében fordul elő, amely a horvát nemzettel való kibékülés megkönnyítése érdekében emberséges bánásmódot ír elő a foglyokkal szemben.

Mindezek után nem kétséges, hogy Spira elvtárs — enyhén szólva — nem a legkörültekintőbben jár el, mikor *meghatározott rendeltetésű* szövegekben, *más célzatú* állítások bizonyítékait akarja kimutatni, tehát *saját maga* felállít egy valóban tarthatatlan tételt, majd az *általa* konstruált tétel szerzőjének a vitapartnert kiáltja ki, utána pedig azt igyekszik az olvasó előtt bebizonyítani, hogy a tétel hamis! Úgy érzem, hogy ez a módszer csak a történetírás és a történeti kritika lejáratására, hitelük elveszejtésére alkalmas. Ezért éreztem szükségét annak, hogy hosszasabban foglalkozzam vele.

Így állunk Spira elvtárs forráskritikai észrevételeivel. De nézzük azokat a problémákat, amelyeket Spira a ténykérdések közé sorol. Itt van mindenekelőtt a Görgey-ügy, pontosabban az a kérdés, felhasználható-e Görgey egyéniségének bemutatásához az a tény, hogy 1848 októberében statáriális hadbíróságot hirdetett a hazaáruló Zichy Ödön uradalmában kárttevő volt jobbágyok ellen, vagy sem. Én ezzel kapcsolatban tagadó választ adtam és adok ma is, arra hivatkozva, hogy a fenti eljárás felhasználása Görgey igazi énjének jellemzéséhez helytelen lenne, mert sértené a történeti igazságot, hiszen Görgey ezesetben nem tett mást, mint pontosan végrehajtotta Kossuth ezirányú, szeptember 30-i utasítását; az, hogy ez az utasítás kedvezett Görgey nézeteinek, már más kérdés. Hivatkoztam arra is, hogy ezt az utasítást „majdnem teljes szövegében" közöltem a disszertáció 285. lapján. Spira ezzel kapcsolatban azt mondja, hogy a rendeletben egy árva szó sincs arról, hogy Kossuth utasította volna

Görgeyt haditörvényszék felállítására a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztése érdekében földesuraikkal szembeforduló volt jobbágyok ellen, hanem az úton levő Duna-Tisza közti népfelkelők ellen hatalmazta fel statárium tartására a fegyelem megőrzése érdekében, ha az élelemhiány miatt netán fosztogatásra vetemednének. Idézi Görgeyt, aki, minthogy „a grófnak volt jobbágyai sok mindenféle kárt tesznek az uradalomban". „főleg az utóbbi harácsolásoknak véget vetendő" hirdette ki a hadi statáriumot. Megállapítja Spira: „a jogos kritika elfogadásától való félelem" késztetett engem arra, hogy Görgey jellemzésének kérdésében a fentebb vázolt álláspontot foglaljam el és az késztetett arra is, hogy a citált rendeletről úgy emlékezzem meg, mint amelynek nem teljes szövegét közöltem a disszertációban, holott csak a megszólítást, dátumot és aláírást hagytam el belőle. Végül még azt a kijelentést is megkockáztatja: *ekkor* (48 őszén — kiemelés Spirától) még semmi jele sem volt látható annak, hogy Kossuth később keményen fog fellépni a parasztmozgalmakkal szemben. (Hadtört. Közl. 1955. 3—4. sz. 377—378. o)

Ahány megállapítás, annyi tévedés, és így nem meglepő, hogy torz a belőle levont következtetés is. Nem kívánok most arról szólni, amit szakemberek amúgy is tudnak, hogy t. i., ha egy aktát nem első betűjétől az utolsóig közölnek, akkor szó sem lehet *teljes szövegű* publikációról, hanem csupán a tényekkel szeretnék foglalkozni. Kossuth e rendeletben valóban a népfelkelők rakoncátlankodásai megszüntetése érdekében utasította Görgeyt, hogy „a közbátorságot biztosítani teljes erejéből igyekezzék" és a tetteseket „katonai törvényszék egész szigorával büntesse". Én ennek az ellenkezőjét nem is állítottam soha. Csakhogy 1. e rendelet nemcsak a Duna—Tisza-köz népfelkelőire, hanem az összes, Görgey parancsnoksága alatt álló népfelkelőikre vonatkozott; 2. Kálóz parasztjai, mint népfelkelők, az adott időben Görgey vezénylete alá tartoztak; 3. kicsapongásaikat a népfelkelésből hazatérve követték el és Kossuth e rendelete különös gonddal emelte ki a *hazatérő* felkelőkre való ügyelés szükségességét; 4. a kálóziak rendbontása kettős jellegű volt: egyrészt valóban fosztogatták az uradalom ingó tulajdonát és ezzel — függetlenül attól, hogy milyen jellegű magántulajdonról volt szó — kimerítették a „vagyonbátorság megháborításának" ismérvét: másrészt fát hordtak néhai Zichy Ödön erdeiből és behajtották oda állataikat. Ez utóbbit esetleg lehet úgy tekinteni, mint kísérletet a jobbágyfelszabadítás továbbfejlesztésére. Csakhogy a kálózi uradalom, mint hazaáruló elkobzott vagyona, a kérdéses időben már országos zár alatt volt. Az pedig egy pillanatig sem lehet vitás, hogy országos zár alatt lévő javak pusztítása vagy fosztogatása mindenképpen a „közbátorság háborítása" fogalma alá esik. Ennélfogva Görgey a haditörvényszék felállítását a legnyugodtabb lélekkel indokolhatta Kossuth idézett, személy szerint neki küldött rendeletével.

Ez azonban nem minden. Kossuth mint országos teljhatalmú biztos már szeptember 25-én rendeletet adott ki a népfelkelésre felhívott tör-

vényhatóságok polgári és katonai parancsnokainak, — amelyet Kecskemét biztosaihoz aposztrofálva részleteiben közlök a disszertáció 284. lapján — és ebben leszögezte, hogy „míg a népfelkelés tart, az illető vidék ostromállapotra van helyezve" és „a közbátorságnak háborítása haditörvény szigorú büntetése alá helyeztetik", Kálózon pedig az adott időben még tartott a népfelkelés. Ime, egy újabb rendelet, mely Görgeyt a fenti eljárásra nemcsak felhatalmazta, hanem egyenesen utasította. Saját szavai szerint is elsősorban a „harácsolásoknak" akart véget vetni, nem pedig kifejezett parasztmozgalomnak. Egyébként a parasztmozgalmak megfékezése is egyenesen kötelessége volt Görgeynek. Amint ezt Spira elvtárs is nagyon jól tudja, 1848 májusában több megyére, majd június 12-én az ország egész területére kötelező hatállyal jelent meg a belügyminiszter rendelete, amely elsősorban a paraszt és nemzetiségi mozgalmak megtorlására statáriumot hirdetett. A rendelet bezáró része minden félreértés elkerülése végett külön kiemeli, hogy ez az intézkedés mindaddig érvényben marad, míg azt a kormány újabb rendelettel vissza nem vonja. Ilyen visszavonásról nincs tudomásunk, tehát a rendelet még az őszi népfelkelés napjaiban is változatlan erővel állt fenn. Minthogy azonban a népfelkelési törvényhatóságokat ostromállapotba helyezték, e törvényhatóságokban — a fennálló szabályok értelmében — a polgári bíráskodást felfüggesztették, a statáriális ügyeket pedig a haditörvényszék hatáskörébe utalták. Görgeynek tehát az esetleges parasztmozgalmakkal szemben is kötelessége volt hadbírósági eljárást lefolytatni. Ítéljenek hát a tények: bizonyítéka-e az Görgey népellenes jellemének, ha *háromszoros* utasításra haditörvényszéket hirdet egy nem is kifejezetten a jobbágyfelszabadítás továbbvitelét célzó esettel kapcsolatban? (Megjegyzem, hogy Kálózon a haditörvényszéki eljárás véghezvitelére nem is került sor.)

Végül még két kiegészítés. 1. Távol áll tőlem annak helytelenítése, hogy az ostromállapot alatt Magyarország vezetői keményen léptek fel minden olyan kísérlettel szemben, amely az *adott* időben elterelhette volna a figyelmet a legfontosabb kérdésről: az önvédelmi harcról, és amely esetleges anarchia felidézésével csökkenthette volna az ellenforradalom ellenében védekező ország erejét. Így tehát a *népfelkelés tartama alatt helyes és jogos volt* mindenfajta „rendbontás" megfékezése, függetlenül attól, hogy ki adott rá parancsot és ki hajtotta azt végre, még abban az esetben is, ha egyébként jogos paraszti igények kielégítését célzó kísérletről volt szó. 2. Nem tükrözi a valóságot Spira azon megállapítása, hogy Kossuth *ekkor* még nem lépett fel keményen a parasztmozgalmakkal szemben. Amilyen egyoldalú az a tétel, hogy Kossuth nem törődött a parasztkérdés rendezésével, ugyanolyan merev a fentebbi is. A valóság az, hogy míg Kossuthot egyfelől, bár nem kellő mértékben, de mégis foglalkoztatta a parasztkérdés, másfelől ezt a *törvényhozás* útján kívánta előbbrevinni és elítélte a parasztok másirányú, tettleges kezdeményezéseit. (Utóbbira: elég csak utalni arra, hogy ő is tagja volt a statáriumot hir-

dető kormánynak.) 1848 őszén annyiban módosult a helyzet, hogy az önvédelem kérdése, amelynek Kossuth addig is alárendelte a parasztok ügyét, minden addiginál élesebben került előtérbe. Ez a magyarázata annak, hogy Kossuth mind az egyik, mind a másik fél irányában óvakodott a kérdést kiélezni és ezért minden alkalommal egyszerre és egybekapcsolva vetette fel a függőben maradt parasztkérdés és nemesi kármentesítés rendezését.

Spirának Pázmándy megítélésére vonatkozó megállapításai, pontosabban a megállapítás indoklásának módja, iskolapéldája lehetne annak, hogyan *nem* szabad történelmet írni. Mi a különbség az általam rajzolt és a Spira által vallott Pázmándy-kép között? Röviden az, hogy Spira Pázmándyt kezdettől a forradalom deszignált árulójának tartja, olyan kapitulánsnak, aki szinte csak az alkalmat várja, hogy nyíltan szembefordulhasson a szabadságharccal. Én viszont Pázmándyban az ingadozó középnemesség jobbszárnyának a képviselőjét látom, aki egyre kevésbé tud lépést tartani a forradalom radikalizálódásával és akit e radikalizálódási folyamat, a szabadságharcban felmerülő problémák és éles fordulatok könnyűszerrel a kapituláció útjára sodorhatnak és sodornak is. Vagyis Spira Pázmándyja kezdettől potenciális ellenforradalmár, csakhogy a meglévő viszonyok folytán kénytelen takargatni ellenforradalmiságát. Az én Pázmándym pedig származásánál, társadalmi és gazdasági helyzeténél, politikai múltjánál és elképzeléseinél fogva ellentmondásokkal teli középnemes, aki nem törekszik a régi rend visszaállítására, de fél a forradalom továbbfejlesztésétől is. A fentiek következtében aggodalommal szemléli az eseményeket, amelyek mindkét lehetőséget mind élesebben állítják előtérbe; amikor pedig úgy látja, hogy nincs többé harmadik út, hanem a választás csak az ellenforradalomnak való behódolás és a forradalom továbbvitele közt lehetséges, akkor odahagyja a forradalom táborát. Az én Pázmándym tehát az események hatására fejlődő, illetőleg visszafejlődő és nem sematikus egyéniség. Szerintem Pázmándy 1848 október elején aggodalmaskodó, de még nem egyértelműen kapituláns politikus.

Spira ezen állítás *ellenkezőjének* bebizonyítására megengedhetetlen, megtévesztő, az adatokat eltorzító módszert használ. Mindenekelőtt azt mondja, hogy válaszomban elismertem: „Pázmándy nem csupán a lajtai táborba érkezése után helyezkedett kapituláns álláspontra, hanem már korábban is volt benne — mint más képviselőkben is — bizonyos aggodalmaskodás". Különös dolog, ha egy történész összekeveri az „aggodalmaskodás" és a „kapituláns álláspont" fogalmát. De ez hagyján. Spira Pázmándy kapituláns magatartását ebből az időből származó megnyilvánulásaiból akarja kiolvasni. Az eljárás önmagában helyes, de hogy Spira e megnyilatkozásokból ki is hallja — amint mondja — „az árulás hangját", az már megdöbbentő, mert nem hiszem, hogy e hangot bármely más történész hallaná. Spira ama tétel igazolására, hogy Pázmándy már Pestről a táborba küldött leveleiben kapituláns állásponton volt, Páz-

mándy október 7-én kelt levelét választja ki, nyilván azon meggondolás alapján, hogy a levél szövege a legeklatánsabb bizonyítéka Pázmándy áruló mivoltának. Idézi is az e célra legmegfelelőbb részeket: „a fő sereggel tovább nyomulni nem lehet. Győr körül kellene valahol alkalmas positiót vennetek... Csak most ne dosponáljatok". (Hadtört. Közl. 1955. 3—4 sz. 379. o.) Ebből vonja le a következtetést: íme, Pázmándy nem Jellasics üldözésére hívja fel a magyar sereget, hanem ellenkezőleg! Ezt még megtoldia azzal, hogy az áruló Pázmándy tette mindezt „egyenes ellentétben az országgyűlés által ugyanaznap hozott határozattal".

Aki nem ismeri a tényeket, azt Spira logikus okfejtése megtévesztheti. A történeti igazság azonban szót kér. Kezdem azzal, hogy Spira szövegéből úgy tűnik ki, mintha a képviselőház *október 7-én* Jellasics üldözésére hozott volna határozatot. Az igazság pedig az, hogy a nemzetgyűlés e nap az október 3-i, a házat eloszlató királyi parancs törvénytelenségét, Récsey vád alá helyezését mondta ki és érvénytelennek nyilvánította Jellasics *kinevezését.* Jellasics üldözésének szükségességét Kossuth *október 8-án* jelentette ki és a ház *október 10-én* hozott elsőízben határozatot arról, hogy szükség esetén Ausztriába is nyomuljon be a magyar sereg Jellasics után. Pázmándy pedig ekkor már nem is volt a fővárosban, hiszen *október 9-én* este a táborba érkezett. Továbbmenve: Pázmándy az október 7-i levelet nem magánemberként írta, hanem a képviselőház megbízásából, mint annak elnöke. A benne foglalt utasítások nem az ő személyes javaslatai voltak! E megállapítás nem logikai következtetéseken alapul, hanem *ezt maga, a Spira által az árulás bizonyítékának tartott levél szövege perdöntően igazolja.* Pázmándy e levélben beszámol arról, hogy a Pestre érkező hírek szerint Bécsből katonaságot küldenek Pozsonyba Jellasics megsegítésére, aki tehát valószínűleg átmegy seregével Pozsony irányába és ezzel a háborút a Duna balpartjára teszi át. (Megjegyzem: e hírek *igazak* voltak, hiszen, mint ismeretes, a fenti terv kivitelezését valóban csak az október 6-i bécsi felkelés gátolta meg, amelyről Pázmándy levelének keltekor Pesten még senkinek sem volt tudomása.) Ez esetben pedig a magyar seregnek valóban elővigyázatosnak kellett lennie, nehogy a Duna balpartján esetleg új támadás indulhasson meg Komárom irányába. Így született meg az a gondolat, hogy a magyar fősereg egyelőre ne menjen tovább. De e javaslatot *nem Pázmándy* találta ki. Idézem a Spira által bizonyítékként citált levélnek azt a mondatát, amelynek első részét Spira tendenciózusan — sajnos ezt kell mondanom, mert ekkora figyelmetlenséget olyan képzett történésznél, mint Spira nem lehet feltételezni — elhallgatott: „Akár mint legyen a dolog, *a választmány abban állapodott meg* (kiemelés tőlem — V. J.), hogy a fő sereggel tovább nyomulni nem lehet. Győr körül kellene valahol alkalmas positiót vennetek". (Vö. Kossuth Összes Munkái XIII. Bp. 1952, 119. o.)

Azt hiszem, ezek után világos a dolog: *a választmány*, azaz a Honvédelmi *Bizottmány* határozta el, hogy a fősereg egyelőre ne nyomuljon tovább! Pázmándy, aki a tábor biztosával, Csányival, hivatali állásánál fogva hivatalosan levelezett, csak a Honvédelmi Bizottmány álláspontját tolmácsolta. A Honvédelmi Bizottmány legnagyobb jóhiszeműséggel hozott — hiszen nem tudhatta, hogy a körülmények időközben az október 6-i bécsi felkelés következtében megváltoztak — határozatából tehát Spira elvtárs személy szerint Pázmándy árulását hallja ki! Ha egy történész nem ismerve valamennyi lényeges tényt és így azok összefüggéseit, helytelen következtetésre jut, az megbocsátható, hiszen ez majdnem mindenkivel előfordul. De az mindenképpen elítélendő, ha valaki összefüggéseikből tudatosan és önkényesen kiragadott tények csoportosításával, helyükről kiszaggatott — nem is idézetekkel, hanem idézet-részekkel vezeti félre az olvasót. Spira elvtársnak Pázmándy árulására vonatkozóan pedig a fenti idézet volt a legkomolyabb bizonyítéka az én álláspontom ellen, mert Pázmándy egyéb leveleiből még ilyen fokú aggodalmaskodást sem lehet kiolvasni. Ezek után azt hiszem, az olvasó láthatja, hogy a tárgyalt kérdésben ki foglal helyesebben állást.

Spira kitart amellett, hogy Lamberg felkoncolásának híre, amennyiben ez a tisztikar egésze előtt ismeretessé válik a pákozdi csata küszöbén, nem okoz semmiféle krízist a tisztek körében és elveti az én véleményemet, amely szerint az a körülmény, hogy a tisztek jelentős része nem értesült a pesti népítéletről, az adott órában a csata szempontjából kedvező volt. Spira ezt írja: „Vizsgáljuk meg azonban közelebbről Varga *forrásait*" és ezek után *egyetlen egyet:* Zambelly Lajos emlékiratait valóban idézi az általam használt sok más forrás közül. Zambelly szerint Lamberg megölése leverőleg hatott a rendes seregek, főleg a Sándor huszárok körében és „kevés híjja volt annak, hogy a haza ügyét oda nem hagyják, de szerencsére akkor érkezett az értesítés, hogy Jellachich támad: néhány ágyúlövés is hallatszott, s erre megfeledkeztünk mindenről, az általános óhaj csak az volt, hogy mielőbb lássuk az ellenséget". (Zámbelly Lajos: Emlékiratok 1848—49-ből, Hazánk, XI. 176. l.) Ezután Spira azt a következtetést vonja le, hogy ha a Lamberg sorsa iránt egyáltalán nem közömbös Sándor-ezred tisztikarának ilyen volt a magatartása, ez önmagában is halomra dönti az én nézetemet a tisztikar *lehetséges* magatartásával kapcsolatban.

Én őszintén szólva ezt a halomra döntést nem érzem. Zámbelly szövegében is benne van: *szerencse,* hogy Jellasics támadott, és nyilván azért szerencse, mert nem volt idő a helyzet elmérgesedésére. Minthogy a tisztek nagy része nem tudott a pesti eseményről, azoknak a tiszteknek a magatartása, akik arról tudomást szereztek, elszigetelt maradt és így természetes, hogy a csata kezdetén a kisebbség a közhangulattal nem mert szembeszállni. Hogy azonban világosabb legyen az események összefüg-

gése, mélyebben kell megvizsgálni, hogy mi történt a táborban a csatát megelőző napon.

Batthyány miniszterelnök 28-án a táborba ment, hogy ott az újonnan kinevezett Lamberggel találkozzék. Még ugyanaznap megérkeztek utána a Ház által kiküldött biztosok is a nemzetgyűlés azon határozatával, amely Lamberg kinevezését törvénytelennek bélyegezte és eltiltotta a neki való engedelmeskedést. Batthyány felvette a harcot ez utóbbi határozat kihirdetése ellen, majd annak érdekében, hogy a Ház rendelkezésével szemben a tisztikar ismerje el Lamberg kinevezését, haditanácsot hivatott egybe. E sukorói haditanácsban játszódott le az ismert heves összetűzés egyfelől Batthyány és a volt császári tisztek, másfelől a biztosok és a Perczelhez hasonló politikai beállítottságú tisztek között. Amint ez tudott dolog, az utóbbiak csupán annyit voltak képesek elérni, hogy a magyar sereg *támadás esetén* védekezzen Jellasiccsal szemben, de ugyanakkor a haditanács többsége, a ház határozatának publikálását elvetve, Lamberg kinevezésének elismerése *mellett* foglalt állást. A tanács után a miniszterelnök a tisztek egy részével éppen a nyéki vendéglőben vacsorázott, mikor egy futár hírt hozott Lamberg sorsáról." A szörnyű hírre nagy kavarodás támadt. Heves vita Perczellel, aki a Ház határozata publikálását most újra sürgetni kezdené, de hiába". (Károlyi Árpád: Németújvári gróf Batthyány Lajos első magyar miniszterelnök főbenjáró pöre, I. Bp., 1932. 94—95. o.) Vagyis mi történt? Az új fordulat felfokozta mindkét fél tevékenységét: Perczelék valóban szárnyakat kaptak, de szót emeltek a császári tisztek is. Az utóbbiakat csak az némította el, hogy Perczel fogságra vetést helyezett nekik kilátásba. (Kászonyi Dániel: Gróf Lamberg és a pákozdi csata, Pesti Hírlap 1881. okt. 1.)

De vajon, ha Perczelék úgy látták, hogy a pesti események híre nem veszélyezteti a sereg egységét és ütőképességét, miért nem terjesztették el a táborban, hogy miként végzett a nép Lamberggel, hiszen másnap fél 10 óráig — a támadás megindulásáig — erre lett volna idejük? Pedig nemcsak a Sándor-ezredben nem tudták ezt másnap 8 óráig, amikoris az ezred két tisztje közvetlenül Pestről hozta meg a hírt, amint ezt Zámbelly emlékirata, ez a Spira által „kétségtelenül hitelt érdemlő tudósítás"-nak nevezett forrás bizonyítja. Nem tudott erről a nemzetőrök jelentős része sem, amint ezt Ivánka őrnagy emlékiratai igazolják. (Vö. Négy havi szolgálatom a magyar hadseregben . . . Bp. 1881. 17—18. o.) A magyarázat kézenfekvő: a forradalmi érzelmű tisztek is joggal féltek most, e kritikus órákban az előző napi események után a tisztikar meghasonlásától. A Sándor-ezred esetében a félelem még a közkatonákkal kapcsolatban is indokolt volt, hiszen a pesti fordulatot ismerő Mack, miután Lamberg sorsáról a fenti ezred tudomást szerzett, a huszárokhoz ment és azzal a túlzó agitációval igyekezett őket Schweidel segítségével a maradásra rábeszélni, hogy Lamberg „hazaáruló, s ha ki láb alól el nem tétetik, Budavárát bezárja, Pestet összelöveti, a hozzánk jött császári katonákat pedig mind

felakasztatja". (Rosty Zsigmond: Jellacsicsali csatározások, Honvédek Könyve, Pest 1861. I., 62—63. o.) Minthogy pedig a túlerőben lévő ellenséggel szemben minden egyes fő sokat számít, rendkívül fontos volt, hogy a sereget semmi se zavarja meg. Ezért írhatta fenti munkájában Ivánka, hogy „a hír nem tudása az első ütközet előtt és alatt valódi szerencse", ezért tartja Zámbelly is „szerencsének", hogy megindult Jellasics támadása, mert nem volt idő a hír elterjedésére és ezzel a helyzet elmérgesedésére és ezért tartok ki én is eredeti álláspontom mellett.

A tisztázandó elvi kérdések sorában Spira elvtárs azt a problémát tárgyalja először, hogy beszélhetünk-e az 1848-as forradalom előtt a parasztság felbomlásáról, azaz megindult-e ez a bomlási folyamat, vagy sem. Ő ezt tagadja abból kiindulva, hogy „A parasztság felbomlása kifejezést az irodalom eddig annak a folyamatnak a megjelölésére használta, amely a feudális keretek szétzúzása után az egységes parasztságot közvetlenül ellentétes osztályokra, falusi burzsoáziára és falusi proletáriátusra szakítja, ennek a folyamatnak a polgári forradalom előtt lejátszódó előzményét, a parasztság egyre fokozódó rétegeződését, a parasztságon belüli vagyoni és érdekkülönbségek létrejöttét és megerősödését pedig a parasztság differenciálódásának nevezte." Elismeri, hogy 1848 előtt is megfigyelhető Magyarországon az úrbéres parasztnak úrbéres paraszt által történő kizsákmányolása, de — mondja Spira — minthogy a főellentét ekkor a parasztság és a földesúri osztály között áll fenn, tehát a parasztság még nem hasadt szét ellentétes osztályokra, nem beszélhetünk a parasztság ellentétes osztályokra bomlásáról, ennek következtében mindaz, ami 1848 előtt történt, pontosan belefér a parasztság differenciálódásának fogalmába. Aki ezt nem fogadja el, az elmossa azt az ugrásszerű minőségi változást, amelyet a forradalom idézett elő. (Hadtört. Köz. 1955. 3—4. sz, 380. o.)

Érdemes e nemegy pontján skolasztikus, egészében pedig dogmatikus gondolatmenetet vizsgálat tárgyává tenni. Nem kívánom most azt elemezni, hogy a történetírás valóban Spira megfogalmazása szerint használta-e a felbomlás és differenciálódás fogalmát, de arra rá kell mutatni, hogy az ő megfogalmazása nem fogadható el. Nem fogadható el azért, mert noha helyesen tekinti a differenciálódást a felbomlás polgári forradalom előtt lejátszódó előzményének, megfogalmazásában mégis behúnyja szemét az előtt a tény előtt, hogy 1848 előtt nemcsak a parasztság egyre fokozódó rétegeződése, a parasztságon belüli vagyoni és érdekkülönbségek létrejötte és megerősödése figyelhető meg, hanem — bár természetesen nem általánosan, — az úrbéres paraszt úrbéres paraszt által történő kizsákmányolásának mind állandóbbá válása is. Olyan kizsákmányolási viszony fennállása két paraszt csoport között, amely már nem úrbéres jellegű, ha e kizsákmányolás nem esetleges, semmiképpen sem fér bele a *differenciálódás* fogalmába, hanem a *felbomlás* kategóriájába tartozik. Minthogy ez a jelenség 1848 előtt a parasztság egyes rétegeit tekintve

megvan, nem hiszem, hogy kételkedni lehetne a bomlási folyamatnak már a polgári forradalom előtt kezdődő megindulásában. Ebből pedig következik az is, hogy a felbomlásnak az a meghatározása, amely a felbomlás fogalmának használatát csak a „feudális keretek szétzúzását" követő időre korlátozza, nem lehet helyes, ha a felbomlás folyamatának leglényegesebb eleme: a kizsákmányolási viszony állandósága már a polgári forradalom *előtt* a feudális keretek *között* is megtalálható. (Gondoljunk csak az angol parasztság felbomlásának tényeire a forradalmat megelőző időszakban.) Ezen nem változtat az a tény, hogy a forradalom előtt a fő ellentét a jobbágyok és földesurak ellentéte. Nem változtat már csak azért sem, mert még a forradalom után is tekintélyes ideig ez marad Magyarországon a főellentét. Azt, hogy megvan-e a felbomlási folyamat vagy nincs, az dönti el, hogy állandó-e a kizsákmányolási viszony két csoport között.

Spira azonban következetesen összekever két dolgot: magát a bomlási folyamatot, tehát a kizsákmányolási viszony mind jobban *állandóvá válását*, valamint e folyamat eredményét: a kizsákmányolási viszony *általánossá válását*, azaz két antagonisztikus, egymással szembenálló osztály létrejöttét. Ezért nem is meglepő, hogy ő felbomlásnak azt tekinti, mikor a kizsákmányolási viszony paraszt és paraszt között már a parasztság egészét tekintve fennáll, pedig ebben az esetben már a *felbomlott* parasztságról van szó, míg az előbbi esetben a parasztság *bomlásáról*. (Félreértés ne essék: a bomlási folyamat nem fejeződik be akkor sem, mikor a parasztság már valóban ellentétes osztályokra esett szét, hiszen a közbülső rétegek mind a kizsákmányolók, de méginkább a kizsákmányoltak sorait egyre szaporítják.) Az a körülmény, hogy Spira nem érzékeli a kettő közti, tehát a bomlási folyamat és a bomlás eredménye közti különbséget, vezeti őt, olyan következtetésre, hogy a bomlási folyamat elismerése 1848 előtt nem más, mint annak tagadása, hogy a forradalom ugrásszerű minőségi változást idéz elő. Valójában éppen ellenkezőleg: a bomlás elismerése inkább egyenesen *aláhúzza* a forradalom minőségi változást hozó következményét. Miért? Azért, mert napnál világosabb, hogy hiába indul meg a bomlási folyamat már a feudalizmus keretei között, jóval a forradalom előtt, ez a folyamat éppen a feudális viszonyok következtében, a földesúri kizsákmányolás meglétének következtében a polgári forradalomig nem haladhat annyira előre, hogy a parasztság antagonisztikus osztályokra szakadását eredményezze, mert ehhez a mindkét felet egyaránt érintő feudális kizsákmányolási viszony felszámolása kell, ezt pedig a *forradalom* végzi el.

Abban a kérdésben, hogy mit adott a forradalom a földnélküli parasztoknak, Spira elvtárs saját elismerése szerint nincs nagy különbség az ő és az én véleményem között, mégis szükségét érzi annak, — és tegyük hozzá: helyesen — hogy minden pontatlanság ellen fellépjen. E törekvéstől vezérelve térek vissza én is erre a problémára, és igyekszem rész-

ben az én első válaszomban elhangzott, részben pedig a Spira elvtárs viszontválaszában jelentkező téves nézeteket korrigálni. Hol követtem el én a hibát? Azt bizonyítottam, hogy a márciustól szeptemberig terjedő időszak túlságosan rövid volt ahhoz, hogy a zsellérek a napszámbérek megjavulásában március eredményét ismerjék el. Ezen állítás bizonyítása mellett, amelyet továbbra is változatlanul vallok, egyrészt kisebb mértékűnek becsültem a napszám *általános* — tehát nem a zsellérséget legközvetlenebbül érintő *kézinapszámbér* — emelkedését a ténylegesnél, másrészt azon tényezők felsorolása közben, amelyek korlátozták a munkaerő árának növekedését, nem ügyeltem annak megmutatására, hogy az ország egyik vagy másik vidékén melyik hatott közülük és a tényezők együttes felsorolása ugyancsak az általános napszámbér-emelkedés bizonyos lekicsinyléséhez vezetett. Ezt kénytelen vagyok töredelmesen bevallani.

Ugyanakkor továbbra is — adatokra támaszkodva — állítom, hogy a bérmunkaviszonyok megjavulása a *kézinapszám területén* lényegesen kisebb arányú volt az általánosnál. Tessék ennek ellenőrzése céljából átnézni a családi levéltárak 1848-as anyagát, a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány iratait, a Belügyminisztérium Közösen Kezelt aktáit, valamint a Földművelésügyi Minisztérium megfelelő osztályainak adatait. Azok a panaszok, amelyek a napszám emelkedése miatt futnak be, döntő többségükben nem a kézzel ellátható, — itt talán csupán a szőlőművelés kivétel egyes területeken, — hanem a *csak* igaerővel végezhető munkákkal kapcsolatosak. A számszerűen közölt adatok ugyancsak erről vallanak. (Félreértés elkerülése végett: ezzel nem tagadom azt, amit feljebb már elmondtam, hogy a kézinapszám ára is nőtt.) Általában sem a volt telkesek, sem a zsellérek esetében nem az a főprobléma, hogy túlságosan magas bért követelnek, hanem az, hogy hajdani uraik iránt érzett gyűlöletből, meg attól félve, hogy munkájukat restanciában lévő robotként számolják el — restancia úgyszólván minden faluban található — egyáltalán nem hajlandók munkát vállalni. Nem lehet véletlennek tekinteni, hogy sem Spira Századokban megjelent tanulmánya, sem Szántó Imre munkája, amelyekre pedig Spira hivatkozik, 1848 márciusa és szeptembere — tehát a népfelkelés meghirdetése — között *egyetlen* olyan *konkrét* adatot sem tudnak felhozni, amely a *földnélküli* parasztok munkaviszonyainak javulásáról számolna be, ami persze nem jelenti azt, hogy ilyen nem volt. Adataik vagy későbbi időre vonatkoznak, vagy olyan esetekre, amelyekben nem kifejezetten zsellérek játszanak szerepet. Azt, hogy a majorsági földek bizonyos hányadát a földesurak kénytelenek részesbérletbe adni, ugyancsak nem lehet a földtelenek munkaviszonyai megjavulásának tekinteni, mint ezt Spira állítja, mert a földnélküli parasztok, akik nem rendelkeztek a föld megmunkálásához szükséges felszereléssel (nemcsak igavonóról van szó!), ezt a lehetőséget nem tudták kihasználni. Mindezek együttvéve mégiscsak azt a nézetet igazolják, hogy a zselléreknek a haza védelmében felmutatott aktivitása aligha táplálkozik a napszámbérek

megjavulásából. — Ezzel kapcsolatban még csak annyit, hogy az 1848 előtti alföldi munkaerőkereslet meglétét nem egyes műveknek, hanem maguknak a *tényeknek* hitelt adva állapítom meg, arra hivatkozva, hogy más vidékieknek alkalmazását a mezőgazdasági területeken nem lehet egyoldalúan a munkabérek letörése eszközének tekinteni. (Hadtört. Közl. 1955. 3—4. sz. 365. o.), amiben benne van az is, hogy az utóbbi tendenciát sem tagadom.

Azzal kapcsolatban, hogy a magyar politikai élet augusztustól kezdődő és a szeptemberi fordulatot megelőző baloldali irányú fejlődése hogyan hatott a bécsi ellenforradalomra, már előbbi válaszomban elmondtam a véleményemet. Most csak azért térek rá vissza, mert Spira elvtárs erről vallott nézeteimet olyanoknak nevezi, amelyek elvileg károsak lehetnek, mert az olvasóban a Batthyány-kormány komromisszumos politikája igazolásának gondolatát ültethetik el. Én viszont az ő álláspontjában a sematikus történetszemlélet maradványát látom. A történelem eseményei azt tanúsítják, hogy a megrendített, de meg nem semmisített elnyomó hatalmat a forradalmi vagy akárcsak radikális erők előretörése mindig félelemmel, aggodalommal tölti el. Ez a félelem — a nevezett erők előretörésének *mértékétől függően* — a reakcióban kétféle hatást válthat ki: vagy visszahúzódásra kényszeríti, vagy pedig még erősebb aktivitásra ösztönzi a haladás híveinek visszaszorítása, illetőleg megsemmisítése érdekében. Nem hiszem azonban, hogy az utóbbi esetben bárki is azt gondolná: a haladó erők tevékenysége az alapoka a reakció ellenforradalmi kísérleteinek. Ugyanakkor, aki tagadja azt, hogy a haladás táborának növekedése, vagy a haladó erők radikalizálódása bizonyos körülmények között nem sietteti az ellenforradalom restaurációs kísérleteit, az nem helyesen fogja fel a történelmi folyamat egészét és elvileg is vét, mert a haladó erőknek azt hirdeti, hogy ne számoljanak erősödésüknek a reakció oldalán kiváltott hatásával. Így volt ez 1848-ban is: nem a magyar politikai élet balratolódása idézte elő az ellenforradalmat (ezt soha nem állítottam), de abban az irányban igenis hatott a reakcióra, hogy még a forradalmi elemek felülkerekedése előtt siessen leverni az esetleg továbbterjedhető mozgalmat.

Az utolsó kérdés: a középnemesség magatartásának, politikájának, szerepének fejlődése, illetőleg visszafejlődése a szabadságharc alatt. A problematikának külön tanulmányt kellene szentelni, ha valaki minden részletében megnyugtató módon kívánná megoldani. Egy azonban a nagy vonalak alapján is világos: a középnemesség döntő többsége 1848 tavaszától kezdve a forradalom eredményeit, azok radikális továbbfejlesztése helyett, konszolidálni akarja. 1848 szeptemberében az ellenforradalom támadása ezt az osztályt arra kényszeríti, hogy necsak a forradalom konszolidálásával, hanem az elért vívmányok megvédésével is tőrődjön, sőt belemenjen egyes újabb engedményekbe is, amelyeket úgy tekint, mint a márciusi törvények megoltalmazásának eszközeit és feltételeit az ellen-

forradalom kísérletei ellenében. Minthogy lényegében március elfogadásának alapján áll, visszautasító álláspontot foglal el mind annak ellenzői, mind annak továbbfejlesztőivel szemben. Szeptemberben a reakciót látja veszedelmesebbnek és ezért még engedmények árán is inkább a továbbfejlesztőkkel fog kezet. Novemberre, — decemberre azonban kézenfekvővé kezd válni, hogy az ellenforradalom megsemmisítése nem sikerült. A kérdés most már úgy kezd felmerülni: vagy a végsőkig tartó harchoz szükséges erőforrások megnyitása a belső radikalizálódás elmélyítésével az ellenség teljes szétzúzása érdekében, vagy a forradalom továbbfejlesztése *nélkül* védekezni Ausztria ellenében és így kísérelni meg *48-as alapon* kompromisszumot létrehozni Béccsel. Az én állításom az, hogy 1848 novemberétől a nemesség mind nagyobb része lépett az utóbbi útra és — ha kisebb-nagyobb kitérőkkel és eltolódásokkal is — ki is tartott rajta azzal az illúziórikus gondolattal, amelynek elhibázottságát csak a cári intervenció bizonyította be neki, hogy Ausztria *hajlandó* a kompromisszumra. A szeptemberi fordulat jelentőségét egyáltalán nem kicsinylem le, hiszem ettől kezdve vált a nemesség *egésze* előtt világossá, hogy csak harcolva van esély március fenntartására. A békepárt pedig, amely a középnemesség valódi gondolkodását a legpregnánsabban képviselte, ha akadt is nemegy a hozzá tartozók közül, aki a feltétlen behódolásnál kötött ki, egészében harcolni akart a *kompromisszumért* és nem igaz az, amit Spira állít, hogy igazi célja „a feltétel nélküli fegyverletétel" volt. A forradalmi vezetők eltávolításának gondolatához sem a „feltétlen kapituláció" vágya vitte el, hanem a belső radikalizálódás meggátlására való törekvés mellett az, hogy bennük látta a kompromisszum akadályait. A békepárt objektíve azért töltött be ellenforradalmi szerepet, mert nem értette meg a megegyezés lehetetlenségét — pedig az lehetetlen volt — és a megegyezésre törekedve bénította, sőt nemegyszer megbénította azok tevékenységét, akik azt tartották, hogy a kompromisszum útja járhatatlan, hogy a végsőkig való kitartással nagyobb lehetőség nyílik egyfelől március megvédésére, másfelől 1848 továbbfejlesztésére.

Világos tehát: a leglényegesebb különbség Spira és az én nézetem között az, hogy ő mást ért békepárti álláspont alatt, mint én. Ebből azután természetszerűleg következik, hogy összekeveri a békepárti gondolat kialakulásának folyamatát e gondolat kevésbé burkolt tettekben való megnyilvánulásaival (megjegyzem Andics Erzsébet december—januárban látja a fordulatot a középnemesség magatartásában) és jut arra a következtetésre, hogy a középnemesség és a nép szövetségének felbomlása, a békepárti álláspont kialakulása 1849 március—áprilisában következett be. Ez az álláspont — bármennyire is elterjedt egy bizonyos tanulmány nyomán — tarthatatlan. A Zichy-gyémántok ügyén kívül, amely az egykori baloldal széthullásának *utolsó* aktusát jelentette, Spira elvtárs egyetlen tényt sem tud arra vonatkozóan felmutatni, hogy *ekkor* történt meg a középnemesség és a baloldal, valamint a középnemesség és a nép szövetségének fel-

bomlása. Sőt: március végén — április elején az általános jobboldali fejlődésen *belül* egyenesen *kitérővel* találkozunk. Gondoljunk csak a középnemesség egy részét és a volt baloldalt egyesítő és ezidőben létrejövő Radical Párt megalakulására. A megelőző hónapokban viszont az események egész sora nemcsak a kompromisszumos gondolat kialakulásáról, hanem tettekben való mind nyíltabb megmutatkozásáról is vall. Nem kívánok itt most a középnemességnek az országgyűlésen részt nem vevő rétegeivel foglalkozni — pedig feltétlenül érdemes lenne, — hanem csak magukkal a nemzetgyűlési képviselőkkel. Vajon megmagyarázható lenne-e a kompromisszumos álláspont erősödése nélkül az, hogy a békepárt vezetői decemberben még Pesten — hangsúlyozom: a forradalmi nép nyomása alatt levő Pesten — ismét megkezdik az Ullmann-házi összejöveteleket? Megérthető lenne-e enélkül az, hogy Batthyány miniszterelnök vitát tud előidézni a Debrecenbe való költözés ellen, még akkor is, ha javaslatát a nemzetgyűlés a házat körülfogó tömegtől sarokbaszorítva elveti? Igaz, hogy az országgyűlés január 13-án elhatározta: utolsó csepp vérig harcolni fog, de — és ezt nem lehet mellékesnek tekinteni — a képviselők nagy részének távollétében, akik pedig többségükben a kompromisszum álláspontján voltak és még így is csak óriási vita után. És vajon nem a középnemességnek a kompromisszum mellett való mind erőteljesebb felsorakozását igazolják azok a heves harcok, amelyek februártól kezdve Debrecenben lefolytak? Mindezeket részletesebben is lehetne elemezni. De a fentiekből is kiderül, hogy a középnemességnek mint *osztálynak* mind inkább ez lett a jelszava: „Védekezni — a kompromisszumért" és ez az álláspont nem 1849 március—áprilisában alakult ki, hanem ezt az álláspontot a középnemesség mind nagyobb része 1848 őszének végétől — telének kezdetétől folyamatosan tette magáévá.

Ilyen hosszadalmas válaszra az az aggodalom késztetett, hogy Spira nagyon logikus érvelése könnyen megtéveszthet az olvasót. Ezért a történeti igazság érdekében kénytelen voltam több állítását részletesebb vizsgálat alá venni és megmutatni azt, hogy ha valaki helytelen történetírói módszereket alkalmaz, mennyire a történeti valóságot eltorzító — bár tetszetős — képalkotáshoz jut el. Spira válaszom sok más kérdésére nem tért ki olyan megokolással, hogy az olvasóra bízza annak eldöntését: kinek van igaza. Ezekkel én sem foglalkozom abból kiindulva, hogy mind ezekről, mind az újabban vitatott kérdésekről a *tények* eldöntötték és ezek alapján az olvasók is valóban eldönthetik, hogy hol az igazság. Ez a körülmény pedig felment a vita továbbfolytatása alól.

Varga János

SZEMLE

ESZE TAMÁS:

KURUC VITÉZEK FOLYAMODVÁNYAI 1703—1710.

Esze Tamás most megjelent forráskiadványa, a kuruckor eddig kellően nem értékelt anyagcsoportjának egy részét gyűjtötte egybe. Noha ezek a folyamodványok már Thaly Kálmán előtt ismeretesek voltak, ő egyáltalában nem tartotta fontosnak, hogy bővebben foglalkozzék velük. Ha kuriózumképpen közölt is egy-két folyamodványt, mint például a Törökországból hazatért kuruc hadakét, ezt nem azért tette, hogy a bújdosó jobbágykatonák hangját megszólaltassa, hanem mint írta: „az utolsó Orlay báró gyászos végzete emlékezetéért és arra néminémű világot derítendő". Igazságtalanok lennénk azonban, ha ezt állítanánk, hogy csak Thaly nem ismerte fel, illetve nem akarta felismerni e forráscsoport fontosságát, a gyakran idézett romantikus-nacionalista hőskultuszának megfelelően. Volt ugyanis olyan vélemény, hogy „E folyamodványok kiadására nincs szükség, az instantiák az élet nyomorúságos oldalait tükrözik, lelkesítő elemeket nem tartalmaznak. Ha rámutatnak a kuruc szabadságharcot belülről feszítő osztályharcra, Rákóczinak a jobbágykérdésben való ingadozására, ez a körülmény méginkább indokolja, hogy kiadásuktól eltekintsünk. — Nem lehet célunk Rákóczi alakjának kisebbítése és az osztályharc ábrázolása éppen a jubileumi évben. Feladatunk lelkesíteni".

E véleményt nem tekinthetjük másnak, mint üres okoskodásnak és a lakkozott történetírás mindenáron való érvényesítésének. Nagyon helyes volt erre vonatkozóan Esze Tamás válasza. „Tudományos módszerrel a történeti igazság ábrázolására kell törekednünk, mert csak az igazságnak van nevelő ereje". Ezzel a véleménnyel értek teljesen egyet és nem osztom azt a nézetét sem, amely azt hangoztatta, hogy jubileumi évben nem szerencsés ilyen tárgyú forráskiadványt kiadni. Nem nézhetjük a történetírást és a történeti forráskiadványokat görögtüzes lelkesedés fényénél, mert mihelyt a görögtűz kialszik, koromsötétség borul a tájra. Nem tartom helyesnek az ilyen ellenvetéseket chronológiailag sem, hiszen a jubileumi kiadványok úgyis késéssel jelennek meg, ami esetleg, mint a jelen esetben is, kitesz vagy 3 évet.

A kiadványban lévő folyamodványok számos szempontból szolgáltatnak érdekes adatokat. A tájékoztatást nagyon megkönnyíti az értékes és

részletes bevezetés. Mivel azonban csak három kérdéscsoporttal foglalkozik, a negyediket a közvetlen hadtörténeti részt, az egyes ütközetek és csaták lefolyására vonatkozó adatok taglalását mellőzi, szükségesnek tartom megjegyezni, hogy erre vonatkozóan is értékes anyagot találunk a folyamodványokban. Különösen sok számú folyamodvány vonatkozik a szabadságharc legnagyobb csatáira, a koroncóira, nagyszombatira, pudmericire, zsibóira, trencsénire és romhányira. Természetesen azt nem várhatjuk, hogy az egyszerű jobbágykatona a csata lefolyásáról, vagy főbb mozzanatairól tájékoztasson bennünket, de több más kérdésre választ kapunk. Így például, hogy milyen ezred vagy ezredek vettek részt az ütközetben, milyen néven szerepelt a csata a katonák száján, volt-e sok sebesült és fogoly, hogyan estek a kurucok fogságba, hol raboskodtak az elfogottak, milyen súlyos sebeket kaptak és milyen fegyver okozta azt stb.

Egyes olyan ütközetekről is tudomást szerezhetünk a folyamodványokból, amelyek ezidáig nem voltak ismeretesek, ilyen például a gáborjáni harc. Feltűnnek a különböző várak nevei is, amelyek alatt súlyos harcokat vívtak a kurucok, mint Szatmár, Várad, Kassa, Zólyom, Trencsén, Nyitra stb. Egyes vitézek egyéni hőstetteiket írják le folyamodványukban. Szalay Ferenc palotás hadnagy Szeged, 1704. évi ostroma idején levágott egy Dugalyi Arany Basa nevű rácot és egy forgó tarackot hozott ki a vállán, Nagyszombatnál levágta Heister íródeákját, Zsibónál három kompánia hajdúsággal háromszor vert vissza hét zászlóalja ráczot. Esztergomnál részt vett az akna visszavételében, és akkor súlyosan meg is sebesült. Mojszén László főhadnagy a labancérzelmű kibédi Dósák kibédi tornyát vette be ostrommal, és Jósika Dániel mellé adott vitézeivel 25 németet fogott el Beszterce alatt. Mindez élénken cáfolja, hogy a folyamodványokból csupán lehangoló képet nyerünk. Mindamellett nagyon helyes lett volna, ha a közvitézek folyamodványai mellett nagyobb számban veszi fel az összeállító a középső katonai vezetés rétegének, az ezredeseknek és brigadérosoknak a folyamodványait néhány keveset mondó vagy ugyanazt ismétlő instantia helyett. Vannak ugyan ilyen folyamodványok is, mint például Kajdi ezredes folyamodványa, de ezek száma csekély. Pedig lett volna köztük érdekes. Így például Szentmarjai Ferenc ezredes leírja, hogy a terebesi pálos klastromból lőttek a kurucokra, és több katonát meg is sebesítettek, mire „felindulván a gyalogság, ők is erőszakosan rajok mentenek sokaknak javaiban praedát is hántanak". Rákóczi válaszában leszögezte, „ha comperiáltatni fog, hogy a terebessi Klastromban akkor tájban lévő páterek, vagy egyebek is a haza szabadsága mellett előre föl költ vitézlő rendhez puskáztanak vagy egyébb hostilitást mutattanak, a kár vallott személyek a mirajtok eset annak tulajdonítsák". Kár, hogy ez az érdekes folyamodvány kimaradt a sorozatból. Hasonlóan be lehetett volna venni az összeállításba néhány más folyamodványt is, mint a kuruc mozgalmakban évtizedekig szerepet játszott

Radics brigadérosét, Varró Mátyását, aki bátor fellépésével elősegítette Szepesvár elfoglalását és még néhány másat. Turkoly Sámuel Ocskay tisztje volt, midőn az ezredével együtt átpártolt a császáriakhoz. Amikor bűnbocsánathirdető pátenst bocsátottak ki az Ocskay ezredbeliek részére, Turkoly ismét visszatért a kurucokhoz. Mivel ügye nem volt világos, börtönbe vetették, és kiszabadulásáért folyamodott. Több ilyen különböző tárgyú folyamodvánnyal színesebbé lehetett volna tenni az összképet.

Persze a kiadott folyamodványok is a szabadságharc életének számos fontos mozzanatát örökítik meg. Néha a harcok vérzivatarai között idilli képpel is találkozunk. Vajda János csupán a nyeregfőben általhozott leánykájával jött át a kuruc táborba és állt be Eszterházy Antal ezredébe. Folyamodványában leánykája eltartására kért 10 forintot a fejedelemtől, amit meg is kapott. Kevésbé idilli dolgokról ír Horcsányi János egri lakos folyamodványában, midőn panaszt emel Muzár francia kapitány ellen, aki feleségét „férfiú ruhában öltöztetvén, az maga sátrában eliktatta és mindezideig is — Istentudgya holl — lappangtattya".

A bevezetésben jelzett három fő kérdéscsoportra tiszta és világos képet kapunk már a bevezetésből, az egyes folyamodványok pedig részleteiben mutatják be a jobbágykatonák helyzetét, a kuruc hadsereg kialakulásának mozzanatait, valamint a háború áldozatainak sorsát. Igazolják a folyamodványok a szegény legények panaszát némelyik nemesi kapitányuk ellen. „Kapitányuraknak elől kéne menni, de megszokták hátra ő magokat vonni". A gáborjáni ütközetben Debreczeni Kulcsár István és sok más közvitéz súlyosan megsebesült a harcban, ellenben Ilosvay Imre kapitány „nem csak megsem állott az ellenség ellen, de maga alább is az ellenség elől megszaladott." A tájékozódást nagyon megkönnyítik a folyamodványok elein lévő regesták, amelyek lehetővé teszik, hogy az anyag könnyen áttekinthetővé váljék. Fontos tájékozódási alapot nyújtanak a jegyzetek is, amelyekből számos apró adatot tudunk meg a folyamodványokban szereplő személyekről, az ott leírt eseményekről, bizonyos mértékben azokon túlmutatóan. Ugyanakkor a jegyzetek nem kielégítőek minden tekintetben, mert a szereplő személyek életéről nyújtott tájékoztatás a folyamodvány időpontjával általában megszakad, ami zavarólag hat. Különösen fontos lett volna a szereplők szatmári béke utáni állásfoglalásának bemutatása. Erre legalább röviden utalni kellett volna. Így Kajdi Istvánnál meg lehetett volna említeni, hogy 1711 után hosszú ideig beregi alispán volt. Azoknál, akik a szatmári békét aláírták, ezt a tényt lehetett volna megírni. A jegyzetek így annak ellenére, hogy számos fogódzót nyújtanak a folyamodványokban közöltekhez, nem tudják teljessé tenni a képet.

Az általános jegyzetek is nagy jelentőségűek. Segítségükkel az olvasó könnyen tájékozódhat a korabeli kifejezésekben és formulákban. Rákóczi kancelláriai és udvari tisztviselőinek jegyzéke pedig megismertet azokkal, akik a folyamodványokat a fejedelem mellett ellenjegyezték. A kancel-

láriai titkárok névsorából azonban kimaradt Krucsay István neve, noha Krucsay nem csak a titkos kancelláriának, hanem később a lengyelországi kuruc emigrációnak is egyik vezető tagja volt. Igen helyeselhető, hogy II. Rákóczi Ferenc tartózkodási és tábor helyeinek névsorát is megtaláljuk az általános jegyzetek között. Ez az eddigi összeállításoknál részletesebb, és a kutatások jelenlegi állását figyelembevéve készült, teljesnek azonban még ez sem mondható. Ennek okát azonban abban kereshetjük, hogy egyes esetekben a források gyérszavúakká válnak, sőt megszakadnak. Így például nem lehet pontosan megállapítani Rákóczi 1704 júliusi bácskai hadjáratának táborhelyeit. Néhány szót kell még szólnom a kötet végére illesztett fényképmásolatokról. Többi forráskiadványaink is élhetnének ezzel az ábrázolási móddal. Idáig nagyon lebecsültük az illusztrációk jelentőségét. Újabban megjelent feldolgozásokban és forráskiadványokban a legritkább esetben találunk korabeli képet, metszetet avagy iratfacsimilét. Jelen esetben a kötet végére helyezett fényképmásolatok nagyon jó záróakkordot jelentenek és az amúgy is kedvező összbenyomást csak még erőteljesebbé teszik.

Összegezve megállapíthatjuk, hogy a „Kuruc vitézek folyamodványai" című forráskiadvány nagy nyeresége történetírásunknak. Nem csak azért, mert új, eddig figyelembe nem vett forráscsoportot találunk benne, hanem azért is, mert jegyzetei és általános jegyzetei részben új anyagot tárnak föl, technikai kivitelezése is jónak mondható. A nagy szorgalommal és komoly apparátussal összeállított munkát haszonnal forgathatjuk.

Gottreich László

ZBORNIK DOKUMENATA I PODATAKA O NARODNOOSLOBODILACKOM RATU JUGOSLOVENSKIH NARODA

A JUGOSZLÁV NÉPEK NÉPFELSZABADÍTÓ HÁBORÚJÁRA VONATKOZÓ DOKUMENTUMOK ÉS ADATOK GYŰJTEMÉNYE

A Jugoszláv Hadsereg Hadtörténelmi Intézetének kiadása, Belgrád, 1949.

Ma már aligha lehet kétségbevonni azt a nagy szerepet amelyet a partizánmozgalmak játszottak a második világháború történetében. A szovjet, jugoszláv és francia partizánok hősies harca Európában, a távolkeleti partizánok japánellenes küzdelmei beszédesen bizonyítják a partizánmozgalmak jelentőségét, s egyben azt is, hogy tanulmányozásukkal foglalkoznunk kell.

Az európai partizánmozgalmak között az egyik legtekintélyesebb helyet a jugoszláv népek felszabadító harca foglalja el. E ténynek igen alapos okai vannak. Alig néhány hónappal azután, hogy a burzsoá Jugoszlávia vezető politikai és katonai köreinek árulása folytán a fasisztáknak pár nap alatt sikerült teljes egészében megszállniok az országot, a Jugoszláv Kommunista Párt vezetésével Jugoszlávia népei felkeltek s fegyveres harcot indítottak a betolakodó hódítók ellen. Ez a harc rövidesen olyan méreteket öltött, hogy komolyan veszélyeztette nemcsak az országot megszállva tartó fasiszta katonai erők létét, hanem az olaszországi és görögországi utánpótlás útvonalait is. Ám hiába próbálták a fasiszták 1941—1944 között *hét* nagy offenzívában, egyre nagyobb tüzérségi, páncélos és légi erők bevetésével, német és olasz hadosztályok mozgósításával, az összes jugoszláviai quisling-csapatok: usztasák, csetnikek, Nédics és Ljotics hívei támogatásával megsemmisíteni a partizáncsapatokat. A népfelszabadító mozgalom egyre nőtt és erősödött és a kezdetben még néha elszigetelten működő partizáncsapatok hamarosan már egy egész Jugoszláviára kiterjedő közös főparancsnokság irányításával, komoly regurális hadsereg színvonalán végzik nagyszabású hadműveleteiket a fasiszta erők ellen.

Ez a tény már önmagában is elég volna, hogy bizonyítsa a jugoszláv népfelszabadító mozgalomnak a többi európai partizánmozgalom-

tól elütő, sajátos jellegét. Bármennyire nagy volt is arányaiban a szovjet partizánmozgalom, tevékenysége elsősorban mégis csak hírszerzésre, felderítésre, szabotázs- és diverzánsakciók lebonyolítására irányult, s önálló nagyobbszabású *katonai* hadműveleteket csak kivételes esetben hajtott végre az ellenséges területen (és ez is volt a feladata; a katonai hadműveletek a reguláris Vörös Hadsereg hatáskörébe tartoztak). A francia, cseh és a többi nyugati partizánmozgalmakat döntően az illegális földalatti tevékenység jellemezte. A bolgár partizánok ténykedése csak a háború utolsó szakaszában vett nagyobb lendületet. Egyedül a jugoszláv partizánmozgalomnak volt Európában elsősorban és döntően katonai jellege s egyedül ez a mozgalom volt képes a fasiszta hátországban önálló, nagy hadműveleteket végezni, több hadosztálynyi német és olasz erőt lekötni, és sikeresen felvenni velük a harcot.

Ám a jugoszláv népfelszabadító mozgalomnak a katonai jelleg mellett (és részben ebből kifolyólag) volt még egy másik sajátos jellemvonása is: saját forradalmi államiság, államapparátus, gazdasági és közélet kialakítása a mozgalom fejlődése folyamán. Ahhoz, hogy a népfelszabadító hadsereg óriási katonai sikereit elérhesse, bázisra, hátországra, ellátásra volt szüksége. Hadműveletei során a népfelszabadító hadsereg jelentős területeket szabadított fel vagy tartott ellenőrzés alatt (1942 után a felszabadított terület, hozzávetőlegesen, soha nem volt kisebb Jugoszlávia egész területének 30—40 százalékánál!), s ezeken a területeken a párt azonnal megszervezte az államigazgatási funkciót betöltő népbizottságokat, s ezeken keresztül a hadsereg és a polgári lakosság céljait szolgáló termelést is. A felszabadított területekre támaszkodva, ez az államapparátus, a párttal és a népfelszabadító hadsereggel együtt, kiterjesztette tevékenységét az ellenőrzött és a fasiszták által megszállt területekre is. Micsoda erőt jelentett és mekkora jelentőségű volt ez az állam az államban, azt legjobban az olyan tények bizonyítják, mint pl. az, hogy 1941-ben a szerbiai partizáncsapatokat saját uzsicei fegyvergyáruk látja el puskával és tölténnyel, vagy hogy 1942 tavaszán, a legnagyobb német sikerek idején, a fasiszta megszállás alatt levő Ljubljanában (Leibach) több mint százoldalas, térképekkel illusztrált harcászati szabályzat jelenik meg partizánparancsnokok számára, vagy hogy 1943 végén Boszniában egész Jugoszlávia területéről küldöttek gyűlnek össze kongresszusra, amelyen megfosztják az áruló királyi kormányt a legitimitástól, ideiglenes, kommunista vezetés alatt álló új kormány alakul, új alkotmánytervezetet fogadnak el, meghatározzák a fasizmus elleni harc további feladatait. És mindezt a hitleri új Európa kellős közepén.

Szükséges volt mindezt előre bocsátani, hogy felfoghassuk ennek a mozgalomnak történelmi jelentőségét, s nem utolsósorban érdekességét is, amelyet a kutató számára nyújt. Ez a harc a maga idejében, s közvetlenül a második világháború után, nem is kerülte el a

világ közvéleményének figyelmét. Tito marsallnak 1943-ban angol és francia nyelven megjelent rövid, tájékoztató jellegű brosúrája óta („A leigázott Jugoszlávia népeinek harca"), amelyben a gyáván megfutamodott emigráns királyi kormány rágalmaival szemben helyes megvilágításba helyezte a kérdést, különösen a király exponensének, Mihajlovics Drázsának áruló politikáját, mind Jugoszláviában, mind pedig külföldön számos publikáció, cikk, könyv, tanulmány jelent meg a jugoszláv népfelszabadító mozgalom politikai és katonai történetéről: e harc vezetőinek, különösen Tito és Kardelj elvtársaknak a háború alatt és után tartott beszédei és értékelései, hazai és külföldi részvevők és szemtanúk visszaemlékezései, okmányok közlése, népszerűsítő művek stb. De bármennyire is jelentősek voltak ezek a művek az általános tájékozódás szempontjából, a tudományos történetkutatás szempontjából mégsem elégítették ki az igényeket: ezek alapján nem vált lehetővé a népfelszabadító mozgalom egészének sokoldalú, részletekbe menő tanulmányozása, kutatása.

Ezt a hiányt kívánta pótolni a Jugoszláv Hadsereg Hadtörténelmi Intézete, amikor 1949-ben megindította a jugoszláv népfelszabadító harc dokumentumainak és a rávonatkozó adatoknak folyamatos közzétételét (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilackom ratu jugoslovenskih naroda. — A jugoszláv népek népfelszabadító háborúja vonatkozó okmányok és adatok gyűjteménye, Belgrád, 1949; — a továbbiakban mint Zbornik említjük). És hogy milyen eredménnyel, azt legjobban a kezünkben levő 53 vaskos kötet tanúsítja.

A tudományos kutatásnak fentemlített követelményein kívül a Zbornik megindítását más társadalmi és katonai igények is szükségessé tették. A mai jugoszláv hadsereg csak igen kis területen (főként a katonai terminológia és egyes alaki sajátságok területén) örököse a régi jugoszláv hadseregnek. Új, fiatal hadsereg ez, amely elődök nélkül, különösebb harci tapasztalatok nélkül, pusztán az éppen felmerülő konkrét szükség hatására alakult ki és fejlődött hadsereggé a felszabadító harcok folyamán. A harc megindulásakor kádereinek zöme (a viszonylag kisszámú volt spanyolországi harcos és az ugyancsak kevésszámú régi tiszti káder és főleg altiszti káder kivételével) nem rendelkezett nagyobb katonai tapasztalatokkal. A jelenlegi jugoszláv hadsereg az új káderek neveléséhez szükséges tradiciót és tapasztalatokat tehát szinte kizárólagosan csak a népfelszabadító harcból meríthetni; ez pedig az okmányanyag széleskörű publikálása nélkül nem lehetséges. De a katonai nevelés szempontján kívül az okmánygyűjtemény közzétételében egy másik, aktuális politikai szempont is közrejátszott. A Tájékoztató Iroda ismeretes határozata után a Jugoszlávia ellen indított támadások egyik felülete éppen a jugoszláv népfelszabadító mozgalom volt. Meg kellett tehát mutatni a harc igazi jelentőségét, meg kellett védeni a népfelszabadító mozgalmat minden gyanúsí-

tás és vád ellen. S ennek egyik legjobb eszköze éppen az okmányok publikálása lehetett.

Elsősorban e két tényezőnek köszönhető, hogy a Zbornik kiadása ilyen hihetetlenül gyors ütemben és ilyen nagy arányokban történt, annak ellenére, hogy a munka folyamán felmerült nehézségek sokkal nagyobbak voltak, mint az okmánypublikációknál általában. A népfelszabadító harc kibontakozásának körülményei ugyanis nem nagyon kedveztek az adminisztrációs, archiválís tevékenységnek. A harc kezdetén ugyanis, káderek és megfelelő utasítások hiányában, csak akkor vetettek bármit is papirra, amikor erre égető szükség volt, minden különösebb formaság, sablon betartása nélkül. Az illegális harc viszonyai megkövetelték a konspirációt, ami különleges rejtjelek, rövidítések alkalmazását vonta maga után. Az iratok gyakran olyan személyektől származnak, akik nem rendelkeztek az íráshoz megfelelő gyakorlattal, előképzettséggel. A sokszorosító eszközök gyakran igen kezdetlegesek voltak, rossz volt a festék, az indigó, papir, gépszalag, írógép vagy sokszorosítógép stb., ami szintén rontotta az írás minőségét, az archiva tartósságát. Amellett, a harci események alakulása folytán sok irattárat, nehogy az ellenség kezébe kerüljön, igen gyakran el kellett ásni, s a nedvesség komoly károkat tett az iratokban. Nem nehéz elképzelni, hogy ilyen körülmények között mekkora nehézséggel kellett megküzdeni az okmánykritikának, míg az iratok hitelességét megállapította, a bennük levő rövidítéseket, rejtjeleket stb. megfejtette.

Az ilyenirányú technikai nehézségek mellett azonban a munka folyamán meg kellett küzdeni egy másik nehézséggel is. Annak ellenére, hogy a népfelszabadító harc annyira nem kedvezett az okmányok fennmaradásának, hogy egész irattárak vesztek el, vagy semmisültek meg, hogy a harc egyes fázisaiban és egyes területeken (pl. Szlovéniában) konspriációs okok miatt nem is vezettek írásos nyilvántartást és ügyvitelt, mégis — s ez önmagában is jellemző a mozgalom méreteire — csak a jugoszláv Hadtörténelmi Intézet levéltárában mintegy 110 000 iratot tartanak nyilván, nem beszélve a JUKSz Központi Bizottsága Történeti Osztálya levéltárának igen gazdag anyagáról, valamint más, helyi jellegű levéltáraknak a jugoszláv népfelszabadító harcra vonatkozó, szintén tetemes anyagáról. Áttekinteni ezt az anyagot, összeegyeztetni, kritikusan egybevetni, kiválogatni nem kis feladat, s e feladat eddigi végrehajtása a jugoszláv Hadtörténelmi Intézet jó munkáját és szervezetét dicséri.

Milyen is hát maga a kiadvány, amelyről szó van? Említettük, hogy a Zbornik kiadásának megindítását történelemtudományi, hadtörténeti, katonai nevelési és aktuális propaganda szempontok tették szükségessé. Úgy kellett tehát kiadni a dokumentumokat, hogy a tudós és a laikus, az egyszerű harcos, a csapattiszt és az elméleti katonai szakember egyaránt használhassa és meríthessen belőlük, hogy a gyűjtemény dokumentumai, annak ellenére, hogy egyenként csak egy-egy részletproblémát tárgyalnak,

alapos, átfogó és politikailag is helyes kép kialakítását tegyék lehetővé, különös tekintettel természetesen a népfelszabadító harc katonai, hadászati történetére. 1949-ben, amikor a sorozat megindult, talán még maguk a szerkesztők sem voltak teljesen tisztában a munka méreteivel, de az általános szerkesztési elvek már világosan álltak előttük s a munka folyamán nem igen változtattak rajtuk. Először is, az okmányhűség lehető legteljesebb betartása érdekében az egyes iratokon csak a nyilvánvaló sajtóhibákat javították ki, stiláris és nyelvi javításokat csak a legszükségesebb esetekben eszközöltek, s ezt, valamint az egyes lényegtelen, nem a tárgyhoz tartozó részek kihagyását megjelölték. Ugyancsak a dokumentumok hitelességének a szempontját szolgálta az is, hogy a nem géppel írt iratok esetében közölték az irat leírását is. Szövegalatti jegyzetekben közöltek továbbá minden, az iratra vonatkozó más, fontosabb tudnivalót. Ezzel azonban még nem merítették ki a jegyzetek szerepét. Annak érdekében, hogy a nem szakember is haszonnal forgathassa a könyvet, a rejtjelek, álnevek, rövidítések megfejtése mellett bő teret kaptak a jegyzetekben, különösen az 1952. után megjelent kötetekben, az olyan történeti és elméleti tudnivalók is, amelyek az egyes dokumentumokban nincsenek meg, de amelyek a szóbanforgó esemény megértéséhez feltétlenül szükségesek. Ezt a célt szolgálják egyébként néhány kötetben a tájékoztató bevezetők, előszavak is. A kötetek használatát név- és helymutatók, valamint (nem minden kötetben!) a dokumentumokban használt rövidítések jegyzékei könnyítik meg.

Ezeken az általános technikai elveken kívül már az első kötetben egy igen fontos válogatási elvvel találkozunk. Egyrészt azért, mivel a népfelszabadító harc egyes eseményeinek megvilágítására, ismertetésére igen kevés, vagy semmi partizándokumentum nem állott rendelkezésre, másrészt pedig a tudományos tárgyilagosság igénye által vezettetve, a szerkesztőség igen bő teret szentelt a Zbornikban az ellenséges dokumentumok, német, olasz, bolgár, csetnik, usztasa stb. iratok közlésének is. Mind a partizán, mind az ellenséges dokumentumok válogatásakor az volt a fő szempont, hogy elsősorban katonai okmányokat kell közölni, ott azonban, ahol ilyenek nem állnak rendelkezésre, plakátokat, újságcikkeket, hivatalos kommünikéket, riportokat, stb. kell felhasználni. Ami az ellenséges anyag beszerzését illette, ezen a téren, értesüléseink szerint, nem álltak fenn különösebb nehézségek, mivel a harcok folyamán több ellenséges katonai irattár (különösen usztasa, olasz és bolgár) került a népfelszabadító hadsereg birtokába, német anyagot pedig még ezen felül a nürnbergi nemzetközi katonai bíróság bulletin-jéből is merítettek. Ezt a soknyelvű anyagot szerb-horvát fordításban közlik (a szlovén és makedon nyelvűeket is). Egyes később kiadott kötetekben részint facsimilében, részint nyomtatásban, közlik néhány dokumentum eredetijét is, ezt azonban csak szórványosan, egy köteten belül sem következetesen; egy ilyen elvnek a

következetes végrehajtása az amúgyis hatalmas publikáció terjedelmét még inkább növelte volna.

Ahogy azt az első kötet előszava elmondja, a Hadtörténelmi Intézetnek a publikáció megindulásakor az volt a terve, hogy írásos dokumentumokon kívül közöl utólag megírt beszámolókat, visszaemlékezéseket a harc egyes résztvevőitől. Ez azonban, legalábbis a rendelkezésünkre álló kötetekben, valószínűleg a dokumentum-anyag hatalmas volta miatt, eddig nem történt meg.

Ami az anyag csoportosítását illeti, a szerkesztőség ebben a területi és az időrendi elvet követte. A kiadvány könyvekre (knjiga), ezen belül pedig kötetekre (tom) oszlik. Az egyes könyvekben, sorozatokban az anyag aszerint csoportosul, hogy Jugoszlávia melyik köztársaságára vonatkozik, míg egy könyvön belül az egyes kötetekben a dokumentumok időrendi sorrendben következnek.

Az első könyvben a Szerb Népköztársaság területére vonatkozó anyagot találjuk 1941—1944. szept. 30-ig, 12 kötetben (a 8. kötet a mi példányunkból hiányzik). Az 1. kötet 1949-ben jelent meg, a 12. kötet nyomtatását 1956. márciusában fejezték be. Feltételezhető még egy további kötet megjelenése (Belgrád felszabadítása 1944. okt. 20-án történt). A magyar hadtörténet számára külön érdekességet jelent a könyv 6. és 10. kötete, amely a Vajdaságban lefolyt harcokról közöl anyagot s benne a jugoszláviai magyar kisebbségnek a népfelszabadító harcban való részvételére, valamint a partizánoknak a horthysta magyar hadsereg ellen folytatott tevékenységére is találunk adatokat.

A második könyv eddig megjelent négy kötete (az első 1949-ben, a további három 1954-ben, ill. 1955-ben) a népfelszabadító mozgalom központi szerveinek, a partizáncsapatok főhadiszállásának, ill. a Népfelszabadító Hadsereg Legfelsőbb Parancsnokságának, valamint a JuKP KB-jának iratait, okmányait tartalmazza. Az első kötet a főparancsnokság bulletinjének 1941—1945-ig megjelent számait öleli fel, míg a további három kötet az említett központi szervek egyéb dokumentumait közli, 1942. júliusáig bezárólag. A sorozat nincs befejezve, további kötetek megjelenése várható. A népfelszabadító harc politikai története számára e kötetek tartalmazzák a leglényegesebb adatokat, s fontosságukat az is bizonyítja, hogy sajtó alá rendezésükben részt vett a Jugoszláv Kommunisták Szövetsége Központi Bizottsága több tagja is, köztük Alekszandar Rankovics és Mosa Pijade elvtársak.

A harmadik könyv kötetei (az első 1950-ben jelent meg, a hetedik 1955-ben; még legalább egy kötet várható) az 1941—1944. júniusa időszakában Crna Gorában (Montenegro) lefolyt harcokra vonatkozóan szolgáltatnak anyagot. E sorozatban az időrendi elv bizonyos mértékig felborult, amennyiben az első három kötet után a negyedik ismét visszatér az 1941-es eseményekhez, időközben előkerült dokumentumok alapján.

A negyedik könyv köteteiben közölt anyag a boszniai és hercegovinai harcokra vonatkozik. A következő V. könyvvel együtt ez a könyv képezi a kiadvány legterjedelmesebb sorozatát. Az első kötet 1951-ben jelent meg, a 13. kötet 1955-ben. A 13. kötetben az 1943. május havából származó iratokat találjuk, így előreláthatólag e sorozatban még számos új kötet várható.

Az ötödik könyv kötetei a Horvátország területén vívott harcok anyagait tartalmazzák. Ez a sorozat 1952-ben indult, az 1955-ben megjelent tizenhetedik kötet az 1943. februárjában lefolyt harcok és események dokumentumainak közléséig jutott el, így tehát ebben a sorozatban is megjelenik még jóegynéhány kötet (az I. könyv 10. kötetében egy, az V. könyv 18. kötetében megjelenő dokumentumra történik hivatkozás).

A Szlovéniában lefolyt harcokat a VI. könyv kötetei tárgyalják. Ez a sorozat is igen jelentősnek igérkezik. Az 1955-ben kiadott 4. kötetben (az első 1952-ben jelent meg) az anyagközlés 1942. végéig jutott el, tehát itt is újabb kötetek várhatók.

A VII. könyv eddig megjelent három kötetében (az első 1952-ben, a harmadik 1954-ben) a Makedóniában lefolyt küzdelmek anyaga található, 1944. augusztusáig bezárólag. Itt is újabb köteteknek kell következniök.

Mint már említettük, a partizánanyag mellett a kötetek sok ellenséges anyagot is tartalmaznak. Különösen gazdag a kiadvány a horvát usztasákra és domobranokra vonatkozó dokumentumokban; ez teszi a IV. és V. könyvet oly terjedelmessé. A horvát fasisztákra és kollaboránsokra vonatkozó anyagból a többi ellenséges anyagtól eltérően a szerkesztőség nemcsak azokat közölte, amelyek közvetlenül kapcsolódnak a népfelszabadító harc egyes eseményeihez, hanem azokat is, amelyek jellemző módon világítják meg az usztasák és domobranok katonai szervezetét, harcmodorát stb.

Minden könyv első vagy második kötetében mellékletként megtaláljuk az illető köztársaság térképét is.

Az 1949—1952-ben kiadott kötetek a felelős szerkesztő és szerkesztőbizottság megnevezése nélkül jelent meg. Az 1952-ben és 1953-ban megjelent kötetekben Jovan Vujosevics alezredes, 1954-ben és ezután pedig Fabijan Trgo ezredes szerepel mint felelős szerkesztő.

Az egyes kötetek példányszáma 2000 és 7000 között váltakozik.

Okmánygyűjteményről, forráspublikációról tartalmi ismertetést adni akkor sem könnyű feladat, ha csak egy kötetről van szó, hát még ha 53, egyenként 500—800 oldal terjedelmű, 150—200 dokumentumot magában foglaló, egy még le nem zárt sorozat részeit képező kötetekről kell ezt megtenni. És micsoda változatos témakör: katonai és pártjelentések, utasítások, parancsok, közlemények, felhívások, naplók, statisztikai adatok, jegyzőkönyvek, hivatalos és magánlevelek, újságcikkek, riportok, Jugoszlávia hat, történeti fejlődésüket tekintve egymástól eléggé elütő köztársaságából és a világháború két nagy fasiszta államának, Németországnak

és Olaszországnak, valamint a csatlós Bulgáriának hadseregétől. A dokumentumok tarkaságát talán azzal lehetne legjobban jellemezni, hogy az eredetiket hat nyelven írták: németül, olaszul, bolgárul, makedonul, szlovénül és szerb-horvát nyelven, az utóbbinak is háromféle írásos változatában.

Ám bármennyire is változatosak a dokumentumok, van valami, ami valamennyiükben közös, ami olvasásukkor az első pillanatra nyilvánvaló: az a döntő történelmi szerep, amelyet Jugoszlávia Kommunista Pártja játszott a népfelszabadító harc megszervezésében és vezetésében. Ha valaki egy pillanatra is azt gondolta, hogy a népfelszabadító harc valami ösztönös, spontán mozgalom volt, minden komolyabb szervezés, vezetés nélkül (márpedig voltak ilyen nézetek), néhány dokumentum elég, hogy ezt a nézetet megcáfolja. Alig van a kötetben olyan partizán, vagy fasiszta okirat, amelyben a kommunista szó valamilyen formában elő nem fordulna. De túl ezen az általános jellemzésen, az iratok egyenként is bizonyítják a Jugoszláv Kommunista Párt hatalmas szerepét Jugoszláviának a második világháború alatti történetében. Megnyilvánult ez a szerep már abban a tisztánlátásban is, amelyet a Jugoszláv Kommunista Párt tanúsított a fasiszta Németországgal kapcsolatban: akkor, amikor Jugoszlávia áruló politikusai „örökérvényű" barátsági szerződéseket kötöttek Hitlerékkel, 1940-ben, a Jugoszláv Kommunista Párt úgynevezett Katonai Bizottságot létesít azzal a feladattal, hogy a hadseregen belül ellenállási hangulatot keltsen Jugoszláviának Németország által történő megszállása esetén (Tito: „Harc Jugoszlávia felszabadításáért", Bgd., 1947. 191. p.). Jugoszlávia leigázása után, de még mielőtt a fasiszta Németország megtámadta volna a Szovjetuniót, s amikor az összes polgári pártok csak „belenyugvást", „türelmet" és „engedelmességet" tudtak ajánlani a jugoszláv népnek, a Jugoszláv Kommunista Párt szervezetei már passzív ellenállásra szólítják fel a nemzetet. Így pl. a kommunisták vezette belgrádi haladó ifjúsági szervezet 1941. májusában leleplezi a Németországban dolgozó külföldi munkások helyzetét és szenvedélyes szavakkal felszólítja az ifjúságot, tagadja meg a németországi munkára való jelentkezést. (Zbornik, I. könyv, 2. kötet, 9. p.). Még a fasiszta hordák nem támadták meg a Szovjetuniót, még Jugoszláviában sem tört ki a fegyveres felkelés, de a JuKP már látja a jövő eseményeit és készül reájuk. Tanulságos idézni egyet ama sok felhívás közül, amellyel a kommunista párt nevelte és előkészítette a dolgozókat a jövendő eseményekre: „Mindenfajta idegen ügynök ellen — állapítja meg a Szerb Kommunista Párt területi bizottsága — az egész dolgozó népnek egyesíteni kell erőit, a megszállók ellen, a békéhez és a szocializmushoz vezető valódi nemzeti felszabadulás, a Szovjetunióra támaszkodó munkás- és paraszthatalom érdekében. A Szovjetunió, a munkások, parasztok és a valaha leigázott népek hazája ellen a német imperialisták, Anglia és Amerika óhajára és ösztönzésére, orvtámadásra készülnek. Félnek saját népüktől és azoktól az európai né-

pektől, amelyeket vérbe, éhségbe, nyomorba és elképzelhetetlen szerencsétlenségbe döntöttek. A Szovjetunió ügye soha még nem volt annyira az egész szerb nép ügye is, mint ma — a szerb nép felszabadulásának az ügye mindama baj alól, amelyet az imperialisták és a hazai urak raktak a nyakába. A Szovjetunió erősödése a mi erősödésünk, az ellene végrehajtott támadás — támadás ellenünk" (Zbornik, I., 2., 14. p.). Ehhez az értékeléshez 15 év távlatából se igen lehet bármit is hozzátenni.

Ez a két felhívás is mutatja, milyen alapos és helyes irányú politikai előkészítés előzte meg a fegyveres felkelés megindítását Jugoszláviában. Azt hisszük, szükségtelen külön rámutatni a felkelést előkészítő politikai munka tömeges voltára: ilyen és hasonló felhívásokat adott ki a horvát, a szlovén, a boszniai, makedoniai és crnagorai Kommunista Párt is. Így aztán érthető, hogy a felkelésre hívó felszólítás nem maradt visszhang nélkül a tömegek között.

A felkelés konkrét indítéka a Szovjetuniónak Németország által történt megtámadása volt. Ám éppen a felkelés érdekében, a felkelést előkészítő politikai munka érdekében a JuKP nem szólította már június 22-én harcba Jugoszlávia népeit. A Jugoszláv Kommunista Pártnak a Szovjetunió megtámadásakor kiadott felhívása, a nemzetközi és hazai helyzet elemzése után, a felkelés előkészítésére, a megszállókkal való együttműködés megtagadására szólítja fel Jugoszlávia népeit, mintegy két hétre rá, július 12-én jelenik meg a felkelés kirobbantására szólító felhívás. Ugyanezt ismétli meg a július 25-i felhívás is (Zbornik, I., 1., 11—26. p.).

Ám a Jugoszláv Kommunista Párt vezetőszerepét a népfelszabadító harc megszervezésében, megindításában és vezetésében nemcsak a pártiratanyag bizonyítja. A Zbornik kötetei szép számmal közölnek a korabeli fasiszta és quisling sajtóban megjelent szabotázscselekményekről, fegyveres rajtaütésekről és az ezekre foganatosított megtorló kivégzésekről szóló híreket, amelyekben a partizánokat, hazafiakat, sőt a túszokat is csak mint „kommunista banditákat" emlegetik. De talán még ezeknél a sajtóhíreknél is ékesebb bizonyíték a kommunistáknak a népfelszabadító harcban elfoglalt vezető szerepéről az az utasítás, amelyet a birodalmi német állambiztonsági szolgálat főnöke Berlinből intézett 1941. október 22-én a belgrádi, blédi, maribori (Marburg) és salzburgi állambiztonsági rendőrség parancsnokainak a volt Jugoszlávia területén működő kommunista mozgalom elhárítása tárgyában (Zbornik, I., 2., 361. p., 143. sz. dokumentum, fordítás). Az utasítás bevezetésképpen megállapítja, hogy az utóbbi hónapok eseményeiből nyilvánvalóvá válik: a felkelő mozgalmak nem egymástól elszigetelten működő csoportok és személyek cselekményei, hanem a guerilla-harcokat, a szabotázs- és terrorcselekményeket a JuKP vezeti, amely meg is szervezte ezeket. Az eredményes kommunista-ellenes harc érdekében az utasítás részletesen ismerteti a jugoszláviai kommunista mozgalom, a JuKP és a kommunista ifjúsági szövetség

szervezeti felépítését, hazai és nemzetközi kapcsolatait, valamint azokat a módszereket, amelyekkel hathatós és valóságos eredményeket lehet elérni ebben a harcban: a kommunisták leleplezésének a módját, annak a fontosságát, hogy az ügynök-hálózat ne általános hangulat-jelentéseket közöljön, hanem a kommunista szervezetek konkrét állapotára és személyi vonatkozásaival kapcsolatban szerezzen be idejében adatokat. A továbbiakban az utasítás kipróbált módszereket ajánl a kommunisták kinyomozásával, a szabotázscselekmények elhárításával és rendőri megelőzésével kapcsolatban, végül hangsúlyozza az állambiztonsági rendőrség vezetőjének egyszemélyi felelősségét a kommunistaellenes harc állásáért s külön havi jelentések beküldését kéri a kommunista-ellenes harc helyzetéről. Azt hisszük, ehhez az utasításhoz, amelyet egyáltalán nem szántak a nyilvánosságnak, s nem propagandacélokkal készült, nincs szükség külön kommentárra.

Tévednénk azonban, ha ezekután a jugoszláv népfelszabadító harcot valamilyen tisztára kommunista mozgalomnak tartanánk. A népfelszabadító mozgalom eredményeit éppen annak köszönhette, hogy a kommunista párt vezető szerepe ellenére nem volt kommunista mozgalom, hanem széles népi mozgalom, hogy a pártnak sikerült elkerülnie azokat a szektás hibákat, amelyeknek a veszélye sok európai kommunista mozgalomban kísértett éppen a fasizmus elleni harccal kapcsolatban. A párt politikájának illusztrálására közöljük a Népfelszabadító Partizánosztagok feladatainak a meghatározását, amely a Népfelszabadító Partizánosztagok Főparancsnokságának Bulletinjében jelent meg 1941. VIII. 10-én (Zbornik, II. könyv 1. kötet, 11—13. p.).

„1. A Népfelszabadító Partizánosztagoknak Jugoszlávia minden vidékén — Szerbiában, Horvátországban, Szlovéniában, Crna Gorában, Boszniában és Hercegovinában, Makedóniában, a Vajdaságban, a Szandzsákban és Dalmáciában — az a fő feladatuk, hogy felszabadítsák Jugoszlávia népeit a megszállás alól és harcoljanak a megszállók hazai ügynökei ellen, akik segítik népünk elnyomását és terrorizálását.

2. Népeink szabadságának és függetlenségének legnagyobb ellensége a német fasizmus, utána pedig az országunkban pusztító összes fasiszta csatlós. Eszerint minden hazafi szent kötelessége, hogy könyörtelenül harcoljon ennek a fasiszta bandának teljes megsemmisítéséért.

3. A partizánosztagokat azért hívják népfelszabadítóknak, mert nem valamilyen politikai párt vagy csoport harci alakulatai — konkrétan a Kommunista Párté sem, tekintet nélkül arra, hogy a kommunisták az első sorokban küzdenek —, hanem Jugoszlávia népeinek harci osztagai, s bennük kell harcolnia a megszállók ellen minden fegyveres harcra alkalmas hazafinak, tekintet nélkül politikai meggyőződésére.

4. Ebben a népeink ellensége ellen vívott általános harcban a partizánoknak nagyszámú feladata van. Le kell rombolniok mindazokat az objektumokat, amelyek a fasiszta hódítókat szolgálják: a vasutakat, hida-

kat, gyárakat, üzemeket, lőszer- és fegyverraktárakat; minden erejükkel meg kell hiúsítaniok, hogy a megszállók elvegyék a parasztok búzáját, állatait és egyéb élelmét; a requirált gabonát, marhát és egyéb élelmet erőszakkal el kell venni a megszállóktól és szét kell osztani a nép között, a megfelelő mennyiséget pedig meg kell tartani az osztag élelmezése céljaira. A partizánosztagoknak meg kell hiúsítaniok az adó és egyéb szolgáltatások behajtását, mert ma mindez csak a megszállókat szolgálja hódító háborújuk vezetésére és népeink további elnyomására.

5. A partizánosztagoknak fegyverrel a kezükben meg kell védeniök a településeket, városokat és falvakat a fasiszta erőszaktól, óvniok kell a nép vagyonát a megszállók rablásával szemben.

6. A partizánosztagoknak mindenütt meg kell semmisíteniük a fasiszta csapatokat, különösen a tiszteket és a Gestapo tagjait, a feketeingeseket stb. Ugyancsak könyörtelenül pusztítani kell hazai ügynökeiket is, a különféle árulókat és provokátorokat, akik a nép legjobb fiait tömegesen juttatják a fasiszta vérszopók kezére, akik a megszállók hű kutyáiként szolgálnak s terrort gyakorolnak népünk felett.

7. A partizánosztagoknak fáradhatatlanul fejleszteniök kell a nép ellenállását úgy, hogy népfelkeléseket robbantanak ki s harci magként ezeknek a felkeléseknek az élére állnak. A partizánharc eddigi tapasztalata azt mutatja, hogy elhanyagolták az általános népfelkelés kérdését. Ezért sürgősen meg kell szüntetni ezt a hiányosságot, mert ellenkező esetben a partizánok elszigetelődhetnek az igazságos ügyükért harcolni kész tömegektől.

8. A partizánosztagok politikai vonala a következő kell, hogy legyen: Jugoszlávia összes népeinek népfelszabadító antifasiszta frontja, tekintet nélkül a politikai és vallásos meggyőződésre.

9. A partizáncsapatok létesítésében nem szabad szükkeblűnek lenni, hanem lehetőséget kell adni, hogy a partizánosztagok megalakításakor széles kezdeményezés bontakozzék ki. A már megalakult partizánosztagoknak kapcsolatot kell teremteniök a helyi és kerületi törzsekkel és alá kell rendelniök nekik magukat.

10. A törzseknek és a (politikai) komisszáriusoknak éberen kell őrködniök, nehogy az ellenség becsempészhesse provokátorait és kémeit a partizánosztagokba. Ha ilyenek mégis jelentkeznek, azonnal le kell lőni őket, nevüket pedig ki kell hirdetni.

11. A törzseknek és a partizáncsapatok parancsnokainak éberen kell őrködniök az osztagok fegyelmén. Minden fosztogatási, árulási vagy durva fegyelemsértési cselekményt szigorúan meg kell büntetni.

12. A törzseknek gondot kell viselniök a harcosok élelmezésére, felfegyverzésére stb. Az élelmezést a Népfelszabadító Arcvonal bizottságaival együtt kell megszervezni, amelyeknek gyűjteniök kell a Népfelszabadító Alap részére. Ha valahol még nincs ilyen bizottság, a polgárok és a

parasztok önkéntes beleegyezése alapján kell biztosítani az élelmezést, vagy készpénzben fizetni az élelemért.

13. Az összes szerbiai, horvátországi, szlovéniai, crnagorai, boszniai és hercegovinai, vajdasági, dalmáciai, makedóniai és szandzsáki partizánosztagok törzseikkel együtt Jugoszlávia Népfelszabadító Partizánosztagai Főparancsnokságának legfelsőbb irányítása alá tartoznak.

A harc koordinációja és az operációk sikeres lebonyolítása érdekében a törzseknek egymás között jó kapcsolatokat kell teremteniök.

14. A törzseknek és parancsnokoknak gondoskodniok kell a szükséges egészségügyi anyagról és személyzetről, a betegek és sebesültek ellátása céljából.

15. A néptömegek széleskörű felkelésével kapcsolatban kialakulnak a szükséges parancsnokságok is. Ezért szükséges, hogy a partizánosztagok törzsei és parancsnokai gondoskodjanak kipróbált és jó parancsnokokról és komisszáriusokról, akiknek eme fellázadt tömegek élére kell állniok.

16. Kedvező stratégiai és más körülmények között nagyszabású operációk lebonyolítása alkalmával, a szükségességnek megfelelően, több partizánosztagból nagy katonai egységek fognak alakulni".

Nem térünk ki itten ennek a „dióhéj" partizánszabályzatnak katonai elemzésére, annak a hangsúlyozására, milyen döntő szerepet játszott a partizánmozgalom további alakulásában a 7. és 16. pontokban lefektetett elvek alkalmazása: a megfelelő tömegbázis biztosítása és a nagyszabású hadműveletek lefolytatása kérdésének a felvetése, e két specifikus jellemvonása a népfelszabadító mozgalomnak. A szabályzat idézése a népfelszabadító mozgalom nem szektás voltának bizonyítására történt. A mozgalomnak széles, össznépi alapokra való helyezésére irányuló törekvés megnyilvánul a mozgalom elnevezésében (3. pont), célkitűzéseinek meghatározásában (1. pont), a hazafiságra való hivatkozásban, de leginkább azokban a gyakorlati rendelkezésekben (4., 5., 11., 12. pontok), amelyek lehetővé tették, hogy jó viszony alakuljon ki a partizáncsapatok és a lakosság között, hogy a partizánok valóban az egész nép érdekeinek védelmezőjeként léphessenek fel.

A kommunista párt szerepét és szívós politikai előkészítő munkáját hangsúlyozva a fegyveres felkelés megindításában és előkészítésében, egyről nem szabad azonban megfeledkeznünk: soha ez a felkelés nem öltött volna ekkora méreteket, soha nem tudott volna ennyire össznépi tömegmozgalommá válni, ha az adott történelmi körülmények nem kedveztek volna annyira egy össznépi felkelés kirobbantásának. Ismeretes, hogy a háború előtti királyi Jugoszlávia soknemzetiségű állam volt: szerbek, horvátok, szlovének, bosnyákok, makedonok, crnagoracok alkották ezt az államot, olyan egymással rokon nemzetek, amelyek hasonló vagy éppen ugyanazon nyelven beszéltek, de elütő, sajátos történelmi fejlődésük következtében önálló nemzeti létre tartottak igényt. Már a királyi Jugoszlávia nagyszerb soviniszta politikája nagymértékben kiélezte az

ellentéteket az egyes nemzetek között (a Zbornik II. könyvének 2. kötetében közölt 1. sz. okmány, a JuKP KB-ja 1941. áprilisában tartott ülésének határozatai Jugoszlávia bukása okai között a nemzeti elnyomást is megemlíti), aminek eredményeképpen az egyes nemzeteken belül szélsőségesen jobboldali vagy teljesen fasiszta, a német és olasz fasizmussal kapcsolatban álló szeparatista mozgalmak keletkeztek: az usztasa mozgalom Horvátországban, a Ljotics mozgalom Szerbiában, stb. Jugoszlávia leigázása után a német fasiszták feldarabolták az országot és az egyes területeken az államigazgatást ezeknek a szeparatista mozgalmaknak a kezére bízták. A német fasiszták eme bábjai, és velük együtt a német csapatok is, tömeges mészárlásokat rendeztek a velük éppen szembenálló nemzetiségek között: a horvát usztasák a pravoszláv szerbek között, a csetnikek a katolikus horvátok, és valamivel kisebb arányokban a bulgárok között, a megszálló bulgár csapatok Makedóniában a makedónok között, stb. A Szovjetunió kivételével sehol Európában nem hajtottak végre a német fasiszták és helyi bérenceik annyi tömegmészárlást, oly sok tömeges jellegű gaztettet a háború kezdeti szakaszában, mint éppen Jugoszláviában. Hadd idézzünk ennek megvilágítására ismét egy ellenséges dokumentumot, az első horvát csendőrezred parancsnokságának 1941. augusztus 16-ról származó jelentését, amely nemcsak az usztasák gaztetteire vet fényt, hanem egyúttal azt a hatást is érzékelteti, amelyet ezek a gaztettek a becsületes lakosság körében (s amennyire megállapítható, a jelentés írójában is) keltettek, s amelyet a KP felhasználhatott egy széles népi tömegmozgalom kialakítására (Zbornyik, V. könyv, I. köt. 339—343. o., 132. sz. dokumentum):

„A Független Horvát Állam Közrendi és Közbiztonsági Igazgatóságának,

Zágráb
Djordic u. 4. sz.

Zágráb, 1941. augusztus 16.

A Szluny-i csendőrtized parancsnoka 89. Titk. sz. 1941. augusztus 13-i feliratában a következőket jelenti:

F. év VII. 27. napjáig a helyzet nagyjából kielégítő volt, tekintettel arra a csapásra, amely a szerb lakosságot a Független Horvát Állam megalakulásával érte. E lakosság jórésze már belenyugodott sorsába. Sokan kérték már áttérésüket a katolikus hitre. Igaz, hogy ez sokuknál nem meggyőződésből történt, de ha megvalósulna az, amit az igazi csetnikek gondolnak — ezek a katolikus hitre tért szerbek a katolikusoknál is nagyobb veszélynek lennének kitéve, mert nemcsak népárulónak, hanem vallásárulónak is tartanák őket, tehát mégis úgy lehet tekinteni, hogy jó szándék vezette őket (mármint az áttérésben, a szerk.). Ami legfontosabb, többségük nem dolgozott volna tevékenyen az állam ellen, sőt, saját érdekében is az állam megerősödésén munkálkodna.

A Vojnics-járásban lévő b. b. (?) vasútvonal rombolása után, VII. 27-én és 30-án, ami a kommunisták műve volt, s a Karlováci kommunisták adták hozzá az ötletet, míg az ottani, de a kommunizmussal rokonszenvező emberek hajtották végre, a szerb lakosság megijedt, tudva, hogy a szégyenfolt emiatt rájuk, mint közösségre hárul, jóllehet túlnyomó többségük semmit sem tudott róla, s nem is kívánta, hogy ez megtörténjen. Ha nem is a Horvát Állam iránti szeretetből, de már saját érdekében is, tudták ugyanis, hogy ők fognak meglakolni ezért.

VII. 29-től az usztasák megkezdték a „tisztogatást". Ez a szerb lakosságnál olyan pánikot idézett elő, hogy mindenki az erdőbe menekült a tisztogatástól való félelmében. Ez a tisztogatás f. év VIII. 8-ig tartott, de az utóbbi napokban nem sok eredménye volt, mert a nép ismerte a való helyzetet és az erdőkben rejtőzködött. Általános félelem lett úrrá. Pszichológiailag nézve, egyrészről csúszás-mászás és gyávaság, másrészt vadállati elkeseredés.

Az usztasák munkája többek között taktikátlan is volt, mert a megtisztítottak kevésbé veszélyesek és kevésbé bűnösök, valamint a sok agg, asszony és legalacsonyabb korú gyermek is, míg ellenben a sötét lelkiismeretűek, a fiatalabbak és erősebbek az erdőkbe menekültek. Egy mondattal szólva: „A nem harcosokat kitisztogatták, a harcosok az erdőben maradtak". A naívabbak és a tiszta lelkiismeretűek azonnal nem is menekültek, mert azt gondolták, hogy velük semmi sem fog történni.

Szluny városában teljesen végrehajtották a tisztogatást, a környéken sikeresebben, míg a távolabbi helyeken ebben kevesebb sikert értek el.

A jelenlegi helyzetet nem lehet pontos adatokkal ismertetni, mert a megmaradt nép az erdőben van, de mindenesetre a családok nagy száma maradt egy tag nélkül.

Az usztasák tisztogatási munkája majdnem nyilvános volt, ami éppen egyik legfontosabb oka a nép erdőbe való menekülésének. Tisztogattak a házban, az udvaron, az úton, a szülők, gyermekek jelenlétében vagy fordítva. Fosztogatták az emberek házát és vagyonát olyannyira, hogy tolakodtak, ki mehet gazdagabb házba és tisztogathat ki egy gazdagabbat. A legutóbbi tisztogatás alkalmával elvették a ruhákat, az usztasák között emiatt veszekedésekre is sor került. Részegeskedtek, vadállati jelenetekre került sor a bölcsőben fekvő gyermekek, aggok „tisztogatása" alkalmával, egész családokat együtt, a borzalmas kínzásokat a végső tisztogatás előtt szadista módon élvezték. Az ilyen eljárások az acélkemény és becsületes horvátoknál is ellenszenvet keltettek, suttogás hallatszott: „Ez a horvát nemzetiség és kultúra, a katolikus hit meggyalázása". A vermeket többnyire előre kiásták. Voltak esetek, hogy a „tisztogatandók" maguk cipelték a gödrök ásásához szükséges szerszámot és egyebet. Félig elevenek elásása, vagy elásatlanul vergődése, vagy felerészben való eltemetése, úgy hogy rokonaik, valamint azok, akik az erdőbe menekültek, jöttek nézni őket.

Mindez félelmet öntött a népbe, s ugyanakkor elkeseredést is, úgy hogy lecsendesülésre gondolni se lehet. Ha volna ehhez még valami feltétel, még volna rá lehetőség, de itt feltétel nem volt s máig sem tudunk ilyenről.

Én — valamint a csendőrök általában — teljesen tehetetlen voltam. Mindent a mi tudtunk nélkül csináltak, nagyfokú bizalmatlansággal velünk szemben. Ha bármi jelentéktelenről szóltam is, az életemet fenyegették, akár közvetve, akár közvetlenül, sőt olyan hangok is voltak: „Most a csendőrök kerülnek majd sorra".

Talán a csendőrök iránti bizalmatlanság legfőbb oka az volt, hogy nem tűntek ki a tisztogatásban, ha kezükre is jártak. Én megmagyaráztam azoknak, hogy mi a hatalom szervei vagyunk s őriznünk kell az államhatalom tekintélyét.

A horvát lakosság körében (sokaknál) szintén tiltakozás volt tapasztalható a tisztogatás ilyen módja ellen, mert sok olyan embert tisztogattak ki, akikről köztudomású, hogy soha nem ártottak a horvátoknak, sőt a korábbi rendszerek éppen azért vetették meg őket, mert kiálltak a horvátok mellett. Ezekre az emberekre most szükség volna, mert rajtuk keresztül hatni lehetne az elmenekültekre.

A tisztogatást beszüntető rendelettel kapcsolatban a csendőrök hívták vissza a népet és igyekeznek ezt elérni, de az eredmény ebben viszonylag gyenge. Elveszítették bizalmukat, az ok, ami miatt elmenekültek, borzalmas, és mindenki tudja, hogy egy kis hibával (visszatérésével) mindenét elveszítheti. Ismétlem, az erdőből való teljes visszatérés nehezen fog sikerülni.

Volt rá eset, hogy a csendőrök megkérdezték: „Miért menekülsz?" Azt felelte: „Menekülök uram, hogy félóráig tovább éljek". Egyes házakban csak a gyermekek maradtak meg, sőt néha csak egy magatehetetlen, más házban pedig csak egy öregember. Ilyen és hasonló jelenség sok van. A termésben nagy kár esett, az állatok, amennyiben a házban maradtak, kiszenvedtek. Sok barmot elhurcoltak, elloptak. Egyes menekülők azt állítják, minek is térnének vissza, mikor nincs kihez és mire.

A nép hajlandó volt mindenre: kiköltözni, gyűjtőtáborba menni, kényszermunkát végezni, csak ne tisztogassanak, legszívesebben pedig abba egyezett volna bele, hogy otthon maradjon és hajlandó lett volna mindaz lenni, amit csak tőle követelnek (természetesen nem mind, de a többség). A katolikus hitre való áttérés legjobban misszionáriusok útján sikerült volna, mert így meggyőződésből tértek volna át.

Aznap, amikor a Vojnicsi járásban megkezdődött a tisztogatás, Vojnicsból eltávozott az olasz katonaság, s volt rá eset, hogy menetközben odaszóltak a lakosságnak: „Meneküljetek, szerbek, jönnek az usztasák s mindenkit lemészárolnak . . ."

A fenti jelentésben ismertetett „tisztogatáshoz" hasonló bestialitások a fasiszták és helyi csatlósaik részéről mindennapos jelenségek voltak Jugoszlávia egész területén. Szerbiában és Boszniában hasonló kegyetlensé-

geket hajtottak végre a csetnikek a horvátokkal szemben, Makedóniában a bulgárok a makedónokon. Természetes, hogy mindez, az általános nemzeti és gazdasági elnyomás mellett nagymértékben elősegítette azt, hogy a jugoszláv népek összes, becsületes, haladó elemei összefogjanak a fasizmus elleni harcban s a népfelszabadító harc folyamán, a párt vezetésével, hatalmas politikai és katonai sikereket érjenek el.

Túlságosan messzire vezetne, ha a katonai események és a partizáncsapatok hadszervezetének és hadművészetének ismertetésébe bocsátkoznánk a Zbornik óriási anyaga alapján: ez olyan terület, amelyen kiragadott példák nem sokat mondanak. Hadd említsük meg azonban még egyszer, hogy a jugoszláv népfelszabadító mozgalom a partizánharcok, a guerilla-harcmodor elméleti irodalma terén is hozott egy újdonságot: egy igazi, a partizánharc konkrét viszonyaiból és szükségleteiből kinőtt partizán-harcszabályzatot.

A guerilla-harcmód fogalma, mint olyan, már a burzsoá hadtörténet és katonai elmélet előtt sem volt ismeretlen, különösen „kis háború" elnevezés alatt elég sokat foglalkoztak vele. A második világháború után, a szovjet partizánok tapasztalatait általánosítva, nálunk is kidolgoztak a Gyalogsági Harcszabályzat függelékeként egy partizán harcászati szabályzatot. Már a második világháború folyamán a partizánmozgalmak vezetői beszédeikben és cikkeikben rámutattak a partizánmozgalom egyes sajátságaira.

A szóbanforgó mű (Zbornik, V., 1., 173—273. p.) azonban mindettől gyökeresen különbözik. Összeállítója, Marijan Dermastja, a szlovéniai partizánosztagok főparancsnoksága kezdeményezésére, azzal a céllal írta, hogy az új, a katonai tudományokban még nem jártas partizánparancsnokok elsajátítsák mindazt, ami egy partizáncsapat vezetéséhez elengedhetetlenül szükséges. (A mű címe: Rövid tanfolyam partizánparancsnokok számára.). A mű megírásakor felhasználta a spanyol szabadságharc, valamint saját kamnciai zászlóaljának a tapasztalatait, de más szlovéniai partizáncsapatok harcainak a tanulságait is.

A műnek éppen eme tankönyv jellege adja meg különleges értékét, az, hogy saját harcaiból, valamint az egyéb úton szerzett tapasztalatokból levont általánosításokat számtalan példával, utasítással támasztja alá. A mű címei: a legénység, a technikai anyag (pisztoly, golyószóró, puska, gépfegyver, kézigránát), a partizánegység: a csapat, az akciók: támadás, védelem, a mozgás (előrehaladás, visszavonulás, oldalmenet, nappali és éjjeli menet, erőltetett menet, stb.), az elszállásolás (sátortábor, szabad ég alatt hálás stb.), stb., stb. önmagukban alig különböznek bármely gyalogsági harcszabályzat címeitől. Ám nem nehéz elképzelni, mennyi új érdekes konkrétumot lehet mondani (és mond is a szerző) ezek alatt a címek alatt, olyan harcviszonyok között, amely „tisztára támadó jellegű s a védelmet csak mint taktikai visszavonulást ismeri a sokkal erősebb ellenséggel való frontális összeütközés elől, a célból, hogy más helyen

hirtelen támadó akcióval nagyobb veszteségeket mérjünk, vagy hogy jobb állásban és fegyvereink minél nagyobb hatásfokával védelemből minél nagyobb veszteségeket mérjünk, s ezáltal saját támadásunkat előkészítsük és lehetővé tegyük", olyan körülmények figyelembevételével, amikor „a partizánharcban az ellenség által megszállt területen vagyunk, vagyis mögöttes területein, s így egész taktikánkat az a szempont vezérli, hogy be vagyunk kerítve (ami a szó tágabb értelmében igaz is,) és hogy minden oldalról várható ellenséges támadás". (Idézetek az előszóból.) És ez teszi ezt a szabályzatot, a Zbornik sok más anyagával együtt, jelentőssé ér érdekessé.

Végezetül e kiadvány kapcsán vonjunk le néhány tanulságot a mi viszonyainkkal kapcsolatban:

1. Régi adósságát rója le a magyar hadtörténetírás, ha a jugoszláv népek felszabadító harcával, különösen annak katonai történetével nagyobb mértékben foglalkozik, mint eddig. Ez annál is inkább szükséges, mert nálunk is jelentek meg cikkek, amelyek, ellenséges tendencia által vezetve, hamis megvilágításba helyezték a népfelszabadító harc eseményeit és eredményeit.

2. Ugyanakkor azonban arról sem volna szabad megfeledkeznünk, hogy többet, alaposabban és sokoldalúbban foglalkozzunk Magyarországnak és a régi magyar hadseregnek a második világháborúban elfoglalt helyzetével és szerepével. A Horthy-hadseregnek, túl azon a tényen, hogy az elnyomó uralkodó osztályok szolgálatában álló osztályhadsereg volt, voltak más szervezeti, katona-nevelési, taktikai stb. hibái is, ezeknek az értékelése s a tanulságok levonása elsősorban a mi feladatunk. Azt sem szabad szem elől tévesztenünk, hogy Magyarország történetéhez Magyarország hadseregének a története is hozzátartozik.

3. Az előbbiekből önként adódik, hogy nagyobb figyelmet kellene szentelnünk, a második világháború történetének általában, mégpedig úgy, ahogy erre a Zbornik nyújtott példát: őszintén, tárgyilagosan, az összes források, az összes álláspontok figyelembevételével.

Jakab József

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

OKMÁNYOK A BOCSKAI SZABADSÁGHARC IDEJÉBŐL

A Bocskai szabadságharc katonai történetéhez végzett kutatásaim közben váratlanul olyan forrásanyag bukkant elő, amelyre már nem is nagyon mertem számítani. Az Eszterházy-család levéltárában, a többnyire birtokjogi és gazdaságtörténeti iratok közül két csomó Bocskai korabeli levél került elő, amelyekből sok, eddig még meg nem válaszolt kérdésre nyerhetünk feleletet. Bocskai István sajátkezű levelei mellett Belgiojoso írásait, generális kapitányok, portai követek, török pasák, román fejedelmek, ecsedi Báthory István és még sok más nevezetes személy leveleit találhatjuk e két iratcsomóban. A már-már megfakult sorok hosszú évszázadokon keresztül híven megőrizték a magyar történelem e dicső éveinek emlékeit és várták, hogy a kutatás napfényre hozza értékes adataikat egy kis nép nagy múltjából.

Kutató számára semmi sem jelenthet nagyobb örömet elveszettnek hitt értékes forrásanyag előkerülésénél. Ezt az örömet még csak fokozza az a körülmény, hogy a források egy aránylag kevéssé ismert, de nagy jelentőségű történelmi korból származnak. Olyan korból, amelyben a magyar nép fényesen bebizonyította, hogy két idegen elnyomó között agyongyötörve és porigsújtva is tudott nagyot, dicsőt és maradandót alkotni; mert a nemzeti szabadság, a nemzeti haladás nevét írta zászlójára és mert a széles néptömegek fogtak fegyvert és keltek hősi harcra az idegen elnyomók ellen. A szabadságharc történelemformáló hősei hajdúk, jobbágyok és a nemesség legjobbjai voltak egy olyan ember vezetésével, aki életének javarészét az idegen Habsburg-uralkodó szolgálatában a török elleni küzdelmekben töltötte el. Amikor azonban személyes sérelmein túl igaz hazafisága rádöbbentette arra, hogy a Habsburg elnyomó törekvések veszélyesebbé válnak a magyar nemzetre a töröknél, félre dobta a múltat és nemzetének olyan vezetője lett, akinek nevét évszázadokon keresztül hálával emlegette minden becsületes, hazáját szerető magyar. A szabadságharcot nem mesebeli gáncsnélküli lovagok és más élettől, valóságtól elszakított hősök vitték győzelemre, hanem a korábbi múltjukban nem egyszer helytelen úton járó hajdúk, akik amellett, hogy nem akartak saját nemzetük hóhérai lenni, a szabadságharc alatt sem feledkeztek meg a szorgos zsákmányszerzésről; jobbágyok, akik kiutat kerestek embertelen helyzetükből az idegen elnyomók nélküli, nemesi szabadságokkal biztosított életforma felé; nemesek, akik bár sze-

rették volna változatlan formában fenntartani kiválságaikat, de a szűk osztályszempontokon felül emelkedve, a nemzeti szabadság nagy ügyének érdekében kénytelen-kelletlen engedményeket tettek a néptömegeknek.

Felmerülhet bennünk a kérdés; vajon e régi kornak lehet-e sok mondanivalója a ma embere számára? Vajon csak a nemzeti kegyelet érzése visz bennünket, mint drága emlékű sírhoz, a letűnt idők nagy tetteihez? Vajon mi, a modern kor emberei tanulhatunk-e még egy régi, letűnt társadalom embereitől, kaphatunk-e választ, iránytszabó útmutatást a mai élet problémái, gondjai közt?

A kérdésekre nyugodt lelkiismerettel igennel válaszolhatunk. Igaz, hogy a több évszázados fejlődés sok újat hozott az életben, az emberek gondolatvilágában egyaránt, de vannak olyan örökérvényű igazságok, amelyeknek ereje nem tompul az évszázadok múlásával, nem viszik magukkal sírba az élők sorából elköltözöttek és fényüket nem homályosíthatja el új gondolatok, új eszmék születése. A hazaszeretet, a haza nagy ügyéért való áldozatvállalás, a szabadság melletti bátor kiállás, a nép őszinte megbecsülése és szeretete mind-mind olyan tényezők, érzelmek és követelmények, amelyek nem lehetnek idejétmúltak a ma embere számára sem. Persze idealizálnánk a Bocskai szabadságharcot, ha azt hinnők, hogy mindezek maradék nélkül meg voltak az akkori társadalom minden tagjában. Abban az időben is jelentős számban akadtak olyanok, akik egyéni érdeküket a nemzet érdekei fölé helyezték, és nem szabad arról sem megfeledkeznünk, hogy a szabadságharc a feudális korban játszódott le, amikor viszonylag kisszámú uralkodóosztály nyomta el és zsákmányolta ki a többséget. Történelmi távlatban kell vizsgálnunk a kort és embereit, fejlődésében és összefüggésében az eseményeket, de sohasem visszavetítve, hanem az adott korból előremutatóan. Tisztában kell lennünk azonban azzal, hogy nemzeti fejlődésünk egy, elválaszthatatlan, összefüggő folyamatot alkot, akárcsak az egyes emberek fejlődése. Nem lehet egy emberrel szemben korához nem illő követelményeket támasztani, de vajon nem tanulhatunk-e érett korban is lelkesedést, áldozatkészséget a fiatalságtól még akkor is, ha látjuk a fogyatékosságokat? Nyilvánvalóan igen, s hasonlóképpen nem mellőzhetjük a múlttól való tanulást csak azért, mert az akkori társadalom fejletlenebb volt a mainál.

A hazaszeretet érzése ma is legalább úgy kell hogy lángoljon minden népét, hazáját szerető magyar szívében, mint háromszázötven évvel ezelőtt. A haza védelme minden idegen elnyomó törekvéssel szemben a ma emberétől is hősi áldozatokat kíván, akárcsak Bocskai katonáitól. A nép érdeke ma is megköveteli nemcsak a hibák, a helytelen út felismerését, hanem a helyes útra teljes szívvel, teljes eltökéltséggel való rálépést, akárcsak Bocskai István esetében történt, s lehet tanulni abból a következetességből, ahogyan ő meg is tette azt. A nemzeti összefogás szükségessége a nagy feladatok végrehajtása érdekében ma sem kisebb, mint a Bocskai szabadságharc idején. Gyűlöletünk a jobb életünk fejlő-

dését gátló erők ellen ma sem lehet gyengébb mint akkor, amikor a Habsburg elnyomó törekvések állítottak gátat a nemzeti fejlődés elé.

A nemzeti kegyelet, a nagy múltra való jogos büszkeség érzése mellett ebben a szellemben nézzük történelmünk kiemelkedő eseményeit, s akkor bármily régi idők írásai nem elmúlt korok tűnő árnyainak halott betűi, megkövesedett maradványai lesznek, hanem új életre kelt értékes segítőtársai mai életünknek.

*

A Bocskai szabadságharc történetének most közlésre kerülő forrásai döntő mértékben négy témakörrel foglalkoznak: 1. A szabadságharc kirobbanása előtti hónapok eseményei, nevezetesen Bocskai és a török tárgyalásai. 2. A szabadságharc kezdeti eseményei. 3. A román fejedelmek kapcsolatai Bocskaival és viszonyuk a szabadságharchoz. 4. A török porta viszonya a szabadságharchoz és a Bocskainak adott korona kérdése.

Bocskai és a török 1604. október előtti kapcsolatáról többnyire csak a török és magyar krónikairók munkáiból, valamint Bethlen Gábor későbbi időkben írt leveleiből tudtunk valamit, de közvetlen, hiteles levéltári forrásokat nem ismertünk. A most közlésre bocsátott 1., 3., 4., 5., 6., 10. sz. iratok Memhet pasa, Bethlen Gábor, Hasszán pasa, az erdélyi bújdosók és Amhát pasa Bocskaihoz írt levelei fényt derítenek a kezdeti török tárgyalásoknak jóformán minden részletére. A levelek végérvényesen bebizonyítják, hogy az erdélyi bujdosók javaslatára a török kezdeményezte a tárgyalásokat. *„Találának meg azért engemet az fő emberek* (t. i. erdélyi bujdosók) *közül... kérének ezen, hogy kegyelmednek én is egy levelet iratnék"* — írja Memhet pasa 1604. április 1-i levelében Bocskainak. A fővezér fátylat kíván borítani Bocskai korábbi törökellenes tevékenységére, s jellemző török diplomáciai tapintattal „elfelejti" Bocskai munkálkodását Erdélynek a töröktől való elszakításában, s „elhiszi" az erdélyi bujdosóknak, hogy Bocskai *„...ennek előtte való üdőkben is az Hatalmas Császárnak Országának egyik fő gondviselője volt és ő Hatalmasságának jó akarója"*. Felemlíti Bocskai mellőzését a császáriak részéről, valamint azt; most itt az ideje, hogy megmutassa *„igaz jó akarattyát"*, s küldje el megbízottját a tárgyalásokra. Bethlen Gábor 1604. június 23-i leveléből az derül ki, hogy Bocskai még *„tavasszal"* elküldte a törökökhöz Murát nevű rabját, aki elmondta, hogy *„minemű dolgokat"* kíván Bocskai a szultántól. Ezeket a kívánságokat azonnal articulusokba foglalták, és beküldték a fővezérhez, majd a szultánhoz. Bethlen biztatja Bocskait, hogy minden kívánsága teljesülni fog, s *„...hit levelek, Athname levél, bot és zászló azokhoz illendő ajándékokkal"* mind együtt lesz, amint közelebb érnek majd hozzá. Memhet pasa dátum nélküli, de tartalma után ítélve ebben az időben írt levelében arról ír, hogy az erdélyi bujdosók *„...szabad választásokból... kegyelmedet egy akaratból fejekké és fejedelmekké akarják választani, mint illyen böcsülletes Urat, kinek mind Erdélyben, s mind Magyar-*

országban sok öröksége leszen." Tudósítja Bocskait, hogy a bujdosók a mellékük rendelt haddal megindulnak Temesvár felé. Gyulára, Bocskai lakóhelyéhez közel, elegendő hadat küldenek, akik az ő rendelkezésére állnak, amikor a „*Hatalmas Császár birodalmába*" kíván jönni. Esküvel fogadja, hogy minden álnokság távol van tőle, s kéri Bocskait, hogy ő is „*... azon igaz és hüttel való maga meg kötelező hűséget és igazságot*" fogadjon. A következő, szintén dátum nélküli levélben Hasszán pasa „*az Hatalmas és győzhetetlen Török Császárnak temesvári fő Beglerbégje és az Erdély országára rendeltetett hadaknak fő szerdára*" szintén hitlevelét küldi Bocskai számára, melyben erős esküvéssel fogadja, hogy Bocskainak „*... sem jövő utában, sem ide jutása után, az hatalmas Császár birodalmában sem magának, sem az utánna valóknak ... senkitől semmi bántása nem leszen ... mindenekben illendő böcsületes állapattja és fejedelmi tekinteti leszen azonképpen a kegyelmed után valóknak is kinek-kinek az ő tekinteti és állapatja szerént leszen.*" Bocskait nemcsak beviszik Erdélybe fejedelemnek, hanem meg is oltalmazzák.

Az erdélyi bujdosók 1604. szeptember 14-i levele több kérdéssel kapcsolatban is felvilágosítást nyújt. Megerősíti azt, hogy Bocskai Murát nevű rabját a portára küldte tájékozódás végett. Bizonyítja az erdélyi bujdosók ragaszkodását Bocskai személyéhez. Támpontot nyújt Dampierre temesvári rajtaütésének sokat vitatott időpontjához, ugyanis a levél tanúsága szerint a rajtaütés szeptember 12—13-án történt.

Amhát pasa október 9-én kelt leveléből az derül ki, hogy ekkor már a török szövetség a gyakorlati segélynyújtás stádiumába lépett. „*Értettem, hogy Nagyságod az hatalmas Császárhoz hűségét, s az maga Nemzetségéhez való jó akaratját meg akarja mutatni*" — írja Amhát pasa s bejelenti, hogy „*... mihelt Nagyságod hozzánk közelebb érkezik és valamiben nekem parancsol, az Hatalmas Császárnak, Nagyságodnak és Erdély Országának valamire elégséges leszek szolgálni akarok.*"

Az 1—12. sz. levelek a törökkel folytatott tárgyalások mellett a császáriak készülődéséről, Belgiojoso és Bocskai tárgyalásáról, valamint Szentjób elfoglalásáról és Kereki ostromáról is értékes adatokat tartalmaznak. Sennyey Pongrác 1604. május 5-én kelt levele beszámol Sarmasághy Zsigmond ügyéről, valamint arról, hogy Bocskai Erdélybe indul. Az október 4-én kelt levél, melyet Bocskai írt Belgiojosonak már a császári támadás megindulásáról közöl adatokat. Bocskai mentegetőzik, hogy betegsége miatt nem tudott megjelenni a rakamazi táborban, ahová Belgiojoso rendelte őt. Tagadja a törökkel folytatott tárgyalásait, s megbotránkozva írja, hogy míg ő ártatlansága biztos tudatában sólyomkői várában tartózkodott, áruló szolgái Szentjóbot császári kézre adták, Concin váradi alkapitány pedig Kereki várát osztromolja. Korábbi érdemeire hivatkozva tiltakozik a császári sereg ezen lépései ellen, s kéri Belgiojosót, hogy rendelje el Kereki ostromának megszüntetését, s Szentjóbot bocsássa vissza a kezeihez.

Az értékes eseménytörténeti adatok mellett azt is megtudjuk a levél-

ből, hogy Bocskai nem tudott latinul, ami pedig ebben az időben az ország főurai között meglehetősen ritkaság számba ment. A levél utóiratában ugyanis kéri a császári hadvezért, hogy magyar nyelven irasson hozzá levelet, mert nincs mellette latinul tudó íródeák, „*... magam penigh Deákól nem értek.*" Ezt a levelet Belgiojoso csak október 5-e után kaphatta meg, mert az e napon Kállón kelt írása még latin nyelven készült, de az október 7-i levelét már magyar nyelven iratta. Ez a levél eldönti azt a sokat vitatott problémát, hogy a császári hadvezér Rakamazról Váradra ment-e, vagy pedig egyenesen Adorjánra. E kérdéssel kapcsolatban Rónai Horváth Jenő és Gyalókay Jenő különböző álláspontot foglaltak tanulmányaikban. A most előkerült iratok Gyalókai álláspontját igazolják, mert a 9. és 11. sz. levelek tanúsága szerint a császári hadvezér október 7-én és 10-én is az adorjáni táborban tartózkodott.

Belgiojoso október 7-én kelt leveléből az is kitűnik, hogy Bocskai mellett már ekkor is voltak hajdúk a sólyomkői várban, s az óvatos császári hadvezér nem akarta mind addig véglegesen megszakítani a tárgyalásokat Bocskaival, míg csapatai mind össze nem gyűltek az adorjáni táborban. Október 10-én meg is írta Bocskainak, hogy „*... kegyelmed is rendelje úgy dolgait, két vagy három óráig legyen vige az tractatusnak, mert ha az Erdéli Vallonok, Pecz uram hada és az Haiduság is elérkezik, ily alkalmatosságunk nem liszen az kegyelmeddel való tractálásra.*"

A 12. számú okmány, az adorjáni táborban október 11-én felvett jegyzőkönyv összefoglalja az eseményeket Dampierre temesvári rajtaütésétől Kereki ostromáig. A vallomást tevő Székely Ferenc, Pozsgai Lázár és Fráter István Bocskai bizalmasai voltak, s így adataik hitelesnek tekinthetők. Nevezettek elmondják, mit tett Bocskai, amint értesült arról, hogy Bethlen Gábor levele Belgiojoso kezeibe került. Megtudjuk, hogy Bocskai a riasztó hír érkezése után azonnal felvette az érintkezést a hajdúkkal. „*Ugyan akkor ajándékot is külde Kerekibe, hogy az hová kívántatik, Hajdu hadnagyoknak vinnék ...*" A történelmi eseményekből ismerjük, hogy Bocskai a hajdúk megnyerésével biztosította a császári elnyomás elleni harc katonai alapját.

Az okmányok olvasásakor kétségtelenül ellentmondásokat találunk a törökkel folytatott tárgyalásokról szóló dokumentumok és a Belgiojosoval történt levelezés adatai között. Láthatjuk, hogy Bocskai már 1604. tavaszán tárgyalásokat kezdett a törökökkel, s október elejére már létre is jött a megegyezés; ugyanakkor még október 4-én is töretlen császárhűségét bizonygatja Belgiojoso előtt. Az ellentmondás nyitját ott kell keresnünk, hogy Bocskai nehezen szánta el magát a török szövetségben való nyílt fellépésre, másfelől viszont, amikor már látta, hogy a császáriak támadása elkerülhetetlen, időt akart nyerni a felkészülésre és igyekezett maga felől bizonytalanságban tartani az ellenséget. Az álmosd—diószegi váratlan rajtaütés és győzelem azt bizonyítja, hogy Bocskainak ez a politikai manővere eredményes volt.

*

A 13. számú irat, a hajdúkapitányok 1604. október 14. éjszakáján kelt hűséglevele a kirobbanó szabadságharc első okmánya. A hűséglevélből megtudjuk pontosan, hogy kik voltak azok a hajdúkapitányok, akik már október 14-ének éjszakáján hűséget fogadtak Bocskainak, s részt vettek az almosd—diószegi rajtaütésben is. Lippai Balázs, Némethi Balázs, Ibrányi Ferenc, Dengelegi Mihály, Szénási Mátyás voltak a szabadságharc hadseregének első hajdúvezérei, akiknek az alvezéri működéséhez fűződnek a szabadságharc kibontakozási időszakának nagy katonai sikerei. A hűséglevél már körvonalazza a szabadságharc jellegét, célkitűzéseit is.

Belgiojoso 1604. október 17-i levele többek között érdekes beszámoló az álmosd—diószegi ütközetről, s ugyanakkor kitűnik belőle a császári hadvezér félelme a környékbeli nép megmozdulásától. Azt írja Báthory Istvánnak, hogy az „*... az alatta való Jobbágyokra visellyen gondot, hogy tumultose Nagyságod ellen az hajdúsághoz kapcsolván magokat fel ne támadgyon.*"

A 15. számú irat Bocskai ritkaság számba menő saját kézzel írott levele. Október 18-án, az álmosdi ütközet után írta Debrecenből az erdélyi bujdosókhoz. A kialakult helyzetet úgy jellemzi: „*... most is oly állapattal vagyok, hogy bátorságoson ülök szinte is most, de azért Gyulán és Szolnokban had tartassék, hogy mihelyen kévántatik, mingyárást indulhassanak kegyelmetekkel együtt.*" A nagy szálkás betűkkel írt levelet csak valamilyen durva szemcsés fehér porral szárította le, amiből arra következtethetünk, hogy itt Debrecenben még csak a legszűkösebb hadiviszonyok között élt, s hajdúkapitányain kívül még íródeák sem volt mellette.

Késmárk város 1604. november 9-én kelt hűséglevele csak egy a több azonos tartalmú hitlevelek közül, melyeket Stoos, Remete és más városok adtak Bocskai számára. Értékes felvilágosításokat nyerünk belőlük a szabadságharc első heteinek eddig nagyrészt ismeretlen történetére. A hűséglevelek révén szinte napról-napra követni tudjuk Bocskai szerte száguldó hajdúcsapatainak menetvonalát.

*

A 17—21. számú iratok a román fejedelmek a szabadságharchoz való viszonyára és az erdélyi hadműveletekre vonatkozóan tartalmaznak értékes adatokat. Bocskai szövetségesei; Simeon Mogilla, Jeremiás Mogilla fejedelmek levelei mellett itt található a havasalföldiek írása is. A levelekből kicsendül a közös sors felismerése, az egymásrautaltság tudata. „*Nagyságod emlékezhetik reá, hogy mi semmi üdőben akármi tőlünk való lehetséges dologban annak az Országnak* (t. i. Erdélynek) *nem akartunk megfogyatkozni, mert tuggya azt is Nagyságod, hogy mi szintin csak*

az Erdélynek oltalmáért el vesztettük az mi országunkat, most is... valamire elégségesek leszünk az három országnak békés meg maradásának nyeréséirt, mindenre készek vagyunk." — írja Simeon Mogilla fejedelem. Ugyanezt írja Jeremiás Mogilla fejedelem is, s a havasalföldiek hasonlóan arra hivatkoznak: „*Nyilván lehet felségednél ennek ez nyomorult Országnak Erdéllyel együtt, egynehány esztendőtül fogván való nyavalyás és romladozott állapattja... az régi jó szomszédságnak és atyafiui szeretetnek viszont közöttünk való meg ujulásáért kellett volna urunknak ő nagyságának ez elmult napokban felségedet meg találni.*" A moldvaiak csapatai az Erdély felszabadításáért folyó harcokban komoly segítséget nyújtottak a szabadságharc számára. A közös harc eseményeiről számol be Simeon fejedelem 1605. augusztus 4-én és 6-án kelt levele, melyeket a hadtörténetírás értékes dokumentumként tud felhasználni.

*

Az utolsó két irat Bocskai portai követeinek egy jelentése, valamint Mehmeth tihajának Bocskaihoz küldött kérvénye. A követjelentés tollhiba következtében téves keltezésű, ugyanis a jelentés végén írt április 24-i dátum ellentétben áll azzal, hogy a követek már májusban történt dolgokról írnak levelükben. A követek színesen leírják a portán dívó szokásokat, a szultáni fogadások rendjét, s jó megfigyelő készséggel festik le a török udvari életet. Kitűnik a levélből, hogy Bocskai követei milyen nagy megbecsülésben részesültek a portán, s nem vazallusi függésben levő fejedelem megbízottaiként kezelték őket. A szultáni udvar diplomáciai szokásokat nem nagyon betartó légkörében szokatlannak hat az a bátorság és határozott fellépés, amellyel Bocskai követei képviselni merték fejedelmük és az ország érdekeit. A jelentés egyik mondata fényt vet arra, hogy Bocskai seregében hiány volt a puskás gyalogok terén, mert a fejedelem ezeknek küldését sürgette a portán. A levél egyik legérdekesebb része a Bocskainak adományozott korona ügyével kapcsolatban nyújt nemcsak érdekes, hanem eddigi ismereteinkkel ellentétes felvilágosítást. A történetírás eddigi álláspontja szerint ugyanis a koronát a török erőszakolta Bocskaira, aki azt csak udvariasságból fogadta el, s nem is engedte megkoronáztatni magát vele. Ez a követjelentés viszont arról számol be, hogy a korona adását Bocskai szorgalmaztatta a portán, s a törököknek „*... nagy tanácsok volt, kell-e cselekedni, nem-e, mint hogy soha senkinek az fényes Portáról koronát nem attak, hanem csak botot, zászlót, sőt ugyan tanácsot is kérdették tanulról tőlünk, kire mi így feleltünk: mint hogy felséged az magyar királysággal neveztetik az Athnamében az Császártul, királlyá úgy lehet kárki, ha meg koronáztatik. Más az, az több magyar orzsághoz tartozó országok is így hajlanak hamarébb meg, az magyar nemzetségnek is így nyukszik inkább szive meg az hatalmas Császárhoz való bizodalomban.*" Memhet tihaja is azt írja kérvényében: „*Az Hatalmas Császártól is az portáról felségednek kévánsága szerint mindenek meg löttenek, Korona, pénz, Bot, zászló*", s emlékezteti Bocskait, hogy

amikor Konstantinápolyba küldte, minden kegyelmességét ígérte *„ha az Coronát meg hozom."* Bocskai a korona kérését környezete előtt eltitkolta. Ma már nem lehet pontosan megmondani, hogy milyen politikai elgondolások vezérelték Bocskait, amikor a korona küldését egyfelől szorgalmazta, amikor viszont megkapta, nem kívánta azt használni, sőt úgy tett, mintha nem tudott volna a dologról, s nem várt kellemetlen meglepetésként érintette volna az ajándékozás. Talán csak a Habsburgokat akarta ijeszteni azzal, hogy korona birtokában magyar királlyá is koronáztathatja magát a Porta teljes támogatása mellett, vagy meglehet az is, hogy a tavaszi győzelmek forró napjaiban úgy látta, a nemesség döntő többsége támogatná az ő királlyá választását, s később, mikor tapasztalta a nyugat-magyarországi nemesség császárpártiságát elállt ettől a szándéktól? A kérdésre a feleletet magával vitte sírjába a nagy fejedelem, aki ragyogó győzelemre tudta vinni megtaposott, elnyomott nemzetének ügyét, de ugyanakkor bölcs megfontolással és példás önuralommal tolta el magától a korona varázsát, mert talán úgy látta, hogy ez akadályokat gördítene a nemzeti ügy diadalútjába. Reménytelen kísérlet volna az élők sorából eltávozott nagy emberek minden rejtett gondolatát, titkos szándékát évszázadok távlatából kikutatni, s mindent pontosan megállapítani. Mindig akadnak olyan titkok, amelyek talán örökre megfejthetetlenek lesznek, hacsak egy újabb, váratlanul előbukkanó megsárgult levél fel nem lebbenti róla a bizonytalanság fátyolát.

*

Végezetül két kérdéssel kívánok még röviden foglalkozni. Az egyik forráskritikai, a másik levéltártörténeti probléma.

A most közlésre bocsátott iratok értékes adatokat tartalmaznak Szamosközy István történeti maradványai hitelességének elbírálásához. Szamosközy ugyanis nemcsak ismerte, hanem fel is használta munkájában ezeket az iratokat, hiszen vannak olyan részek művében, melyek szinte szóról-szóra megegyeznek ezekkel a levelekkel. Mindez kétségtelenül emeli a Bocskai szabadságharc koráról írott sorainak történelmi hitelességét, s arra enged következtetni, hogy olyan leírásai, melynek levéltári anyaga elveszett vagy lappang, szintén többnyire eredeti forrásanyag alapján készültek.

A másik, szó szoros értelemben vett izgalmas probléma; vajon hogyan kerültek ezek az iratok, melyek lényegében a Bocskai- és Báthory-családok titkos levéltárának maradványai, az Eszterházy-család birtokjogi iratai közé? A pontos feleletet erre a kérdésre még nem ismerjük, de van egy hipotézis, amely, ha kissé talán kalandosnak is tűnik, de ez idő szerint mégis a legvalószínűbb. Ez a feltevés elvezet bennünket a 17. század elejének egyik legszebb, de ugyanakkor nem a legszigorúbb erényű asszonyához: Báthory Annához.

A meggyilkolt Báthory Gábor fejedelem húga mint tudjuk, közeli rokonságban állt Bocskai Istvánnal, s egyben Kereki várának a birtokosa is volt, ahova a fontos, s nem egy titikos adatot tartalmazó iratok könnyen odakerülhettek. Bethlen Gábor fejedelemsége idején a szép Báthory Annának menekülnie kellett Erdélyből a bibliai erényességű fejedelemasszony bosszúja elől. Lengyelországba ment, majd később idősebb korában visszatért hazájába, de nem Erdélyben, hanem Felső-Magyarországon telepedett le. Itt kapott egy kicsiny birtokot Eszterházy nádortól, melyen életének hátra levő részét eltöltötte. Halála után a birtok visszaszállt az Eszterházyak tulajdonába. A feltevés szerint az értékes két iratcsomó Báthory Anna ládáinak egyikében kísérte végig útján a kalandos életű szép asszonyt, s halála után az Eszterházy-család levéltárába került. A koronatanú, aki e feltevés helyességének ügyében a döntő szót kimondhatná, már mintegy háromszáz éve halott, s a regényes életével foglalkozó írók sem tudtak semmit erről a cselekedetéről. Lehetséges, hogy újabb levéltártörténeti kutatások egészen más úton találják majd meg e két iratcsomó vándorlásának hiteles történetét, de addig tekinthetjük úgy, mint Báthory Anna értékes örökségét az utókor számára.

1.

1604. április 1.

My Mehemeth Passa istenek kegyelmességéből az Hatalmas Giőzhetetlen török Chászárnak itkün való országinak fővezére minden... illendő dolgokban ajánliuk *kegyelmed*nek barátságos igaz io akaratunkath. Mivel hogy isten akarattiából az Hatalmas Chászárnak imár..., rendelteteth hadai megh indulnak és főképen Erdélre fő gondviselésünk leszen, minth hogy az Erdéli fő emberek közül sokan az Hatalmas Chászárhoz hüségeketh megh mutatván ide az ő Hatalmassága szárnia és gondviselése alá iöttenek szép haddal, s ith vadnak, mely hüségekérth az Hatalmas Chászár... nem akar háládatlan lenni, hanem gondoth akar reáiuk viselni. Találának megh azérth engemeth az fő Emberek közül, ielentik hogy *kegyelmed* enek előte való üdőkbenis az Hatalmas Chászár Országának egyik fő gondviselőie volth, és ő hatalmasságának io akaroia. Kérének ezen, hogy *kegyelmednek* én is egy leveleth iratnék, melyből vehetné eszében *kegyelmed* az ő hatalmassága io akaratjáth azokhoz, kik őhatalmasságának feieth haytanak és hivek... hogy migh Erdél az Hatalmas Chászártól el nem szakada, minemü szép csendes békeségben éltek, senkitől semi bántásokh nem volth, hogy elszakada pedigh tőllünk, minemü hasznok avagy romlások nagy veszedelmekel követék mind ez ideigh *kegyelmed* iol tudhattia. Székel Mojzes több fő népekel az Hatalmas Chászár köntöséhez ragaszkodván, minemü hitelek és böcsületes állapattiok volth itban, egiebektől *kegyelmed* meg értheti, mely hűségekérth ő Hatalmassága az Erdéli Vajdaságra bebocsiátván, magáth mód nélkül ha el nem vesztette volna, s az ő hatalmassága ereiéth megh várta volna,

most is Erdéli Vajda volna. De hogy kegyelmednek ió akaratunkath megh ielenczük, kegyelmed gondolkodgiék minden mostani... beli állapattiáról s megh maradásáról. Az németh közth minemü böczülettel vagion iól tudgiuk, szabadságtokban törvényetekben minth akar rontani mindeneketh tudunk. Most azérth az ideie, hogy kegyelmed igaz ió akarattiáth, ő hatalmasságához megh mutassa és Erdélnek igaz ió akaróia legyen, és ha my... szándéka kegyelmednek mingiarást megh hüth Embere által s levele által megh talallyon, érthessük kegyelmed ió akarattiáth, mellyeth ha megh értettünk kegyelmednek mi is igériük magunkath, hogy valamith ő hatalmasságától kiván kegyelmed, mindenek kegyelmed, kedve szerént lesznek, minth hogy főképen az itben levő magyar fő embereknek kegyelmedhez való io akarattiath lattiuk ezeknek az hatalmas chaszár minden reghi szokoth szabadságokath ... megh atta s engette minden czikelekben. Hogy ha pedigh kegyelmed valakith idebe akar hozánk küldeni bizvásth félelem nélkül be külgiön merth az my hitünkre tisztességünkre senkitől semmi bantasok nem leszen valamikor visza akar meni békeségesen visza bochiatthiuk. Kegyelmed azérth lássa gondolkodgiék mindezekről im my kegyelmednek mindenkéth értésére attuk. Mosth mindenek az ideie mikor az Hatalmas Chaszár hadai Erdélre mennek és onnan kegyelmetek felé. Akor ha my romlasok kegyelmetekre következnek késő... minden dologh.

Isten kegyelmedeth tarchya megh io egéségben sokáigh. Irtuk Nándor Feiervároth Szen Giörgy havának első napián. 1604. Esztendőben.

Külcím: Vitéz Urnak Boczykai Istvánnak adassék ez levél Nekünk Vitéz Ur barátunknak kezében.

Thugra és pecsét.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.)

2.

1604. május 5.

Szolgálatomatth aiánlom kegyelmednek minth nekem mindenkor bizotth uramnak. Aggyon Isten kegyelmednek minden dolgaiban kivánsága szerint való iókath. Értem az kegyelmed irásátth, bizony uram elég niavoljában, romlásban, niomoruságban iutánk. Az Ur Istennek váriuk hozzánk való kegielmességét. Az Feiedelmek közötth való békeség, ha mindent helére nem hoznais, kitül el szakattunk, mégis háborodoth szivünket meg chöndesitené, kit engegyien megh ü Szent Felsége.

Sarmasági uram dolga miben legien akaria kegyelmed én tüllem érteny. Basta uram ő Nagysága hivatoth vala, mikor az levelek ü Nagysága kezében iutottak vala, Kezemben adván egg'k Bektes basának szolloth, az másik Bethlen Gábornak, de az levél nem az Sarmasághi uram keze irása, sem az manu propria, az stilusais nem az, mert igen parasztul vannak az levelek irva, hanem az pechét az ü maga pechéti, és zimere.

Hiszem azt, hogy Basta uram eleget értekezet, hogy valóságos képpen végére mennyen az dolognak. Nem tudom immár ha ü Nagysága mehetette valami bizoniosb dolognak végire, és ennél tovább való dolgát az utána nem érhettem. Mely ha chak ekken... állapodik meg én sem itilhetem vétkesnek... lenny, meg lehetett hogy pechétlő giürüét *[egy szó törlés]* valamelly nem io akaróia kilophatta sebéből. Sarmasági uram Kolozsvárath vagion, ninchen semmi bántása chakhogy tartóztatva vagion. Senkit mód nélkül Basta uram ü Nagysága meg nem bánt, abban hiteles vagiok, mellyet ü Nagyságától hallottam. Az minth kegyelmed énnekem ir Asszoniom Sarmasági uramék felől az minth szinte kegyelmed, mys ide eleget hallunk közhirrel, de hogy én valami bizoniost irhatnék kegyelmednek az dolog felől, Isten láttya nem tudok. Haller Gábor uramnak szólló levelet késedelem nélkül meg küldöm. Értegetem vala, hogy Isten kegyelmedet az Comissárius Urakval ide be hozza, mellyek szivem szerinth kyvántam, aggia Isten hogy lehessen meg. Mégis uram az régi dolgokról beszélgethetnék ez mostani niavaliás üdőben. Tarcha meg az Isten kegyelmedet sokáig io egésségben. Datum ex Gialu 5 Mai 1604.

Pancratius Sennyey mp.

Külcím: Spectabili et Magnifico Domino Stephano Bochkai, de kis Maria, Domino mihi semper observandissimo.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 46. fasc. G.)

3.

1604. június 23.

Spectabilis et Magnifice Domine mihi confidentissime Servitiorum meorum paratam semper Commendationem. Isten Nagyságodnak minden yo akaróyval edgüth hosszu életet io egésséget zerenchies előmenetellel adgion.

Mivelhogi Nagyságod nekem giermekségemtől fogva igaz yo akarattiát mutatta, és megis tapaztaltam volt, énis ha miben tudtam volna, Nagyságodnak zeretettel zolgáltam volna, de az sok zerenchietlen változások és sok budosásink nem engették hogi Nagyságodnak zolgálhassunk. Mostan penig Isten Nagyságodnak zivét erre fel inditván, hogi hazájának és meg romlot nemzetségének szolgálion, bizony igen dichiretes dolog és Nagyságodnak nagi előmenetelére tendál. Az Tavazzal Nagyságod amelj Murat neű rabiát sanczaért be bochiátotta volt, aval mikoron én bezéllettem volna és Nagyságod felől zorgalmatoson kérdezkedvén, és az Nagyságod állapattiát valami részéből megértettem volna, sokat magamba gondolkodván az Nagyságodhoz való yo akaratom fel inditván, nem türhetem hogy az el inditott tractatus el ne kezgiem az Vezér Passával ő Nagyságával Nagyságod felől, és mikoron Nagyságodnak minden elébbeni állapattiát megh declaráltam volna előtte, Nagságodhoz

mingiárt sok yo akarattiát vöttem ezemben az maga aiánlásából és mingiárt ugi irtam magam akarattiából Nagyságodnak az el küldött levelet meli levélre minemü yo akarattal igirte magát Nagyságod az hatalmas Chiazarhoz és meg romlott országához, mindeneket az Nagyságod rabia az Passának és nekünkis meg ielentett, meli Nagyságod hozzánk való io akarattiát, engedgie az felséges Isten, hogi mys haladóképpen zolgalhassuk meg Nagyságodnak és Nagyságodis el kezdet io indulattiában procedálhasson haznoson és yo zerenchiesen. Minemü dolgokat kévánnion penig Nagyságod az hatalmas Chiazartól, mikoron nekünk Murat meg beszéllette volna, mingiárt zépen minden kévánságit Nagyságodnak Articulusokban chináltuk és ugi vittük be az Vezér Passának ő Nagyságának, mely Articulusokat Török nielven meg forditván, mingiárt postán az mostani fő Vezér eleiben küldé, és onnan mingiárt az hatalmas Chiazarhoz be viszik és Nagyságodnak minden kévánságiról ő hatalmasságától bizonios io kévánsági zerént való kedves válasza ió felette igen hamar. Ebben Nagyságod bizonios legien hogi mind az hatalmas Chiazartól, fő Muftitól, fő Vezértől és Janichiár Agától hit levele megien Nagyságodnak, és feiedelemségről bottia zazlóia azokkal az circumstantiákkal megien az haddal egiüth, valamint szintén Zultán Zulimán atta volt János Király fiának az feiedelemséget mind az Tiszán innen való földel edgiüth, mert valamennél iobban tudgiuk itt az Nagyságod dolgát ágálni Rédey Ferencz Urammal edgiüth, ki Nagyságodnak yo akaróia, azon igiekezünk, az fő Vezér, fő Janichiár Aga, az hatalmas Chiaszár derekas hadával edgiüth tized napra ide érkezik, az Tatár Hán fia Zemelie zerént ió. Ezekkel az emberekkel meg gondolhattia Nagyságod minemü hadak lesznek, bizonios legien Nagyságod ebben, hogi Isten segitsége vellek lévén, Erdelinek meg zabaditását ez esztendőről semmiképpen el nem halasztiák. Nagyságodnak mostan minden böciülletes dolgaynak előmeneteliben felette io módgia vagion, mert az Vezér Passa és Bektes Passa ő Nagyságok Nagyságodnak igen io akarói. Nagyságod bizoni semmi dolgayban meg nem fogiatkozik chiakhogi Nagyságodat én kérem ezen mint io akaró Uramat hogi Nagyságod el kezdet yo indulatinak véghez vitelében meg ne szünniék hanem zorgalmatoson visellien gondot immár el kezdet dolgayra Nagyságod ugi, hogi senki ne érchie se tudgia hogi mikor Isten segitsége által Nagyságodhoz közelb leszünk, Nagyságodnak minden késedelem nélkül az el indulásban lehessen mingiárt módgia. Mert ebben bizonios legien Nagyságod és tellieséggel el hidgie hogi ugi igiekezzük ágálni az el kezdet dolgot hogi minden kévánságokról való hit levelek, Athname levél bot és zazló azokhoz illendő aiandékokkal velünk edgiüt legienek az Passánál, és mikor Nagyságodhoz akarunk küldeni akkor chiak ugi mennek fő fő zemeliek az levelekkel edgiüth és segitséggel, hogi Nagyságodat mindenekről certificálván, és el hivén Nagyságodis hogy ninchien semmi chialardság az dologban, minden félelem nélkül indulhasson Nagyságodis akor, Nagyságodnak ennél töb levelet immár senki nem küld mindaddig valamig Nagyságodhoz közel nem lezünk.

Nagyságodnak itt azmi kevesen vagiunk ugimint egieneháni száz magiar, igaz io akaróy Nagyságod emlékezzék meg Erdéliben el vöt sok iavayról, zegény meg niomorodot yo akaróyról, mostan vagion Nagyságodnak módgia ebben hogi yo hirét nevét terieszsze és io akaróyvalis iol tegien, de főképpen az zegény megromlott orzágnak ez nagi inségből az hatalmas Chiazar segétsége által való meg szabadításában zolgallion, melliet ha Nagyságod meg chielekedzik és meg telliesit az Istenis Nagyságodnak sok iot ad érette. Isten Nagyságodat sokáig tarchia meg io zerenchiesen. Datum Nandor Albe die 23 Juny, 1604.

Gábriel Bethlen mp.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. E., eredeti sk. fogalmazvány uo. fasc. M.)

4.

Dátum nélkül

Mü Memhett Passa Istennek keglmességéből az Hatalmas és győzhetetlen Császárnak itt kün való hadainak fő gondviselőie és szerdára minden hozzánk illendő és tisztességes dolgokban barátságos magunk aianlását irjuk kegyelmednek, mint barátunknak és Istentül hoszu életet sok io szerencséket kévánunk kegyelmednek.

Az kegyelmed minket megh talált dolgairól, hogy mind eddigis bizonyos és derék választ nem tehettünk, oka ez volt, hogy az hatalmas Császárnak fő vezérnek Aly Passának iövetelit értvén, minden dolgokat akartunk halasztani az ő Nagysága ielen lételére, hogy akkor kegyelmednek bizonyosb választ adhassunk minden dolgokról, ki ide iutván az hatalmas Császárnak derék erejével és nagy készülettel, az szent Istennek ügy levén el végezett akarattia itt halála történék ő Nagyságának. Mostan immár mi reánk szállván az dologh kegyelmednek mindenekről bizonyosb választ adunk. Értyük azért mi az itt való Erdély magyar fő embereknek, kik ide az hatalmas Császár szárnya alá iöttenek kegyelmedhez oly io akarattiokat, hogy az mint hatalmas Császártul Ahtmame levéllel nyertek és szerzettek azt magoknak, hogy szabad választásból való feiedelmet valakit ők akarnak azt választhassanak, és az ő választásokat az hatalmas Császár is ereieben hagyván, Erdély országot feiedelmével együtt tartozék megh oltalmazni, kegyelmedeth egy akaratból feiekké és feiedelmekké akariák választani, mint illyen böcsülletes Urat kinek mind Erdélyben s mind Magyar országban sok öröksége legyen. Csak hogy kegyelmed is mutassa az mint illyen dolgokban illik az hatalmas Császárhoz oly hűségét és az szegény megh romlott Erdély országának megh szabaditásában oly gondviselését kivel mind az magyar nemzetnek hasznoson szolgálhasson, mind pedigh az hatalmas Császár előtt az mi kegyelmed felől való felelésünk és az itt való magyaroknak törekedése és felelése szerén nagyob és bizonyosb hitelt szerezzen magának. Illyenképpen

hogy az mint az hatalmas Császár immár megh igirte ezeknek és mi nekünk is megh parancsolta, hogy ő melléiek elegedendő hadatt adgyunk mind törököt tatárt, mellyel bátorságoson őkett házaiokban nem csak be vitessük, hanem minden ellenségek ellen meghis oltalmazzuk. Ezek az melléiek adatott és rendelt haddal Isten segítségéből Tömösvár felé megh indulnak, és ha kegyelmed ez ő kegyelmedhez való io akarattiokat az mint immár kegyelmedet egyszer feiedelmekké igirték választani, megh nem akaria vetni: nem messze az kegyelmed lakó helyéhez Gyula, tanulságok leszen mi tőllünk hogy ha kévánnya kegyelmed oda Gyulához elegedendő hadatt mind törököt, tatárt, magyart, lengyelt, valamint szinte kéván annyt küldnek és az mint ezeknek, kegyelmednek is fogadgyuk hogy az hatalmas Császár hüti és parancsolattia tartása szerén Erdélyben ezekkel az itt való magyarokkal együtt bevitettyük és mindenek ellen megh oltalmazzuk. Sőtt ez ittvaló magyaroknak törekedésekre igirünk kegyelmednek bizonyos suma pénzt, kivel kegyelmed mind azoknak kik keglmeddel együtt iőnek s mind pedigh az után iönnének megh fizethessen. Megh találván pedigh ez üdő alatt az hatalmas Császárt, biztattyuk kegyelmedet avval, hogy megh látván mind az kegyelmed ő hatalmasságához való hüségét, s mind pedigh az mi törekedésünket kegyelmedhez sokkal töb ioval leszen sőtt az ő hatalmassága kegyelmességében kegyelmed semmiben megh nem fogyatkozék. Mint hogy pedigh immár kegyelmednek az hatalmas Császárhoz ilyen io akarattiát értettük és ez itt való magyar fő emberek is ilyen io szüvel törekednek kegyelmedért: Intyük kegyelmedet szeretettel, hogy ebbeli ió akarattiát imár megh nem vonnya, hanem ide az hatalmas Császár birodalmában el iöyön, és az megh mondott suma pénzt kegyelmednek valahova kévánnya az hatalmas Császár birodalmában oda külgyük. Mind ezekben pedigh az megh irt dolgokban és ehez illendőkben minden álnokságh tétovázás és fogyatkozás nélkül el járunk, esküszünk az egy Istenre az Mahumet szent prófétára és az mi igaz töröki hitünkre, keglmedtülis pedigh azon igaz és hüttel való maga megh kötelező hüséget és igasságot kévánunk. Isten sokáigh éltesse keglmedet. Irattuk az hatalmas Császárnak győzhetetlen hadainak Landorfeiervár mellett való táborában

Külcim: nincs.

Thugra és körpecsét.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77, fasc. E.)

5.

Dátum nélkül

Én Czylaly Haszon Passa az Hatalmas és győzhetetlen Török Császárnak Tömösvári fő Beglerbekie és az Erdély országára rendeltetet hadaknak fő szerdára minden tisztességes dolgokban való zolgalatomat irom

Nagyságodnak mint vitéz szomszéd ur barátomnak. Isten sokáigh éltesse kegyelmedett és sok io szerenczekkel megh álgya.

Muráttul először az kegyelmed rabiátul értöttük vala kegyelmednek az hatalmas Csaszárhoz való io akarattyát, annak utánna ide iutván az Erdély országának megh szabadítására rendeltetett hadnak elől iáróival, az Erdély magyar fő emberek mutaták mind az fő Vezér Passának és fő Janchár Agának kegyelmednek szóló hütt leveleket, mellyekben kegyelmedet intik arra hogy ide az hatalmas Czaszár birodalmában iöyön, ielentvén az mellett hogy kegyelmedett Istennek rendelése ugy lévén, ő feiedelmekké és Erdély országának feiedelmévé akarnák választani. Mely dolgokat énis szeretettel halván itilek szükségesnek, hogy mys kegyelmednek hütt levelünket küldenők, mint hogy az Erdély segítségére rendeltetett hadaknak szerdársága az hatalmas Czaszár kegyelmességéből mostan mi reánk bizattatott, kire nizve bátorságosban iöhessen kegyelmed ide az hatalmas Czaszár birodalmában minden velle lévőkkel egyetemben. Én azért esköszöm kegyelmednek az egy teremtő Istenre, az Mahomet Szent Prophetára és az mi igaz töröky hütünkre, hogy kegyelmednek sem iövő utában, sem ide iutása után, az hatalmas Czaszár birodalmában, sem magának, sem az utánna valóknak, valakik azon hüségh alá akarván magokat adni vagy eggyütt iönének kegyelmeddel vagy annak utánna, senkitől semmi bántása nem leszen, sőt az kegyelmed böczülletes uri állapattya szerént azmint az Vezér ő nagyságais minden ioval igiri kegyelmednek magát mindenben illendő böczülletes állapattya és feiedelmi tekinteti leszen, azonképpen az kegyelmed után valóknak-is kinekkinek az ő tekinteti és állapattya szerént leszen. És az mi reánk bizatott tiztünk szerént az hatalmas Czaszárnak rendeltetett segítséggel azon leszünk minden tehetségünkkel, hogy kegyelmedet ezekkel az itt való magyar fő emberekkel nem czak be vigyük Erdélyben, hanem minden ellenségi ellen meghis oltalmazzuk, az hatalmas Czaszárnak ezeknek kezekben levő Ahtname levélnek tartása szerént. Kinek bizonságára költük kegyelmednek ez pöczétes hütt levelünket, intvén sőt kérvén kegyelmedet azon, hogy kegyelmed ez mi levelünk látván az hatalmas Czaszárhoz megh mutatott io akarattyát ne halogassa, hanem minden kétségh és késedelem nélkül mindgyárást iötön iöyön az hatalmas Czaszár birodalmában, mint hogy ebben kegyelmednek most vagyon io módgya és ideie, az hova pedigh kegyelmed szükségesnek itili ... kegyelmed eleiben elegedendő hadat boczátunk kikkel kegyelmed bátorságosan iöhessen közünkben. Isten sokáigh éltesse kegyelmedett.

Thugra és körpecsét.

Külcím: nincs.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. B.)

6.

1604. szeptember 14.

Illustris Domine nobis summa semper observantia Colende. Isten Nagyságodat ez mostani io ügyeközetiben tegye szerencséssé.

Az Nagyságod rabiátul Muráttul megh értöttük Nagyságodnak az mi szegény megh nyomorodott hazánkhoz való io akarattyát és ez nagy inségből megh szabaditásában való io ügyeközetit, melyben hogy Nagyságod feliciter procedálhasson és io successust adgyon Isten ő szent fölségétül szüvünk szerént kévánnyuk, mely Nagyságodnak io akarattyáért mi minemü Commendátiókal éltünk az itt való fő szerdárnál és fő Janczár Aghánál, Nagyságod az ő magok levelekből megh értheti. Minemü kévánságok legyen pedigh ő Nagyságoknak, aztis megh értvén Nagyságod mys feienként kériük Nagyságodat, ne difficultállya, hanem Nagyságod iöyön közünkben mely Nagyságod iöveteliben sok iott látunk. Egy noha annélkülis fölötte szorgalmatosok az Erdélynek megh szabaditásában, de az Nagyságod iöveteli sokal gyorsabbá teszi őket mindenben. Másik ha Nagyságod közünkben iő, az hatalmas Cászárhoz való hűségét praesenciaiaval megh mutatván, az hatalmas Cászárnak Nagyságodhoz való io akarattyát erősbé teszi és inkább el hitetheti magához. Mys pedigh megh tapasztalván Nagyságodnak szegény megh romlott hazánkhoz való io akarattyát, noha az hatalmas Császár mi nekünk Ahtname levelében töb kévánságunkal egyetemben az libera electiot megh engedte, kinek pariaiat oda kültük Nagyságodnak és az mellett elegedendő segítséget igirt, a kivel nem chak be viszen Erdélyben hanem meghis oltalmaz. Tudván aztis hogy Nagyságod eleitül fogva minemű io akarattyát mutatta az szegény hazához, és szabadságában minden rendbelieket mint igyeközöt megh tartani és oltalmazni, aztis előttünk viselvén hogy mi kiczintül fogva nagigh Nagyságodnak esmeretiben levén, reménségünk az hogy ennek utánnais mind törvényünkben szabadságunkban kit-kit relligioiában és privilégiumában Donatioiaban, fassioiában, Consensusiban és assecuratioiban megh tart, és mindenekben io akaró Urunk leszen. Ez okokért senkit idegent, hanem illyen io akaró ismert Urunkat előnkben nem czak válaztyuk hanem feiedelmünké is akariuk tenni és mikor Nagyságodat Isten közünkben hozza, az hatalmas Cászártul meg nyert libera Elektioról való Ahtname levelünket Nagyságod kezében adgyuk eo fine hogy senkit egyebet nem hanem Nagyságodat Conditionibus sub prae scriptis pro principe agnoscemus et Colemus, kire nizve az hatalmas Cászárnak mellénk rendelt segítségének elől iáróival és egy részével ide Tömösvár mellé iutvan legh főb és elsőb gondunk volt hogy Nagyságodat bizonyos fő Attyánkfia által megh találtatnók, kire válaztottuk egy akaratból és kültük Nagy-

ságodhoz Bethlen Farkas Uramat országh tagiát, kitől ez levelünk kivül minden szükséges dolgokról szóval bővebben izentünk Na*gyság*odnak. Az mely szerenczétlenségh ide jutván véletlenül találа bennünket talán Na*gyság*odnak egyebek különben referállyák, de ahoz képöst hogy véletlenül és annyi számú ellenségtül eset Isten kegyelmességéből kevés szándékokat vihették véghez, az mint Na*gyság*od az mi Attyánkfiátul igazán és bővebben megh értheti. Na*gyság*od pedigh abban semmit ne kételkedgyék, hogy hada elégh nem lenne mert mi velünk annyt rendeltek a kiben meg nem fogyatkozunk, noha pedigh ezt a kit most Na*gyság*odnak irunk difficultálák, de sok törekedésünkel reá vevén aztis megh nyertük, hogy Gyuláigh valameny hadatt Na*gyság*od kiván annyt küldenek a menyt Na*gyság*od itil hogy szükséges az Na*gyság*od bátorságos közünkben való iövésére. Hogy pedigh mind Tatárt és Lengyelt olvas Na*gyság*od az Vezér passa levelében, mi magunk szabad akaratunk szerént annak az levélnek megh iratása után mindeniket hátra hadtuk, az szegény megh romlott hazának könnyebségére. Az Tatárt hogy annális inkább ne rabollya puszticza mint tavalys czelekedet. Az Lengyelt pedigh hogy az ő kévánságok szerént való nagy fizetésekre eléghtelennek itilők magunkat s mind az szegény hazát inkáb akarván azok helyen bővebben oly török haddal indulni a ki fizetést sem kéván és az haza puztitásátulis inkább zabolán tarthattyák őket. Kériük azért Na*gyság*odat méghis mind feienként illyen io akarattyát látván Na*gyság*od hozzá mind az fő Vezérnek s mind pedigh minnyaian mi nekünk, ne rázza el magáról hanem előtte viselvén az szegény hazának mind az mostani és következendő nagy romlását, azonképpen megh szabadulásátis a mellett, hogy minekünkis nagyobb hitelünk lehessen, Na*gyság*odnakis minden dolgaiban nagyob hitele lehessen, a mint Na*gyság*odat az Vezér passais inti iöyön közünkben mert igy láttyuk mind Na*gyság*odnak nagyob böczülletit és hitelit mind az szegény megh romlott hazánknak hogy töb io következik belőlle, ne kellessék kedvünk ellen Na*gyság*odon kívül, kit immár mi szeretettel válaztottunk (reménségünkis az hogy Na*gyság*odban megh nem fogyatkozunk) más gyámolt keresnünk, mint hogy az üdü és szegény hazánknak megh romlott állapattia és országunkon kívül való létünkis haladékot ez dologban nem szenved. Az Na*gyság*od bátorságosb közünkben való iöveteliert pedigh az itt való Tömösvári Hászon passánakis, ky mi nekünk szerdárul rendeltetet előnkben Erdélyre hütt levelét oda küldöttük Na*gyság*odnak, hogy semmi akadály az Na*gyság*od iöveteliben ne találtathassék. Hogy pedigh ez mi levelünknek nagyob ereie és hitele legyen Na*gyság*odnál ha Na*gyság*od ide az hatalmas Császár birodalmában közünkben ió et in Conditionibus praescriptis megh tart, senkit egyebet Nagyságodon kivül nem válaztunk. Az szent Isten minket ugy segillyen és ez mellet hoszu bodogh io szerenczés életet kévánunk tizta szüből Na*gyság*odnak mint Urunknak.

Datum ex Castris ad Tömösvár positis 14 die mensis Septembris Anno domini 1604.

Universitas Nobilium
Trannsilvaniensium in ditione potentissimi Imperatorum Turcarum
Constituta.

Külcím: Illustri Domino Domino Stephano Bochkay de kisMaria Domino nobis summa semper observantia Colendissimo.

Négy pecsét.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep: 77. fasc. E.)

7.

1604. október 4.

Illustrissime domine, domine observandissime.

Nagyságodat kelleték ez dologh felől megh találnom. Ez el mult héten Septembernek huszon niolczadik napyán hozák meg az Nagyságod nekem irt levelét Zatthmárról, úgy mint dél után négy óra táyban, kiben paranchiolta vala Nagyságod, hogy én Nagyságodhoz mennyek és ugian Septembernek huszon niolczadik napján ott az táborban legiek Nagyságodnál Rakomaznál. Azért Nagyságodnak akkor ugian azon Zathmari Capitán uram emberétül választ irék, megh irám Nagyságodnak hogy beteges állapotom vagyon, kit mind Krauznek uram s mind a Zatthmari Capitan uram látták, hogy aligh iártam a közvény miath Zatthmárth létembenis. De mind azon által minthogy annak előtteis szándékom volth, hogy ha egésséghem Nagyságodhoz el mennyek kit meghis tökéllék vala s Nagyságodhoz elis megyek vala, ezokért penighlen hogy mégh Zatthmárt létemben értettem hogy Nagyságod kezében én felőlem valami levél vagyon, ki az én hűséghem ellen volna. Hogy penigh Nagyságod azt ne itéllye felőlem hogy chiak fogás és én Zatthmárt a dolgot nem értettem volna, Senniei Pongrácztul értekezzék Nagyságod felőle, mert ü neky megh mondottam, azonképpen Dengeleghy Miklós uramnak Dengheleghen megh montam, az dologhról akartam Nagyságoddal tractálny, mert én ü felségének az én kegyelmes uramnak Romai Chiászárnak hive voltam s hiveis vagyok. Ez közben értem fül heggiell az Nagyságod el menetelith a táborbul szinte akkor hogy indulny akarok vala Nagyságodhoz, nagiob bizonságért Váradon Concin uramtól értekeztem a Nagyságod táborban léte felől, vagy hol találom megh Nagyságodath. Ez közben ió karó emberim adák értésemre Nagyságodnak michyoda szándéka legien felőlem, arra való tekintetben iámbor szolgáimnak a kiket tartottam hivatám ide hozzám Soliomkőben velek szólván tractálván a Nagyságod felőlem való szándéka felől, ugian azon

zolgháim a kik engemeth uiobban el árultak s házamath kézbe atták. Hivom az nagy Istent bizonságul hogy igazat irok Nagyságodnak, az a kéth zolgham erőltetet arra s tanachylottak hogy mingyárást minden hallaztás nélkül be mennyek Tömösvárra, mert lehetetlen dologh hogy a Chiázár kegyelmét vehessem a mint a practika körülem vagyon, ijeztettek, de hogy semmi kezdet practikának oka nem voltam senkinekis ió akarattiáth, elméjének szivének gondolattiáth megh nem foghattam felőlem, sem én akaratbomból senki nem tractált semmit, mit tehetek én róla? ha én akaratom nékül valaki valamit tractál én felőlem mi vétkem énnekem abban? Salva conscientiaval voltam s vagiok mostis, azoknak az én lator lelketlen zolghaimnak tanachyokat nem fogattam, hanem házamban veztegh ültem, it voltam s vagiok mostis, biztam az én Istenemben, az én igaz voltomban és az én kegyelmes uramnak Rómay Chiászárnak ü felségének Istenes és igasságos itéletében s kegielmes voltában. Ez közben az én áruló szolgháim ZentJobi házamath kézben atták mostan az ü felsége Zolghái vannak benne, vagion Nagyságod akarattiából ninchy e nem tudom. Másik házamath penigh Kerekith Concin uram megh szállotta s az ü felsége álgiuival lüteti, vetteye ekkediglen *[sic!]* megh, neme, nem tudom, mert én chyak itth vagyok házamban, vesztegh ülök, senkivel semmi tractám, várom Istennek kegyelmességét hozzám, és az mi kegyelmes urunk ü felsége ió akarattiáth s kegyelmességét. Errül penigh Nagyságod ugy gondolkodgyék, hogy bizony inkáb akarom (ha egeib nem lehet benne) Soliomkü váráth véremmel megh festenem, hogy nem mint Törökké lennem és mind az irást s mind az én áruló Zolghaimnak szavokat azzal akarom megh hamisitany. Ez mégh soha nem hallatoth Magiar országban, hogy egy uron ez essék törvéntelen, egy lator szolghayanak szavára, vagy török közül hozoth ál levélre való tekintetben, hogy mingyárást házáth iószágáth törvéntelen el vegyék, más házáth reá vitassák, mert a Nagyságod itélethi vagy hiszi Nagyságod vagy nem de olly embernek hidgyen Nagyságod, ha Nagyságod énnekem megh irta volna hogy iüy hozzám mert valami practika levél vagyon kezemben felőled, bizonvos legyen Nagyságod benne hogy el mentem volna, mert tuttam ártatlanságomath, soha ü felségének annyit nem vétettem kinil többeth nem szolgáltam mind én s mind az én atiám. Kérem azérth Nagyságodat, Nagyságod paranchiollion Conczin uramnak, mennyen el Kereky alól, ne lütesse, haggyon békét nekik, és paranchiollion Nagyságod az ü felsége Zolgainak hogy iüienek ky ZentJobrólis bochássák kezemben, nem megyek én sehova mert én ü felsége hive vagyok, neis vegye Nagyságod el tülem az én házamath iószágomath illyen hatalmasson és mód nélkül, ky mégh magyar országban nem történt. Nagyságodtul választ várok. Kéremis Nagyságodath hogy Nagyságod mutassa megh ió akarattiáth hozzám, ne késlellye a válazth mert tuggya Nagyságod hogy embernek drágáb marháya ninchiyen az életénél. Örömest irtam volna ü felségének az mi kegyelmes Urunknak s emberemetis bochiáttam

volna fel de tudom hogy Nagyságod az én emberemet fel nem bochyátaná hanem érthy Nagyságod az én irásomath s akaratomath értésére adhattya Nagyságod ü felségének. Ha penigh Nagyságod énnekem megh engedy azt hogy emberemet bochyássam fel ü felségéhez, mingyárást fel bochyátok s megh találom ü felségét az én ártatlansághom felől. De azonközben kérem Nagyságodath minth io akaró uramath, Nagyságod énnekem iryon valamí bizoniost akarattya felől, a kihez támaszkodhassam. Tarchya megh Isten Nagyságodat. In Soliomkü 4. Octobris 1604.

Stephanus Bochkay

Tudom hogy Nagyságod körül magyar Deákokis vannak, Nagyságod énnekem Magyaról tegyen választh merth énnekem Deákom ninchiyen, ki el árult bennek, ky penigh Kerekiben a szállot várban vagyon, magham penigh Deákól nem értek, ha választ kell tennem a Nagyságod levelére hogy vétek abba ne essék azérth kyvánom Nagyságodtul.

Kívül: Anno 1604. 4 Octobris. *[Belgiojosónak küldött levél másolata.]*

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.)

8.

1604. október 5.

Spectabilis ac Magnifice domine Amice nobis observandissime.

Salutem... *etc.* Certiores facti summus aliqua Magnificae dominationis Vestrae loca, per Magnificum dominum Ciprianum a Conzin, ob rumores sibi quosdam de Magnifica dominatione Vestra sinistros allatos occupata esse, quia vero Rumoribus huiusmodi locum nullo modo, aut fidem dare possumus, imo plurimum de sinceritate Magnificae dominationis Vestrae polliciti nobis semper summus, atque ob id, nos in persona, ad cognoscendum rei statum, ad illas partes conferre statuimus. Ideo ad significandam benevolentiam, et qua complectimur Magnificam dominationem Vestram amicitiam Praesentium exhibitores Praecipuos Viros et Suae Maestatis servos ad Magnificam dominationem Vestram expedire voluimus, qui eandem certiorem reddant nos sibi ut huiusque semper ita adhuc amicum esse, et vel nunc maxime licet errore aliquid, fortassis peccatum esset, tamen ubi ad nos sucurrere mature vellet, Paterne sibi affectum manere et declaraturum. Id, donec coram facere possimus, paenes se, exhibitores Magnificae dominationis Vestrae retinebit. Quam de reliquo diutissime valere optamus. Datae ex Kálló, 5. 8bris Anno 1604.

Spectabilis ac Magnificae dominationis Vestrae.

Giovanni Jacomo Barbiano
Conte Di Belgiojoso *sk.*

Külcím: Spectabili ac Magnifico domino Stephano Bochkay de Kis Maria. Libero Baroni, Domino et Amico nobis observandissimo.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.)

9.

1604. október 7.

Spectabilis et Mag*nifice* domine Amice observandissime.

Az k*egyelmed* leveléth es Imreffy urammal lött tractalasat is meg értettem böségesen, kiknek fundamentumáth kiváltképpen ez kéth dologban itéllyük lenni, tudni illik, előzzör miképpen lehessen assecuratus k*egyelmed* élete felől, és annak uthánna ez ioszágh helyett oda felliebb holott és minth adassék más k*egyelmed*nek.

Kyre k*egyelmed*nek azth irhatom hogi mivel én k*egyelmed* felől mindenkoron böcsölletes itélethbe voltham, es soha romlásáth nem, hanem nevekedéséth kyvántham, mostanis egieb igiekezethbe nem vagiok érthvén az k*egyelmed* leveléth és maga mentségitis. Erre nézve az k*egyelmed* első kyvánsága felől igy gondolkodtam, hogi az k*egyelmed* felől támadott suspitionak mindenek elméiekből leendő ki vételérth, Kereki házáth adgia kezembe ő felsége Chaszár urunk számára k*egyelmed*, és maga legien Soliomkőbe el bochatván az kéth Capitantis, kyk k*egyelmed*nél vadnak. Én viszonth k*egyelmed*nek zálogul Rothficz uramot adom illy Conditioval, hogi huszadnapig Chaszár urunktul ő felsége keze irása alatt eggi charta biankáth hozatok, és valaminth ez felől megh irth dolgok felől végezünk arra iriuk. Ha penigh k*egyelmed*nek ez dologhoz illendő iobb gondolkodásy vadnak azokoth k*egyelmed* adgia értésünkre, bizonios levén k*egyelmed* benne, hogi valami tysztemhez illik. sincere tractalok és végezek k*egyelmed*del.

A haiduk állapattiáth ami illethy kyk k*egyelmed* mellett vadnak és egiebb szolgayth s hozzá tartozóyth azoknak my tőlünk sem személiekben sem ioszágokba sem marháiokba bántasok nem leszen, mindenekbe assecuratusok lehethnek.

Ha peniglen mind ezekről k*egyelmed* sincere nem akarna tractálni velem, k*egyelmed* az kéth Capitant minth követimet bochassa vizza, az uthán énis tovább gondolkodom dolgaimrul.

Tarcha megh Isten io egésségben k*egyelmed*eth. Datum in Adorian 7 octobris *anno* 1604.

Giov*anni* Jacomo Barbi*ano* conte di Belgi*ojoso sk.*

Külcím: Spectabili ac Magnifico Domino Stephano Bochkay de kys Maria Domino Amico Nobis Observandissimo. Kereky.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. Fasc. E.)

10.

1604. október 9.

Tekintetes es Nagiságos Vitéz Ur, minden tiztességes dolgokban való barátságos zolgálatomat aianlom Nagyságodnak. *Isten* Nagyságodat éltesse zerenchieltesse es egy napiát tegie ezerre.

Értettem hogi Nagyságod az hatal*mas* Chiazarhoz hüséget, s az maga Nemzetségéhez való io akarattiat meg akaria mutatni. Isten Nagyságodat sokáig éltesse es adgia hogi az ő Hatal*mas*sága köntöse alatt hazaiaban Nemzetsége között sok eztendőkig yo zerenchiesen meg maradhasson, es ő Hatal*mas*ságának hiven zolgalhasson. Mierthogy penig az fő Vezér Passától ő Nagyságtól nekemis tanuságom vagion hogi Nagyságodra vigiazzak, Nagyságodat yo akarattal kérem hogy az Nagyságod zandeka s yo akarattia mi legien, adgia értesemre, mihelt Nagyságod hozzánk közleb érkezik, es valamiben nekem paranchiol, az Hatalmas Chiazarnak, Nagisagodnak, es Erdély Orzágának valamire elégséges lezek zolgálni akarok, én bennem Nagyságod semmiben meg nem fogiatkozik. Tarchia meg Isten Nagyságodat. Költ Temesvár mellett való Táborból, die 9, Octob*ris* 1604.

Amhat Ziliztrey Passa, yo akarattal
zolgál Nagságodnak

Külcím: Tekintetes és Nagiságos Vitéz Urnak az Nagiságos Kis Mariay Bochkay Istvánnak adassék ez levél.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. Fasc. E.)

11.

1604. október 10.

Spectabilis ac Magnifice domine: Amice observandissime.

Meg értettük az kegyelmed leveléből hogy az Vallon Capitanokat a kedh [?] Nimetet és Balog Imrehet s, Kapronczait el boczátotta kegyelmed, kit io néven vöttünk kegyelmedtől. Aztis értiük, hogy kegyelmed remilvin azt, mivel az kegyelmed szolgaianak nem lehetne elegedendő hitele nálunk, az okon nem boczatana emberét ide, hanem mi tőlünk kivánná azt hogy egy meg hit bizonios emberünket boczatanók oda, ki által sincere tractalhasson velünk minden dolgokrul. Ebbennis azért az kegyelmed io indulattiát értvén, nem akariuk hogy kegyelmed meg fogiatkozzék, hanem szándékunk az, mivel Pethe Lazlo Uramat által boczassuk kegyelmedhez credentia levelünk mellett, kinek az mi rizünkről tellies tanusága lezen mindenekről, kegyelmedis rendellie ugy dolgait két vagy három óráig ligien vige az tractatusnak, mert ha az Erdéli Vallonok, Pecz uram hada és az Haidusagis elérkezik, ili ailkalmatosságunk nem

lizen az kegyelmeddel való tractalasra. Nem boczatván ugyanakkor tiztünk arra, az mint mostan magunk livin: Minek előtte penig Pethe Lazló uramot oda boczatanók kegyelmedtül azt kivániuk, kegyelmed mingiárást kisedelem nékül kölgiön mind maga s, mind körölötte való zolga és haidu rend kipekbe s, Nevekkel, hit alat egy Salvus conductust hogy kegyelmed minden bántásnélkül vele leendőkkel vizza boczattia és ez tractatusba semmi zin és fogás nem lizen. Mikor peniglen vizza iő ő kegyelme, kegyelmedis boczassa ő kegyelmével egy meghit emberét, kit miis bona fide bikivel vizza boczatunk. Ez levél küldissel kegyelmed ne kissik semmit. Éltesse Isten kegyelmedet. Datae in Castris ad Adorian positis hora secunda diei 10. oktobris. Anno 1604.

Giovanni Jacomo Barbiano
... sk

Külcím: Spectabili ac Magnifico domino Stephano Boczkai de kis Maria Domino et Amico nobis observandissimo. Kereki.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. Fasc. E.)

12.

1604. október 11.

Mi az kik alól meg vagiunk irattatván, noha az mi urunknak Boczkai Istvánnak mindenkoron hivek voltunk és engedelmessek oly dolgokban melliek haznára és beczölletire néztek. De mivelhogy az következendő mód zerint vettük volna ezünkben hogy Czazár ő Felsige ellen az kereztienségnek ellenségivel az Törökel practicát inditot volna, meli mint ő Felségének mint penig az mi édes hazánknak romlására volna. Azért semmiképpen el nem halgathatók, hogy az mellieket mi ebben értettünk, az mi hitünk és hüsigünk zerint, melliel mi élünk Istenünknek Fejedelmünknek és hazánknak tartozunk meg ne ielentenők.

Azért mivelhogy még annak előtte kezdettik vala hirdetni hogy mikor az Haiduk Groff Urammal Chatára mentek vala Temesvár felé, ackor találtak volna egy levelet melliet Boczkai Uramnak Bethlen Gábor irt volna, és kit Generális uramnak vittek volna, és ezenközben egy Haidu találta volt el hozni az Bethlen Gábor dolmániát kinek az sebében találták meg az Bethlen Gábor levelinek az mássát, melliet Boczkai Urammak költek. Melliek hogy meg értet Boczkai Uram, azon közben találta Generális Uram ő Nagysága az Rokomazi Táborban levél által hivatni Boczkai uramat. Meliből mingiárást azt colligalta, hogy meg akaria fogatni, és azért hivattia. Azért hivata minketis Soliomkőben, és proponálá az dolgot mit kellesék czelekedni, mert Generális Uramnál nálla az Bethlen Gábor levele, és bizoniosson reminli s tudgia hogy azért [*egy szó törlés*] hivattia hogy hogy meg fogia. Meli dologról eléggé disputáltunk, ha

kellesséke az felsége kegyelmessigihez foliamodni vagy nem, de az dolgot iobban aperiálván és ő magais nem bizhatván az ő felsége kegyelmességéhez, mondván hogy soha neki nem hinnének, meliről példánkis volna úgy mint Josika, Sarmassági és többek, kiket miképpen kinzottak vagy öltek volna meg. Ugy lőn az vigezés hogy Törökhöz foliamodnék és Giulára bemennink, mivel hogy az Bethlen Farkas levelétis megmutatá, kit Giuláról ackor irt volt, kiben kivánnia vala hogy Boczkai Uram módot adna benne mikippen lőhetne Kerekiben, mert oly bezide volna velle, ki az ő *Nagysága* iavára volna. Azért Boczkai uram haza bocziátván az Kerekieket, meg hagia hogy mingiárást Törökért köldenének Giulára, és ha lehetne iönének zinte Somliokőbe [*sic!*] hogy marhaiatis vihetné el, ha penig annin nem iöhetnének, iönének czak Kerekihez. Minketis penig reá feleltetet vala és reáis feleltetet vala hogy el menniünk velle, de mi haza iövén Soliomkőből Zentiobra sokat gondolkodtunk az dologról, és az kik othon voltunk ackor meg ielentők az dolgot egymásnak és az Papnakis ugy végezők köz akaratból hogy mi hitünket Istenünket s az ő felsige hüsigét el *nem* hadnók, hanem az dolgot Concin Urammak az Váradi Capitánnak, mivelhogy Generális Uram mezze volt értisire adnók. Melliet Zekel Ferencz Uram ki Capitán volt Zentiobban, értisireis adot minden képpen. Monta vala aztis Boczkai Uram hogy az Bassa hit leveleis nálla volna, melliet mi nem láttunk s itiltükis, hogy csak azért mongia hogy inkáb el menniünk velle. Ackor penig nem akartunk várakozni hanem hamar el menni, mivelhogy azt halliuk vala, hogy Generális Uram hamar el érkezik az haddal, de lenek olliak kik Proponálták hogy zigen lizen ha el hadgia házait hanem ha annira való Török iőne, hadna praesidiomot az házaiban, ha penig czak ezer Török iőneis Kerekiben azokkal addig meg maradhatnának, mig segítség iőne az Töröktül. Ugian ackor aiandikotis külde Kerekiben, hogy az hova kivántatik Haidu hadnagioknak vinnék, és az kit Giulára küldenének meg aiandikoznák. Veres Mártont akarták el küldeni de ugy értiük hogy azt nem vehették reá hanem úgy halottuk, hogy Pribék Mihályt külték volna el. Ez dolgot ennél tovább sem ez előb nem értettük. Actum in Arce Adorian 11 Octobris Anno 1604.

Franciscus Zekeli
Lazarus Pozsgai
Stephanus Fráter

Ego Ladizlaus Pethe fateor et recegno coram me oretenus etiam ab ipsis esse confirmatus et pro ipsorque vera fassione hoc scriptum agnitum mp.

Ego Franciscus Daróczi fateor similiter hos omnes pro vera ipsorum fassione hac scriptorum produxisce contra Boczkay idem mp.

Johannes Imreffi idem fateor.

Ego Johannes Loniai similiter
fateor mp.
Ego Johannes Lugosi similiter
fateor idem mp.

(OL. *Eszterházy cs. lt. Rep. 77 fasc. B.*)

13.

1604. október 14.

Anno. 1604. Mindszent havának 14. napián.

Attuk az mi hit levelünket erős peczétnek Alatta az mi fogadásunknak urai s meg tartóia lehessönk.

Ezokayrt Az mi hit levelünket attuk az nagyságos Vytézlő Bocskay Istvánnak, ez körösztinsignek s az mi Orzagunknak s ides Hazánknak legh fő képpen az egi Igaz Hitnek megh oltalmazására kötöttünk hitvel erre magunkat s hogi edgüt ilnink halnánk az egi Igaz hit mellet megh. Igi Attuk az mi levelünket illen hit Alat Én Ligpai Balás, Ibrány Ferench, Dengelegi Miháli, Zénási Mattias, Nimet Balás minket Isten ugi segillen az telles Zent Lilek, Zent Háromság Attia fiu Isten minket ugi segillen hogi hivek s Igazak lezönk az Nagyságos Boczkai István urnak minden vitézlő Dologiban s mi Ides hazánknak megh maradásájér.

Középen pecsét.

(OL. *Eszterházy cs. lt. Rep. 77. Fasc. E.*

14.

1604. október 17.

Spectabilis ac Magnifice *etc.*... Nagyságodnak akaránk tudtára adnunk Bochkai árultatását. Miképen ő Fölsége és az Provinciánk ellen, meg nem gondolván sem az Istent, sem hityt, hanem az földet uiobban akarván veszteni és elárulni török kézben eiteni és adni várait. Ebben peniglen kegyelmed hogy igy nem volna semmit ne kételkedgyék, mert ez nylván vagyon és igen bizonyos. Az mely zolgaival árultatását közlötte, és az kiket Gyulára akart vele vinni, azzok jelentették megh, nem akarván feleségeket gyermekeket el hadni, hanem ugy adták tudtára Conczin Uramnak az váradi vicecapitánynak és Conczin minekünk, mellyet értvén nagy sietséggel hátrahagyván az ő Fölsége vitéz gyalogit és Artelláriát az Slesiai fegyveressek egy részével lévén oly reminségben hogy ez le chendesitvén inkáb az ő Fölsége akarattia szerint hamaréb az alsó táborba segítségére mehessek, iöttünk Adoriánban, hogy eleyt vehessük

ez illyen véletlen árultatásnak. Mindgiárást Bochkay megh hitt zolgáit, kik közzül Fráter István eggiket ki ugyan sógora is gyermekségtül fogva fel tartotta, hozzánk hivattuk és megh esküttettük erős hittel őket, Pethe Lazló és Daróczi Ferencz előtt és így megh értvén az árultatást bizonyosson minden chircumstantiával egyetemben leveleinkkel és bizonyos embereink által sokzor io akaratunkbul találtuk megh Bochkai Istvánt, intvén arra, hogy follammodgyék az ő Fölsége gratiához. Ez idő alatt és pro assecuratione sufficiens zaloggal kináltunk hogy adu*nk* neki és 25. nap alatt az ő Fölsége gratiáiát meg hozzatunk neki. De ő ezt nem acceptálta, hanem az előbbeli Istentelen zandékiában előb akarván menni, költötte azt (látván, hogy egyébképen az Haiduságot melléie nem haithattya) hogy az Relligióért akarnánk kergetni, és zyn alat vonta hozaia az Haidukot, kik ő Fölsége fizetésén nem voltanak, más felől penig futotta az Török Tatárt segitségért, és igy kinzeritették Pezz Uramnak irnunk, hogy az Rakomazt való vitézlő néppel és Álgyukkal iőne hozzánk, hogy minek előtte Töröket zallitanna Váraiban, megh haitanánk őket. És ez idő alat az Haidukat is hivattuk kik az ő fölsége fizetésén voltanak, azok is közöl lévén fizetést attunk nekik és Pethe Lazló által requiráltunk őket és az Bochkai zolgai vallását előttök el olvasta kibül megh érche, hogy nem az Relligioért hanem az rebellioért jöttünk Bochkai ellen, mellyet meg értvén hittek zerint fogadták, hogy ő fölsége hivek leznek. Hó pénzeket még egy nap előt meg attuk, másnap oztán hogy Pethe Lazlo velek zollot, virradón ugy mint 15. proximé *praeteriti* hainal előt Álmosdrul Pezz uram hadával el indulván, hogy Diozegre iőyön és onnét hozzánk. Bochkai ezeket is az Haidukat az Religionak zyne alat melleie vonván, zemmelye zerint az Haiduk között levén, megh ütötte őket. Amazzok semmi ellenségtül nem tartván, vélvén hogy az Haiduság ő fölsége hivei, ugy ölték vágták őket. Pezz Uramot magát, ugy értyük hogy elevenen vitték el de igen sebes. Illyen nagy árultatást ezzen ez földön ember nem hallot mellyet megh értvén reiok mentünk. de az Harcznak nem álván el futtanak előttünk.

Azért Na*gyság*odat akaránk certificálni, hogy voltak-éppen érche igy N*agyságod* az dolognak essetnek állapattyát, és akik különben adnak eleibe N*agyságodnak*, ne adgion helt nekik, sőt paranchollyuk n*agyságod*nak ő Fölsége nevével, magunk peniglen intyük és kéryük, hogy N*agyságod* illyen nagy véletlen árultatást látván, fel üllyön és mindgiárást Rakomazra gyüllyön, és alatta való Jobbagiokra visellyen gondot hogy tumultuose N*agyságod* ellen az haidusághoz kapcholván magokat fel ne támadgion, kegyelmed ezt bizonyosson el hidgie, hogi ez haiduság az Nobilitást akarná deleálni a mint köztök bezellettenek. Azért N*agyságod* mint penig az N*agyságodhoz* tartozó valahol afféle Haiduságot tud és hall mindenüt kergesse s, le vágassa őket, és valamiképen lehet Nagod magára gondod visellyen. Im my is az ő Fölsége hadával készen vagyunk, és azzon igyekezünk, hogy az árulóknak akarattyoknak

mennél hamaréb ellene állhassunk. Isten tartchon megh Nagyságodat io egésségben. Datum Váradini 17. 8bris. *1604*

Spectabilis *etc.*

Giovanni Jacomo Barbiano
conte di Belgiojoso. *sk.*

Külcim: Spectabili ac Magnifico domino Comiti Stephano de Bathor, Comiti Comittatum Zathmarienzis Simigiensis et de Zabolcz, Sacrae Caesarae Regiae et Maestatis Consiliaro Domino et Amico nobis observandissimo.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. Fasc. E

15.

1604. október 18.

Magnifici Generosi *etc.* ... Az Ur Isten sok iokal látogassa kegyelmeteket.

Az kegyelmetek levelét Kun István Uram nekem meg adá, meliből az thi kegielmetek én hozzám való io akarattiát és reám való gondviselését meg értöttem, kiért az io Isten ha halálomat halaszttia igiekezem thi kegielmeteteknek feienként hálaadóképpen róla meg emlékeznöm.

Mosthani állapatomat Zylvassi Boldisar Uramnak irt levelemből bőségesen megértheti kegyelmetek. Kévánom chiak azt hogi kegyelmetek az maga iováért az Vezért zőntelen fussa és Zilvassi Uramat és Balassi Ferencz Uramat, thi kegyelmetek én hozzám halasztás nélkől ki köldgie, hogi az thi kegyelmetek dolgáról ő kegielmével ugi tractalhassak, ki thi kegyelmetek én tőlem ió néven vehessen iövendőben. Kegyelmeteknek ne kiczin gongia legien az pénznek meg szerzésére, mert ha az lezen meg lattia kegyelmetek, hogi én bennem fogiatkozást kegyelmetek nem talál. Az Istennek legien hála mostis oly állapattal vagiok, hogi bátorságoson öelöek *[ülök]* szinte is most, de azért Gyulán és Zolnokban had tartassék, hogi mihelien kévántatik, mingiárást indulhassanak kegyelmetekkel eggiüt. Tarcia meg Isten kegyelmeteket io egésségben. Datum ex Debreczen 18 die octobris. *Anno* 1604. Attiafia Baratia

Bochkay István sk.

Külcim: Magnificis Generosis et Egregys Dominis Universis Hungaris in Thömösvár Existentibus dominis amicis observandissimis.

[*Az egész levél Bocskai sajátkezű írása.*]

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.)

16.

1604. november 9.

Nos Iudex et Iurati Cives totaque Communitas et Universi Inhabitatores Civitatis Kässmarcensis memoriae commendamus, tenore praesentium, significantes, quibus expedit Universis. Quod Generosus atque Egregius Dominus Blasius Lippay, spectabilis et Magnifici Domini, Domini Stephani Boczkay Verae et Orthodoxae Religionis defensoris militum Capitaneus, suo universorumque Imperio et Iurisdictioni suae subiectorum militum nomine, hanc Civitatem Universosque inhabitatores, datis superinde Reversionalibus in suis privilegys immunitatibus et antiquis Consuetudinibus, cum uxoribus et liberis suis conservare, nec ullo modo, per milites suos, Eosdem molestari facere velit. Cui e converso nos suprafati Iudex, iurati et tota Universitas Civium, sancte promittimus et iuramus, quod in propaganda Vera et Orthodoxa Religione Cristiana, Inque defensione libertatis Incliti Regni Hungariae, spectabili ac Magnifico Domino Domino Stephano Boczkay, praenominatoque Domino Blasio Lippay totique Exercitus huic, eiu denique py et salutaris, in propaganda Christiana fide propositi consentiamus, et Contra quosuis impetitores turbatoresque, Conscientiarum nostrarum nec non Eversores Orthodxae Religionis nostrae Germanos rebus sic ferentibus, una cum Coeteris Regnicolis, quibus vera religio Cordi, patriaeque nostrae dulcissimae salus permansio et libertas chara est, arma intrepide sumere, parati sumus. In cuius rei testimonium praesentes literas nostras sigillo civitates nostrae munitas, Eidem Generoso Domino Blasio Lappay dandas esse duximus. Datum in Kässmarck Nono die Novembris Anno Milessimo Sexcentesimo et quarto.

Körpecsét.

(OL. Eszterházy cs. lt. 77. fasc. B.)

17.

1605. február 2.

Illustrissime domine *etc.*

Minthogy az mi szerelmes Atiánkfiának Jeremia Waidának irt Nagyságod bizonios követe által, azonképen Nagyságod irt minekünkis azon iambor fő emberétől szóvalis üzent minekünk Nagyságod. Nem irhattiuk megh Nagyságodnak mint akariuk azértis főképpen hogy Nagyságod végez provocatus előb irni akart minekünk, holot mi semmi occasiot nem attunk volna az irásra Nagyságodnak. Az Nagyságod penigh hozzánk megh mutatot mostani io akarattiát és egieb módon való io aiánlását,

mind az Nagyságod leveléből s minden iámbor embere üzenetiből bősigesen meg értettük, mellieket mi közönettel és szeretettel vöttünk nagyságodtól, mint io akaró Urunktól. Továbbá az iria minekünk Nagyságod minthogy az mostani Állapatok és az Nagyságod elkezdett dolgai azt kévánniák, hogy mi ő Nagyságát Jeremiás Vaidát szorgalmaztatnók, és mi es ő Nagyságával eggöt hadainkat köldenők Tatrosra, és oly hellien lennink az több hadunkkal, hogy személiönk szeréntis indulhatnánk oda az hova kévántatnék. Nagyságod emlékezhetik reá hogy mi semmi üdőben akármi tölőnk való lehetséges dologban annak az Országnak nem akartunk megh fogiatkozni, mert tuggia aztis Nagyságod, hogy mi szintin chiak az Erdélynek oltalmáért el veztettök az mi országunkat, mostis azonképpen Nagyságod ugi persualealion magának felőllönk, valamire elégségesek leszönk az három országnak békés megh maradásának niereseirt, mindenre kézek vagiunk, és ahoz az országhoz való elebi io indulatunkat mostis szeretettel akariuk megh mutatni, mely dologról az mi Atiánkfia Jeremiás Vajda bőbben irt Nagyságodnak. Utolra Nagyságodat felette igen kériök, Nagyságodnak io aiánlása szerin ha Nagyságodnak törtinik bizonios emberit bochiátani az vagy irni, az hatalmas Vezér Passához, vagy az finies portára Nagyságod az mi dolgunkatis ne feleichie el, irion mi felőlönkis ő fölségéknek, megh láttia és megh ismeri Nagyságod mies semmi üdöben az Nagyságod hozzánk mutatot mind ebben s mind egieb hozzánk való io akarattiáról nem akarunk el feledkezni, hanem minden illendő haladásunkat vezi el Nagyságod. Ide való Allapatokat Nagyságod bőségesen megh érthet ezen megh hit iambor zolgaiától kitől mies szóval üzentönk Nagyságodnak. Tarchia megh Isten Nagyságodat io egésségben és szerenchiesen sok ideigh. Datae ex Civittate Szuchyaniensis 2 die februaris Anno domini 1605.

Simeon Mogila Vaivoda Transalpineae.
sk. aláírás.

Kívül: Illustrissimo domino Stephano Bochykai de kisMaria divina miseratione Principi Transilvaniae Partium Regni Hungariae domino et sicolorum Comiti domino vicino nobis Observandissimo.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.)

18.

1605. február 5.

Illustrissime domine amice etc....

Nagiságodnak hozzánk köldet fő Embere Nemes János megh adá minekünk az Nagyságod levelit, kitől szóval izenetitis megh értettük Nagyságodnak. Köszönettel és io néven is vöttök mind ezeket Nagyságodtól, hogy keváltképpen kezdettől fogva minden módon az viselt dolgait

szépen és rend szerint minden hellieken való io szerencheit megh irta és megh izente minekönk Nagyságod. Nagyságodnak nem irhattiuk megh mint akariuk Nagyságodnak ezt az hozzánk eleitől fogván való mostannis megh mutatot io akarattiát és Szomszédságát, minthogy mies ez dolgokat megh halván, bizonios mingiárást megh hit emberönket Zek Pétert chiak szintin ez dolognak bizonios megh tudásáért bochiáttuk volt Nagyságodhoz, kinek oda való menetelit hogy Nagyságodis io néven vötte megh hálániuk Nagyságodnak mi es vizotagh ezen fő Emberönktől hozzánk való io indulattiát és szeretetit voltaképpen megh értettök. Továbbá aggia aztis értésönkre Nagyságod hogy io móggiával hagyván minden otvaló dolgait Nagyságod mingiárost Erdély felé akarna indulni minden népével. Emlékezhetik reá Nagyságod és minden lakosi Erdélynek, miolta mi Istennek hozzánk io voltából ez feiedelemségben vagiunk, minden üdőben ugy viseltök mi magunkat, az oda való feiedelmekhez, mind penigh az egiz orzaghoz, hogy chiak mindent az io Szomszédságnak cikkelit egyaránt megh tartottuk. Mostis Nagyságod igy gondoikodgik erről és megh higgie hogy valami az három orzagnak iavára és békességes megh maradására való dolgát illeti, semmibe nem akarunk megh fogiatkozni, valami dolog mi hozzánk illendő és lehetséges. Mert mi annak az orzagnak chiendes és békességes Állapattianak szintin ugy örölönk mint szintin az mi orzagunkénak. Egiebet mit iriunk Nagyságodnak az ide való állapatok és hirek felől, ninchy semmi egieb ionál ha volnais mindenekről de keváltképpen derék dolgokról valami most volna és lehetne ezután Nagyságodnak ezen megh hit iambor szolgaiatól szóval mindenekről bőven üzentönk kinek Nagyságod megh higgie szavát. Utolszor Nagyságodat ezennis kériök hogy mihelt történik Erdély felé való indulattia Nagyságodnak Nagyságod bizonios napiát minekönk megh irván kölgie előb egy megh hit Emberit, kitől mies igazán megh érthessök Erdély felé való iövetelit Nagyságodnak melliet mies Nagyságodtól igen nagy io néven és szeretettel vezönk Nagyságodtól. Tarchia megh Isten Nagyságodat io egésségben és szerenchésen. Datum ex Civitate nostra Szuchianiensis 5 die februáris 1605.

Jeremiás Mogilla Dei gratia
Princeps Moldvae
sk. aláírás

Külcím: Illustrissimo Domino Stephano Boczkai de kis Maria Divina miseratione Principi Transilvaniae Partium Regni Hungariae Domino et Comiti Siculorum Domino et vicino nobis observandissimo.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.)

19.

1605. augusztus 4.

Serenissime Domine Princeps mihi semper clementissime servitiorum meorum paratissimam in gratiam vestrae serenitatis Commendationem. Az Úristen az felséged io zerenciejeth nevellye és egi napiáth ezerré tegye.

Megh adák énnekem az felséged levelét 4 die Augusti mellyből megh értettem hogy felségednekis bizoniosson értésére volna immár Generalis uram leveléből az my itben Erdéliben való lételünk Aly Passával ő nagyságával egyethemben, azért ammint felséged értette ugi vagion mostan minden hadunkal mind Aly Passával ő nagyságával együth itt Segesvar mellett vagiunk a my felségednek mint levelünkben s mind szónkal ighirt és fogadott hűségünket megh akarván mind felségedhez s mind peniglen az felséged orzagahoz mutatni my magunkis személyünk zerint itt vagiunk mostan az felséged orzagaban és ahol az zükségh és alkalmatosságh kévánná, semmi alkolmatosságot ell nem mulatván örömest zolgalunk felségednek, ügyekezvén az felséged ellenséghitt megh zegyenietteni Istennek kegyelmességéből. Iollehet ennekelőtteis az felséged beiövetele felél hallottam, de mostan bizonioson értvén az felséged Erdeliben való be sietését felette igen örülök rayta, hozza az Úristen felségedet io zerenchies egésségben, az szegény megh romlot hazánknak hasznára iavára ez előmenetelire. Aggia az Úristen hogy felségedet io egésségben találván tizta zyből zolgálhassunk az zegény megh romlot orzagnak. Éltesse Isten felségedet io zerenczyeben sokáig. Datum ex castris nostris ad Heiasfalva positis die 4 mensis Augusti Anno 1605.

Simeon Mogilla Vaivoda regni
Valachiae Transalpianae
sk. aláírás

Külcím: Serenissimo domino et domino Stephano Dei gratia Hungariae etc *(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.)*

20.

1605. augusztus 5.

Serenissime etc.... az Ur Isten felségednek egy napiát tegye ezerré és minden dolgaiban io zerenchies előmenetelt io egésségeth adgion felségednek.

Az Felséged Nemes Jánostól nekünk küldött leveléből mind az felséged io zerenchiáiáth io egésségeth mind peniglen az előbbi hozzánk megh mutatott io akarattyát értvén igen örvendezönk raita mindniayan, miys az magunk aiánlása zerinth mind felségednek s mind az felséged orzaga-

nak minden üdőben álhatatos hüvei levén Generális Uram ő Nagysága irt volt my nekünk előzzer hogi Rácz Giergi az felséged orzagaban az ő haidóival zellyel niargalván, az havaselföldi Raduly Waidának és Némelly Erdéliben levő városoknak tanácziából puztitaná az felséged orzagát mindenüth valahova az ő haidóival ell érkeznék, s kévánt volt ő Nagysága my töllünk segétséget, my mingiárást késedelem nélkül az my fő Bojerunkot Hrizte Vornikoth bocziáttuk volt ki elől iáróban nem kiczin Moldvay hadunkal melly mikor Erdeliben érkezvén, mind Generalis Urammal s mind az felséged hadával megh eggiesedeth az felséged orzagaban Erdeliben hátra maradot hódolatlan Városok elsőben felségednek akkor hódoltanak és haitottanak feiet. Rácz Giergi is iurálván Generális Uramnak hogi ő Nagyságához ki iövén felségedhez ki megyen gratia impetrális melli dologról tudom felséged Generalis Uram leveléből böveben értheti. Ez alat pace inita ac composita Generalis Uram hadunkot vissza bocziátván Rácz Giergi az ő haidóival denuo insurgálván mind az hatalmas Cziazár s mind peniglen felséged ellen mindenöt valahova elérkezet sok kárt öldöklést és sákmánilást kezdett czielekedni az felséged orzagaban, mellyet értvén mostan ismét uyolagh más hadunkal és az hatalmas cziazárnak török hadával Aly Passával ő Nagyságával kénzerittettünk az felséged segétségére és orzaganak oltalmazására Erdéliben be iönünk, hogi az felséged orzaginak ellenséghit megh zegyeníthessük és erőtleníthessük die 22 July minth az Brassai mezőn levő Táborunkból megh mozdulván késedelem nélkül mind hadastól ügyekezünk menni Rácz Giörgire az orzaghnak rontóira és pustitóiára. Annak okáérth felségedetis minth kegyelmes Urunkot kéryük, felséged ighirethi zerint az my állapatunkoth megh tekéntvén kegyelmessen minthogi ha felséged io akarattya az my állapatunk cziak felségeden áll, felséged emberét bocziátván irion az hatalmas Török Cziazar hü zolgaiának az fő Vezir Passának az my állapatunk felől, mindaz hatalmas czázárhoz s mind peniglen felségedhez való hüségünket és zolgalatunkot ő nagyságának felséged értésére adván, az Raduly Vayda Praktikáitis némelly baratiával az felséged orzagában minden dolgokoth fel forditani ügyekezvén felséged ő Nagyságának meg ielentvén, mert my ugy itéllyük hogy felségednekis könnyebb volna ha két fele nem lönne ellensége. Felségedet azonnis kéryük minth kegyelmes Urunkoth hogi ha Isten ő Zent felsége az Erdélyben levő ellenséget my általunk megh zegiönitthi az felséged Jeremia Vaydának az my Attiánkfiának s mind peniglen nekünk töt ighirethi zerénth irion felséged mind Aly Passának ő Nagyságának s mind peniglen az felséged itben levő hadának hogi inducallianak minket Havaselföldébe az dominiumban collocálván. Mys mind feienként az felséged hozzánk megh mutatoth io akaratyáért és kegyelmességéért életünknek vége zakattáigh az felségedhez való hüségből ki nem állván, hanem inkáb napról napra firmus procedálni ügyekezönk.

Ez levél mutató Katarcyul Zpatarul és Gramma Zulcziárul fő Boyerink valamit felségednek my zónkal mondnak felőllünk és az my kéván-

ságunk felől felséged hidgye megh szavokoth és ha lehetséges felséged soká ott ne késleltesse io válazzalis kegyelmessel onnéth feséged ell bocziátván merth az üdő az ő dolgában ell iár. Éltesse az Ur Isten felségedet minden io zerenczies egésségben sok esztendeigh és adgion ő Zent felsége minden dolgaiban zerencziás előmenetelt felségednek. Datum ex Castris nostris ad Segesvár positis die 5 mensis Augusti Anno Domini 1605.

Simeon Mogilla Valachiae
Transalpianae Vaivoda
sk. aláírás

Külcím: Serenissimo Domino et Domino Stephano Dei gratia Hungariae Transylvaniae Principi et Sicolorum Comiti Domino mihi semper clementissimo.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.)

21.

1605. augusztus 14.

Serenissime princeps ac domine domine nobis gratissime. Proemissa servitiorum nostrorum, paratissima... *etc.*

Mivelhogy az Ur Isten ő szenth felsége, ez méltóságos feiedelemségre fel vitte és emelte felségedet, hálát adunk ő felségének azon kívánván ő szenth felségétől hogy ez mostani jó szerenchieieben felségedet niomossa, hoszu életüvé, minden ellenségy ellen, szerenchiessé, diadalmassá tegie és emelie nagiob méltósághra vigie. Nilván lehet felségednél ennek ez niomorult Országnak Erdelliel egiüt, egynéhäni esztendőtül fogván való niavaliás és romladozot állapatia mellien kereztien embernek és főképpen hazaiabelinek méltó és illendő keseregni és az réghy boldogh békeséges állapatrul melliben az my őseink és attiáink éltenek, gondolkodny és az my előttünk valóknak niomdokit követnünk. Mindezeknek ez ioknak és az régy io szomszédságnak és attiafiuy szeretetnek viszont közöttük való megh uiulásáért kellett volt urunknak ő nagyságának ez elmult napokban felségedet megh találny.

Megh értvén azért felségednek az my urunkhoz ő nagyságához és ez szegéni Országhoz való io akarattiát és barátságát kivántuk volt Giulaffy uramtul és az országtul hogy Haller Gábor uramoth be bochiátván közinkben ő kegyelmével végezzünk és ez két niomorult Országhnak békességesen és chiendesen való megh maradásáról és állapatiáról, melly dolgot Istennek kegielmességéből véghezis vittünk és köteleztük hittel magunkat Országostul felségednek és az felséged Országinak illien konditioval hogy az ky felségednek és az felséged Országinak ellensége leszen, nekünkis ellenségünk legien, az ky penigh felségednek barátia nekünkis barátunk legien. Mivelhogy immár az Ur Isten igy megh

eggieztetet bennünketh felségednek köniörgünk ezen hogy az my Országunkra törő ellenségünketh Simeon Waidát fogia el Országunktól minthogy sem Országunkbely sem semmi nemzetsége Országunkban nem lakoth merth hogy sem minth őtet uraliuk, készek vagiunk inkáb mind feienként megh halny gondolkodhatik felséged raita melly nehéz legien embernek mikoron valaky saiát hazaiabul és hailékából ki akaria kergetni avagy üzny. Egynehaninkat tuggiuk hogy esmeri felséged iol kik vagiunk hogy nem mint természeth ellen való urath uraliunk iob inkáb megh halnunk mindnainknak. My nekünk felséged paranchiolion az my urunkal eggiüth szeretettel akarunk szolgálni felségednek mindenekben. Éltesse és tarchia megh Isten felségedet sok io szerenchie közöth io egésségben. Datum ex Tergovistia die 14 Augusti. Anno domini 1605.

Tres Episcopi Regni Valachiae
Raduly Kulchiár de Buzesth
Baán Preda de Buzesth
Wornik Cziernika
Logoffet Ztoyka
Logoffet Theodosia
Logoffet Mirozláv
Laeka Poztelnik
Holnik Barkany
Kulchiár Wintilla
Merza Zpatár
Komiszul Glegory

5 pecsét.

Külcím: Serenissimo Principi ac Domino Domino Stephano dei gratia Hungariae Transylvaniae Principi ac Sicolorum Comiti, Domino nobis gratioso.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. Fasc. E.)

22.

1605. május 24.

Serenissimi Rex Domine Domini nobis Clementissime fidelium servitiorum nostrorum Commendationis.

Kivánunk Az Ur Istentől felségednek ez mi méltatlan Alázatos szegeni szolgainak követsége alath Az Nagy Irgalmu Istentől adattatot és Az Hatalmas Sultán Ahmet Cziasártul engettetet magiar nemzetségnek örömeri való magiar orsagi királiságáth mindeneknek előtte Istenönknek Szenth nevének diczieretire felségednek lelki idvösségére az magiari kiraliság alá tartozó orságoknak nemzetségeknek szerencziesen való birodalmára és jövendőben ezeknek niogadalmukra épületökre el

viselni s véghez vinni tegie az Ur Isten ez séles világon töndöklövé és minden ellenségi ellen giözedelmessé s engedje a szent Isten hogi mys egés magiar nemzetségtől lehessög kiczintől fogva nagink igaz hála adó hivei felségednek ez Istentől fel indittatot enni szok munkáiáért gondviseléséért és az magiar nemzetből áló királiságnak talpára való Alatásáért.

Felségedet mindeneknek előtte kériök megh bochiássa hogi ha felségednek it az hatalmas Cziasár fénies Portáián Aló dolgainak hirtételében láttattunk megh késődni kiben ha fogiatkozás vagion ne az mi restségünknek tulajdoniczia hanem Isten Akarattiának az kitől minden előttünk levő dolgaink végez vitelére segitséget vártunk.

Iol lehet irtunk vala Landorfehérvárrul bizonios ember által felségednek kit hisönk hogi megis attak ot Murat Basa előt levő dolgai felségednek miben marattanak azokrul onnat irtunk és ittis az után ugian azon dolgokatis mind az Hatalmas Cziasár előt fő Vezér előt az föb Basák Mufti és Hocziák előtt ágáltuk az meniere lehetet semmit hátra benne nem hattunk. Lándorfehérvárrul 11 Aprily indultunk jutottunk ide Konstanczinapoliban 5 May és nagy böczöletesen fogattak bennönket előnkben iöttek és minden fő népei sálásunkig kisirtenek az hatalmas Cziasarnak, Más nap Pénteken az fő Vezérrel semben lettönk felségednek levelét és sóval izent követségét megh mondottuk, kit nagi kedvesen vett és minden dolgokban megh halgatot felségednek, io egéssége és állapattia felől megh tudakozoth. Aiándokot noha igen kevés volt felségedtől io néven vette.

Hasonlatos képpen az föb Vezérekkel janicziár Agával Muftival Hocziával Kencztartóval ugi mint sombaton semben lettönk kinek kinek solo leveleit aiándokát be attuk és felségednek mindeniknek barátságát aiánlottuk s kértök hogi io törekedők legienek az Hatalmas Cziasárnál ő Nagiságok az felséged dolgaiba. Felséged állapattiát és io egésségét azokis megh tudakozván minden io akarattiokat igértek.

Negied napon Vasárnap az Hatalmas Cziasár szok fő Cziaust kölde salasunkra kik előttünk menvén szok samtalan egéb nép közöt az felséged költe aiándokkal egiöt az záslókat megh erestvén az németeket fel öltöstetvén kit sép ruhában kit fegiverben. Mentönk az Hatalmas Cziasár fenies Portáiára az Divánban az Vezér Basák Muftiak eleiben. Ot az Divánban az Hatalmas Cziasár meg vendégeltetet bennönket mi ketten Kékedi Urammal az fő két Vezérrel Memhet Basával és Sofi Sinan Basával négien ettök az föb Vezérek és az Mufti kencztarto az föb urakkal kölön ettek azon házban ot uiobban mindenek halattára megh kérdesték az felséged állapattiát és egésségét. Az után kaftaniokat attanak reánk mint egi tizen hatod magunkal az velönk levő ifiu legéniekel egietemben az öt Vezér Basa elöttönk menvén az Hatalmas Cziasár eleiben vittek ruháiához békélvén mindenikönk rend szerint az ifiakot ki vitték mingiárt előle hanem minket hárman Memhet Tiaiával és az öt Vezérel egietemben hattak otben ezen kivel cziak az Herélt és Néma basák vol-

tanak otben Mindeneknek előtte felséged nevével üdvözölvén hossu élettel és io szerencziékkel, levelét be attuk felségednek aiándokát hasonlatosképpen rend szerént be mondottuk és ez felséged költe követségnek megh besilésire audentiát kértönk meli aiándokát felségednek és idvözlését io néven vette és az felséged izenet által való kivánságinak megh halgatására időt és helet ada holot és mikor legien.

Ezen Vasárnap után következő Kedden ugi mint 10 May az Tenger sélin levő Mulató házában uiobban semben lönk vele mi hárman Memhet Tihaiával az fő Vezér ielen létében felségednek minden követségét megh halgatta kiket mys az meniere Isten engette elégi bátorságosan és értelmesen red szerint mindeneket elő sámláltunk és igéről igére megh tolmácziáltattuk Memhet Tihaiával megh követvén elsőbben arrul hogi ha mi az követségben ő Hatalmasságának nehéznek teteönnek [*sic!*] megh bocziássa mert az meli nagi bizadalommal felséged az eges magiar nemzettel ő hatalmasságának oltalmához ragaskodot igi az követségi felségedtől az magiar Nemzetséggel egietemben bátorságos besédeket adatot előnkben. Látván hogi semmi méltatlan kivánság ninczien benne és ő hatalmasságátul mindeneket megh nierhetönk. Hiséges szolgálatunkhoz képest meli követséget mikor mind megh halgatot volna mikor arra iutánk hogi ugion ezen dolgokrul az fő Vezértől Jancziár agátul és fő Muftitul keze irása és Pecziétik alat való Athnamet kiván felséged s országh minden utánnok következendő tist viselő képébenis az Vezéris el iede raita és nehesteli mondván elégh az Hatalmas Cziasár Athnaméia felségednek mert az Hatalmas Cziasár nem kintelenségből hanem io akarattiából czélekedik mindent. Az Cziasáris megh pirosodék belé az válasadásra uiobban az Cziasár napot kér (?) és maga fel ölvén egi galiára az tengeren által mene kertében mulatni madarakkal. Az fő Vezérel mi ot maradván az Cziasár házaiban megh hordozott és szok ékességeket mutogatot ugian azon házban levő ..... innunk adot magias ijot (?). Onnan az Vezért házához késértök és mys salasunkra mentönk. 15 May Vasárnap attak ki az választ mellyet mys megh olvastatván az kiket nem serettönk és az mit kihattak volt az Athnameből uiobban irva attuk be és az Athnamet vissa vittök. Az Sultán Zulimán János királinak adot Athnamenak formáiát ugianaz köniből eleikben attuk kire azt monták az Basák hogi io tugiák mert nálukis irva vagion.

Ez alat ugimint 16 May Hétfőn az Hatalmas Cziasár ki sólita mezőre az fő vezért. Kinek mikor köniörgöttünk volna hogi ki ne sállion adig migh felséged kivánságára akaratunk szerént való választ nem vehetönk kire azt mondá edigis cziak minket várt az felséged kedvéért nézvén hogi ez dologh ő ideieben történt de edigis ki salot volna mert az Hatalmas Cziasár az edig való késedelemértis felette igen nehestelt reám (ki ugian hidgie felséged volt az nehésségh az Cziasártul reá) de ugi mond az Hatalmas Cziasár ő felségének minden kivánságára reá ment kettőn kivel, egiőn ez lőn az hol azt kivántuk felséged nevével hogi valameli várak várasok tartomániok az magiar országi koronához tartozan-

dók voltanak azokat ne raboltassa ő Hatalmassága se ne vitassa hanem azoknak határin által menvén az ellenség országát raboltassa és azonak várait vitassa kiváltképpen olliokot az kik ősitől marattanak az Német királinak. Másik az hogy kivántuk az felséged és az országh nevével hogi az adó fizetésre ne erőltessen ő Hatalmassága látván az országnak illien nagi hallhatatlan romlását pusulását minden rendbeli hadak miatt. Hanem elégediék meg hiséges szolgálatunkal meli két dolognak ki hagiásáért az Athnameból uiobban reá mentönk az Táborban az Vezérre köniörgöttünk és az Athnamet orczial vittök reá disputálván az dolgot hogi ha az ki hagiattatik az Athnameból az magiarság ezen megh busulván félő hogy az Hatalmas Cziasárnak mind felségednek nagi kára ne következzék, mivel ez egik fő kivánsági az magiar nemzetségnek, kin mikor el busult volna az Vezér ira az Cziasárnak s Athnametis vissa küldé. Az után ugi mint más nap hivata az Vezér mondá hogi nem lehet semmiképpen azt oda irnia mert nekik hitik ellen volna hogy az hol meczitiek volt azt másnak engednék kiváltképpen az hol olliak találtatnának kik mégh felségednek kezénél nem volnának hanem az ellenség kezében. Meli mondásából az Basának esőnkben vévén sandokokat noha nilván semmit nem neveze kiért ugian feddetönk vele de ugian cziak az lőn vige eznek hogi az Hatalmas Cziasár ő reá bizta azt és telies hatalmat adot az Athnameban Felségeddel az várak dolgárul való tractálásra miben maradgionak s mind penig az adó fizetésről cziak lássák ennélis iobban hüségönket kit ha mit végez felségeddel az Vezér köteleste az Cziasár az Athnameban aznak minden czikkelében való megh állását sőt ezzelis biztata soha oliat nem kérhettek az Hatalmas Cziasártól kit megh nem ad cziak lássa igas voltunkat. S mind hogi láttuk az Athnameban az felségeddel való végezésre minden dologról való autoritás adását az Hatalmas Cziasárnak hisök kiváltképpen ha oli mód találtathatnéiok benne hogy semben lehessen felséged vele. Minden kivánsága szerént végezhet vele kiről valamint felséged el végez mindeneket kés confermálni az Hatalmas Cziasáris. Mi ennél tovább az dologban nem meheténk mert az Vezér míngiárt megindula az haddal és minketes az Divánban hivata az Cziasár bucziut kelleték ugian erősak alat tölle vennönk mondván az Hatalmas Cziasár által megyen az tengeren nem lesen itthon hanem békellietek köntöséhez iol lehet az bucziuzáskoris ugian ezen dolgokrul köniörgöttünk az Hatalmas Cziasárnak s kértök hogy ő Hatalmassága vegye felségeddel egyetemben hüséges szolgálatunkat s el ne tasiczia tölle de az Vezérrel való végezésére halasta felségednek mint ezben mintha mellek ennek utánna következénekis. Elis hittök hogi semmi kivánságában felséged meg nem fogiatkozik az mi most hátra maradotnak látatnék lenniis ez után mégh iobban véghez megien, cziak hadd tapasztallia megh az Hatalmas Cziasáris ennélis iobban hiségünket Frigyet penig hogy tegien az némettel felséged hire és akarattia ellen arról senki ne gondolkodgiék hanem ha fölségednek io akarattia iárul hozzá erről az Hatalmas Cziasár sáiából hallot fogadását megh az követségről magunk halottuk. Igi nem

lévén semmi utunk az továbbá való disputálásra az Basa parancziolattia szerént akarván az had után indulnunk. Iuta az Egri Sinán Basa szolgáia az felséged nekönk irt leveléivel kit mikoron láttunk volna és utunk nilék az Cziasárra való menésönkben az levél mellett mingiárt haiókra öltönk az Cziasár után mentönk. Az tengeren tul egi kertében találtuk fel az felséged levelét beattuk és sóvalis az Bostanczi Basa által eléggé köniörgöttünk és minden dolgait felségednek az mint iobban tudtuk eleiben attuk hogi az felséged hadainak késedelmesen való fizetése meli nagi káros és félelmes kik ezkorig cziak reménség alat hadakoztanak, ki nem sokkal kisebb az ellenségtől való félelménéi, hanem megis irion ő Hatalmassága az Vezér után hogi az pénz küldés hamarsággal legien elegendő képpen.

Az Lengiel országból menő segétségekről eleget köniörgöttünk eleitől fogva. Az Starniczki Geörgi dolgaitis hogi Basta mellé akar menni eleiben attuk az Cziasárnak s az Vezérnak hogi ha oda megien minemő nagi káros leszen mert egi az igen vitéz ember más az hogi az töb lengiel hadakis mind titkon nilván utánna mennek az ő sokások szerént de ha pénz volna felséged magához vonhatná az fizetéssel s az töb lengiel hadai mint felséged mellé iőne hanem ő Hatalmassága kölgion hamarsággal pénzt és lengiel országban Cziauzokat parancziollion ő felségének az lengiel királinak hogi hadat ne bocziásson az Német mellé.

Az felséged mellé rendeltetet török hadnak menetelitis eleitől fogva eleget urgeáltuk elis ment az mostani paranczialattia szerintis az négi gialog ezer puskással való meg iobbitását az hadnak mindgiárt solicitáltuk de az Vezérnél kell arról szólani az utban el érvén mind ezekre igiri az hatalmas Cziasár magát és az többireis hogi felségednek minden kivánsága szerént való kegielmességgel akar lenni.

Az Raduly Vaida dolgára ez válaszom. Az Hatalmas Cziasár akaratiából az Vezér által minth hogi az Hatalmas Cziasárnak megh esköth adoiát be atta és az Hatalmas Cziasáris botot zászlót köldöt neki meddig tapastalható vétekben nem találtatik az Vaidaságból ki nem vetheti merth hiti ellen lenne az Hatalmas Cziasárnak moston ok nélkül azt czelekedni vele más feiedelmeknekis gonos példáiára lenne kik az ő Hatalmassága oltalma alat vadnak az mikkel penig vádoltuk hogi mostis hadat bocziátot Erdeliben azból azzal menti az Basa hogi nem ellenséghképpen mentek azok hanem söksége nem lévén Raduly Vaidának reáiok bocziátta el őket és sökségére képest török hadat fogadott helébe. Azok igiekeznek felséged mellé menni, hogi penig ot az országban mulatoztanak ez telelés kedvéért let értvén hogi az felséged körül lévő tartományokis megh pustultanak az hadak mia az hol azzal vádoltok hogi török ruhában öltöstetvén követit Dobronikon iártattia által követit az német királhoz arra azt mondá az Vezér hogy mégh azokban egiet sem fogtak megh nemis tapasztaltatot semmi vétek kezében s nem bonthatni semmi uton sőt másoknak bontani sem hadgiák hanem ezt találá az Basa raita hogy Kékedi uram mennien innét Havas Alföldében az Cziaussal vagy penig én az mint ennek előtteis megh parancziolta volt neki hogi hadat bo-

cziásson felséged mellé ha mingiárt el nem köldi az hadat velönk az mellikönk oda megien az elégh ok leszen az megh böntetésre s az után kés az felséged kivánsága szerint vele czielekedni. Igi látván mind mi mind az Moldvai követek hogi nem vihettiök véghez az Portán az dolgot egienlő tanácziból találtuk az raita hogi iriunk mind mi mind ők Jeremia és Simeon Vaidának ő nagiságoknak eleikben adván az dolgot hogi Istentől az üdőtől várakozzanak mert migh vétekben nem tapastaltatik nem bántiák Radulyt az Vaidaságban sőt megh oltalmazzák. Az szerint czielekedtönk irtunk mind mi mind az moldvai követek s kértük s hogi mind magokat mind felségedet oltalmazzák haragiától az Hatalmas Cziaszárnak. Azért felségedis rendelie ugi dolgát hogi nehézségét az Hatalmas Cziasárnak ne vegye magára.

Mi penig az Basa parancziolattia szerint holnap egyikünk ugi mint Kékedi uram egik követével Raduly Vaidának ki cziak most iött volt és egi Cziaussal Havas Alföldében indul mint hogi penig felséged ez czieleKedetünkel ellenkezőt parancziol az Isten kériök felséged megh bocziássa véteknek ne tulaidoniczia mert ninchien kivel felőle tanaczikoznunk.

Az mennire mi érthettiük az dolgot mint felségednek igaz szolgái ezt találván raita hogi felségednek mostis elég ellensége vagion és nem io mód nélkül kiváltképpen az Hatalmas Cziaszár ellen több ellenséget szerezni találtuk igi ezt raita hogi egikönk az Basa parancziolattia szerént el mennien kivált képpen mint hogi az Havas Alföldi követek is arra kérének és felelének urok képében hogi ne kéteskedgiék felséged az ő urokhoz cziak menien be egikönk kés Raduly megh eskönni és az országis hogi felségeddel akarnak egi szerenczién élni halni. Az Sebin és Brasso felséged kezéhez való iutásábanis módot talál Raduly Vaida kezében keriti felségednek. Annak felette az minemü lövő serzamok Erdeliben el niert volt Sekel Moizestől azokatis megh adgia felségednek látván hogi felségednek vagion nagiob söksége reá.

Énis holnap után Memhet Tihaiával el indulok innen az Vezér után mostis mingiárt indulnók de az felséged parancziolattia szerént az Egri Sinán Basa dolgainak véghez viteliért kell elmaradnom. Mint lesen nem tudom ha az Vezér it érte volna az levél ha megh atták az Vezérséget tudom az leveletis ki atták volna. Mind azok által io reminség vagion felöle ez nem magiban áll egi hatalmas Cziasárnak tudom penig felséged kedvéért nagiob dolgokatis meg nierhetne. Az felséged parancziolattia szerén mihent el érem az Vezért semmit nem késem hanem kezönkhez vévén mindeneket és mit felségednek akarnak köldeni sietséggel mentek megiek Memhet Tihaiával és mindaz hátra maradott hadat kit felséged mellé rendeltettenek mind az pénzt botot záslót elvisem talán az Ur Isten egi sép koronátis ad felségednek kit bizonioson hidgien felséged hogy az Tárházból elvittek az Görögh Cziasar koronáiát s az végre vitte el az Vezér s nála vagion hogi felséged koronástassék megh vele de egyik ága el tört az Vezér basa ő maga mondta nekünk hogyha azte iobb megh czináltani vagi uiat czinálionak mi azt adák tanácziul hogi

iob azt megh czinálni iol lehet formáiátis kivánták tőlünk hogy uiat czinálionak de ilyen hamar az véghez nem mehetett volna hanem az Görögh Cziasár koronáiát vitte el az Vezér véle ugi vagion hogi tikoliák közönségesen de ninczien kölönben az dologh az mint iriuk felségednek kin felette nagi tanácziok volt kelle czielekedni neme mint hogi soha senkinek az fénies Portárul koronát nem attak hanem cziak botot zaslót sőt ugian tanácziotis kérdették tanulról tőlönk kire mi igi feleltönk mint hogi felséged az magiari királisággal nevestetik az Athnameban az Cziasartul királiá ugi lehet akárki ha megh koronástatik más az az töb magiar országhoz tartozó országokis igi hailanak hamaréb meg az magiar nemzetségnekis igi ninsik inkáb sive megh az hatalmas Cziasarhoz való bizodalomban. Az pénz felől se gondoikodgiék felséged mert elég pénzt köld az Hatalmas Cziasár kivel bőségesen fizethet hadainak minden felé.

Hogi pedig azt meli koronát felségednek vihessön az Athnaméval és töb iokkal egietemben és felséged feiében Véhessen mindenek előtte Istenönknek szent nevének dicziretire felségednek lelki idvösségére az szegéni romlot el pusztult orsagnak épületire és az magiar nemzetnek iövendő niugodalmára engedgie az Attia fiu és Szent lélek Isten meli io tétemeniért Istenönknek szent neve dicziertessék minden nemzetségünk által s legyen áldott az ő szent neve örökké Amen.

Engedgie az szent Isten hogi ez mellé az mi Istenben el niugott szent kiralinktul maradot Német kezénél levő koronáiátis felséged vehesse vissa az romlot orsag mellé kiért hogi mys felségednek enni sok munkáiáért hálaadó hivei lehessünk adgion erőt ő szent felsége hozzá.

Engedgie az nagy Isten felségedet io egésségben látnánk minden te felséged igaz hiveivel egietemben. Datum in Kunstantinapolytaneo 24 Aprily Anno 1605.

Az meli ló felől kétseris irt felséged még fel nem találhattuk ha fel találiuk azon lesönk felségedének kell lenni igen törekesik Memhet Tihaia hogi io lovakot vihessönk felségednek.

Felségednek alázatos szegén szolgái

Korláth István mp.
Kékedy Görgy sk. mp.
Memhet Tihaia sk. mp.

Az egész levél Korláth István kezeírása.

Külcím: Serenissimo Domino Domino Stephano Bochkay Regi Hungáriae Principi Transilvaniae, Sicolorum Comiti et Domino Domino nobis semper clementissimo.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 46. Fasc. G.)

23.

Dátum nélkül. [1605. nyarán.]

Mehmeth Thyhayának Supplicatioya és kévánsága ez Felségedtől.

Nylván vagion felségednél, hogy minden dolgayban felségednek ez mostany elő menetelyben nem utólsó voltam, hanem az én tehetségem szerint fogadásom szerint felségednek igazán szolgáltam.

Az Hatalmas Chyazartólis az portáról felségednek kévánsága szerint mindenek megh löttenek, Korona, pénz, Bott, zazló mindenek ielen vadnak, az Vezérnél ő Nagyságánáll ugy igiekeztem felségednek zolgálny hogy semmi dolgomban fogiatkozás nem eset, mellyet soha senky kiülöttem [*sic!*] soha véghez nem vit volna, de én azt nem néztem, hanem feleségemet házam népét el hattam és az felséged iavát követtem, ugy hogy ez mostany utambanis Constantinapolyban menvén többeth költöttem három ezer forintnáll, mostannis penigh négyfeleys kell költenem, mert táborban zolgaim vadnak, Debreczenben töb helyeken azonképpen, magam penigh éyell nappal az felséged zolgalattyában vagiok foglalatos, házamnáll és házam népe közt ez egy eztendőben mégh huzon három napnáll továb nem voltam az felséged zolgalattya myiath.

Felges Uram azért ióI iuthat felségednek ezében, Cancellárius Uram ő Nagysága előtt myvel ayánlotta énnekem magát mikor Constantinápolyban bochyáta, emlékezzék meg mostan arról és minden kegielmességét mutassa meg hozzám (kiben ugyan nemis kételkedem), ha az Coronát megh hozom, azért mindenek megh vadnak, az Ahnamet levél, pénz, Bot, Zázló és uraknak való sok ayándék, ha penigh valamely magyar ur vitte volna ezt véghez, felgedtől várat, várost kévánna sőt egiéb adományátis felgednek, de én azokat hattam az felged ió akarattyára.

Kévánom azért felségedtőll hogy az én iámbor zolgálatomrais felségednek méltó tekintety legyen, Haczok [*Hátszeg?*] vagy Déva táyán adgion én nekem egy ió várast vagy ió falut, nem egyebért hanem mégis Lyppáigh sóót és egyéb egyetmást hordatnék velek, ezt peniglen fiurul fiura kévánom felségedtőll.

Ezenkiül az mynemü fizetésről való levelet adot vala énnekem Lökön léttében felséged az kichin pechét alat öt záz arany forintróll, aztis felged öregh pechétivel megh erősítche és fizetésemetis megh iobbichya, ha az én iámbor zolgálatom azt felségedtőll megh érdemly: De mind azon általl mint hogy zolgalatom nagy és sok, költségem azonképpen, mert az odabe való fő tanách uraknak sok ayándékot kell adnom Orát, puskát és egyébféle ayándékot, felséged ahoz képest megh itélhety ha méltó kévánságom. Ha peniglen felségednél az én zolgálatom nem kedves felgd kegyelmes ió akarattya, akár mellyket válazza felséged, én az zolgálatra is kéz vagiok magamra is penigh gondot viselny akarok. Valamit felséged paranchyolt, az felséged akarattyán áll és kegyelmességén. Töb kévánságimis volnának felségedtől, de most felségedet töb dologall nem bántom mindeneket

hattam az felséged kegyelmes ió akarattyára, mostan tudván felségednek nem szintén sok foglalatosságit, felségedtől ezekre mindgiárást kegyelmes választ várok és adgya értésemre mihez tarchyam magamat.

Muratnak is penigh, ky felségednek sokat zolgált, ötetis felséged ne hadgya, mert én felségedért lóvall és egyéb egyetmással többet attam öt záz forintnáll, ky mostannis it ielen vagion, mostanis mind zolgástól én tartom ötet.

Felséged kegyelmességét várom mindenekről.

Kívül: Memheth Tyhayának Supplicatióya és kévánsága felségedtől.

(OL. Eszterházy cs. lt. Rep. 77. fasc. E.)

Nagy László

UTASÍTÁSOK ÉS TERVEZETEK AZ 1848-AS NEMZETŐRSÉG SZERVEZÉSÉRE

Az 1848 áprilisában munkáját megkezdő első felelős magyar minisztériumnak egyik legsürgősebb feladata az 1848 : XXII. törvénycikk által felállítani rendelt nemzetőrség szervezése volt. A márciusi napok óta országszerte spontánul szervezkedő nemzetőrséget kellett a törvény előírásának megfelelően összeírni, rendezni, felszerelni és kiképezni — eltávolítva egyben soraiból a „nem odavaló elemeket". Április—május folyamán számos intézkedés született (többségük ismert a Pesti Hírlapból), amelyek átsegítették az új intézményt a kezdet nehézségein. Ezek a rendelkezések — a pillanatnyilag felmerült problémák megoldására törekedve — többnyire csak az összeírás és a vele kapcsolatos kérdések körül forogtak. Átfogóbb utasítások csak később készültek el, hiszen azok tervezetének kidolgozása némi időt és tapasztalatot igényelt.

Az alábbiakban közölt anyagok elsősorban ilyen országos érvényű, a nemzetőrség szervezését és felszerelését szabályozó rendelkezések, amelyeket a miniszterelnök hivatala mellett második osztályként működő Országos Nemzetőrségi Haditanács dolgozott ki.[1] Ezek az utasítások — bár nyomtatásban küldötték szét őket a vidéki törvényhatóságoknak — többnyire csak szolgálati használatra készültek, így nem kerültek a nagy nyilvánosság elé. A használat közbeni elrongyolódástól, vagy a szabadságharc utáni megsemmisítéstől csak véletlenül menekült meg egy-egy darab, amely még idejekorán „ad acta" került és nem szúrt szemet az abszolutizmus korában az irattárakban folytatott „tisztogatások" során sem. Vidéki levéltárakból így került elő az első három utasítás, amelyekkel a kormány 1848 júniusában valóban katonai szerveze-

1 A miniszterelnöki hivatalnak eredetileg egy ú. n. *elnöki* osztálya volt csak, amely az egész kormányt érintő, általános politikai kérdésekkel foglalkozott. Mivel a nemzetőrség felállítását a miniszterelnökre bízták, a megnövekedett feladatok ellátására szervezték meg április közepén a hadügyi és nemzetőrségi ügyek vitelére „a nemzeti őrsereg rendezésével megbízott országos haditanácsot", végleges neven: az Országos Nemzetőrségi Haditanácsot. Ez azután 1848. december közepéig tevékenykedett, amikor beolvadt a hadügyminisztériumba. Ld. *Ember Győző:* Az 1848/49-i minisztérium levéltára. Bp., 1950. 26—28., 88—93. old.

tet és külsőt igyekezett biztosítani a nemzetőri alakulatoknak. Tudomásunk szerint mind ezek, mind a többi itt közölt irat ismeretlen az eddigi — egyébként is gyér — szakirodalomban. Ezért úgy véljük, hogy hasznos tájékoztatásul szolgálnak a Batthány-kormány nemzetőrségi politikájáról addig, amíg a témára vonatkozó megfelelő feldolgozás el nem készül.

A közölt iratok közül időrendben is első a nemzetőrség felszerelését leíró *Nemzetőrségi öltözeti szabályok.* Ez a ruházati és felszerelési utasítás — amely együtt készült el az első honvédzászlóaljak ruházati utasításával — május végén, vagy június első napjaiban hagyhatta el a nyomdát.[2] (Landerer és Heckenastnál készült, mert az állami megrendeléseket elsősorban ellátó Egyetemi Nyomda ekkor a honvédségi toborzási utasítások és a miniszterelnöki körlevelek készítésével volt elfoglalva.) Június 10-én küldték széjjel a törvényhatóságoknak, hogy azok saját hatáskörükben gondoskodjanak a nemzetőrség előírásszerű felruházásáról addig, amíg a nemzetőri zászlóaljparancsnok (őrnagyok) kinevezése meg nem történik. (Megjegyzendő, hogy ez az egyenruha nem volt kötelező — elkészítését a nemzetőrség nagy tömegeitől anyagi helyzetük miatt megkívánni nem lehetett, de a törvényhatóságok vagy az ország sem vállalhatták annak terheit. A rendelkezés így csak az *eszmei* egyenruhát írja le, amelyet akkor csináltattak meg, ha arra volt lehetőség.)

Az utasítás végén egy megjegyzést találunk, amely arra figyelmeztet, hogy „a tisztább előadás kedvéért egy színezett rajz fog ezen szabályokhoz közzé bocsáttatni". Tudomásunk szerint június 13-án már készen volt a 3000 darab „színekkel nyomott nemzetőri forma ruházati rajz", melyeket Szerelmey Miklós pesti „kőrajznyomó" mester készített.[3] A hatszínnyomású litografált rajz a gyalogos és lovas köznemzetőrt (és altisztet) mutatja be.[4] Ezt a mintarajzot az Országos Nemzetőrségi Haditanács azután szintén megküldötte a törvényhatóságoknak, sőt egy-két kivételes esetben egy-egy teljesen kész egyenruhát is rendelkezésükre bocsátott. Később, hogy a magánosok számára megkönnyítsék a szabályos egyenruha készíttetését (természetesen itt szinte kizárólag a tehetősebbek, elsősorban a tisztek jöhettek számításba), az egyenruha-

[2] A miniszterelnök már április 21-én elrendelte, hogy amíg a nemzetőrségi formaruha szabályai el nem készülnek, egyenruhát senki ne csináltasson. Ld. HNI. *(Országos Levéltár.* Az 1848/49-es minisztérium levéltára. Miniszterelnök hadügyi és nemzetőri iratai.) 1848:31., Pesti Hírlap, 1848. ápr. 23.

[3] ONöHt (Az 1848-as belügyminisztérium levéltára, Országos Nemzetőrségi Haditanács) elnöki iratai. 224. r. sz.

[4] Szerelmey munkájának egy példánya látható a *Hadtörténelmi Múzeum* állandó kiállításán. Vidéki levéltárban lévő ismert példánya: *Veszprémi Állami Levéltár.* Veszprém megye levéltára. Közgyűlési iratok 1848:1183. — A nemzetőri egyenruha színesnyomású képét közölte *Gelich Richárd:* Magyarország függetlenségi harcza 1848—49-ben. Bp., é. n. I. köt., a címoldal előtt.

rajz és leírása, majd a nyeregszerszámok leírása is kapható volt a könyvárusoknál.[5]

Az öltözeti szabályokhoz kiegészítésképpen jelent meg július 1-én a nyeregszerszámok leírása, pontos címén: *A nemzetőrségi lófelszerelés és málházás leírása*, amely aprólékos gonddal ismerteti a nemzetőrségi szolgálatban alkalmazott lovak felszerelését, illetve felszerszámozásának módját. Ez az első két irat, ha nem is nyújt mélyebb betekintést a nemzetőrség szervezésének menetébe, kétségtelen érdekessége mellett azért jelentős, mert segítségével pontosan rekonstruálni tudjuk a korabeli nemzetőrségi egyenruhát.[6]

Annál nagyobb jelentőségű a harmadik irat, amelynek címe: *Rövid utasítás az állandó országos nemzetőrsereg zászlóaljparancsnokai számára.* Ez az utasítás tömör összefoglalása azoknak a szempontoknak, amelyek alapján az Országos Nemzetőrségi Haditanács a nemzetőri zászlóaljakat szervezni és kiképezni kívánta. Ez már valóban csak belső használatra készült és az teszi a téma szempontjából elsődleges jelentőségűvé, hogy sehol sem találhatjuk meg ilyen áttekinthetően kifejtve a nemzetőrség szervezeti felépítésének, a kiképzésnek és felszerelésnek elvi és gyakorlati szempontjait. (Az megint a fejleményekből következik, hogy ezt az előírást maradéktalanul sehol sem lehetett megvalósítani, már csak a nemzetőrség azonnali harctéri alkalmazása miatt sem.) A *Rövid utasítás*... nyomtatott példányai június második felében készültek el[7] és azokat vagy a törvényhatóságok útján, vagy a kinevezési oklevéllel együtt közvetlenül juttatták el a nemzetőri zászlóaljparancsnokokhoz. Elkészülte nagy könnyebbséget jelentett a vidéki törvényhatóságoknak és a zászlóaljak parancsnokainak, akik eddig állandóan a legkülönbözőbb, a szervezéssel összefüggő kérdésekkel zaklatták a Haditanácsot.

A negyedik okmány: *Utasítás a négy őrnagynak*, a Batthyány-kormánynak a nemzetőrség átszervezésére irányuló törekvéseinek befejező aktusát képezi. Ismeretes, hogy a nemzetőrség 1848 nyarán elrendelt

[5] 1848. június 8-án Besze János esztergomi és Szontagh Samu eperjesi nemzetőri őrnagyok 39 pft-ért egy-egy egyenruhát kaptak mintául a Haditanácstól. Ld. ONöHt 1848:2795. Az Országos Nemzetőrségi Haditanács egyébként kérésre mintát küldött a törvényhatóságoknak, hogy milyen színű posztót kell az egyenruhakészítéshez használni. Ilyen minta található pl. *Soproni Állami Levéltár.* Sopron megye levéltára. Bizottmányi iratok 1848:1863. — A ruházati utasítást Hartleben könyvárusnál lehetett kapni, a Haditanács által kiadott szabályzatok terjesztését, a vidéki törvényhatóságok ellátását Geibel könyvárus végezte, mint bizományos.

[6] A ruhatörténettel foglalkozók számára pl. kétségtelenül érdekes az, hogy a nemzetőrségi lovasság nem lovaglónadrágot, hanem a csizmaszáron kívüli, alól bőrrel megerősített pantallót hordott.

[7] Kuthy Lajos, a miniszterelnök irodaigazgatója június 20-án küldötte át az Egyetemi Nyomdának „az országos nemzetőrség zászlóalja parancsnokai számára készült rendszabályokat magyar és német nyelven 1000 példányban leendő kinyomás... végett". HNI 1848:533. — Ez pár nap alatt elkészülhetett, mert tudjuk, hogy a *Rövid utasítást* — a ruházati utasítással együtt — június 27-én már elküldték pl. Perczel Miklósnak, a tolnai nemzetőrség ekkor kinevezett őrnagyának. Ld. *Szekszárdi Állami Levéltár.* Perczel-család hagyatéka, 1848/49.

kötelező mobilizációja[8] nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. A kormány ezt hamarosan belátva, augusztus 13-án rendeletet adott ki „önkéntesen ajánlkozó erős, egészséges egyénekből álló" nemzetőri csapatok felállítására.[9] Ezzel indult meg a nemzetőrség *önkéntes* mobilizációjának szervezése, amelynek végleges formáját az augusztus 27-iki rendelet adta meg. Ez az intézkedés kerületenként egy-egy városba[10] rendelte az önként jelentkezőket összevonni. Az ország négy kerületében táborokba összpontosított önkéntes nemzetőrök élére egy-egy őrnagyot állítottak parancsnoknak.[11] Az önkéntesen mobilizált nemzetőrség kerületi parancsnokainak, a négy őrnagynak adott utasítást ismertetjük itt, amelyet a távollevő miniszterelnököt helyettesítő Szemere Bertalan megbízásából Iványka Imre őrnagy, a dunáninneni kerület önkéntes nemzetőreinek parancsnoka készített el.[12]

A következő irat egy törvénymódosító javaslat a nemzetőrségről szóló 1848 : XXII. tc. kiegészítésére. A javaslatot az Országos Nemzetőrségi Haditanács dolgozta ki 1848 júliusában. Célja az volt, hogy ilymódon igazítsa ki a törvénycikknek homályos vagy hiányosan rendelkező paragrafusait — alkalmazva azt az új helyzethez.[13] A törvény elfogadása óta eltelt három hónap alatt ugyanis már sorkerült a nemzetőrség mobilizációjára, ami számos problémát okozott, hiszen a törvénycikk 22. §-a csak futólag említi a „tulajdon község határain kívül" teljesítendő szolgálatot — azt is csak esetlegesen. A mobilizáció pedig ekkor már országos méretű volt. Éppen ezért az „egyenlősdi" (a tömegek nyomására követett az a gyakorlat, hogy kiindítottak mindenkit, akire a sors jutott, tekintet nélküli állására, hivatali beosztására) gyakori fennakadást okozott a minisztériumok, a megyei és városi közigazgatás, az igazságszolgáltatás, a közlekedés, a posta-, só- és harmincadhivatalok, stb. területén. Így érthető, hogy a tervezetnek legterjedelmesebb része éppen ennek a fontos kérdésnek: a nemzetőri szolgálat alóli teljes vagy részleges felmentésnek feltételeit tárgyalja.

A javaslat végülis különböző megfontolások következtében nem

[8] Mobilizáció: mozgósítás; a nemzetőri egységek kiindítása a veszélyeztetett területekre: a Délvidékre, vagy a Dráva mellé. A hatóságoknak meghatározott mennyiségű nemzetőrt kellett kiállítaniok, amelyeknek kiállítását többnyire sorshúzással végezték.

[9] Közlöny, 1848. augusztus 14., *Pap Dénes:* Okmánytár Magyarország függetlenségi harcának történetéhez. 1848—1849. Pest, 1868. I. 369—70. old. — A rendelet érdemi részét közli: Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. Bp. 1955. II. 23. old.

[10] A négy közigazgatási kerületnek (Dunán inneni és túli, Tiszán inneni és túli) megfelelően Vácra, Pápára, Szolnokra és Aradra rendeli meg a koncentrációt.

[11] Közlöny, 1848. augusztus 29., Szemelvények . . . II. 23—24. old.

[12] Iványka Imre levele Szemere Bertalanhoz. Vác, 1848. szeptember 6. ONöHt 1848 : 3465.

[13] A tervezetet feltehetőleg Kiss Károly kapitány, az Országos Nemzetőrségi Haditanács politikai osztályának vezetője készítette.

került az országgyűlés elé.[14] A nemzetőrség szervezése, a mobilizációt gátló problémák megoldása azonban abban a válságos helyzetben nem tűrt halogatást. Ezért Batthyány miniszterelnök a javaslatot átdolgozva, a legfontosabb kérdésekre szűkítve, második kormányalakítása után azonnal rendelet formájában megjelentette.[15] Az 1848 szeptember 14-én kelt rendelet bevezetése hangsúlyozza, hogy a XXII. tc. csak általánosságban foglalkozott a nemzetőrségi szolgálat kérdéseivel, így a jelen törvényhozásnak tág teret hagyott. Mivel azonban „a mostani törvényhozó testület honboldogító egyéb munkálataival lenne elfoglalva" — folytatja a bevezetés —, a zavarok elkerülése pedig szükségessé teszi a törvény hiányait pótolni, ez a kényszerítő helyzet szülte ezt az intézkedést, amely addig marad érvényben, míg a törvényhozás máskép nem rendelkezik. A rendelet 5. §-a — amely az eredeti tervezetben is szerepel, mint a tc. 3. §-ának kiegészítése — ebben az új helyzetben különleges jelentőséget kapott a „nemzetőri képességgel nem bíró" egyénekről való rendelkezésével, akik ekkor az önkéntes toborzás megindításával egyre inkább feltöltötték a nemzetőrség sorait.[16]

Végül a befejező irat egy tervezetet tartalmaz a nemzetőrségi lovasság megszervezésére. Ez a tervezet szó szerint megegyezik azzal a javaslattal, amelyet 1848 május 26-án az Országos Nemzetőrségi Haditanács megtárgyalt[17] és másnap jóváhagyás végett a miniszterelnöknek előterjesztett.[18] Később a XXII. tc. módosítására kidolgozott javaslathoz csatolták függelékként — és azzal együtt lett félretéve. Tudomásunk szerint életbeléptetésére semmilyen formában nem került sor, amit a nemzetőrségi lovasság szervezése erősen megsínylett. A nemzetőrségi (és vele együtt az önkéntes) lovasság szervezésének elhanyagolása következtében az ország csak a szeptemberi fordulat után rendelkezett számottevő nemzetőrségi, illetve honvédségi lovassággal.

[14] Tudomásunk szerint nem tárgyalták az említett javaslatot. *Beér János* (szerk.): Az 1848—49. évi népképviseleti országgyűlés. (Bp. 1954.) című munka sem ismeri, pedig felsorolja az országgyűlés pesti ülésszaka alatt benyújtott, de el nem fogadott — vagy visszavont — törvényjavaslatokat is. (613—670. old.) — Ugyanakkor ismeretes, hogy a miniszterelnök több ízben is — a postatisztviselők, a tanítók és a papok sérelmei kapcsán — hivatkozott az illetékes minisztériumoknak adott válaszában a XXII. tc.-re vonatkozó módosításokra, amelyek „még a mostani nemzetgyűlés elébe fognak terjesztetni", HNI-ir. ikt. kve. 1848 : 716, 722., HNI 1848 : 733.

[15] Közlöny, 1848. szept. 18. A rendelet tisztázata megtalálható: ONöHt nem iktatott iratai. 251. r. sz.

[16] Ld. erre *Varga János:* Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén. Bp. 1953. 258—270. old.

[17] Az Országos Nemzetőrségi Haditanács üléseinek jegyzőkönyve. (223. r. sz.) 1848 május 26-i ülés, 1. napirendi pont. Majthényi őrnagy előterjesztése.

[18] Az ONöHt elnöke a miniszterelnöknek. 1848. május 27. HNI 1848 : 285.

I.

NEMZETŐRSÉGI ÖLTÖZETI SZABÁLYOK

(1848 június)

LOVAS NEMZETŐR

Csákó világosveres posztóbul, elől 6″, hátul $6^{3}/_{4}$″ magasságú, karimája felül mindenkor fél hüvelykkel kisebb alsó nyílásánál, a melly a fejnek nagyságához van alkalmazva; fent fél hüvelyknyire a karima alatt egy nemzeti háromszínű zsinór van körülvarrva. Jobbrul hason nemzeti színekkel kevert sodrott barátcsomós vitézkötés, melly egy hüvelykkel rövidebb legyen a csákó magasságánál.

Elől fent nemzeti rózsa, ennek átmérője 2″ — alatta $3^{1}/_{2}$″ hosszú pakfongbúl készült[19] honi czímer, ez alatt pedig a szemernyő felett egy hüvelyk széles pakfongpánton római betűkkel a megye neve és osztály száma.

A szemernyő leálló és másfél hüvelyk szélességű. Hátul $3^{1}/_{2}$″ magasságú fényes védbőr. Rohamszíj egy hüvelyk szélességű fényes bőrbül.

Forgó alacsony, kötésében 3 hüvelyk hosszúságú fekete kakastollból, fent pillangókkal megrakva, felső karimája 6″ átmérőjű.

Nyakravaló fekete, egyenes, sima; minden fehér szegés nélkül.

Atilla búzavirágszín, egészen setétkék négyszegű teveszőrzsinórral. Gallérja 2″ széles, 6 pakfong hosszú tekert somgomb és ugyanannyi zsinór gombolóra, mellyek közül a legfelső egyik oldala hossza $4^{1}/_{2}$″, a legalsóé $2^{1}/_{2}$″. Alja 10″ hosszú, jobbrúl, balrúl zsinórozott zsebbel. Hátul egy szál zsinór fedezi a varrást. Alján két szárával együtt 7″ hosszú vitézkötés vagyon.

Nadrág világos szürke, elől egy hasadékkal, felül alacson és csak szíjjárású, alól bő, lovagló nemű, alul 12 hüvelyknyire fekete bőrrel körülborítva, kívül mindkét oldali varráson egy szál négyszegletű veres zsinór. A talpalló $1^{1}/_{2}$″ szélességű.

Csizma fekete, sarkantyús, mellynek $1^{1}/_{4}$″ hosszú nyakában nyolcágú taréj van.

Öv négy zöld és fehérrel vegyes gombbal, különben világos veres teveszőrbül, $1^{3}/_{4}$ hüvelyk szélességű, jobbrul barátcsomós 2 bojttal.

Kard, mint a huszár sorezredeknél a régibb neműek (kosármarkolat nélkül), fekete markolatszíjjal.

Lőfegyverei két pisztolyból állanak.

Kardszíj 1″ széles fekete bagaria, két karika és ággal, fehér csatokkal. Ez az atilla felett köttetik fel.

Tokmány $5^{1}/_{2}$″ hosszú, $1^{3}/_{4}$″ széles, 3″ magasságú ládácskával, fedele fekete bőrbül, ez egy fél hüvelykkel köröskörül nagyobb a ládácskánál,

[19] Pakfong: az alpakka akkor használatos elnevezése.

— rajta 1¾″ magas pakfongból készült honi czímer. A tokmány válról egy 1⅝″ széles fekete szíjon függ, rajta a mell közepén a honi czímer és fél hüvelyk szélességű szíjacskán függő két bokrába dugott vas töltő vessző.

Altiszt

Éppen mint a nemzetőr: a tizedes gallérán egy, őrmesterén két ⅓″ széles és 1½″ hosszúságú 3 színű nemzeti szalag van felvarrva.

Főtiszt

Szinte mint a nemzetőr, csak azon különbséggel, hogy csákó és atilláján lévő zsinórzata és öve selyemből készült. A főhadnagy egy, a százados két fél hüvelyk széles és 1½″ hosszúságú háromszínű nemzeti szalagot visel gallérán.

Nadrág világosszürke, mint a lovas nemzetőrnél, de alól bőr nélkül.

Kardszíj fekete zománczos bőrbül.

Kardbojt ezüst, a belső 2″ hosszú, 1/8″ vastag sodrások zöld ezüst és veres zsinórokból készítvék.

Tokmány mint a sorezredi huszártiszteknél, pakfongékesítéssel. A tokmány fedelén a szíján elől szinte pakfong honi czímer.

Forgó fekete strucztollból olly kötésű, mint a nemzetőröké.

Törzstiszt

Atilla mint a főtiszteké, hanem ezüst, vállakig érő széles zsinórzattal, a két ujján ezüst paszománt, mint a sorezredi törzstiszteknél.

Nadrág ezüst zsinórzatú, különben mint a főtiszteknél, vitézkötés és öve fehér helyett ezüsttel keverve.

Kardszíj veres bőrbül ezüsttel hímezve, a szerint, mint azt a sorezredi huszártörzstisztek viselik.

Lovassági köpenyeg általában világos szürke, ujjas, olly szabású, mint a dzsidásoké.

GYALOGSÁGI NEMZETŐR

Csákó fekete posztóbul, egyébiránt mint a lovasé, forgóval, de védbőr és vitézkötés nélkül.

Nyakravaló mint a lovasé.

Atilla ollyan, mint a lovasé, csakhogy alja hossza a leeresztett kar közép újja végeig érő.

Övet a gyalog nemzetőrök nem viselnek.

Nadrág mint a lovasé, bőr nélkül.

Tokmány $7^1/_2$″ hosszú, 3″ széles, 4″ magasságú ládácska, fekete bőrfedele egy hüvelykkel szélesb és hosszabb a ládácskánál, formája különben mint a sorgyalogságnál. A tokmány vállról függve $2^3/_8$″ szélességű fekete bőrszíjon hordatik.

Szuronytok. Ezt a nemzetőr derekán másfél hüvelyk széles fekete szíjon, ennek két ágáról függve hordja, a tok különben pakfongkapcsozatú.

Lőfegyver. Mint a sorgyalogságé, vágó szúronynyal.

Köpenyeg világos szürke, mint a sorgyalogságnál.

Altiszt

mint a nemzetőr, szinte atilla, gallérán nemzeti szalagokkal.

Főtiszt

mint a lovas nemzetőri főtiszt, csakhogy csákóján védbőr és vitézkötés nem alkalmaztatik és tokmánya sincs. A főhadnagy és százados ugyanazon megkülönböztető jeleket viselik gallérukon, mint a lovasok. A főtisztek selyem lovas főtiszti övet viselnek.

Törzstiszt

ez is szinte a lovas nemzetőri törzstiszt módjára, fennebb a gyalognemzetőr főtisztnél említett különbözés megtartásával öltözve. Tokmányt nem visel, kardszíja veres, ezüsttel kivarrva; öve mint a lovas törzstiszté.

Megjegyzés. Az egyenlőség kedvéért ajánlható, hogy minden zászlóaljak vagy századok a posztókat együtt összegben rendeljék meg.

A hadseregnél használatban levő katonai posztók rőfinek ára 24 garastúl pengőben 26-ig terjed.

30 pengő garasért pedig már igen jó színű gyapjúban festett búzavirágszín és szürke posztókat lehet venni.

Minthogy az öltözködés itten csak közönségesen van előadva, tehát a tisztább előadás kedvéért egy színezett rajz fog ezen szabályokhoz közzé bocsáttatni.

A lovasok nyeregszerszámaik leírása is rövid idő múlva rajzokkal kiadatni fog.

Országos Levéltár, 1848/49-es nyomtatványok. — Példányai több vidéki levéltárban megtalálhatók.

II.

A NEMZETŐRSÉGI LÓFELSZERELÉS ÉS MÁLHÁZAS LEÍRÁSA

(1848 július 1.)

A pofa szíjjak 9″ hosszúak és egy hüvelyknyi szélesek; azoknak felülről lefelé egy jó vonalnyira kell a járomcsontok megett feküdni, hogy épen a lószája hasadékára essenek, a pofaszíjj csatjának pedig fél hüvelyknyire a bal szem szeglet felett kell lenni. A pofaszíjj felső végének a csatt peczkétől 4 hüvelyknyire kell esni, a zabla-csatló szíjjnak (Stangenstrüpfen) a legjobb timsós vagy az úgynevezett kóburgi bőrből kell készülve lenni, de a zablaszemét nem szabad egészen betöltenie, hogy a zabla szükséges játéka megmaradjon, ezen — szíjj a csattól — számítva 3 hüvelyknyi hosszú legyen. A homlokszíjj a kantár felső részén a törzstisztnél 3, a főtisztnél 2 rózsácskával és a nemzetőrnél semmivel se legyen ékesítve. A keresztszíjjak a homlokszíjjon egy hüvelyknyire a két szeglettől, és lent a pofaszíjj szegletéhez varratnak, s a pakfong rózsa úgy helyeztetik reá, hogy a szemívek között feküdjék. A törzstisztnél ezen szíjjak helyett pánczél-láncz alkalmaztatik. A főtisztnél s a nemzetőrnél csak a rózsa van pakfongból s a szíjj fonott bőrből készítve. A torokszíjj olly tágan legyen becsatolva, hogy közte és a torok közt két ujjnyi hézag maradjon, és a csat egyenlő vonalba legyen a pofaszíj csatjával. A kantár és kötőfék orradzói egy darabból — a törzs- és főtisztnél pakfonggal díszítve — legyenek. A zablaszár úgy csatoltatik a zablakarikába, hogy ettől a csat 1, s a csatlószíjj vége $^1/_2$ hüvelyknyire álljon ki a csukrából (Schleife).

A kantár felső részén a törzs- és főtisztnél egy pakfong pánczél-láncz van. Eleitől kezdve nyomatódjon: A kötőfék, pofaszíjjai a kantár szíjjai megett lefelé feküsznek, s egy darabból metszvék. A csúszógomb (Schiebknopf) az orrszíjj hátsó részén egészen a pofacsont alá húzva egy peczek által megszoríttatik. A barátkötést olly hosszúra kell hagyni, hogy a kötőfék az orrszíjjal igaz szöget képezzen.

A torokszíjjnak (Kehlriemen) $3^1/_2$ hüvelyknyire kell a ló torkától elállni s ennek csatja a kantár pofaszíjj-csattal szinte egy vonalba legyen.

A kötőfékszár balra a kerítőszíjjhoz (Umlaufriemen) köttetik.

A csikó-fékszárak épen úgy csatoltatnak be, mint a zablaszárak.

A *nyereg* magyar fanyereg legyen, a hátulsó kápa a törzs- és főtisztek nyergén veres bőrrel borítva, s a széle pakfonggal szegve legyen, a nemzetőrnél pedig csak veresre festve. A magyar nyereg más nemű nyergek felett azon előnynyel bír, hogy az ülőszíjj igazítása által a hibás ülés javíthatik, s hogy a pisztolytokok, köpeny és málhazsák könnyen elférnek a magyar nyergen, s a lovas is fokkal biztosabban ül benne, mint az angol nyeregbe.

A pisztolytokok 1 láb 3 hüvelyk hosszúak s alul 3 hüvelyknyi pakfonggal behúzva legyenek. A szügyellő leghosszabb részével a jobb pisztolytok alatt a kápa körül vétetik, és bal felől csatoltatik be. A pakfong rózsa a szügy közepén bőrrel bélelt s rajta a vármegye neve kiálló betűkkel kiverve legyen.

A szügyellő-haslónak, ha a nyereg a ló háta közepén fekszik, olly hosszúnak kell lenni, hogy ha a heveder illően megszoríttatott, a lovas ökle alája férjen.

Az alsó és felső heveder bőrből készíttetnek, s a felső heveder az alsót tökéletesen takarja.

A kerítő szíjj (Umlaufriemen) $^3/_4$ széles és 7 ujjnyi hosszú legyen, hogy az egész nyerget körül érje. Csatja a bal pisztolytokra essék.

A farmatring a hátsó nyereg szárnyain lévő árva csatokba csatoltatik, a törzstisztnél a középen egy nagy rózsával, s az oldalon két kisebben, a főtisztnél pedig csak egy rózsával ékíttetik.

A kengyelvas ollyan mint a magyar lovasságé, s a kengyelszíjj úgy csatoltatik be, és össze varródik, hogy a csat 6 ujjnyira legyen a kengyel felett.

A két szőrtarisznyák az első nyeregkápára csatjaikkal kifelé kétoldalra akasztatnak.

A köpeny úgy hajtassék össze, hogy két vége egyforma vastagságú, közepe pedig mentül vékonyabb legyen, kétfelé osztva középen, a kápa alá köttetik az ez alatt levő üstökszíjj által, de a nyeregkápa fölött látszania nem szabad. Két végének befelé fordítva, a köpenyszíjjal végeitől négy ujjnyira, s a pisztolytokkal egy vonalba kell megkötve lennie.

A mályhazsák a csótáron felül a hátsó kápára köttetik fel, s csak két vége fordíttatik meg a nyeregszárnyakba (Sattelsteg) levő szíjjakkal félhold alakba, a nélkül, hogy a ló hátát érné, s úgy hogy a hasítékkal a nyereg felé legyen fordítva.

A csótárnak a nyeregbundával egy darabba és úgy kell igazítva lennie, hogy ha a ló tökéletesen fel van szerelve, az egész nyerget és málházatot tökéletesen fedje, s hogy az izzajtóbőr (Schweiss-Leder) épen ott ahol a felső heveder fekszik, középre legyen helyeztetve. A csótárnak nem szabad a ló fara közepénél tovább érni.

A csótár szegleteire vagy csúcsaira pakfong nemzeti czímer varrattatik.

A törzstiszt csótárja egy $1^1/_2$″ s egy másik $^3/_4$ ujjnyi szélességű ezüst paszománnyal s ezüst sujtással; — a fő tiszté $^3/_4$ ujjnyi paszománnyal és ezüst sujtással, — a nemzetőré pedig csupán szőr sujtással szegetik be, s ezen felül fém nemzeti czímmel vannak ellátva.

Az egész nyereg szerszámon minden ércz ékességek és csatok pakfongból készítvék.

Minden t. c. hatóságok és lovas nemzetőrségi törzstiszt urakkal köz-

lendő, — mely végre közzé bocsátja a nemzet őrség elrendezésével megbízott

Pest nyárhó 1-ső napján 1848.

országos haditanács
Baldacci[20]

A litografált példányokban szétküldött utasítás tudomásunk szerint csak vidéki levéltárakban ismeretes. Így megtalálható az egri, veszprémi, soproni, szombathelyi és zalaegerszegi levéltárakban őrzött megyei (közgyűlési-bizottmányi) iratokban.

III.

RÖVID UTASÍTÁS AZ ÁLLANDÓ ORSZÁGOS NEMZETŐRSEREG ZÁSZLÓALJ-PARANCSNOKAI SZÁMÁRA

(1848 június)

Miután a közelebb lefolyt országgyűlés 22-dik törvényczikkelyének következtében a személy- és vagyonbátorság biztosításának tekintetéből a haza lakosainak felfegyverkeztetése „Nemzeti őrsereg" nevezet alatt életbe lép, s ezen törvénynek 1ső §-a különösen az őrsereg minőségét illeti: czélszerűnek találtatik a hazában levő besorozandó összes nemzetőrséget önálló gyalog zászlóaljakra és lovas-osztályokra osztani, s ezen testületeknek előlegesen is egy parancsnokot őrnagyi rangban adni.

Ezen parancsnokoknak, kik az álladalom által tétetnek s fizettetnek, kötelességök zászlóaljaikat, illetőleg osztályaikat, kijelölt kerületeikben, a különféle helyhatóságok által teljesített összeírások után, minél hamarább rendezni, felruházni s fegyverezni, s bármely neven nevezhető ellenség ellenében csatakészen tartani.

SZERVEZÉS

Ezen nemzetőrségi zászlóaljak mindegyike 6 századból, s minden század négy alosztályból (szakaszból) álljon.

Minden század a fő és nagyobb városokban legalább 200 főnyi erejű legyen, egy kisebb városok, mezővárosok s falvakból álló kerületben pedig a század 400 emberre határoztatik úgy, hogy a fő és nagyobb városokban egy zászlóalj 12—16, a vidéken pedig mindenesetre 24 százból álljon.

[20] Baldacci Manó bárót, a Károly Ferdinánd 51. gyalogezred ezredesét május 15-én bízta meg a miniszterelnök az Országos Nemzetőrségi Haditanács elnöki tisztével. HNI 1848:171., Pesti Hírlap 1848. május 23.

Az egyes századok összeállítása, — melly az őrnagy saját belátása szerint vitetik végbe, — akként történjék, hogy az mint csak lehet összpontosíthassék, ennélfogva városokban a beosztás a házak és piaczok sora szerint, — kifelé — helységek házak és utczák szerint történjék. A hol kisebb városok és helységek egész zászlóaljat vagy századot nem alakíthatnak, ott a legközelebb eső helységeket kell hozzá venni s az alakítandó testet úgy egészíteni ki.

A szakaszok és századok beosztása olly módon történjék, hogy a szakaszok és századok összegyűjtése a leggyorsabban teljesülhessen, s gyorsan a zászlóaljak alakításához lehessen fogni.

GYÜHELYEK

Minden század gyühelye tehát, szórt helyzetnél pedig minden szakaszé is már eleve kijeleltetik s meghatároztatik: nagyobb városokban pedig a zászlóaljak számára is alkalmas Riadó-tér választatik, hol a nemzetőrök bizonyos dob- vagy harsonajelre zászlójuk és lovaszászló (Estandar)juk alá vagy parancsnokuk köré gyorsan összegyűlhessenek.

Mihelyt a század létegesíttetett, a zászlóalj beadja kimerítő tudósítását az országos nemzeti őrsereg tanácsához.

TISZTEK VÁLASZTÁSA

Miután az összeírás és reá következett beosztások után a századok megalakíttattak, azonnal megkezdetnek a tisztválasztások, és pedig minden századhoz

1 Százados,
1 Főhadnagy,
2 Alhadnagy,
2 Őrmester,
12 Tizedes és
2 —, nagyobb terjedelmű széthelyezésnél 4 dobos választatik maga a század által, a 22-dik törvényczikkely 9-dik §-nak értelmében.

A választás mellett figyelni kell, hogy csak olly egyénekre essék, kik személyes befolyásuk, értelmiségök és tulajdonságaik által a nemzetőrök bizodalmát s ragaszkodását már azelőtt megnyerték, és több oldalú hatásaik, s tanácsadásaik által azon jó szellemet idézendik elő, melly egyedül képes az egységet és egyetértést, ama múlhatatlan feltételét egy katonai testületnek megszilárdítani.

Ezen választások elsőben csak egy évre, jövendőben pedig 3 évre történnek.

A zászlóalji karhoz tartoznak:

1 Őrnagy
1 Segédtiszt
1 Zászlótartó
1 Zászlóalji dobos } Ezek a zászlóalj által
1 Orvosfőnök } választatnak.
3 Alorvos

FEGYVERNEM

Ministeri határozat következtében az egész honban csak két fegyvernem alapíttatott meg: a magyar gyalogsági és magyar lovassági (huszár) fegyvernemek. Minden más bármilly név alatt idáig létezett fegyverek és testek eltörültetnek, és semmi szín alatt sem engedtetnek meg.

RUHÁZAT ÉS FEGYVERKEZET

Az összes állandó nemzeti őrsereg meghatározott egyenruhája és fegyverkezete mielőbb tudomására jutand a zászlóaljaknak, Magyarország minden megyéjéhez küldendő nyomtatott öltözési szabály- és példányképek által, melly mellett minden parancsnoknak szorosan meghagyatik, hogy attól kemény büntetés alatt legkevésbé se távozzék el.

Könnyebben eső és olcsóbb felruházat végett minden század- és lovasszázadnál egy igazgató tanács alakítandó olly egyénekből, kiket arra az őrsereg szabad választása hív meg, minden a felruházást illető ügyeket azokra bizandó.

Az eddig fenállott egyenruhás polgárkatonaság s több más osztálykarok, mellyek most egészlen megszüntetnek, hordozhatják ugyan új beosztásukban eddigi egyenruhájukat 2, legfeljebb 3 esztendeig, de akkor azonnal a többi nemzetőrsereggel hasonlólag kell ruházkodniok. Mindazáltal a zászlóalj parancsnokának vigyáznia kell, hogy a fenálló egyenruhás polgárság ne sorozza magát különözve egészen egy osztályba, hanem szemmel tartsa az őtet ház- és utcza-sor szerint illető osztályát.

A mi ezen jelenlegi közönséges felruházást és fegyverzést illeti, szabad tetszésére hagyatik mindenkinek saját értéke szerint megrendelni az egyenruhát és fegyverzetet; mindazáltal a parancsnok figyeljen, hogy ezen felruházás gazdaságosan és épen nem az egyén kárával eszközöltessék.

A nyári hónapokban igen ajánlható a vitorlavászon blouse és kényelmi csákók.

FEGYVERZET

Mivel a mostani fontos és szorult állapotban az álladalom, legjobb akarata mellett sem szerezheti meg a szükséges fegyvereket, múlhatlan gondjai közé számítsa a zászlóalj parancsnoka, a törvényhatóságok tudtával, hogy minden nemzetőr, az őrmestertől lefelé ellátva legyen használható fegyverrel. Ahol tehát a fegyvergyárak elegendő lőfegyvert nem nyújthatnak, ott karabélyok, vadászpuskák, egyenest állított kaszák, dárdák, alabárdok s több effélék használtassanak fegyverül, úgy hogy ezekkel is lehessen megtámadást s védelmezést czélirányosan kivinni.

A történt felfegyverzés után tudósíttassék azonnal az országos nemzetőrségi tanács kimerítőleg a tett rendelkezések felől.

SZABÁLYZAT

Minthogy valamint a fegyvergyakorlatok egyformaságára úgy a katonai rend és fegy fentartására nézve is múlhatatlanul szükségesek a rendszabályok, e végre a czélnak legmegfelelőbb szabályzatok szerkesztetvén, azok legközelebb a zászlóaljaknak át fognak küldetni. Ezek a következők: Oktató-, gyakorlási és szolgálati szabályzat, továbbá: fegyszabályzatot és büntető törvényeket illető Pótlék.

Az oktatás haladéktalan megkezdésére mindazáltal használják az alatt a zászlóaljak Gáll Sándor második kiadásban megjelent Oktatási és gyakorlási szabályzatát,[21] mellyben csak a j á r j ; helyett i n d u l j ! vétetendő.

Mihelyt a fenemlített szabályzatok a sajtót elhagyandják, mi azonnal közhírré fog tétetni, minden zászlóalj parancsnoka jelentse meg az országos nemzetőrségi tanácsnál, hány példányt kíván kész fizetés mellett azokból.

A rendező tanács folytatólag a nemzetőrség használatára több a fegyver ismeretére vonatkozó részletesebb értekezéseket fog közre bocsátani, mellyekből kivált a tisztek alaposabb kiképzést meríthetnek.

OKTATÁS

Egyenkénti beoktatásokhoz fegyver nélkül vagy fegyverrel, valamint a tag, szakasz és század oktatásához is a 11. § értelmében oktatók rendeltetnek, p. o. vagy kiszolgált altisztek, elbocsátott és nyugalmazott

21 Gál Sándort, az I. székely ezred hadnagyát — aki ekkor szabadságát töltötte Pesten — az Országos Nemzetőrségi Haditanács április 20-án „a meghatározott vezényszavak magyarázata elkészítésével" bízta meg. Ld. HNI 1848 : 29. — Ilyen minőségben készítette el előbb a pesti nemzetőrség ideiglenes oktatási, gyakorlati és szolgálati szabályzatát, majd ennek javított kiadását: *A nemzeti őrsereg oktatási, gyakorlati és őrszolgálati szabályzata* című magyar-német nyelvű munkáját (Pest, 1848. 52 p.), amelyre itt hivatkozás történik.

főtisztek; vagy ezeknek hiányában a legközelebb állomásozó katonasággal viszonba jövén, onnan keresendők a szükséges számú oktatók.

Minden század négy oktatót vehet fel, a kiknek aztán kötelességök leszen, kiváltképen a tiszteket, pontosan betanítani s a századdal szükségelt mozgásokat a szabályzat szerint végrehajtani.

Illy oktató őrmestertől lefelé; naponkinti pótdíjul 30 ezüst krt. kap. Nyugdíjazott vagy nyugalmazott tisztek azon idő alatt, míg oktatnak, teljes tiszti fizetésöket húzzák rangjukhoz illő szálással együtt. Az activ szolgálatban levő tisztek naponkint egy ezüst forintot kapnak napdíjjul.

Ezen pótdíjakat fizetni a megyei házi-pénztárnak tétetik kötelességévé.

Hogy azonban az országról ezen jelentékeny teher mielőbb elvétethessék, az oktatási idő három hónapra határoztatott, a midőn mind ezen emolumentumok[22] megszüntetnek, s örömmel fogja venni az országos nemzetőrségi tanács, ha a parancsnokok, buzgalmuk következtében, még ezen idő előtt már az oktatást bevégezettnek jelenthetik.

Az őrnagy uraknak tehát különös kötelességül tétetik, maguknak a fegyvergyakorlat előmeneteléről naponként meggyőződést szerezni, lehetőleg nekik is együttmunkálni, s ezenképen az oktatást előmozdítani.

A hol a zászlóalj több helységekben van eloszolva, oda kirándulásokat tegyen eleinte többször egy hónapban, később legalább kétszer, de melly alkalmakkal az állodalmat semmi költséggel nem szabad terhelnie.

Azon alkalommal, midőn az oktatás bevégeztéről terjedelmes tudósítás küldetik be, az is megemlítendő leszen, mennyire haladott a zászlóalj a felruházásban, stb. effélében.

Mihelyt a zászlóalj vagy lovas osztály a legszükségesebbekre beoktattatott, a nemzetőröket nem kell a gyakorlásokkal gyötörni, különösen a földmívelés és polgári keresetmódtól nem kell visszatartani. Szintúgy el kell mellőzni minden kiállást, s az őrszolgálatot a legszükségesebbekre szorítván, kerülni kell a czélszerűtlen s a nemzeti őrségi intézkedés ellenében kedvetlenséget s ellenkezéseket szülhető szolgálatrai felszólításokat, a leglelkiismeretesebben.

A gyakorlási órákat tekintettel a helybeliekre és az évszaktól függő munkákra, az illető helyhatóságok tudtával olly módon kell választani, hogy azok a polgári és gazdasági keresetekre nézve rövidséget ne okozzanak.

Törvény szerint fel van hatalmazva a zászlóalj parancsnoka, magának egy segédet választani, kit szinte az állodalom fizet. Egészen saját érdekében áll a parancsnoknak, hogy e választást ügyes, alkalmas, a czélnak egészen megfelelő gyalog tisztre essék, miután az neki csak

22 Emolumentum: előny, haszon.

terhére volna, ha annak tunyasága vagy tehetetlensége miatt a közjóra kár hárulna.

Az is jelentetik a zászlóalji parancsnok uraknak, hogy jelenleg még tartózkodjanak holmi kisszerű és felesleges kérdezéseket tenni, ellenben annyival többször alapos szolgálati és helyismereteik szerint, egész gonddal, a törvények értelmében s a törvényhatóságokkal egyetértve cselekedjenek s annak idejében az országos nemzetőrseregi tanácsot kimerítőleg tudósítsák.

LOVASSÁG

Általában a lovasságnak is ugyanazon célja és rendeltetése van mint a gyalogságnak.

Összeállításukra nézve a szabályok is akként veendők, mint amazoknál, s ezek számára is jeleltetnek ki előre térek hova szakasz-, szárny-[23] vagy századonkint, riadó alkalmával összejövendnek.

A lovasság osztályokba rendeztetik; minden osztály két lovas századból áll, melly mint elől mondatott őrnagy által vezéreltetik.

A lovas század törzséhez tartozik:

1 Őrnagy
1 Segéd (az őrnagy által választva)
1 Zászlós } a parancsnok által választandó
1 Trombitásnagy }
1 Baromorvos; — továbbá minden lovas századhoz
1 Első } lovaskapitány
1 Másod }
2 Főhadnagy
2 Alhadnagy
2 Őrmester
12 Tizedes
2 —, nagyobb terjedelmű széthelyezésnél 4 trombitás is, és minden lovas századhoz 150—200 lovas nemzetőr, melly ismét 4 szakaszra osztatik.

Azon nemzetőr, ki magát a lovassághoz beiratja, fontolja meg jól, hogy az újabbi törvények megengedik, nem pedig parancsolják, a hazának lovon tenni szolgálatot, és hogy csak olly nemzetőrök vannak lovas szolgálatra utasítva, kiknek értéke s vagyonbeli állapotja megengedi a lónak megszerzését és eltartását; és mivel a beírandó lovasság nem léphet át kénye kedve szerint fontos ok nélkül a gyalogság közé: mindenkit

[23] A szárny félszázadot jelent.

eleve figyelmeztetni kell, hogy előbb fontolóra vegye tettét, mielőtt a határozott lépést véghezvitte.

A tisztek és altisztek választása ugyanazon észrevételek mellett történik, mint a gyalogságéi, csak az jegyzendő meg, hogy a választottak a lehető legjobb lovagok és lóismerők legyenek.

A fegyvernem, mint már említve volt egyetlen egy, s lovatos nemzetőrökből (huszárokból) áll.

Az öltözés és fegyverzésre nézve itt is a közelebb nyomtatásban megjelenendő öltözési szabály és példányképekre történik az utasítás, s a század parancsnokaira bízatik, valamint az ember úgy a ló minél sebesebben történhető kikészítését előmozdítani.

A lovatos nemzetiőr fegyvere egy huszár kardból és két jó pisztolyból, egy kard és egy kézszíjból (kardszíj és markolatszíj), továbbá töltékből és a hozzá tartozó tokmány szíjból áll.

Az oktatást itt is a mint csak lehet olly gyorsan kell megkezdeni, az oktatókra nézve ugyanazon szabályok lévén alkalmazandók kevés különbséggel, mellyek már a gyalogság számára fentebb előadattak.

Hathatósan ajánltatik hasonlóképpen a század parancsnokainak, a lovatos nemzetőrség mielőbb lehető harczkészségét eszközölni, innét az oktatás előhaladásáról nékiek szakadatlan meggyőződést kell szerezniök.

A történt létegezés és osztályozás után azonnal, azután pedig mihelyt a lovas századok a legszükségesebb esetekre begyakorolva lesznek, kimerítő tudósítás küldessék az országos nemzetőrségi tanácshoz, mellyben megemlítessék egyszersmind valjon mennyire haladott a század az öltözésben is.

Záradékul, valamint a gyalog-, úgy a lovas zászlóaljak parancsnokainak is kötelességül tétetik, hogy a törvény- és helyhatóságok tudtára a haza lakosait világosítsák fel ezen intézet nemes és jótékony irányáról, s fejtsék meg azoknak a törvény szavait a legmegfoghatóbban, ne hogy kétértelműség vagy épen rossz akarat és engedetlenség keletkezzék; sőt mindenki áthatva legyen ezen közönséges felfegyverkezés szükséges eszméjétől, és kedvvel, örömmel ragadjon fegyvert; lelkesülve legyenek azon meggyőződés által, miszerint a nemzetőrségi intézet egyedüli biztosítéka a népek szabadságának, s hogy végre ez által lehet csak legbiztosabban javaikat s vagyonaikat bel- és külellenségtől megőrizni, szükség esetében pedig sikerrel védelmezni.

Szekszárdi Állami Levéltár. Perczel-család hagyatéka. 1848/49. 99. — Megtalálható még: Egri Állami Levéltár. Heves megye levéltára. Miscellanea; Népfelkelés, nemzetőrség 1848—49., és Esztergomi Állami Levéltár. Esztergom város levéltára. Közigazgatási iratok. 1848. 2. fasc. 216.

IV.

UTASÍTÁS A NÉGY ÖRNAGYNAK

(1848 szeptember 7.)

Ön, ki az ide mellékelt oklevéllel honvédseregi, számfeletti őrnaggyá ki vagyon nevezve, mindjárt, a mint ezt veszi minden öntől várható hazafiúi lelkesedéssel, és tehetségeinek felhasználásával oda működik, hogy az önre bízott Dunán inneni (v. túli, Tiszán inneni, v. túli) önkéntesen alakuló nemzetőrsereget a lehető legrövidebb idő alatt úgy szervezze, hogy attól ellenség előtt hathatós szolgálatot lehessen várni.

A czél elérésére szükséges pénzöszveget, mellyről pontos számadást viend a pénzügyminister úrtól fogja megkapni, úgy mint a lehetőség legjobb felfegyverzésre a ministerium részéről fog kellő gond fordíttatni, mi végett rendeltetése helyére mindjárt 4 ágyút, 500 lőfegyvert és 1000 darab kaszát viend magával.

Seregének öltözete csak a szokott polgári ruha lesz és csak azon vitézeknek, kiknek tehetségökben nem áll elegendő gunyát szerezni, fogja azokat az álladalom részéről kiszolgáltatni: mi végre az első szükségre: 1000 pár fehér ruhát veend át a katonai ruha bizotmánytól.

A ruházat a mennyire a törvényhatóságok nem készítettek volna külön ruhát, csak ollyan legyen a mint azt a tájék föld népe viseli, de minden ember el legyen látva: egy föveggel, melynek elejére nemzeti színű rózsa, és egy fehér toll legyen alkalmazva, — 2 pár felhér ruhával, egy nyakra valóval, egy dolmán, atilla, ujjas mellény (Spenczer) vagy más nemű felső ruhával, egy posztó nadrággal, egy pár csizmával, és egy rövid, a mozgásban járásban nem gátló szűrrel, köpennyel, kankóval,[24] csuhával; vagy más e nemű ruha darabbal.

A podgyász vitelére egy vászon zsák, a töltények elvitelére egy közönséges, minden czifraság nélküli kis bőr tarisznya alkalmazandó

Egy szóval az álladalmi pénztár kiméltele azt kívánja, hogy minden szükségtelen czifraság és egyenlőség utánni törekvés el-kerültessen, de figyelmezzen ön arra, hogy minden ember jól és czélszerűen legyen öltözve.

A mint seregét át veszi, azt a hatóságok beosztását kímélve, zászlóaljakba alakítandja úgy hogy egy sem legyen 600 ember alatt és 1200 ember felett.

Négy ügyes honvéd tüzért fog magával vinni, ezek mellé kiválogat ügyes embereket, kik az ágyúk szolgálatára lesznek tanítandók.

Az ágyúk és a töltés szekerek fogatjára szükséges lovakat, ha lehet

[24] Jelentése: rövidebb vagy hosszabb szűr, dolgozó ujjas szűr, szűrdolmány, szűrbekecs. Eredetileg székely tájszó, de a 19. sz. második felében általánosan ismert volt.

a törvény hatóságoktól vagy egyes hazafiaktól ingyen szerezze meg, és csináltasson reájok alkalmatos hámot.

Egy ügyes egyént keressen maga mellé, mely néhány ács segítségével vagy nyolcz szekeret úgy készítsen el, hogy azokon kissebb folyók át menetelére szükséges híd részleteket lehessen vinni.

Ha önkéntesei közt lovasok is találtatnak azoknak előőri és czirkálási szolgálatokra nagyon jó hasznát lehet majd venni.

A mint serege részletei össze jönnek, vagy egy hétig a leg szükségesebb fegyver forgatásokban, és századokbani mozgásokban gyakorolja Azután vagy egy hétig zászlóaljakban és a czél lövésben mi végre minden emberre tíz éles töltést felhasználhat.

A harmadik hétben néhány nagyobb hadgyakorlatot csináland, és az osztályokat az elő őri szolgálatokra tanítja, mit ha jól végezend September végéig seregével a ki indulásra kész lesz.

Gondoskodjék egy ügyes orvosról, kivel a sereg mozgó kórházának szükséges szekeret beszerezteti, és készítessen vagy két kocsit elé a sebesültek vitelére.

Állítson maga mellé egy ügyes számvevői hivatalnokot, ki a számadózásokat fogja vinni, egy segéd tisztet, egy hadügyészt, és egy élelmezési tisztet.

Havi díjja 130 pengő forint és négy ló adag.

A hidász élelmezési és segéd tiszt[25] havi díjja 60 pengő forint és egy ló adag.

A főorvos, számvevő tiszt és hadügyész havi díjja 50 pengő frt., a fő orvosnak azon kívül még 2 ló adag.

A többi tisztek és vitézek fizetésére a honvédeknek szabott díjj ad irányt, pótlék díjjt senki nem szed.

Fenyítéki és gyakorlati tekintetben a honvédek számára kidolgozott szabályok alkalmazandók. Azon tisztek és egyének, kik magokat kitüntetendik különösen, háború végeztével az állandó sereghez áttétethetnek illető tisztökben.

Míg a sereg szervezése tart, mindenben hozzám fog fordulni.[26]

Ha a sereg osztály szervezve lesz, szolgálati dolgokban a hadügyminister adandja az utasítást.

Hivatalos czíme a seregnek:

„Dunán inneni v. túli, Tiszán inneni v. túli mozgó önkéntes nemzet őrsereg."

[25] Iványka tervezetében egy tüzértiszt is szerepelt, ezt azonban Szemere Bertalan pénzügyi okokból kihúzta, hivatkozva arra, hogy a négy ágyúból álló félüteg állhat egy ügyes tűzmester parancsnoksága alatt is.

[26] Iványka fogalmazványában ez a mondat így folytatódott: ... „ki az ide vágó ügyeknek vitelét Nádosy Sándor nemz. őr. őrnagyra bízom". Szemere ezt törölte, mert értesülése szerint Nádosy nem vállalta a megbízatást. (Szemere észrevételeit sk. vezette rá az irattárba került példányra.)

Tárgy avatotsága és honfiúi jelleme meg annyi biztosíték, hogy az önre bízott fontos ügyben a legnagyobb buzgósággal járand el.

Budapest, Sept. 7. 1848.

minister-elnök helyett
Szemere Bertalan

ONöHt. 1848 : 3465.

V.

JAVASLAT AZ 1847/8. XXII. t. cz. KIEGÉSZÍTÉSÉHEZ

(1848 július)

Az 1-sö §. [-hoz] adandó:

Az olly lhon lakosok, kik kötelesek ugyan a törvény értelmében magokat a nemzetőrsereghez besoroztatni, de hibás test alkatásuk, vagy betegeskedésök miatt fegyvert nem foghatnak, a kivetett közadó kulcs arányában fizessenek egy bizonyos összeget a község őrseregi pénztárába, és ezt évenként mind addig míg fegyvert nem foghatnak, vagy a törvény értelmében kötelezettségök meg nem szünendik.

Hasonló váltság díjjt fizessenek azon absentisták[27] is, ha a honban laknának, a nemzeti őrsereghez sorozva volnának.

Osztatlan családból, mellynek birtoka nem több egy sessiónál[28] csak egy tartozik fegyvert fogni, a többel bíró család birtok aránylag, és fegyvert fogható gyermekek számához képest állítja ki a nemzeti őröket, a többi bé nem sorozott család tagoknak azonban szabad akaratoktól függ, mint önkéntesek magokat a nemzetőrseregbe iratni.

Kérdés, kik lennének a nemzet őrseregi szolgálattól fölmentendők?

I. *Minden fokozatú nemzetőrseregi szolgálattól fölmentendők lennének:*

1^{or} A ministerek, status titkárok, királyi kerületi, váltó-törvényszéki, és más törvényszékek elnökei.

2^{or} Lelkészek és szerzetesek minden vallás felekezet külömbség nélkül. — Itt azomban megjegyzendő, hogy ha a táborba vonulandó valamelyik nemzet őrseregi zászló alj lelkészt kívánna magával vinni, az illető egyházi elöljáróság tábori papot minden fizetés nélkül tartozzék hozzá rendelni.

3^{or} Nyugdíjazott hadi tisztek, mivel már ők úgy is mint minden tábori és békés katonai szolgálatra alkalmatlan hadastyánok tétettek nyugalomba. A félig aggott (halb invalid) nyugdíjazott tisztek azomban, ha ugyan azon tiszti fokozatban, mellyben az ezredek-

[27] Absentista: távollevő: A tervezet szerint tehát a külföldön élő mágnások is kötelesek lettek volna magukat megváltani.
[28] Sessio: jobbágytelek.

től kiléptek, vagy még magasabra megválasztatnának, tartoznak a nemzet őrseregnél szolgálni, egyébként nem.

4er A megyék fő- és alispánjai, kerületek főkapitányai.

5^{ör} Az úgynevezett militia vágához tartozó hivatalnokok, úgymint: hadbiztosok, élelmező tisztek, hadi titkárok, sat., sat.

6^{or} A víz szabályozásnál, vasutaknál, vagy birtok földmérésnél activ működő mérnökök.

7er A mezei gazdászatnál személyes fel ügyelés, és felelőség alatt munkáló kissebb tisztviselők, ú. m. ispánok, birka nyáj ügyelők, kulcsárok, sat., sat., ha tudni illik uroktól engedelmet nem nyerhetnének, és hivatalok biztosítva nem lenne.

8^{or} A posta állomásokon kin hivataloskodó expeditorok, és expeditor nélküli posta mesterek.

9er Az ércz- vagy sóbányákban dolgozó munkások

II. *A tábori vagy lakhelyeiken kívüli szolgálattól fölmentendők, és helyben is csak éjjeli szolgálatra alkalmazandók lennének:*

1^{ör} Ministerialis, kormány és törvényszékek, városok és megyék főhivatalnokai, ú. m. osztály főnökök, titkárok, tanácsosok, sat, sat.

2^{or} Egyetemi, nagyobb vagy kisebb iskolák tanárai, nevelő intézetek igazgatói.

3^{or} Városok és faluk bírái és jegyzői.

4er A mezői gazdászattal vagy annak igazgatásával foglalatoskodó főbb tisztviselők.

5^{ör} Minden féle egyesületek titoknokai és pénztárnokai.

6^{or} Posta mesterek és posta hivatalok igazgatói.

7er Só eladási, vagy tova szállítási tisztviselők.

8^{or} Vasúti, gőzhajózási hivatalnokok, hajó vagy más nagyobb gyárak igazgató személyzete.

III. Ministerialis, törvényszéki, posta, harmincad, bank, vasút, hajógyártás, gőzhajózás és más illyen igazgatói hivatalok másod és 3^{ad} rangú hivatalnokai közül naponként csak annyit lehet helybeli őrszolgálatra rendelni, mennyit ugyan azon nap a hivatal nélkülözhet, mi végett a nemzetőrseregi parancsnokok a hivatalokkal érintkezésbe tegyék magokat.

A 3^{ik} §-hoz adandó:[29]

Az illy kitüntetett egyének azonban alá vannak vetve minden kötelező szabályoknak, és tartoznak leg alább 3 évig folytonosan a nemzetőrseregnél minden szolgálatot megtenni.

[29] Az 1848 : XXII. tc. 3. §-a kimondja, hogy a nemzetőrségi szolgálatra kötelezetteken kívül a törvényhatóságok a nemzetőrség soraiba kitüntetésként besorozhatnak olyanokat is, akik „az alkotmányos rend fenntartásában érdekeltek".

A 4ik §-hoz csatlandó:[30]

De ha illy egyének több évi fedhetetlen viseletöknél fogvást jobbulást igérnek, s a lakosok többségének kívánatára a nemzetőrsereg becsületszéke őket az őrsereg díszes sorába léphetni érdemesnek találja, a helyhatóság nékiek a fegyverfoghatásra engedelmet adhat, egyébként nem.

A 8ik §-hoz adandó:[31]

A lovas nemzet őrseregbez csak azok soroztassanak, kik képesek is magoknak nyereg alá való jó lovat szerezni, azt nyereg alá állítani, és illő takarmánnyal el is látni. Az egyszer a lovassághoz sorozott nemzet őr, ha csak vagyonában tetemes csorbulást nem szenvedett, vagy békövetkezett testi hibája által lóra alkalmatlanná lőn, a lovasságnál meg maradni tartozik.

A 9ik §-hoz adandó:[32]

Az egyenlőség és érdek egység elveiből indulva ki, tekintetbe véve a helyhatóságoknál is az időnkénti tiszt újításokat, és óvatosságból, ne hogy a nemzet őrseregei tisztikar casta szellemben gyakorolja felsőségét, a nemzet őrseregnél is időnként olly tisztségekre, mellyek a nemzet örök választásától függenek, újjítás tartassék, s pedig az 1ör megválasztott tisztek csak egy évig viselhetik hivatalaikat, ez idő alatt tanúságát adhatják minden oldalról képességöknek. Egy év leforgás után újj választás történik, az ekkor meg választott tisztek 3 évig hivatalloskodhatnak. Minden 3 évben új választás alá esik a tiszti kar, s az ez alkalommal a tisztségből kimaradottak többi köz nemzetőrök sorába lépnek.

Ugyan ezen §-ban hol ez áll: hogy a hatóságok az alakult nemzet őrségekre, és a megválasztott tisztekre vonatkozó jelentéseiket a honvédelmi ministernek küldjék be, ez megváltoztassék, és mivel a nemzet őrsereg a belügyminiszter tárczájához tartozik, a jelentések tehát ugyan csak ő neki lennének megküldendők.

A 15. §. ekkép lenne módosítandó:[33]

A megyékben és városokban, szabad kerületekben helyenként szükséges fegyvereket felosztani és a zászló aljak és osztályok számadása alá adni a Törvényhatóságoknak a zászló aljak és osztályok parancsnokaival egyet értve kötelessége leend.

[30] A XXII. tc. 4. §-a t. i. kizárja a nemzetőrség soraiból a büntetett előéletűeket.

[31] A 8. § eredetileg szabad választásra bízza, hogy a nemzetőr a gyalogsághoz vagy a lovassághoz soroztatja magát.

[32] A 9. §. eredetileg csak a nemzetőrségi tisztek egyszeri (először) választásáról intézkedik.

[33] A 15. §. a fegyverek szétosztását eredetileg csak a törvényhatóságokra bízza.

A 35. §. után egy új §., u. m.:

Ha a nemzeti őrsereg helyből valamely hadias vállalatra ki mozdítatik, fegyelmi tekintetben hadi törvények alatt van és egészen a hadügy minister alatt áll.

ONöHt 1848 : 3009.

VI.

TERV, MIKÉNT LEHETNE A NEMZETŐRSEREGI LOVASSÁGOT LEGCZÉLSZERŰBBEN ORSZÁG SZERTE FEL ÁLLITANI

(1848 július)

Miután a nemzeti őrsereg felállításáról szólló XXII. t. cz. 8. §. tartalma szerént a lovas szolgálat az illető egyének szabad akaratára hagyatik, és mivel a lótartás — s a lovak katonailagos felszerelése költséges is; — végre pedig mivel lesznek számosan oly megyék melyekben 10—15 leg föllebb 20 önkéntesen ajánlkozó lovas nemzeti őr alig fog találkozni, az s az ajánlkozók pedig többnyire csak a dusabbak leendenek, kik meg szokott kényelmük miatt kevésbé hajlandók a lovassági terhesebb fegyver gyakorlás, és katonai szolgálat pontos tellyesítésére, sőt vajmi valószínű az is, hogy az ajánlkozók nem is mindég alkalmatosak a lovassági szolgálatra, mire nézve válogatotság inkább, mint sem önkéntesség volna czélszerűbb — továbbá miként említém mivel több megyékben alig leszen husz önkéntes nemzeti lovas őr — a betanítás is szerfelette nehezítik, azért tehát — és mivel hadi tekintetből nem csak tanácsos de szinte okvetlenül szükséges is, miszerint az országos nemzeti őrseregnek lovas osztályai is legyenek, igénytelen véleményem szerint a nemzeti lovas őrsereg felálitására nézve ezeket kívánnánk figyelembe venni.

1^{ör}. Hazánkban mintegy 280.000 telek létezvén, minden 50 telekre egy lovas nemzeti őrt számítva lenne 5600 nemzeti lovas őr (az eddig hazánkbani volt kiváltságosok hozzá jároltával a fentebbi sereg száma leg alább is kétszereztetnék) — a szükséges lovak megvásárlására, s ezek hadias felszerelési kölcségét a haza minden polgárainak aránylagosan kellene viselni, mert különben félni lehet, hogy rövid idő alatt az önkéntesen ajánlkozott lovas nemzeti őrök maguk felhagyandnak terhes és kölcséges szolgálatukkal, kivált miután e részben maga a törvény is csak megengedőleg s nem parancsolólag rendelkezik.

2^{or}. Ha pedig csak ugyan szabad akaratára bizatik a lovas szolgálat, akkor szükséges hogy illető ministeri rendeletnél fogva azok, — kik a nemzeti őrsereghez magokat mint lovasok egyszer bejelentik, noha maguk költségén válalták is el ezen terhes szolgálatot, még is kötelesekké tétessenek folytonos lovassági szolgálatra, és következendő szabályok szigorú megtartására:

a, A lovas nemzeti őr, tartozik magának egy — minden lovas katonai szolgálatra alkalmas jó lovat venni, ezt soha másképpen mint nyereg alatt használni.

b, A lovat szabad ugyan a nemzeti őrnek nyereség véget, vagy más okból is el adni, de hogy szolgálatott minden meg kívántató alkalomban tehessen, egy más jó lovat tartozik azonnal vásárolni.

c, A lovas nemzeti őr köteleztetik, hogy lova mindenkor jó karban tartassék, annak naponkint háromszor: ugy mint reggel, délben és estve mindenkor 3 ittze zabot, egész napra 8 font szénát adni, alomnak 3 font szalma elegendő.

d, Nyáron és kölcség meg kímélése tekintetéből midőn szolgálatban nincs, szabad ugyan lovát a közös legelőre hajtani, de még is tartozik azt reggel és estve mindenkor 3 ittze zabbal megabrakolni.

e, A lónak katonailag hadias felszerelését tartozik szintugy mint maga felruházását és felfegyverzését saját kölcségén megszerezni.

Végre ha pedig a ló megszerzése, annak tartása és felszerelése a már tervezett mód szerént, — t. i. minden 50 telekre egy lovast számlálván, hazánknak minden polgárai által aránylagosan viseltetnék, akkor csak a ruházatot és felfegyverzést tartozik a lovas nemzeti őr maga kölcségén megvenni, lovát pedig csak fellebb valói engedelem mellett használhatja szolgálaton kívül; s minthogy a ló nem tulajdona azt soha el nem adhatja, nyáron pedig a legellőre azt ki hajtani annyival inkább is meg nem engedhető minthogy annak tartása őt éppen nem terheli.

A fegyver és ló gondviselésről, nem külömben egyébb kötelességeiről a lovas nemzeti őrnek a kiadandó szabályokban fog érintés tétetni.

ONöHt 1848 : 3009.; függelék a XXII. tc. kiegészítésére irányuló javaslathoz. Szószerint megegyezik: HNI 1848 : 285.

Urbán Aladár.

DOKUMENTUMOK A MAGYAR PARTIZÁNHARCOK TÖRTÉNETÉHEZ

A magyar partizánmozgalom történetének feltáratlansága indított arra, hogy a kutatás számára hozzáférhetővé tegyem e hősies harcok történetére vonatkozó, birtokomban levő eredeti dokumentumokat. Az itt közzétett okmányok a partizánmozgalomnak nem rendkívüli jelentőségű eseményeit tárják fel, mégis szükségesnek tartom ezek leközlését. Alig áll rendelkezésünkre eredeti forrásanyag a fasizmus elleni harc történetére, s ezért — úgy hiszem — a magyar partizánmozgalom hétköznapjait megvilágító okmányok is közelebb viszik történetírásunkat, hogy teljesebb képet nyerjen és adjon az érdeklődőknek a partizánharcok körülményeiről.

Mindkét dokumentum a vezetésem alatt állt partizáncsoport életére és tevékenységére vonatkozik.

*

I.

Felderítő jelentés

Egy ragyolci parasztlány jelenti a partizáncsoportnak, hogy a nap folyamán falujában milyen ellenséges katonai mozgást észlelt

1944. december 19.

Jelentés.

Az éjjel folyamán nem történt semmi jelenteni való. Reggel 8 órakor érkezett Ragyolcra 36 német trén élelmezési oszlop; amin hús és bor volt megfigyelhető, majd utána érkezett még 9 trén és ezeket azonnal beszállásolták, majd később 3/4 10 órakor a csomai hegyről Béna irányából 15 orosz foglyot hoztak be a németek Ragyolcra. 1/2 11 órakor 2 gépkocsi haladt végig Ragyolcon Fülek irányába. A sebesültek szállítása

szüntelen folyik be Ragyolcra és ki. 3/4 11 órakor egy lovas és egy kerékpáros haladt Ragyolcon keresztül. — Fülek felé. Továbbá egy jelentés szerint a németeknek a beraktározott lőszer Somos és Sátoros között a Kismalomban a csendőr kaszárnya mellett a Grosszman féle házban [van] 11 órakor egy motorkerékpáros hírvivő haladt keresztül Ragyolcon Salgótarján irányából, majd utána egy német trén szekér szintén Fülek felé haladt. Fülek felől Salgótarjánba pedig mindjárt jött egy magyar motorkerékpár két katonával.

Egy jelentés szerint a Somos—Sátoros közötti vasúti hidat felrobbantották tegnap délután 1/2 2 órakor állítólag a németek. 1/4 12 órakor Fülek felől Salgótarján irányába Ragyolcon keresztül 2 német szekér [haladt], több mint valószínű, hogy lőszert szállítottak, mert négyes fogatolt jármű volt. Utánuk pedig három hernyótalpas teherkocsi, ágyút vontatva maguk után, majd Salgótarján felől Fülek irányába két nagy teherkocsi haladt majdnem üresen, de több mint valószínű sebesülteket szállított. 12 órakor Salgótarján felől egy zárt német teherkocsi, ami Fülek felé haladt, majd ugyanabban az időben Fülek felől egy ugyanolyan zárt kocsi Salgótarján irányában. 3/4 1 órakor 2 nagy teherszállító jelentéktelen katonával Salgótarján irányába haladt.

Más írással:

Vége

(Sürgős és fontos jelenteni való, de okvetlen több oroszt kellene kivinni a csapathoz. A csoport számát még nem tudni, de elég sokan lesznek, 4—5 ember jöjjön értük), (de jól fölszerelve, mert nekik nincs semmijük.)

Egy kis tévedés történt, mert már megbeszélték az oroszok együtt, hogy csak öten mennek, mert a többi nem elég erős és nem megbízható; van köztük egy tiszt is, aki megy.

Tehát, ha esetleg nem jönne értük senki; majd el lesznek irányítva a pontos helyre az éjszaka folyamán.

Más írással:

1944. december 19.

II.

Napiparancs

A Nógrádi-partizánegység megalakulása; az egység törzsének felosztása. Rendelkezés a szolgálati formákat illetően. Felhívás a partizánfegyelem feltétlen megtartására. — Álláspont, 1944. december 20.

Nógrádi partizánegység.

D. 2. sz. napiparancs.

Álláspont, 1944. évi december hó 20-án.

1. A csoport egységgé alakulása. Tekintettel feladatunk tömegmunka jellegére, a lakossággal máris fennálló széleskörű kapcsolatainkra, fegyveres erőnk növekedésére, és más partizáncsoportok hozzánk való lecsatlakozására, a mai napon *egységgé* alakultunk.

2. Az egység törzse a következő: Nógrádi Sándor alezredes, egységparancsnok; Tömpe András szds., egység politikai biztos; Lapsov Jenő szds., törzsparancsnok; Molnár I. János szds., g. h. főnök; Sandoval José szds., a műszaki osztag főnöke; Rachmanov Szergej fhdgy., felderítő pk.; Bandur Gyula, az egység pk. segítőtársa. — Az *I. szd. pk.-a* Rubcov Fedor zls., helyettese Benyus János; *II. szd. pk.* Hatvany Vince hdgy., helyettese Bodnár László. — A *felderítő pk. helyettesei* Papp Béla zls., és Večera Pavel zls.

3. Szolgálati formák. A törzs tagjain és az ügyeletes tiszten kívül a törzsszobába belépni csak az ügyeletes tiszt engedélyével szabad. Az ügyeletes tiszt bebocsátás előtt engedélyt kell, hogy kérjen a pk-tól, vagy helyettesétől. — Panasz, vagy kérelemmel kihallgatásra jelentkezők előbb század pk-uknál, azután az ügyeletes tisztnél[1] kérnek engedélyt[2]. — Minden partizánnak tisztában kell lennie azzal, hogy katonai titkok elárulása, fegyver elhagyása, szökés, vagy más súlyos bűn esetén a partizánítélkezés teljes szigorral fog lesújtani rá. De kisebb vétségek is, mint az őrfeladat pontatlan teljesítése, fegyver rendetlen tartása, fegyelmezetlenség általában, minden egyes partizán karakterisztikájába (minősítésébe) felvétetik és megfelelő alkalommal illetékes helyre továbbadásra kerül.

Nógrádi Sándor alez.
egység pk.

Tömpe András szds.
egység pb.

N. S.

[1] Utána törölve: „iratkoznak fel."
[2] Utána törölve: „Az ügyeletes tiszt minden reggel 9 h-kor jelenti a pk-nak a kihallgatásra jelentkezettek névsorát és a kihallgatás tárgyát."

BIBLIOGRÁFIA

AZ 1955. ÉVI HAZAI HADTÖRTÉNETI IRODALOM BIBLIOGRÁFIÁJA *

I. BIBLIOGRÁFIÁK

Budapest felszabadulásának kronológiája. A hadműveletek előrehaladása szerint, bibliográfiai utalásokkal. (1944. december 8—1945. február 16.) (Összeáll. Fancsali Petronella.) [Bp.] Házi soksz. [1955.] 4 p.

Fővárosunk Budapest. Válogatott művek bibliográfiája. (Szerk. Flórián László, Marót Miklós.) [Kiad. a] Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. Bp. 1955. 156 p.

Geréb László: A hazai osztályharcok irodalma 1525—1660. Összeáll., bev., jegyz. ell. [az idegen nyelvű szövegeket ford.] — —. Bp. Művelt Nép, 1955. 391 p. 1 térk.

Hazánk felszabadulása (1944—1945). Bibliográfia és dokumentum gyűjtemény. (Szerk. Tiszay Andor.) Bp. Főv. Szabó Ervin Könyvtár, 1955. 316 p. 39 t.

Katona Imre: Csongrád város bibliográfiája. Szeged, Csongrád megyei ny. 1954. [1955]. 42 p.
(A Szegedi Egyetemi Könyvtár kiadványai, 32.)

A Magyarországon megjelent történeti munkák jegyzéke. (1955. január 1—június 30.) Bibliográfia. — Századok. 1955. 4—5. sz. 813—820. p.

A második világháború története. Válogatott művek bibliográfiája. (Összeáll. Köves Erzsébet.) Bp. Főv. Szabó Ervin Könyvtár. 1955. 167 p.

Sopron bibliográfiája. (1943. szeptember 1-től 1954. december 31-ig.) Soproni Szemle, 1955. 1—2. sz. 161—168. p.

[*Viniczai* István]: A szovjet hadsereg magyarországi felszabadító hadműveleteinek magyarnyelvű bibliográfiája. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 195—206. p.

* Összeállította a Hadtudományi Könyvtár munkaközössége.

II. ÁLTALÁNOS MŰVEK

Összefoglaló és elméleti művek

Hadtörténelem. Jegyzet a Honvéd Akadémia számára. 1—3. kötet. 1. A hadművészet fejlődésének története a rabszolgatartó társadalomban és a feudalizmusban, az 1789-es francia polgári forradalomig, különös tekintettel a magyar hadművészet fejlődésére. 2. A kapitalista hadművészet fejlődése a Nagy Októberi Szocialista Forradalomig. A szocialista hadművészet fejlődése az 1918—20-as polgárháborúban. 3. A hadművészet fejlődése 1919-től napjainkig, különös tekintettel a szocialista hadművészet fejlődésére a Nagy Honvédő Háborúban. (Összeáll. Bakaity Erzsébet, Benczédi László stb.) Bp. Hadtörténelmi Int. 1954—1955. 3 db.

Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. (Szerk. Rohonyi Gábor, Nagy László, Tóth Gyula.) 1—2. köt. Bp. Hadtörténelmi Int. 1955. 2 db.

Molnár Erik: A magyar történetírás tíz esztendeje. — Századok. 1955. 2. sz. 169—190. p.

Munk Károly: Lenin a szocialista állam hadseregéről. — Néphadsereg. 1955. 92. sz. 4—5. p.

Rotmisztrov, P.: Dolgozzuk fel alkotó módon a szovjet haditudomány kérdéseit. — Néphadsereg. 1955. 81. sz. 2—3. p.

A kőbaltától az atomfegyverig. Írta: R. L. — A Hazáért. 1955. 3. sz. 8. p.

Cs[émi] K[ároly]: A páncélos fegyvernem születése és dicső harcai. [A szovjet harckocsizók napja alkalmából.] — Néphadsereg. 1955. 214. sz. 3. p.

Makkai László: Régi magyar tüzérség. — Élet és Tudomány. 1955. 39. sz. 1222—1225. p.

A kémkedés története. 1—2. rész. — A Hazáért. 1955. 42—43. sz.

Fodor Gyula: A légierő fejlődésének hadtörténelmi áttekintése. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 304—329. p.

Kerekes Zoltán: Hősi múltunkból. Esküszöm! . . — Néphadsereg. 1955. 7. sz. 2. p.

Vukovári Gábor: A Hadtörténelmi Múzeumban. — Néphadsereg. 1955. 134. sz. 4. p.

Felszabadulási kiállításra készül a Hadtörténelmi Múzeum. Írta: —r. —n. — Néphadsereg. 1955. 24. sz. 1. p.

[Alekszeev] Alekszejev, Mihail: A katonaélet ábrázolása az irodalomban. (A Krasznaja Zvezda 1955. május 27-i számából.) — Néphadsereg. 1955. 138. sz. 4—5. p.

Imre István—*Szentgyörgyi* Kornél: Néphadseregünk ábrázolása a képzőművészetben. — Néphadsereg. 1955. 147. sz. 2—3. p.

Hely- és vártörténet

Gerő László: Magyarországi várépítészet. (Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről.) [III.] (a szerző és id. Gerő László.) Bp. Művelt Nép, 1955. 511. p. 1 térk.

Gerő László: Váraink a Balaton körül. — Természet és Társadalom. 1955. 9. sz. 553—557. p.

Artner Tivadar: Nemzeti múltunk emlékei. A *diósgyőri* vár. — Szabad Nép. 1955. 182. sz. 4. p.

Gyimes György: Magyar várak. *Diósgyőr.* — Néphadsereg. 1955. 2. sz. 2. p.

Artner Tivadar: Dobó István vára: *Eger.* — Szabad Nép. 1955. 217. sz. 5. p.

Artner Tivadar: Nemzeti múltunk emlékei. *Esztergom.* — Szabad Nép. 1955. 258. sz. 5. p.

Artner Tivadar: Az újjászülető *gyulai* vár. — Szabad Nép. 1955. 278. sz. 4. p.

Dér Ferenc: A *gyulai* vár. — Néphadsereg. 1955. 296. sz. 4. p.

Thury György vára *Palota* új főterén. — Szabad Nép. 1955. 314. sz. 5. p.

Gerő László: A *sárospataki* Rákóczi-vár. — Élet és Tudomány. 1955. 21. sz. 656—660. p.

Nemzeti múltunk emlékei. *Visegrád* történelmi falainál. — Szabad Nép. 1955. 203. sz. 6. p.

Kovács Béla: Zalaegerszeg története. (1247—1945.) Zalaegerszeg, Hazafias Népfront, 1955. 125 p.

Biográfiák

Nagy Kálmán: Az első Kossuth-díjas hadtörténelmi mű: Kovács Endre „*Bem* József" monográfiája. — Néphadsereg. 1955. 65. sz. 4. p.

Katona József: *Bem* (József), a népek szabadságának hős hadvezére. — Néphadsereg. 1955. 288. sz. 2. p.

Kerekes István—*Nagy* Kálmán: *Damjanich* János. Bp. Terv ny. 1955. 40 p. (Útmutató a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat előadói számára. 11.)

Vajda Gábor: *Engels* Frigyes, a proletariátus nagy katonai teoretikusa. — Néphadsereg. 1955. 278. sz. 2—3. p.

Keserű István: Mihail Vaszil'evics *Frunze* halálának 30. évfordulójára. — Néphadsereg. 1955. 255. sz. 2. p.

Pamlényi Ervin: *Gábor* Áron rézágyúja. — Néphadsereg. 1955. 275. sz. 2. p.

Márkus László: *Guyon* Richárd. Bp. Művelt Nép, 1955. 153. p. 1 t. (Magyar Történelmi Társulat, 2.)

Két hősi ének *Hunyadi* Jánosról. Kiss Károly fordításai. — Béke és Szabadság. 1955. 43. sz. 4. p.

Kóródi József: *Frunze* magyar katonája. — Új Világ. 1955. 6. sz. 3. p.

Gadanecz Béla: A magyar Vörös Hadsereg hős parancsnoka. *Landler* Jenő születésének 80. évfordulójára. — Néphadsereg. 1955. 274. sz. 2. p.

Rákos Ferenc: *Landler* Jenő. Születésének 80. évfordulójára. — Szabad Nép. 1955. 324. sz. 4. p.

Esze Tamás: Az élő *Rákóczi*. — Néphadsereg. 1955. 82. sz. 2. p.

Köpeczi Béla—*Várkonyi* Ágnes: II. *Rákóczi* Ferenc. Bp. Művelt Nép. 1955. 407 p. 9 t. 3 térk.
(Magyar Történelmi Társulat, 1.)

Szebelkó Imre: *Szamuely* Tibor, a magyar kommunista mozgalom lánglelkű harcosa. — Néphadsereg. 1955. 304. sz. 2. p.

Szalvai Mihály altábornagy temetése. — Néphadsereg. 1955. 276. sz. 1—2. p.

Szalvai Mihály altábornagy. (1899—1955.) — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 3—4. p.

Keserű István: *Thököly* Imre halálának 250. évfordulójára. — Szabad Ifjúság. 1955. 215. sz. 2. p.

Köpeczi Béla: *Thököly* Imre 1657—1705. — Szabad Nép. 1955. 253. sz. 4. p.

Turcsányi Lajos ezredes: 1919—1955. [Nekrológ.] — Szabad Ifjúság. 1955. 67. sz. 4. p.

Barabás Tibor: A madridi hős [*Zalka* Máté]. — Szabad Nép. 1955. 329. sz. 3. p.

III. MAGYARORSZÁG HADTÖRTÉNELME

1771-ig

Magyarország története a rómaiak korában

Barkóczi László: Intercisa történetének összefoglalása. Kandidátusi értekezés tézisei. [Kiad. a] (Magyar Tudományos Akadémia 2. Osztálya.) Bp. MTA. 1955. 7 p.

Barkóczi L[ászló]—*Bónis* É[va]: Das frührömische Lager und die Wohnsiedlung von Adony. (Vetus Salina.) Bp. Akad. K. 1954. [1955.] 129—199. p.

(Klny. az Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae-ből.)

Szilágyi János: Az aquincumi légiótábor erődítés-rendszerének és kiterjedésének kérdéséhez. — Antik Tanulmányok. II. köt. 1—3. füz. 91—96. p.

Árpádok kora

Erdész Sándor: *Lehel* vezér. — Jászkunság. 1955. 4. sz. 13—16. p.

Rohonyi Gábor: Ősi ellenségünk, a német hódító. — Függetlenségünk védelme az államalapítás korában. — Néphadsereg. 1955. 47. sz. 2. p.

Marjalaki *Kiss* Lajos: Muhi puszta és környéke. Miskolc, Borsodi ny. 1955. 51 p.

XVI—XVII. század

Kerekes Zoltán: A katonai eskü történetéből. A végvári vitézek esküje. — Néphadsereg. 1955. 297. sz. 2. p.

Krizsán László: Hősi múltunkból. Közös erővel a török hódítók ellen. — Néphadsereg. 1955. 163. sz. 2. p.

Nagy László: Ősi ellenségünk, a német hódító. Básta császári tábornok rémuralma Erdélyben 1601—1604-ig. — Néphadsereg. 1955. 74. sz. 2. p.

Bocskai szabadságharc

Benda Kálmán: A Bocskai-szabadságharc. [Kiad. a] Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat. Bp. Művelt Nép, 1955. 159 p. 3 t.

Nagy Kálmán: A Bocskai-szabadságharc. — Katonai Szemle. 1955. 3. sz. 150—151. p.

Nagy László: A Bocskai-szabadságharc 1605. évi hadjárata. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 24—91. p.

Nagy László: Bocskai győzelmes hadjárata 1605-ben. — Néphadsereg. 1955. 157. sz. 2. p.

Gogolák Lajos: „Parasztvármegye". Tízezer paraszt hősi története. — Szabadságharcos. 1955. 2. sz. 15. p.

Perjés Géza: Zrínyi Miklós a fegyelemről. — Néphadsereg. 1955. 55. sz. 2. p.

II. Rákóczi Ferenc szabadságharca

Agárdi Péter: Nagy Péter cár és a magyarok. — Szabad Ifjúság. 1955. 32. sz. 4. p.

Bán Imre: Debreceni könyvjegyzék a Rákóczi-korból. — Magyar Könyvszemle. 1955. 4. sz. 325—329. p.

Esze Tamás: Emlékoszlop Gyömrőn. Egy Rákóczi-beszéd évfordulójára. — Néphadsereg. 1955. 154. sz. 2. p.

Esze Tamás: A kolozsvári nyomda II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. — Magyar Könyvszemle. 1955. 4. sz. 281—295. p.

Esze Tamás: Ruszinok, szlovákok, románok a Rákóczi-szabadságharcban. — Néphadsereg. 1955. 187. sz. 2. p.

Gottreich László: Adatok a kuruc hadsereg belső életéből. [Okmánytár.] — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 421—431. p.

Gottreich László: A bihari nép harca 1703—1704-ben. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 92—133. p.

Kerekes Zoltán: A katonai eskü történetéből. Kurucok esküje. — Néphadsereg. 1955. 300. sz. 2. p.

Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710. Összeáll., bev. Esze Tamás. Bp. Hadtörténelmi Int. 1955. 627 p.

Markó Árpád: Le Maire francia-kuruc brigadéros emlékiratai II. Rákóczi Ferenchez 1706 elején. [Okmánytár.] — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 2. sz. 155—183. p.

Markó Árpád: Le Maire francia-kuruc hadmérnök brigadéros szemlejelentése Szatmár és Ecsed várainak állapotáról 1705. februárjában. [Okmánytár.] — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 432—451. p.

Lendvai Mária: Sok cikornyás német urat fogságba hajtottunk. Vak Bottyán huszárjainak hősi haditette. (1708.) — Szabad Ifjúság. 1955. 42. sz. 4. p.

Lontay László: Ahol a vezérlő fejedelem sátra állt. [II. Rákóczi Ferenc.] — Magyar Nemzet. 1955. 214. sz. 5. p.

Sabol, Eugen: A „Mercurius Hungaricus" alapításának [1705. április 14.] 250. évfordulója. — Fáklya. 1955. 6. sz. 43—44. p.

Vajda Gábor: II. Rákóczi Ferenc hadiújsága. — Néphadsereg. 1955. 87. sz. 4. p.

Vészi János, G.: Mercurius Veridicus. 250 éves a magyar sajtó. — Magyar Nemzet. 1955. 94. sz. 2. p.

Ráday Pál iratai. I. 1703—1706. Sajtó alá rend. Benda Kálmán, Maksay Ferenc stb. [Kiad. a] Magyar Történelmi Társulat. Bp. Akad. K. 1955. 828 p. 16 t. 1 térk.

Sárközy Zoltán: Rákóczi Ferenc kora Győr és Moson megyében. [Győr, 1955.] 32 p.
(A Győr—Sopron megyei népművelés kiskönyvtára, 3.)

Tóth Gyula: Az 1705-ös dunántúli hadjárat. — Néphadsereg. 1955. 281. sz. 2. p.

T[óth] Gy[ula]: A Dunántúl felszabadítása 1705-ben. (Hadtörténelmi apróságok.) — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 331—332. p.

Tóth Gyula: A dunántúli hadjárat 1705-ben. A 250. évfordulóra. — Katonai Szemle. 1955. 12—13. sz. 173—180. p.

R. *Várkonyi* Ágnes: A Rákóczi-szabadságharc forrásainak ismertetése a Levéltári Közlemények 1954. évi számában. — Századok. 1955. 3. sz. 517—521. p.

1711—1918.

Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. Bp. Művelt Nép, 1955. 165 p. 2 t.
(Magyar Történelmi Társulat, 4.)

1848—49-es szabadságharc

Andics Erzsébet: Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején. Bp. Szikra, 1955. 303 p. 3 t.

Andics Erzsébet: Der Widerstand der feudalen Kräfte in Ungarn am Vorabend der bürgerlichen Revolution des Jahres 1848. — Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 1955. Tom. 4. Fasc. 1—3. 151—210. p.

Balogh György: Heves megye népe az 1848—49-es szabadságharc dicsőséges tavaszi hadjáratában. — Az Egri Pedagógiai Főiskola évkönyve. 1. 1955.
(Acta Academicae Pedagogicae Agriensis, 1.)

Barta István: Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros kiürítése. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 2. sz. 66—100. p.

Borus József: 1849 hadtörténeti irodalmának néhány kérdése. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 167—203. p.

Bőhm Jakab—*Palotai* István: Iratok a komáromi várról az 1848/49-es szabadságharcban. [Okmánytár.] — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 2. sz. 184—202. p.

Fehér Lajos: Az 1848/49-es forradalom és nemzeti szabadságharc. — Néphadsereg. 1955. 61. sz. 6. p.

Győri Dezső: A pákozdi csata. — Magyar Nemzet. 1955. 229. sz. 2. p.

(*Kővágó* László): A nők szerepe az 1848-as szabadságharcban. [Összeáll.] — —. [Bp.]MNDSZ. 1955. 28 p.

Nagy Kálmán: Szomszéd népek az 1848—49-es szabadságharcban. — Néphadsereg. 1955. 219. sz. 2. p.

Nagy Kálmán: Testvérnépek a magyar szabadságért. — Szabad Hazánkért. 1955. 9. sz. 5—7. p.

Nagy László: Honvédtisztek az 1848—49-es szabadságharcban. — Néphadsereg. 1955. 214. sz. 5. p.

Pamlényi Ervin: Az első diadal. — Néphadsereg. 1955. 226. sz. 4. p.

Pamlényi Ervin: 1848—49-ben a haza szabadságáért. — Néphadsereg. 1955. 59. sz. 4. p.

Pamlényi Ervin: „Most egy a lélek, egy a szív, a kar . . .“ — Néphadsereg. 1955. 225. sz. 2. p.

Pintér István: A 48-as szabadságharc dicső emlékei. — Néphadsereg. 1955. 61. sz. 6. p.

Schütz István: „Közös dolgainkról“ az aradi 48-as román—magyar múzeum. — Béke és Szabadság. 1955. 15. sz. 3. p.

Urbán Aladár: Dokumentumok a tiszántúli honvédtoborzás történetéhez. 1848. május 21—június 14. [Okmánytár.] — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 452—471. p.

Urbán Aladár: Honvédtoborzás a Tiszántúlon 1848 nyarán. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 134—166. p.

Vadász Frigyes: Magyar menekvők Sumlán (Kossuth Lajos és emigráns társai Bulgáriában.) Szabad Hazánkért. 1955. 7. sz. 18—20. p.

Vajda Gábor: A hazáért, a szabadságért. A magyar forradalmi és szabadságharcos katonai sajtó. — Néphadsereg. 1955. 256. sz. 3. p.

Varga János: Népfelkelő- és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén c. kandidátusi értekezésének vitája. Mérei Gyula és Spira György opponensek felszólalása. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 333—384. p.

Vasvári Jenő: Az 1848-as szabadságharc tábori kórházai. — Katonaorvosi Szemle. 1955. 3—4. sz. 297—303. =., 384—394. p.

V. *Waldapfel* Eszter: A forradalom és szabadságharc levelestára. 3. köt. Összeáll., jegyz. és bev. ell. — —. Bp. Művelt nép, 1955. 512. p.

I. világháború

Dobossy László: A zimmerwaldisták francia nyelvű folyóirata a háborúellenes magyar költészetről, 1916-ban. — Irodalomtörténeti Közlemények. 1955. 4. sz. 458—461. p.

Priester, Eva: A cattarói tengerészek. — A Magyar Munkásmozgalmi Int. Értesítője. 1955. 2. sz. 102—117. p.

Magyarok a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban

Agárdi Ferenc: Magyarok a cári Oroszországban. [Bp.] MSZT. 1955. 78. p.

Békés István: Október magyar hősei. [Bp.] MSZT. 1955. 88. p.

Garasin Rudolf: Magyar partizánok útja . . . Vörössapkás partizán-huszárok a polgárháborúban. — A Hazáért. 1955. 2. sz. 5. p.

Sziklai Sándor: A Nagy Október magyar katonái. — Néphadsereg. 1955. 248. sz. 2—3. p.

1919—1955.

Tanácsköztársaság és ellenforradalom

Balázs József: A Magyar Vörös Hadsereg hősi harcaiból. — Néphadsereg. 1955. 222. sz. 4. p.

Csonka Ernő: Orosz proletárok a magyar Vörös Hadseregben. — Szabad Nép. 1955. 88. sz. 4. p.

Derkovics Jenő: A Magyar Vörös Hadsereg gyári munkásezredeinek szervezése. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 213—242. p.

[Fedorov] Fjodorov, A. V.: Orosz katonák részvétele a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. (1919.) — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 204—212. p.

[Fedorov] Fjodorov, A. V.: Orosz katonák részvétele a Magyar Tanácsköztársaság védelmében. [Részletek — — tanulmányából.] — Néphadsereg. 1955. 101. sz. 2—3. p.
(Megjelent a Voproszü Isztorii 1955. 2. sz.-ban.)

Kornis Pál: A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének harcai. — Természet és Társadalom. 1955. 5. sz. 259—263. p.

Matuz József: A Vörös Hadsereg és a dolgozó nép. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 243—266. p.

Kleinné N[agy) Zsuzsa: Küzdelem a Dunántúlon az ellenforradalom hatalomrajutása ellen. (1919. augusztus—december.) — Századok. 1955. 2. sz. 211—240. p.

Magyarország a második világháborúban

Ausch Sándor: A háború finanszírozása és az 1938—1944. évi infláció — Közgazdasági Szemle. 1955. 10. sz. 1194—1214. p.

Csépányi Dezső: Magyarország a 2. világháborúban. Bp. 1954. [1955.] 48 p.
(Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Útmutató — — előadói számára. 158.)

G. *Fazekas* Erzsébet: Magyarország felszabadulása és népi demokratikus forradalmunk néhány kérdése. — Századok. 1955. 3. sz. 334—358. p.

Felszabadulás. 1944. szeptember 26—1945. április 4. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a magyar népi demokrácia megszületésének történetéből. (Összeáll. Dér László, Mayer Mária, Szabó Éva.) [Kiad. a] Magyar Munkásmozgalmi Int., a M(agyar) T(udományos) A(kadémia) Történettudományi Intézete. Bp. Szikra, 1955. VIII, 512 p. 14 t. 2 térk.

Felszabadult hazánk. ([Bev.] Bata István. [Ill.] Végh Gusztáv.) Bp. Katonai K. 1955. 293. p.

Gál Éva: Felszabadulás. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a magyar népi demokrácia megszületésének történetéből. Összeáll. Dér László, Mayer Mária, Szabó Éve. Ism. — —. — Századok. 1955 3. sz. 487—490. p.

Hősi harcok emlékei. A magyar munkásmozgalom múltjából. Bp. Szikra 1955. 157—212. p. 15 t.

Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1939—1945. 4. átd. kiad. Bp. Szikra, 1955. 283 p.

Lehulltak a bilincsek. [A felszabadulás története.] Kiad. a Dolgozó Ifjúság Szövetsége Központi Vezetősége. [Bp.] Athenaeum ny. [1955.] 47. p.

Magyarország felszabadításának eseménytára. (1944. október—1944. december.) — Politikai Értesítő. 1955. 10. sz. 605—608. p.

Magyarország felszabadításának eseménynaptára. (1945. január—1945. április.) — Politikai Értesítő. 1955. 12. sz. 705—706. p.

Nemes Dezső: Magyarország felszabadulása. Bp. Szikra, 1955. 256 p.

Az első lépés. — 1945. január 20. Magyarország fegyverszüneti szerződése. — Magyar Nemzet. 1955. 16. sz. 3. p.

Figyelmeztető évforduló. [1944. március 19.] — Szabad Nép. 1955. 77. sz. 3. p.

Gosztonyi Péter—*Keserű* István: „Szigorúan bizalmas". A Fekete Wehrmacht tervei 1944-ben. — Magyar Nemzet. 1955. 128. sz. 2. p.

Katona József: Ősi ellenségünk, a német hódító. 1944. március 19. — Néphadsereg. 1955. 66. sz. 3. p.

Kertész Róbert: Márciusi vasárnap 1944-ben. — Béke és Szabadság. 1955. 12. sz. 10. p.

Magyarország felszabadítása. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 3—10. p.

A Szovjet Hadsereg hadműveletei Magyarországon

Amitrov, A.: A német fasiszta hadsereg déli szárnyának szétzúzása 1944 őszén és 44/45 telén. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 11—29. p.

Árokay Lajos: Felszabadulásunk a Szovjet Hadsereg röpcéduláinak tükrében. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 2. sz. 101—125. p.

Balogh Lajos: Harcok az ellenség budapesti erőcsoportjának bekerítéséért. — Katonai Szemle. 1955. 1—2. sz. 191—201. p.

Berecz Árpád: Csongrád megye felszabadítása. Szeged, Csongrád megyei ny. 1955. 28 p.
(Csongrád megyei füzetek, 9. sz.)

Bogár László: A nagybajomi aknamezők. — Néphadsereg. 1955. 78. sz. 3. p.

Bogár László: A Szovjet Hadsereg harcai Komárom—Győr térségében. — Néphadsereg. 1955. 73. sz. 5. p.

Bogár László: A Szovjet Hadsereg felszabadító harcai Székesfehérvár térségében. — Néphadsereg. 1955. 69. sz. 4. p.

Bogár László—*Srágli* Béla: Tíz évvel ezelőtt . . . A budapesti felszabadító harcok. I—IX. rész. — Néphadsereg. 1955. 1., 8., 11., 14., 25., 31., 33., 35., 37. sz.

Bogár László: Tíz évvel ezelőtt . . . A szovjet harcosok hőstettei a Dunántúlon. — Néphadsereg. 1955. 65. sz. 2. p.

Bogár László: Tíz évvel ezelőtt . . . Esztergom felszabadítása. — Néphadsereg. 1955. 71. sz. 3. p.

Budapesten bekerített fasiszta csapatok veszteségei. [Képes grafika.] — Pártunk a felszabadult magyar nép élén. Képek a magyar munkásmozgalom történetéből. Összeáll. Tarjáni Sándor. Szerk. Murányi István. [Bp.] Magyar Munkásmozgalmi Int. [1955.] 3. tábla.

Csernousko, S.: A szovjet dunai hadiflottilla magyarországi harcairól. — Néphadsereg. 1955. 78. sz. 4. p.

Csémi Károly: A szovjet páncélos és gépesített csapatok szerepe a Magyarországot felszabadító hadműveletekben. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 5—23. p.

Csémi Károly: A szovjet páncélos és gépesített csapatok harcai Magyarország felszabadításáért. — Néphadsereg. 1955. 213. sz. 4—5. p.

Dömötör Gergely: Tíz évvel ezelőtt . . . A fasiszták Székesfehérvár—dunapentelei ellencsapásának szétzúzása. — Néphadsereg. 1955. 22. sz. 3. p.

Dömötör Gergely: Tíz évvel ezelőtt . . . A második esztergomi német ellencsapás szétzúzása. — Néphadsereg. 1955. 47. sz. 3. p.

Dömötör Gergely: Tíz évvel ezelőtt . . . A németek Komárom—esztergomi ellencsapásának szétzúzása. — Néphadsereg. 1955. 4. sz. 4. p.

Dömötör Gergely: Tíz évvel ezelőtt . . . A szovjet csapatok dunántúli védelmi hadműveletei. — Néphadsereg. 1955. 67. sz. 3. p.

Dömötör Gergely: Tíz évvel ezelőtt... A Szovjet Hadsereg felkészülése Nyugat-Dunántúl felszabadítására. — Néphadsereg. 1955. 60. sz. 4. p.

Felszabadulásunk — a hadtörténelem tükrében. — Szabadságharcos. 1955. 5. sz.

Goncsar, Alekszandr Terentévics: Zászlóvívők. Bp. Új Magyar K. 1955. 360. p. 12 t.

Hazai Jenő: A Szovjet Hadsereg Budapest felszabadításáért. — Szabad Nép. 1955. 15. sz. 4. p.

Illés Béla: Honfoglalás. Regény három kötetben Bp. Szépirod. K. 1955. 686 p. 9 t.

Jenei Károly: Székesfehérvár felszabadulása. — Fehérvár 1955. 1. sz. 52—63. p.

Kazarinov, D. L.: A német-fasiszta csapatok szétzúzása Magyarországon. (kilencedik csapás.) — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 133—137. p.

Keserű István: Harc Budapest felszabadításáért. — Élet és Tudomány. 1955. 7. sz. 195—198. p.

Keserű István: Szovjet tengerészek harcai a Dunán. (1944—45-ben.) — Új Világ. 1955. 29. sz. 3. p.

Kornis Pál: Az ellenség budapesti erőcsoportjának felszámolása. — Katonai Szemle. 1955. 3. sz. 137—149. p.

Kovács Béla: Tizenhat pilisi hős. — Új Világ. 1955. 2. sz. 6. p.

Kovács István: Budapest felszabadítása a Szovjet Hadsereg ragyogó fegyverténye. — Politikai Értesítő. 1955. 2. sz. 42—45. p.

Krizsán László: Sikeres vállalkozás Szeged felszabadítására. — Néphadsereg. 1955. 106. sz. 2. p.

Malinovszkij [Rodion Jakovlevics] marsall cikke a Pravdában a Budapestért vívott csatáról. — Néphadsereg. 1955. 38. sz. 1. p.

Nagy Kálmán: A dicső szovjet parlamenterek emlékezete. 1944. XII. 29. — Néphadsereg. 1955. 305. sz. 2. p.

Pécs, Baranya 1944—1945. (Szerk. a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat Baranyamegyei Szervezete.) [III] (Gádor Emil.) [Pécs], Hazafias Népfront Megyei Tanács, [1955.] 32 p.

Rákosi Mátyás: Tíz éve szabadította fel a Szovjet Hadsereg Magyarországot. — Tartós Békéért Népi Demokráciáért. 1955. 14. sz. 2. p.

Sallai Elemér: A Szovjet Hadsereg ereje — a Horthy-vezérkar titkos okmányaiban. — Magyar Nemzet. 1955. 75. sz. 5. p.

Sallai Elemér: A Szovjet Hadsereg a fasiszta katonai vezetők bizalmas jelentéseiben. — Néphadsereg. 1955. 42. sz. 4. p.

Sallai Elemér: A Szovjet Hadsereg a Horthy-vezérkar titkos jelentéseiben. 1941—1943. Bp. Szikra, 1955. 51 p.

Sallai Elemér: A Szovjet Hadsereg az ellenség jelentéseiben. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 167—188. p.

Srágli Béla: Tíz évvel ezelőtt . . . Kapuvár, Kőszeg, Szombathely felszabadítása. — Néphadsereg. 1955. 74. sz. 4. p.

Srágli Béla: Pápa felszabadítása. — Néphadsereg. 1955. 72. sz. 3. p.

Srágli Béla: Tíz évvel ezelőtt . . . Veszprém felszabadítása. — Néphadsereg. 1955. 70. sz. 2. p.

Srágli Béla: Tíz évvel ezelőtt . . . Zalaegerszeg, Keszthely felszabadítása — Néphadsereg. 1955. 75. sz. 3. p.

Szmirnov (Sz[ergej]): Harcban Budapestért. (V bojah za Budapest. Ford. Rozvány Szidónia. Ill. Ék Sándor. 2. jav. kiad.) Bp. Új Magyar K. 1955. 159 p. 8 t.

A Szovjet Hadsereg magyarországi felszabadító hadműveletei (1944—1945.) Bp. Szikra, 1955. 35 p. 8 t.

A szovjet hadvezetés fölénye a német hadvezetés felett hazánk felszabadítása során. — Néphadsereg. 1955. 50. sz. 2. p.

Tóth Sándor: A Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveletei Magyarországon. — Tanulmányok a magyar népi demokrácia történetéből. Bp. Akad. K. 1955. 89—120. p.

Tóth Sándor: A Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveletei hazánkban. [Kiad. a] Hadtörténelmi Int. Bp. Szikra, 1955. 195 p. 4 t.

Tóth Sándor: A Szovjet Hadsereg felszabadító hadműveletei Magyarországon. — Felszabadult Hazánk. Bp. Katonai K. 1955. 17—50. p.

Tóth Sándor: A magyarországi felszabadító háború befejező hadműveletei. — Szabad Hazánkért. 1955. 2. sz. 18—20. p.

Tóth Sándor: A Szovjet Hadsereg magyarországi felszabadító háborújának befejező hadművelete. — Katonai Szemle. 1955. 4—5 sz. 148—156. p.

Tóth Sándor: A Szovjetunió és a Szovjet Hadsereg gazdasági segítsége Magyarországnak 1945-ben. — Katonai Szemle. 1955. 7—8. sz. 178—185. p.

Trepper Iván: A német ellentámadás felszámolása és a támadás folytatása a szovjet hadsereg balatoni hadműveletében. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 71—93. p.

Vajda István: A tizenhat hős csatája. — Béke és Szabadság. 1955. 13. sz.

[Vorob'ev] Vorobjov, V. F.: „A Szovjet Hadsereg dicső győzelme". — Szabad Nép. 1955. 44. sz. 2. p.

Zentai Gyula: Budapest felszabadítása. — Hadtörténelmi Közlemények 1955. 1. sz. 30—46. p.

Zsombor János: Így történt. Bp. Ifj. K. 1955. 127 p. 20 t.

Bolgár és román csapatok Magyarországon

Gerő Zsolt: A Bolgár Hadsereg harca hazánk felszabadításáért. — Néphadsereg. 1955. 210. sz. 3. p.

Fehér Rózsa: Grigor és Kriszto. [Bolgár hősök.] — Magyar Nemzet. 1955. 212. sz. 3. p.

Ruszcsev, G.—Janacskov, V.: A drávamenti harcok. (1945. március 6—19.) — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 94—114. p.

Dömötör Gergely: Román csapatok részvétele hazánk felszabadításában. — Néphadsereg. 1955. 231. sz. 6. p.

Magyar partizánok

Agárdi Ferenc: Magyar hősök szovjet földön. — Szabad Ifjúság. 1955. 45. sz. 3. p.

[Andreev] Andrejev: Magyarok a brjanszki erdő partizánjai között. — ezredes visszaemlékezései a magyar partizánokról. Ford. Rozvány Szidónia. — Béke és Szabadság. 1955. 3. sz. 3. p.

Baktai Ferenc: A sárisápi példa. — Népszava. 1955. 18. sz.

Berényi György: Partizánok. — Szabad Nép. 1955. 24. sz. 2 p.

Dékán István: Partizánutakon. Bp. Szikra, 1955. 196 p.

Fehér Lajos· Harcunk Budapestért. Bp. Szikra, 1955. 119 p.

Fehér Lajos: Szabadságharcosok. — Szabad Nép. 1955. 22. sz. 3. p.

Fekete Mihály: Partizánok az Avas alján. Egy diósgyőri munkás visszaemlékezései. (Ill. Küchler Vilmos.) Bp. Szikra, 1955. 123 p.

Földes László: Magyar partizánok útja . . . Újpesti partizánok hősi harcai. A Hazáért. 1955. 3. sz. 3. p.

Földes Mihály: Az újpesti partizánok. Bp. Szikra, 1955. 144 p.

Füsi József: Egy ifjú partizán elbeszéléseiből. — Szabad Hazánkért. 1955. 3—4. sz.

Halász Péter: Ők ötvenen a hajógyárban. — Magyar Nemzet. 1955. 14. sz. 3. p.

Hofman Éva: Újpesti partizánok a magyar szabadságért. — Néphadsereg. 1955. 7. sz. 4. p.

Illés Béla: Magyarok a Szovjet Hadseregben. 1941—1945. — Szabad Hazánkért. 1955. 3—4. sz. 10—11. p.

Kendi Mária: Akik szabadságunkért harcoltak. Az Uszta-partizáncsoport. — Magyar Nemzet. 1955. 17. sz. 3. p.

Kendi Mária: Újpesten, 1945. január 9. éjszakáján. — Magyar Nemzet. 1955. 7. sz. 4. p.

Keserű István: Fegyverrel a szabadságért. — Néphadsereg. 1955. 14. sz. 4. p.

Kovács Béla: Fejezetek a sárisápi partizánok történetéből. — Új Világ. 1955. 3. sz. 6. p.

Kovács István: Fegyverrel a hazáért. [Magyar partizánok a második világháborúban.] — Néphadsereg. 1955. 19. sz. 2. p.

Kovács István—*Harsányi* János: Partizánharcok Magyarország felszabadításáért. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 115—132. p.

Kovács István—*Harsányi* János: Partizánharcok Magyarország felszabadításáért. — Felszabadult hazánk. Bp. Katonai K. 1955. 91—103. p.

Kovács Klára: Tatabánya szabadságáért. — Komárom megyei Dolgozók Lapja, Tatabánya. 1955. 1., 3., 5., 18., 19., 20., 21., 22. sz.

Lukácsy Sándor: A Táncsics-zászlóalj története. — Új Hang. 1955. 6. sz 84—92. p.

Major Lajos: Emlékezés három magyar partizánhősre. — Szabad Föld. 1955. 4. sz.

„*Népünk*, pártunk, kormányunk számíthat a volt partizánokra." Országos partizántalálkozó Budapesten. — Néphadsereg. 1955. 20. sz. 1—2. p.

Országos partizántalálkozó Budapesten. — Magyar Nemzet. 1955. 20. sz 3. p.

Országos partizántalálkozó Budapesten. — Szabad Nép, 1955. 23. sz. 2. p.

*Partizán*találkozó. — Néphadsereg, 1955. 19. sz. 1 p.

Pethő Erzsi: Csepel — 1945. január 9. — Új Világ. 1955. 1. sz.

Pintér István: Külvárosi hajnal. Csepel és Újpest tíz éve szabad. — Néphadsereg. 1955. 7. sz. 5. p.

Pogonyi Antal: Diósgyőri partizánok. — Magyar Rendőr. 1955. 3. sz. 3. p.

Rab Ferenc: A magyar partizánok országos találkozója előtt . . . Hőstettek a város peremén. — Néphadsereg. 1955. 16. sz. 3. p.

Sólyom László: A víztorony. — Szabad Hazánkért. 1955. 3—4. sz.

Vincze József: Beszélgetés hősi harcokról. — Néphadsereg. 1955. 17 sz. 3. p.

Visszaemlékezések

Lontay László: A baskir katona és a magyar professzor. — Magyar Nemzet. 1955. 37. sz. 5. p.

Boldizsár Iván: Az én szovjet kapitányom. — Béke és Szabadság. 1955. 6. sz. 5. p.

Dersi Tamás: Valahol Budán eldördült egy ágyú . . . — Új Világ, 1955. 6. sz. 2. p.

Gábor István: Ifjak példája. Ifjú katona. — Magyar Nemzet. 1955. 19. sz. 4. p.

Gellért Oszkár: Április 4. Egy író naplójából. — Új Világ 1955. 13. sz. 4. p.

G[erőné) Fazekas Erzsébet: Vándorló szerkesztőség. (Bev. Illés Béla. Ill Szecskó Tamás.) Bp. Művelt Nép, 1955. 152 p.

Gobbi Hilda: Megszállás, ostrom — felszabadulás. — Béke és Szabadság. 1955. 13. sz. 16—17. p.

Gyárfás Miklós: Egy zsák liszt. — Magyar Nemzet. 1955. 37. sz. 4. p.

A *huszonnegyedik* órában. [Visszaemlékezések a felszabadulásról.] — Szabad Ifjúság. 1955. 37. sz. 3. p.

Jankovich Ferenc: Szorongó pillanatok. — Új Világ. 1955. 13. sz. 5. p.

Kocsis László, dernői: Zuglótól a Belvárosig. — Magyar Nemzet. 1955. 14. sz. 3. p.

Kristóf Károly: Az én felszabadulásom . . . Művészeink emlékeznek. — Magyar Nemzet. 1955. 16. sz. 5. p.

Magyar Pál: A Rókus kórház a tűzvonalban. — Magyar Nemzet. 1955. 17. sz. 5. p.

Markin, Ilja: A mi barátságunk harcban született. — Új Világ, 1955. 5. sz. 3. p.

Matolcsy Károly: Az „utolsó nap" a Várban . . . — Magyar Nemzet. 1955. 37. sz. 4. p.

Parragi György: Amit nem lehet elfelejteni. — Magyar Nemzet. 1955. 31. sz. 1. p.

Szentgróti Éva: Egy szovjet hadijelentés nyomában. — Magyar Nemzet. 1955. 37. sz. 4. p.

Tábori András: Ezerszer jaj a gyilkosoknak... — Szabad Ifjúság. 1955. 47. sz. 3. p.

Vihar Béla: Április negyedike köszöntése. — Új Világ. 1955. 13. sz. 2. p.

A magyar demokratikus honvédség

Keserü István: A hazáért, a fasizmus ellen. Az új demokratikus magyar hadsereg 1. hadosztályának megalakulása és tevékenysége. — Szabad Nép. 1955. március 27. 4. p.

Molnár Pál: A dolgozó honvéd. Az 1. Honvéd Műszaki Hadosztály teljesítményei 1945—1947. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 3—4. sz. 276—303. p.

Kutassuk a határőrmúltat. A határőrizet kialakulása a felszabadulás után. — A Hazáért. 1955. 23. sz. 8. p.

IV. EGYETEMES HADTÖRTÉNELEM

Ókor

Czuth Béla—*Szádeczky-Kardoss* Samu: Burdurellus az utolsó bagauda vezér? Bp. Akad. K. 1955. 113—120 p.
(Klny. az Antik Tanulmányokból.)

Maróti Egon: A kalózkodás szerepe a római polgárháborúk korában. Kandidátusi értekezés tételei. [Kiad. a] (Tudományos Minősítő Bizottság.) [Bp.] 1955. 17 p.

Középkor

Jan, V. G.: Dzsingisz khán. (Csingiz-han.) [Regény.] (Ford. Semtei Róbert.) [2. kiad.] Bp. Új Magyar K. 1955. 339 p.

Durdik, Jan: A 15. század elejének haditechnikai problémáihoz. (Kyeser Konrad: Bellifortis c. műve.) — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 2. sz. 39—65. p.

XVII. század

Szmirnov, I. I.: A Bolotnyikov-felkelés. (1606—1607. Kratkij ocserk isztorii voszsztanija Bolotnikova [Ivan] Iszaevicsl. Ford. Lux László.) Bp. Művelt Nép, 1954 [1955.] 121 p. 1 térk.

1871.

Nagy László: A Párizsi Kommün — a proletárdiktatúra első állama. — Propagandista. 1955. 12. sz. 9—17. p.

1905.

Halász Zoltán: Patyomkin cirkáló. Bp. MSzT, 1955. 64 p.

Poszpelov: Az 1905. évi decemberi fegyveres felkelés az első orosz forradalom csúcspontja. — Tartós Békéért Népi Demokráciáért. 1955. 51. sz. 4. p.

Első Világháború

Józsa Péter: Karl Liebknecht harca a militarizmus ellen, a német demokráciáért. — Századok. 1955. 4—5. sz. 661—694. p.

Rolland, Romain: Háborús naplója. — Fáklya. 1955. 5. sz. 38—40. p.

1917—1939.

Harminchét éves a dicső Szovjet Hadsereg. — Szabad Nép. 1955. 53. sz. 1. p.

A *hős* Szovjet Hadsereg születésnapján. — Néphadsereg. 1955. 45. sz. 3. p.

Bogár László: A Szovjet Hadsereg harci hagyományairól. — Néphadsereg. 1955. 44. sz. 3. p.

Vietor, M.: A Szlovák Tanácsköztársaság harmincötödik évfordulójára. (Historicky Casopis, 1954. 2. sz.) — A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője. 1955. 1. sz. 73—125. p.

Kalmár Árpád: Versaillestől — Bonnig... Fejezetek a német imperializmus történetéből. — Néphadsereg. 1955. 43., 49., 67. sz.

Hermlin, Stephan: Az első hadsor. (Die erste Reihe. Ford. Lányi Viktor.) Bp. Ifj. K. 1955. 132 p.

Jan Ja-csun: Huszonnyolc éves a Kínai Népi Felszabadító Hadsereg. — Néphadsereg. 1955. 179. sz. 1. p.

Aczél Tamás: „Ennyi az egész". Beszélgetés a hosszú menetelés egyik résztvevőjével. (Kína 1934.) — Szabad Hazánkért. 1955. 2. sz. 22—24. p.

Zsolt Róbert: Tizenháromezer kilométer. Elbeszélés a Hosszú Menetelés idejéből. — Néphadsereg. 1955. 178. sz. 4. p.

Girus Károly: Így készítette elő a hitleri Németország a második világháborút. — Élet és Tudomány. 1955. 23. sz. 707—711. p.

Otta István: A német militarizmus — Európa ősi ellensége. — Néphadsereg, 1955. 42. sz. 5. p.

Sziklai Sándor: Magyarok a spanyol nép szabadságharcában. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 138—166. p.

Második Világháború

A Szovjet Hadsereg harcai

Bogár László: A Nagy Honvédő Háború befejező hadművelete. — Néphadsereg. 1955. 107. sz. 3. p.

Bogár László: A Szovjet Hadsereg 1945. évi nagy téli offenzívája. — Néphadsereg. 1955. 32. sz. 4. p.

Bogár László: Tíz évvel ezelőtt... A berlini hadműveletek. — Néphadsereg. 1955. 102. sz. 6. p.

Boltin, E. A.: A szovjet fegyveres erők győzelme a Nagy Honvédő Háború zárószakaszában. — MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. 1955. 7—12. sz. 47—65. p.
(Voproszü Isztorii 1955. 5. sz.-ból.)

Csima János: A Szovjet Hadsereg győzelme a japán imperialisták felett. — Néphadsereg. 1955. 206. sz. 3. p.

Győri István: A Szovjetunió haditechnikai fölénye a második világháborúban. — Néphadsereg. 1955. 41. sz. 3. p.

A *hősök* erődje: Breszt. — Szabadságharcos. 1955. 8. sz. 12. p.

Keserü István: A berlini csata. — Szabad Nép. 1955. 122. sz. 3. p.

Keserü István: A berlini győzelem. A világtörténelem legnagyobb csatájának 10. évfordulója. — Szabad Hazánkért. 1955. 5. sz. 4—5. p.

Keserü István: A szocialista hadituđomány diadala a második világháborúban. — Szabad Nép. 1955. 127. sz. 2. p.

Kornis Pál: A Nagy Honvédő Háborúban aratott győzelem 10. évfordulójára. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 2. sz. 17—38. p.

Mann, Thomas: Beszéd Sztálingrád felszabadulásáról. — Természet és Társadalom. 1955. 6. sz. 340—341. p.

Nagy Kálmán: Így kezdődött... — Szabadságharcos. 1955. 6. sz. 9. p.

Nemes Dezső: A győzelem napja. (1945. május 8.) — Új Világ. 1955. 18. sz. 1. p.

[Rodimcev] Rogyimcev, A.: A történelmi jelentőségű sztálingrádi győzelem. — Szabad Nép. 1955. 33. sz. 4. p.

Srágli Béla: Tíz évvel ezelőtt... Bécs felszabadítása. — Néphadsereg. 1955. 87. sz. 3. p.

Szinicün, A. M.: A szovjet állam rendkívüli szervei a Nagy Honvédő Háború éveiben. — MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. 1955. 7—12. sz. 31—46. p.
(Voproszü Isztorii 1955. 2. sz.-ból.)

Szmirnov, Szergej: A breszti erőd védőinek hőstette. — A Hazáért. 1955. 25. sz. 4. p.

A *Szovjetunió* Nagy Honvédő Háborúja történetének kidolgozásáról. — MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. 1955. 7—12. sz. 1—8. p.
(Voproszü Isztorii 1955. 5. sz.-ból.)

Tóth Sándor: A berlini csata. — Katonai Szemle. 1955. 6. sz. 141—149. p.

Zentai Gyula: A sztálingrádi csata évfordulóján. — Néphadsereg. 1955. 27. sz. 3. p.

Zsombor János: Az utolsó vezényszó. — Új Világ. 1955. 18. sz. 3. p.

Zsukov, Grigorij Konsztantinovics: A nagy győzelem 10. évfordulója. — — elvtárs cikke a Pravdában. — Szabad Nép. 1955. 127. sz. 3—4. p.

A bolgár hadsereg harcai

Aleksziev, M.: A Bolgár Néphadsereg harcai a fasiszta Németország ellen. — Néphadsereg. 1955. 223. sz. 6. p.

Bozsinov, V.: A népi demokratikus Bulgária részvétele a hitleri Németország elleni háborúban. — MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. 1955. 7—12. sz. 128—171. p.
(Isztoricseszki Pregled 1955. 3. sz.-ból.)

Cankov, Georgi: Bulgária felszabadulása tizenegyedik évfordulójának ünneplése. — — beszéde. — Tartós Békéért Népi Demokráciáért. 1955. 36. sz. 1. p.

Lengyelország

Bagreev, A. D.: Lengyelország felszabadítása 1944—1945-ben a szovjet csapatok által. — MTA Történettudományi Intézetének Értesítője. 1955. 7—12. sz. 66—82. p.
(Voproszü Isztorii 1955. 7. sz.-ból.)

Bogár László: Tíz évvel ezelőtt szabadult fel Varsó. — Néphadsereg. 1955. 13. sz. 6. p.

Tíz éve szabadult fel Varsó. Írta: L. V. — Magyar Nemzet. 1955. 14. sz. 5. p.

Zielinski, Stefan: Dicső évforduló. [1943 október 12.] — Néphadsereg 1955. 239. sz. 4. p.

Román hadsereg

Nitu, Gh[eorghiu]: A román csapatok részvétele a fasizmus elleni háborúban. — Hadtörténelmi Közlemények. 1955. 1. sz. 47—70. p.

Parlaku, Rahman: Hadseregünk tizenkét esztendeje. — Néphadsereg. 1955. 161. sz. 6. p.

Háborús bűnök

A *nürnbergi* per vádbeszédei. (Bev. Szabó Imre. Ford. Auer Kálmán, Lénárt György, Siklósi Mihály.) Bp. Szikra. 1955. 195 p.

Fodor Zoltán: Négyezerből — hárman. Tíz esztendővel ezelőtt léptek a szovjet katonák az auschwitzi haláltábor területére. — Szabad Nép. 1955. 26. sz. 4. p.

Russel, [Alfréd] lord: A horogkereszt rémtettei. (The scourge of the swastika. Ford. Gábor Jozefa.) Bp. Szikra, 1955. 258 p. 8 t.

Ellenállási mozgalom

Bozsinov, Vojn. A bolgár nép harca a fasizmus és a hitleri megszállás ellen. Az 1944. szeptember 9-i győzelem. — A Magyar Munkásmozgalmi Intézet Értesítője. 1955. 3. sz. 97—123. p.

Buzi Antal: Az 1944. évi antifasiszta szlovák nemzeti felkelés. Bp. 1955. 39 p.
(Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulat. Útmutató a — — előadói számára 6.)

Dékány Sándor: Fjodorov tábornok partizánseregében. — Szabad Nép. 1955. 338. sz. 4. p.

Longo, Luigi: A kommunisták szerepe az olaszországi nemzeti felszabadító háborúban. — Tartós Békéért Népi Demokráciáért. 1955. 18. sz. 2. p.

[*Lontay* László:] Az Ellenállók Nemzetközi Szövetségének budapesti találkozója. — Magyar Nemzet. 1955. 225. sz. 5. p.

Pesce, Giovanni: Egy partizán parancsnok visszaemlékezései. Olaszországi napló. [Közzéteszi:] Tóth Béla. — Néphadsereg. 1955. 167., 170., 182. sz.

Szerették az életet... Az európai ellenállási mozgalom mártírjainak búcsúlevelei. (Válogatás a „Lettere di condannati a morte della resistenza europea" c. könyvből.) Thomas Mann előszavával. (Bev. Nemes György. Ford. Benyhe János.) Bp. Ifj. K. 1955. 315 p.

Ázsiai népek felszabadító harcai 1945 után

Az *indokínai* események 1940—1954. (A chronicle of principal events relating to the Indo-China question 1940—1954. Ford. Vértesi Judit.) Bp. Szikra, 1954 [1955.] 141 p.

Hétéves a hős Koreai Néphadsereg. — Néphadsereg. 1955. 32. sz. 3. p.

Jensen, Fritz: Vietnami feljegyzések. (Erlebtes Vietnam. Ford. Nemenyi Ödön, Jobbágy Károly.) Bp. Szikra, 1955. 253 p. 10 t.

Tálos Barna: Így szabadult fel Jicsiangsan szigete. — Néphadsereg. 1955. 32. sz. 6. p.

Zsolt Róbert: A keletkínai tengeri hadiflotta győzelmes harcaiból. A Jicsiangsan sziget felszabadítása 1955. január 18-án. — Néphadsereg. 1955. 119. sz. 6. p.

TARTALOM

Sziklai Sándor vezérőrnagy 1895—1956.

TANULMÁNYOK

ENGELS FRIGYES	A hadsereg — — — — — — — — — — — —	3
Je. A. RAZIN professzor, vezérőrnagy	A hadművészet története. A rabszolgatartó társadalom kora háborúinak hadművészete. Bevezetés. III. rész. — — — — — — — — — — — —	40
Dr. FODOR FERENC	Szatmárvár — — — — — — — — — — —	63
NAGY LÁSZLÓ	A császári hadsereg támadása a Bocskai szabadságharc ellen 1604 őszén — — — — — — — —	117
Dr. CSILLAG FERENC ezredes	Budavár visszafoglalása 1686-ban — — — — —	150
KOVÁCS ENDRE a történettudomány kandidátusa	A magyar—délszláv megegyezés ügye 1849 tavaszán	158
SPIRA GYÖRGY a történettudomány kandidátusa	A honvédsereg stratégiai ellentámadása és a szabadságharc nemzeti egységfrontjának felbomlása 1849 tavaszán — — — — — — — — — —	186
DÖMÖTÖR GERGELY százados	A Magyar Tanácsköztársaság hadigazdasága — —	208

HADTÖRTÉNELMI APRÓSÁGOK

	August Wilhelm Antonius Neithardt von Gneisenau *(Rázsó Gyula)* — — — — — — — — — —	241

VITA

VARGA JÁNOS	1848 egyes kérdései (Válasz Spira György viszontválaszára) — — — — — — — — — — — —	251

SZEMLE

ESZE TAMÁS	Kuruc vitézek folyamodványai 1703—1710 (ism. *Gottreich László*) — — — — — — — — — —	269
	Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilackom ratu jugoslovenskih naroda. — A jugoszláv népek népfelszabadító háborújára vonatkozó dokumentumok és adatok gyűjteménye (ism. *Jakab József*) — — — — — — — — — — —	273

HADTÖRTÉNELMI OKMÁNYTÁR

	Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből *(Nagy László)* — — — — — — — — — — —	291
	Utasítások és tervezetek az 1848-as nemzetőrség szervezésére *(Urbán Aladár)* — — — — — — —	333
	Dokumentumok a magyar partizánharcok történetéhez (N. S.) — — — — — — — — — — —	357

BIBLIOGRÁFIA

	Az 1955. évi hazai hadtörténeti irodalom bibliográfiája — — — — — — — — — — — — —	361

СОДЕРЖАНИЕ

Генерал-майор СИКЛАИ ШАНДОР 1895—1956.

СТАТЬИ

Ф. ЭНГЕЛЬС	Армия	3
Профессор генерал-майор Е. А. РАЗИН	История военного искусства. Военное искусство рабовладельческого периода войны. Введение. 3-я часть	40
ФОДОР ФЕРЕНЦ	Крепость Сатмар	63
НАДЬ ЛАСЛО	Наступление австрийской императорской армии против освободительной борьбы Бочкаи осенью 1604 г.	117
Полковник ЧИЛЛАГ ФЕРЕНЦ	Занятие Будавар в 1686 г.	150
Кандидат исторической науки КОВАЧ ЭНДРЕ	Дело венгерско-югославского соглашения весной 1849 г.	158
Кандидат исторической науки ШПИРА ДЕРДЬ	Стратегическое контрнаступление армии гонведов и распад единого национального фронта весной 1849 года. 2—я часть	186
Капитан ДЕМЕТЕР ГЕРГЕЛЬ	Военное хозяйство Венгерской Советской Республики. 2—я часть	208
	КОРОТКО ПО ВОПРОСАМ ВОЕННОЙ ИСТОРИИ	241
	ДИСКУССИЯ	251
	РЕЦЕНЗИИ	269
	ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ АРХИВ	291
	БИБЛИОГРАФИЯ	361

LIGETI KÁROLY VÁLOGATOTT ÍRÁSAI

Ligeti Károly az első világháború alatt és az Októberi Forradalom után kiemelkedő vezetője volt a szibériai magyar hadifogolymozgalomnak, majd az omszki bolsevik szervezetnek. Mint egy partizánegység vezetője esett a fehérek fogságába és nem sokkal a város felszabadulása előtt végezték ki. Ligeti nemcsak szervező és katona volt, hanem költő és kiváló publicista is. Most megjelenő könyve legszebb verseit, néhány levelét és az omszki hadifoglyok lapjában napvilágot látott kitűnő cikkeit foglalja magában. Az összeállítók érdekes életrajzi előszóval és illusztrációkkal látták el a szép kiadványt.

A könyv terjedelme 10 ív. Ára: kb. 17 Ft.

Megrendelhető:
Katonai Kiadó, Bp. VI., Sztálin út 2.
A Szikra Könyvkiadó és a Hadtörténelmi Intézet kiadványa.

Ára: 16,— Ft